

IndL212.143

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

12
3d
40.175
Indy. 212.143
Box on the

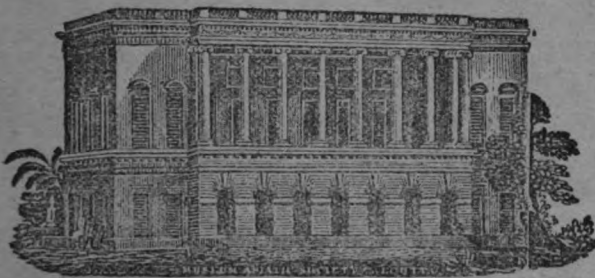
BIBLIOTHECA INDICA:

COLLEGE LIBRARY
NOV 6 1899
CAMBRIDGE, MASS.
Gift of the Society

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 941.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MĪMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRA KĀNTA TARKALĀṆKARA.
VOL. I, FASCICULUS I.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1899.

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

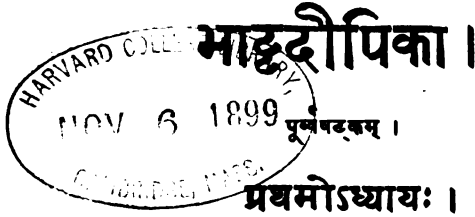
Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4	2
Aitarēya Āraṇyaka of the Rg Vēda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1	...	...	0	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	19	14
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 3-14 @ /6/ each	...	...	4	8
Ditto Açvalayana (Text) Fasc. 1 to 11 @ /6/	...	...	4	2
Ditto Lātyāyana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	5	10
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1 to 3	...	...	1	2
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	...	4	2
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
*Mārkaṇḍēya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	...	1	8
Mārkaṇḍēya Purāna, (English) Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	...	3	12
*Mīmāṃsa Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	...	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	...	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/	...	...	1	8
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each...	...	...	5	4

श्रीगणेशाय नमः ।

✓

विशेषरं गमस्कृत्य खण्डदेवः सतां मुदे ।

तनुते तत्रसादेन सङ्घिप्तां भाट्टदीपिकाम् ॥

आन्नायस्य ॥ वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भागधेये-
नोपधावति स एवैमं भूतिं गमयतीत्याद्यर्थवादानां विधिप्रतिषेध-
वदेव * कर्तृस्मरणाभावादपौरुषेयत्वे पूर्वाधिकरणेन सिद्धे, सम्प्रति
तद्देव धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्यते । तत्र
विधिप्रतिषेधवाक्याभ्यां खण्डात्वा † साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताकिञ्चिद्-
भावनाविषयकविधिप्रतिषेधयोः प्रतिपादनादर्थाच्च ‡ विधिप्रतिषेध-
विषयव्यामादेरिष्टानिष्टसाधनत्वाच्चेपाद्युक्तं तत्रोरिष्टानिष्टसाधनरू-
पधर्माधर्मप्रमायनकत्वम् § । अर्थवादानान्तु श्रुत्या सदसद्रूपवि-
द्वार्यबोधकत्वाच्च धर्माधर्मयोः प्रामाण्यसम्भवः । न च श्रुत्या तद्-

* विधिविप्रतिषेधवदेव,— इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† खण्डात्वा,— इति नास्ति क० पुस्तके ।

‡ प्रतिपादनादर्थात्,— इति क० पुस्तके पाठः ।

§ धर्माधर्मप्रमायनकत्वम्,— इति क० पुस्तके पाठः ।

सम्भवेऽपि लक्षणाऽद्याहारादिना तत्प्रतिपादनम् । यथाश्रुतार्थ-
 प्रतिपादनेनैवोपपत्तौ * अन्वयानुपपत्त्यभावेन † तदसम्भवात् । न च
 तात्पर्यानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । तात्पर्यग्राहकाभावेन ‡ तस्या अप्य-
 सम्भवात् । न हि शब्दः प्रमाणमात्रं वा प्रयोजनवद्विषयमेवेत्येवं
 नियमे प्रमाणमस्ति । येन स एव तात्पर्यग्राहकः ग्रह्येत ।
 निष्प्रयोजनानामपि वक्तुर्गोदर्शनेन व्यभिचारात् । न च स्वाध्यायो-
 ऽधेतव्य इति स्वाध्यायविधिरेवार्थज्ञानोद्देशेनाध्ययनं विदधन्निष्प्र-
 योजनार्थज्ञानस्य भाव्यत्वानुपपत्तेरर्थस्य § प्रयोजनवत्त्वमाक्षिपतीति
 वाच्यम् । अर्थज्ञानजनकत्वेनाध्ययनस्य लोकासिद्धत्वेनाविधेयत्वात् ।
 तन्नियमस्य चार्थज्ञानेऽनुपयोगात् । अव्यभिचरितकृतसम्बन्धाभावेन
 कृतं यावदुपयोगकल्पनाऽनुपपत्तेः न विधेयत्वम् । अतः स्वा-
 ध्यायविधिना स्वर्गाद्यर्थमेवाध्ययनं विधीयते । लोकातः पूर्वप्रवृ-
 त्त्यङ्गीकारेण यथाश्रुतार्थज्ञानार्थं वा । अध्ययनमेव वा भावनायां
 भाव्यमस्य । न चैवमिष्टभाव्यकलाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनधी-
 याना प्रात्याभवन्तीति वचनेनाकरणे प्रत्यवायबोधनेनापि प्रवृत्ति-
 सिद्धेः । अतस्तस्य वेदत्वावच्छेदेन प्रयोजनवद्विषयत्वानाद्येपकत्वा-
 न्कार्यवादिषु तद्वलेन लक्षणादिसिद्धिरित्यप्रमाणमर्थवादा धर्माधर्म-
 योरिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

* प्रतिदेशनेनैवोपपत्तौ,— इति क० पुस्तके पाठः ।

† अन्वयानुपपत्त्यभावे,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तात्पर्यग्राहकाभावे,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

§ संभाव्यतानुपपत्त्या अर्थस्य,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

2457
54
13

न स्नाध्यायविधिः स्वर्गाद्यर्थमध्ययनं विधत्ते । दृष्टे सम्भवत्य-
दृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् * । नापि अथाश्रुतार्थज्ञानार्थम् ।
तथात्वे प्रात्यताबोधकवाक्येनाध्ययनस्यावश्यकत्वाद्दृष्टीतपदपदार्थ-
सङ्गतिकस्य, स्नाणुरथं भारद्वाजः किञ्चायमधीत्य वेदं न विजानाति
योऽर्थमित्यादि वचनाच्च ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वेन अथाश्रुतार्थज्ञान-
स्नानुषङ्गिकतयाऽपि सिद्धेः स्नाध्यायविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतेना-
ध्ययनभाष्यकल्पकोऽपि निरस्तः । अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रयो-
जनवदर्थज्ञानाद्देशेन स्नाध्यायाध्ययनं विधीयते प्रयोजनवदर्थज्ञा-
नादिसाधनीभूतस्नाध्यायोद्देशेन वाऽध्ययनमाचमम् । तस्यप्रत्ययेन
स्नाध्यायस्य कर्मत्वाभिधानात् । अतश्च स्नाध्यायार्थस्य प्रयोजनवत्त्व-
सिद्धौ तात्पर्यसाहचर्येण लक्षणा अर्थवादिषु । लक्षणीयस्यार्थः
सम्बन्धितविधिनिषेधापेक्षितत्वात् स्तुतिगिन्दारूपः ।

तथाहि । खिडगद्यर्थोऽस्त्रोके पुरुषाग्रथः । वेदे तद्भावात्खिडग-
दिनिष्ठ एव कसिद्धर्मः । वाच्यतावच्छेदकस्योभयसाधारणं व्यापारत्वं
न तु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वमपि । तस्यान्यसम्भवात् । तत्र
नञोऽभावे आख्यातार्थप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तत्सत्त्वे तु तदर्थप्रवृत्त्य-
भावप्रयोजकत्वं संसर्ग इति विशेषः । प्रयोजकत्वं चात्र प्रवृत्ति-
तद्भावकारणीभूतेष्टानिष्टसाधनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । अ-
भावकारणता च योगचेमसाधरणी । तत्त्वं च प्रवृत्तिसामग्रीविघ-
टकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । स च खिडगद्यर्थोऽविधिवाक्ये प्रवर्तना-

* दृष्टे सम्भवत्यदृष्टस्यान्याय्यत्वात्,— इति क० पुस्तके पाठः ।

प्रेरणाविध्यपरपर्यायः, निषेधवाक्ये च निवर्त्तनानिवारणानिषेधप्रतिषे-
धापरपर्यायः । इत्थं च द्विविधाऽपि शाब्दी भावना । तस्यास्य भाव्यं
यथायोगं प्रवृत्तिनिवृत्तौ । शाब्दभावनाज्ञानं करणम् । करण-
त्वज्ञानं भावनाभाव्यनिष्पादकत्वम् । इतिकर्त्तव्यता च यथायोगं
स्तुतिनिन्दे । स्तुतिनिन्दाज्ञानस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकसह-
कारित्वं रथ्यरथ्युत्पादनद्वारा लोकसिद्धम् । स्तुतिनिन्दापदवाक्ये
प्राग्रख्याप्राग्रख्यापरपर्याये बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वानुबन्धित्वयोग्यत्व-
रूपे । ते च यथायोगं विधिनिषेधापेक्षितत्वात्तत्समभिव्याहृतार्थ-
वादैर्लक्षणा प्रतिपाद्येते ।

तत्र वायुर्वै चेपिष्ठेत्यादौ स्वग्रन्थचेपिष्ठत्वादिगुणैरेव लक्षणा ।
ग्रन्थमानः प्रस्तर इत्यादौ तु गौणीगम्यस्वकार्यकर्त्तृत्वादिगुणैरिति *
वक्ष्यते । अतः सिद्धं भावनाऽन्वितस्तुतिनिन्दाविषयकप्रमाणक-
त्वेनार्थवादानां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमिति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
लक्षणादानुपस्थितप्राग्रख्यज्ञानादपि प्रवृत्तौ फलसिद्धिः । सिद्धान्ते
तु मन्त्रवदर्थवादानामेव प्ररोचकत्वनिश्चयमाप्तदुपस्थितप्राग्रख्यज्ञा-
नादेव प्रवृत्तौ चेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

विधिर्वा ॥ औदुम्नरोयूपो भवत्यूर्गवा उदुम्नर ऊर्कूपग्रव ऊर्जे-
वास्मा ऊर्जे पशूनाप्रोत्यूर्जीऽवरुधे इत्याद्यर्थवादिषु न स्तुतिस्मरण-
ज्ञानैव पशुरूपफलसम्बन्धविधायकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । पशूनिति
द्वितीयस्या ऊर्जेऽवरुध्या इति चतुर्थ्यां वा पशूनां साध्यत्वेऽवगते

* योगादिति,— इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

साधनापेक्षत्वादौदुम्बरत्वं साधनं सन्निधानात् । ऊर्जेति द्वितीया-
श्रवणाच्च । भवतीत्याख्यातेन च लक्षण्या गन्तव्ये वा भावना-
ऽभिधानाद्भूधातोश्च यूपोत्पादकच्छेदनाद्यनुवादकत्वाद्प्राप्तार्थत्वेन
च खेट्वनिश्चयात्* उभयविशिष्टभावनाविधायकलोपपत्तिरित्याशेषे
प्राप्ते । यूपकर्षकभवनाऽऽच्छिन्नायां भावनायां यूपस्यैव भाव्यत्वौचि-
त्यात् सन्निधानाच्च यूपोद्देशेनैवौदुम्बरत्वविधिर्न तु फलोद्देशेन
कामग्रन्थाद्यभावेन फलत्वस्य तथाऽनुपस्थितेः । किञ्च भवन्मते
गुणफलसम्बन्धोऽयम् । न चासौ भवति, आश्रयाज्ञाभात् ।
सोमापौष्यं चैतमात्मभेत पशुकाम इति प्रकृतस्य यागस्याश्रयत्वे
हि यूपग्रहणानुपपत्तिः । यूपस्य तु अप्रकृतत्वादेवाश्रयत्वानुप-
पत्तिः । अतिदेशेन तस्योपस्थितिस्तु जुष्टादिपाचान्तरसाधारणेति
तेषामप्याश्रयत्वे तथैव यूपग्रहणानर्थक्यम् । वाक्येनाश्रयदाने च
वाक्यभेदः । तस्माद्गर्वा उदुम्बर इत्यादिरर्थवाद एवौदुम्बरत्वस्येति
सिद्धम् । प्रयोजनं, यागफलात् फलान्तरकामनायामौदुम्बरो-
यूप इतरथा ख्यादिरः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु औदुम्बर एवेति ॥ २ ॥

हेतुर्वा ॥ चातुर्मास्येषु शूर्पेण जुहोतीति शूर्पकरणकं होमं
विधाय श्रुतेन तेन ह्यहं क्रियते इत्यर्थवादेन न स्तुतिलक्षणा, अपि
तु होमसाधनत्वे साधने अक्षकरणहेतुत्वं विधीयते । न ह्यत्र
पूर्वच भाव्यत्व इव किञ्चित् कल्पनीयमस्ति । हि शब्दश्रुत्यैव
हेतुत्वाभिधानात् । हेतुस्य व्याप्तिमन्तरेणानुपपन्नोद्यद्यदक्षकरणं

* निश्चयात्,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तेन तेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं कल्पयति । ततश्च शूर्पादन्य-
 स्त्रापि दर्विपिठरादेर्होमसाधनत्वप्रतीतेर्विधौ शूर्पपदमुपलक्षण-
 मवच्यतानुवादो वा । यद्वा तच्छब्देन शूर्पस्यैव परामर्शात्तद्गतमे-
 वान्नकरणत्वं हेतुः । तेन विशिष्यैव व्याप्तिकल्पनादन्नकरणा-
 समर्थशूर्पव्यावृत्तावपि न विधिस्त्वं शूर्पपदं अन्यथा नेयमिति पूर्वः
 पक्षः । सिद्धान्तस्तु क्रियत इति सङ्गन्तनिर्देशाद्वर्तमानान्नक-
 रणत्वस्य हेतुत्वं वाच्यम् । न च होमकाले अन्नकरणत्वं सम्भवति ।
 अतो स्रटा भृतभविष्यत्कालान्तरलक्षणं विधौ तवाप्यावश्यकौ* ।
 यद्यपि चेद्यं प्राशस्त्यलक्षणोपयोगिगुणघटकतया ममाप्यावश्यकौ,
 तथापि अनुवादस्यत्वात् प्राशस्त्यपोषकत्वाच्च† सा‡ न दोषः ।
 वर्तमाननिर्देशं विना तदप्रतीतेः । किञ्चापेक्षितप्राशस्त्यपरत्वे
 सम्भवति गानपेक्षितहेतुपरत्वाङ्गीकारोयुक्तः । अतः सिद्धं सर्व-
 धामर्थवादानां स्तावकत्वेन प्रमाण्यम् ॥ ३ ॥

तदर्थशास्त्रात् ॥ मन्त्राणां धर्माधर्मयोः प्रमाण्यमस्ति न वेति
 चिन्तायां, न तावद्विधिलेन प्रमाण्यम् । तस्य द्वितीये निराकरि-
 यमाणत्वात् । नापि स्तावकत्वेनार्थवादवत् । तेषां हि सन्निहिते-
 न विधिना पदैकवाक्यत्वाद्युक्तं स्वसमर्पितप्राशास्यान्वितभावनाविष-
 यकशाब्दप्रमाणकत्वम् । मन्त्राणां तु दूरस्थत्वेन पदैकवाक्यत्वा-

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, तवावश्यकौ,- इति पाठः प्रतिभाति ।

† बोधकत्वाच्च,- इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ सा,- इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

§ प्रामाण्यं न वेति,- ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

नुपपत्तेर्न तद्विधया प्रामाण्यसम्भवः । नापि प्राग्रख्यं स्नातग्वेषेण
वाक्यार्थः । पदार्थविधयोपस्थितत्वात् । नापि अर्थस्मारकत्वेन प्रामाण्यं
अनधिगतार्थबोधकत्वाभावेन तदसम्भवात्^(१) । साममन्त्राणामर्थाभा-
वेन साधार्यस्याप्यनुपपत्तेश्च^(२) । न च प्रामाण्याभावेऽपि स्मारकत्वा-
दिना प्रयोजनवत्त्वमात्राङ्गीकारः । ध्यानाद्युपायान्तरेणापि स्रति-
सिद्धेर्नियतमन्त्राणानवैयर्थ्यात् । प्रयोगसमवेतार्थस्मारकेषु स्रति-
वैयर्थ्याच्च । अतोऽधिकाराख्यप्रकरणादिनाऽवगततत्तत्कल्पप्रभावानां
मन्त्राणामुच्चारणमात्रमदृष्टार्थं विधीयते । स्नाध्यायविधिसोच्चारणो-
पयोगिप्रयोगप्राप्तभावफलकतयैवाध्ययनं विधत्ते* इति न कश्चिद्दोषः
इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः प्रयोगसमवेतार्थस्रतिरेव
सम्भवतां मन्त्राणां प्रयोजनम् । असम्भवतान्तु कामं भवत्वदृष्टं
प्रयोजनम् । शक्यते तु तथापि मन्त्रा अर्थप्रकाशमार्गाः, प्रकाशनं
परमदृष्टार्थमिति वक्तुम् । साक्षान्तु अक्षराभिव्यक्तिरेव दृष्टं प्रयो-
जनमर्थाभावेऽप्यव्याहृतम् । अनुकृसाक्षान्तु अदृष्टार्थत्वमेवेत्यन्यत्र
विस्तरः । न त्वेतावता सर्वत्रैवादृष्टार्थत्वम् । न च मन्त्राणां नियमेन

* विधीयते,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† अभिधीयते,— इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) अनधिगतानाधितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा, तज्जनकत्वं प्रामाण्यम्,—
इति ख० ग० पुस्तकयोः टीका ।

(२) अनाधितार्थविषयकज्ञानजनकत्वं साधार्यम्,— इति ख० ग० पुस्त-
कयोः टीका ।

पाठवैयर्थ्यम् । तद्वत्त्वेन मन्त्रैरेव स्मार्त्तव्यमिति नियमकल्पनात् । तस्य चादृष्टफलकत्वेऽपि न दोषः । न चैवं सामर्थ्यादेव तत्र तत्र मन्त्राणां विनियोगसिद्धौ पुनस्तेषां क्वचिद्विनियोगकरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । गुणपरिसङ्ख्याद्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । तथाहि । अर्थप्राप्ते चभ्रमादाने विकल्पेन चतुर्णां मन्त्राणां * छिन्नेन प्राप्यमानानां प्रापकप्रमाणात् पूर्वमेव प्रवृत्तेन, तां चतुर्भिरादत्ते इति वचनेन मन्त्रसङ्ख्योभय-विशिष्टादानभावनायां विहितयायां एतद्वचनाभावेऽपि मन्त्राणा-मादानस्य च प्राप्तिसम्भवे एतद्वचनप्रवृत्तिफलजिज्ञासायां समुच्चय-फलकचतुःसङ्ख्यारूपगुणप्राप्तिरिति निश्चीयते । तथा छिन्नादेवा-ग्निचयनाङ्गभूताश्वरग्रनाऽऽदाने प्राप्यमानस्य मन्त्रस्य ततः पूर्वप्रवृ-त्तेन, इमामगृभ्णन्नग्रनामृतस्येत्यस्याभिधानीमादत्ते इत्यनेन वचनेन† मन्त्रविशिष्टादाने अश्वरग्रनाङ्गत्वेन विहिते पूर्ववत् फलजिज्ञासायां गर्दभरग्रनाग्नितृप्तिरूपपञ्चेपिपरिसङ्ख्या फलम् ।

न च फलतः परिसङ्ख्यायां स्मार्त्तव्यानिः परार्थकल्पनाः प्राप्तवाध-इति नैदोष्यम् । अस्याभिधानीसम्बन्धरूपस्मार्त्तव्यैव विधेयत्वात् । अन्वमितृप्तिरूपपरार्थस्मार्त्तव्यैव सिद्धत्वेनाकल्पनीयत्वात् । प्रापकप्रमाण-स्याप्रवृत्ततया प्राप्तवाधाभावाच्च । अतएव यत्र प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्यु-त्तरमेव परिसङ्ख्याप्राप्तस्य प्रवृत्तिः, यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या-इत्यादौ रागप्राप्तपञ्चनखभक्षणे पञ्चातिरिक्तपरिसङ्ख्याकरणे, तत्रैव

* मन्त्राणां नियमे,— इति क० पुस्तके पाठः ।

† वचनेन,— इति बास्ति ख० म० पुस्तकयोः ।

‡ गर्दभरग्रनातोनिवृत्तिरूप,— इति क० पुस्तके पाठः ।

तत् । यथापि च श्रौती परिषद्भा, यथा नानृतं वदेदित्यादौ,
तथापि न तत् । अतएव शब्दतः फलतो वा यस्य शास्त्रस्यान्यनि-
वृत्तिर्विषयः स परिषद्भाविधिः । अत्र चैतद्विध्यभावे प्राच्यश-
श्रौत्सर्गिकी तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ तु साऽपि लक्षणघटिकेति
ध्येयम् । अतएवैकस्मिन् कार्येऽनृतस्य सत्येन * सह पाश्चिकप्राप्तावपि
नानृतं वदेदिति परिषद्भावेयम् । न तु नियमविधिः । अतएव
यस्य शब्दतः फलतो वा पाश्चिकायोगव्यावृत्तिरूपो नियमः शास्त्रस्य
विषयः स नियमविधिः । यथा सत्यमेव वदेत् श्रीहीनवहन्ती-
त्यादौ । अत्र नियमस्यैवायोगव्यावृत्त्यर्थकेन एवकारेण विधेयत्वात् ।
आचेपतः पूर्वाप्रवृत्तस्यावघातविधेर्नियमफलकत्वाच्च । नियमे पाश्चि-
कायोगस्य तन्मात्रविध्यप्रवृत्तिनिमित्तकोविध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैत-
द्विध्यप्रवृत्तिनिमित्तकस्येत्यादिप्रकारेण बोध्यः । श्रीहीनवहन्ति
उत्तरेहन्दिराचस्य गृह्यत इत्यादावाद्यः । एतद्विध्यभावे आचेपे-
षातिदेशेन चावघातस्य षोडशियहणस्य च पक्षप्राप्तत्वात् ।
श्रीहिभिर्यजेतैत्यादौ द्वितीयः । अत्रविध्यभावसहितैतद्विध्यभावे
श्रीहीणामाचेपेण पक्षप्राप्तत्वात् । एवं विधभेदसत्त्वेऽपि चायोगव्या-
वृत्तिमात्रस्यैव † लक्षणे प्रवेशाच्च कोऽपि दोषः ।

यत्तु दृष्टार्थत्वं नियमविधिलक्षणं कैश्चिदुक्तम् । तदुत्तरेहन्दि-
राचस्य गृह्यत इत्यादावव्याप्तत्वादुपेक्षितम् । षोडशियहयागाभा-

* सत्येव,- इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्व,- इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यावृत्तिमात्रस्य,- इति क० पुस्तके पाठः ।

संज्ञादृष्टार्थत्वात् । अतएव निबन्धपरिसङ्ख्याऽतिरिक्तप्रत्ययविधित्व-
 मपूर्वविधित्वमिति तद्वचनमपि सुखम् । एतेषामुपाधीनां कश्चि-
 दुदाहरणे षाड्दर्शेऽपि न दोष इति न विधिरसायनोक्तवचनदूष-
 षावकात्रः । विशदेष चैतद्व्यतृकते मीमांसाकौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।
 तदेवं मन्वाशामर्षकारकत्वेऽपि न विनियोगवैयर्थ्यम् । न चेकमपि
 प्रामाण्यायोमः । चाचार्य्यवचनस्य तस्याविचातात् । यामादिखर्ष-
 मन्वासाधारणेन तु पदार्थविधया । यथा हि प्राग्बोधं प्रति-
 कारणीभूतज्ञानविषयत्वाच्छब्दः प्रमायमिति सर्वदर्शनव्यक्तं, तथा
 पदार्थज्ञानस्यापि कारणात्मात् पदार्थेऽपि तथेति प्रक्यते वक्तुम् ।
 अतश्च मन्वाविनियोगविधौ मन्वाशामपि पदार्थत्वाद्बुद्धं प्रामाण्य-
 मिति । * अस्तु वा प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमायम् । ताव-
 तैवाशयनविधेरुपपत्तेः । प्रयोजनमर्षवादवदेव स्पष्टम् ॥ ४ ॥

इति भाट्टदीपिकायां शब्ददेवकृतौ प्रथमाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ।

* प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वलाभमात्रेण शब्दाभावविधुपपत्तेर्वा न
 कश्चिदोषः,— इति क० पुस्तके पाठः ।

धर्मस्य ॥ त्रिष्टुभैवर्षिकपरिच्छेदीतायां सत्यादिप्रचीनस्यतीर्णः
 धर्माधर्मयोः प्रामाण्यं च वेति सन्देहे, सन्धूक्तत्वनिश्चायकाभावा-
 दप्रामाण्यम् । न त्वच * प्रत्यक्षादि मूळं, तेषां धर्माधर्माधीरप्रवृत्तेः †
 वेदस्य च ‡ प्रत्यक्षपठितानुपपत्त्यात् । उपपत्त्ये वा स्यतिप्रत्यक्षन-
 वैचर्यम् । प्रत्यक्ष † पठितस्येदानीमुपपत्त्येदस्य च वैदिकैर्ब्रह्मापरिणयनं
 व्याख्यानं जायमानास्यपरित्यागेन^(१) यास्यमानतया ‡ कल्पयितुमशक्तेः ।
 च च नित्यानुमेयो वेदो मूळम् । स्यतेर्मूळयामान्यस्यासत्त्वेऽपि वेद-
 व्याप्तत्वाभावेवानुमानानुपपत्तेः ॥ । मन्वोरप्यनुमेयत्वकल्पने चान्यपर-
 म्परापत्तेः । अतश्च सन्धूक्तत्वावभावाद्ब्रह्मणादिमूळत्वेनाप्रामाण्य-
 मिति प्राप्ते ।

त्रिष्टुभानुसंधायदविनीतपरम्परया ज्योतिष्टोमादिभिर्वाहकान-
 कस्यस्यभक्ष्यादिस्यपि धर्मत्वेनाधर्मत्वेन च परिग्रहान्मन्वादीनां वैव-
 र्षिकत्वेन वेददर्शनसम्भवाच्च तन्धूक्तत्वमेव युक्तम् । च तु ब्रह्मणादि-
 मूळत्वम् । तत्कारणस्यास्यपावसदज्ञानस्य च कल्पने मौदसाच्च ।
 अतिस्य प्रत्यक्षपठितैव तन्धूक्तम् ॥ । न च स्यतिप्रत्यक्षनवैचर्यं ** ब्रा-

* न त्वच, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† वेदस्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्रत्यक्षं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

§ यास्यमानतया, - इति क० पुस्तके पाठः ।

॥ व्याप्तत्वाभावेवानुपपत्तेः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

॥ मूळम्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

** नास्त्वैतत् ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) मायामात्रस्याप्यपरित्यागेनेत्यर्थः ।

खान्तरोपसंहारेणार्थवादोपोद्कारेण न्यायसिद्धार्थकचनेन च सति-
प्रत्ययनसार्थक्यात् । अतो मूलश्रुत्युपस्थापकतयेव धर्माधर्मप्रमाप्रयो-
जकत्वं सतीनामिति सिद्धम् ॥ १ ॥ ५ ॥

विरोधे ॥ श्रुतिविरुद्धानामपि औदुम्बरी सर्वा वेष्टितथेत्यादि
सतीनां श्रुतिमूलकत्वाविशेषात् प्रामाण्यम् । न औदुम्बरीं
सृष्टोद्गाथेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्तदनुपपत्तिः । परस्परविरु-
द्धार्यकानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां बह्व्योद्दर्शनेन विरोधे
सत्यपि तत्कल्पने बाधकाभावात् । तद्वदेव विकल्पेन विरोधस्य
परिहर्तुं शक्यत्वाच्च । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्यतेर्मूलाकाङ्क्षा निव-
र्त्तते, येन कल्पनामूलोच्छेदादिविरुद्धप्रत्यक्षश्रुत्या सिद्धस्यैव स्यतेर्बाधः
स्यात् । न वा श्रैत्यौष्ययोरिवात्र विषययोरत्यन्तविरोधः, येन
श्रौष्यप्रत्यक्षेणैव श्रैत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहारस्य बाधः
स्यात् । न त्वेतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः सम्भवादिति प्राप्ते ।

भाष्यकारेष्वैवं सिद्धान्तितम् । सर्वचानुमानेऽनुमेयजिज्ञासायाः
कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च स्वर्गविधानेनावेष्टितत्वरूपेणौदुम्बर्याः
परिच्छिन्नत्वाच्चिज्ञासाऽभावेन नौदुम्बरीवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमान-
सम्भवः । तथा, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं, यथा
वैसर्जन * होमीयं वासो ऽध्वर्युः परिगृह्णातीत्यादौ †; तत्रापि न
श्रुतिकल्पनं कृत्तहेतोरेव मूललोपपत्तेरिति ।

* वैसर्जनीय, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रतिगृह्णातीत्यादौ, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वार्त्तिककारस्तु च जिज्ञासाया अनुमित्यङ्गत्वं अन्याद्यजिज्ञा-
सायामपि तदुदधात् । सत्यपि वा तस्याः कारणत्वे अनुमिति-
विषयश्रुतेर्जिज्ञासितत्वाच्च । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे वा * लोभादि-
मूलकत्वाङ्गीकारे † अष्टकादिस्तृतेरपि तदापत्तेः । अतश्च प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधेऽपि स्यतेः श्रिष्ट्यैवर्षिकपरिग्रहाविशेषेण श्रुतिमूलक-
कल्पनोपपत्तेर्युक्तमेव प्रामाण्यम् । परन्तु धावच्छ्रुतिनिस्ययं वेष्टनं
नानुष्ठेयम् । अर्थवादाद्युक्तीतविधिमूलकत्वस्यापि स्यतिषु दर्शनेन
प्रकृतेऽपि तन्मूलकत्वस्य सम्भावितत्वात्तस्य शोभयनस्य प्रत्यक्षश्रुति-
विरोधे आभासत्वसम्भवात् । अतश्च धावच्छ्रुतिनिस्ययं अननुष्ठान-
क्षक्षमप्रामाण्यमित्यभिप्रायं सूचयामि प्राह ।

यदा ग्राह्यादीनामपि चञ्चित्वप्रसिद्धेर्वेददर्शनसम्भवेन तत्प्रणी-
तस्यतीनामपि वेदमूलत्वम् । तन्मूलो वेदस्येदानीं प्रणीत इति
प्राप्ते । श्रिष्ट्यैवर्षिकानां धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वाधिकरणमुख्यहेतो-
रभावात् प्रत्युत अप्रमाणत्वेनेव तेषां स्मरणदेदाप्रामाण्यवादिभि-
रेव च तत्प्रामाण्यस्वीकाराद्देदमूलत्व ‡ कल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्य-
मिति § सूचार्थः ॥ २ ॥ ६ ॥

श्रिष्ट्याकोपे ॥ स्मार्त्तानामाषमनादीनां श्रौतैः क्रमकाक्षपरि-
माणादिभिर्विरोधे श्रौतत्वात्क्रमादीनामेव प्राबल्यात् तद्विषयस्य-

* भावेऽपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† कारे च, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मूल, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

§ रप्रामाण्यमेवेति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सौम्यप्रामाण्यम् । न हि च्युते आचम्येदिति विहितस्य स्मार्त्त-
 आचमनस्य वेदवेदिकरचमधोऽनुष्ठाने वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति
 श्रुतिबोधितः क्रमोऽनुष्ठानं प्रकथ्यते । स्मार्त्तपदार्थानाञ्च वञ्चनात्
 पूर्वाद्यादिः कास्यः प्रथोमविश्ववगतस्य परिम्लयं न प्रकथ्यतेऽनुस्यू-
 तम् । न च श्रौतलेऽपि क्रमादिः पदार्थधर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्यः
 आचमनादिभ्यो दौर्बध्यं, प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयावगमस्य प्रथम-
 वगतप्रमाचमनापेक्षया प्रमेयवशावस्य दौर्बध्यादिति प्राप्ते ।

यदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेरन्तरकाक्षिकस्य चाद्यत्प्रमाचमन-
 यदार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वाच्च तावत्पदार्थविरोधित्वम् । परि-
 माणन्तु न कस्यचिच्छास्त्रस्यार्थ इति न तस्य श्रौतत्वम् । विरोधे-
 ऽपि आचमनादीनां पदार्थत्वात् प्रागल्भ्यमेव । प्रमाचानां हि न
 स्वरूपतो विरोधोऽपि तु प्रमेयविरोधनिवन्धनः । तदृषद्वैच
 प्रमेयविरोध आशोच्यते तद्वैव तद्गतेन वशावशेव निशीते शास्त्रार्थे
 न प्रमाच * वशावस्य निधामकलमिति प्रमाचमेव तत्स्यतिः† ।

यदा यच्छास्त्रादियन्त्रेषु वेदाविद्वद्भ्यं द्वावादिबचनं तस्य
 भवतु प्रमाचतेत्याग्रह्यं, शास्त्रार्थोऽधेतथ्यः, वेदोऽद्विषो धर्ममूलं,
 तदिदाञ्च स्यतिश्रीषे ।

पुराचन्याचमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

* प्रामाण्य, — इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्यतिः, — ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

इत्यादिवर्त्मैर्निष्कृतप्रव्याहप्रतिपाद्यानामेव धर्मत्वप्रमितेरन्वतः
प्रमितस्तु कस्यवाधनलाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥ ७ ॥

अपि वा कारणाद्यप्ये ॥ अनिबद्धार्था वचनोक्तवाद्यापारार्था
प्रामाण्यं न वेति वन्देहे, एतेषां वेदमूळत्वे अष्टकादिवक्त्रम्मादिभि-
र्निबन्धनापत्तेः, यामान्यतस्तदिदास्य सतिग्रीहो इत्यादिना निब-
न्धनेऽपि च विशेषतोऽनिबन्धनेन तेषां श्रुतिदर्शनभावमिच्छत्वाद्-
प्रव्याह्यमिति प्राप्ते । धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठीयमानत्वात् सतिवदेव
वैदिकत्वम् । विशेषतोऽनिबन्धनं तु मौरकमिवा न दोषः । सति-
कमवाह्यदर्शनं तु धर्मबुद्ध्याऽननुष्ठीयमानत्वात् न वैदिकम् । न
चैतावन्ता सर्वस्याप्यवैदिकत्वम् । अत आचाराणामपि धर्माधर्मयोः
प्रामाण्यम् ॥ ४ ॥ ८ ॥

तेष्वदर्शनात् ॥ अत्र शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्य अपार्थक्येऽप्योः
परस्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा पौलुशब्दस्य दृष्टविशेषे आर्थाणां
सहित्यन्तेषां, तथ तयोस्तुल्यत्वफलम् । व्यवहारे आर्थाणामिव श्लेष्या-
यामप्यभियुक्तत्वादिशेषात् * । अवन्यस्यारसकोभवचापि समाकला-
चेति प्राप्ते ।

अस्मत्तावच्छेदकभेदेनानेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गात् एकैव शक्ति-
र्मेवमवयव । न च विविचमन्नाशिक्षः । आर्थाप्रतिष्ठेरेव निबन्धन-
कत्वात् । आर्था हि शब्दैक्यमधिगम्यधर्माधर्मयोरेवविभुतिस्त्रिषुवाः
शब्दार्थतत्त्वं विविच्य † परिपाकयन्ति न श्लेष्याः । दृष्टार्थव्यवहारस्य

* अनिबद्धत्वाविशेषो ब्रह्मत्वादिशेषात्, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† विविच्य, - इति नास्ति ख० ख० पुस्तकयोः ।

यथाकथञ्चिदपि सिद्धेः । अतस्तत्रसिद्ध्या वृत्तविशेष एव शक्तिः । गजप्रतीतिस्तु लक्षणया शक्तिभ्रमादा । यत्र तु नियामकाभावस्त-
चागत्याऽऽद्यादिशब्देषु उभयत्रापि शक्तिः । आर्याणामेवोभयत्र प्रथो-
मात् । तत्रापि कचिदाक्यशेषस्य * नियामकता । यथा यचान्या-
श्लेषधयो ज्ञायन्ते अथैते मोदमाना एवोत्तिष्ठन्तीत्यनेन यवशब्दस्य
दीर्घश्लोक एव शक्तिः । प्रियङ्गुषु तु लक्षणादिनेति ॥ ५ ॥ ८ ॥

एवं वा ॥ यत्र मातृलक्षकन्यापरिणयादौ स्मृत्याचारयोर्विरो-
धस्तत्रोभयोरपि श्रुतिकल्पकत्वान्तुल्यबलमिति प्राप्ते । स्मृतीनां
सम्यक्त्यप्रणीतत्वात् स्मृतिषु कर्त्तव्यतावाचिविधिप्रत्ययश्रवणाच्च
बलीयस्त्वम् । आचारेषु तु आचरित्त्वणां जनानां मन्वाद्यपेक्षया
तथा प्रत्ययिहतरत्वाभावादितस्ततोविप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्यव-
गमस्याशक्यत्वात् परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्त्तव्यतावाचिविधि-
प्रत्ययस्यावश्यकल्पनीयत्वाच्च दौर्बल्यम् । अतएवेदानीन्तनाचारदर्श-
नेन श्रुतिद्रष्टुः स्मृतिकारस्य स्मृतिं तदुपदेशं वा कल्पयित्वा श्रुति-
कल्पनं स्मृतीनान्तु साक्षादेवेति विशेषः । अतः स्मृतिविरोधे
आचारस्य यावच्छ्रुतिदर्शनं स्मृतिदर्शनं वा अननुष्ठानम् ॥ ६ ॥ १० ॥

एवं वा ॥ चिदृष्वर्चस्वबाह्यादिशब्देषु यत्र लोकावाक्यशेषयो-
रर्चविप्रतिपत्तिस्तत्र पदपदार्थसम्बन्धे लोकात् वेदस्याधिक्ये † प्रमा-
णाभावान्तुल्य ‡ बलमिति प्राप्ते । विषयैक्याभावे विधिसुत्योरेक-

* कदाचिदाक्यशेषस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† लोकाववेदस्याधिक्ये, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तेषु तुल्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वाक्यताऽनुपपत्तेर्विधिर्वाक्यशेषस्यैव शक्तिर्वाक्यकत्वमनुमन्यते । अतश्च
 शौकिकप्रमाणावगतेऽर्थे शक्ति*कल्पनाभिव्या न शक्तिरपि तु सत्त्वशा-
 दिनेव बोधः । अतएव यत्र वाक्यशेषो नास्ति तथापि चिदृदादिप-
 दार्थवैदिक एव गृहीतव्य इति वक्ष्यते । अतश्च चिदृच्छब्दस्य
 श्लोचगतमृद्वन्वकं शक्यं न तु तन्नैगुण्यम् । चदशब्दस्योद्गो न तु
 स्यात् । अथवाचशब्दस्य काशाः नाम्यकेशाः । वाक्यशेषास्य कौस्तुभे
 द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ ११ ॥

चोदितन्तु ॥ यत्र पिकनेमसततामरसादिशब्दानां नार्थाणां
 अर्थविशेषप्रसिद्धिः, श्लेषेषु तु पिकः कोकिलः, नेमः अर्द्धं, सतं
 दृश्यत्वं दास्यत्वं अतश्चिदं परिमच्छं, तामरसद्वयं, इत्येवं
 प्रसिद्धिः । तत्र तत्प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं न तु निगम † निरुक्ता-
 दिना तत्कल्पनम् । न च श्लेषेषु शब्दार्थयोर्विभ्रुतिद्वयनेन तत्-
 प्रसिद्धेरविश्रम्भण्यता । पिकादिशब्दानां वेदएव दृश्यमानत्वेना-
 विभ्रुतत्वात् । अतश्च तेषां वाच्याकाङ्क्षायां तत्प्रसिद्धेरपि कृप्यतया
 वाचकत्वम् । अतएव निगमादिप्रसिद्धेरपि तत्प्रसिद्धित्वेन प्राबल्ये-
 ऽपि कल्पत्वेन दौर्बल्यम् । श्लेषप्रसिद्धेः श्लेषप्रसिद्धित्वेन दौर्ब-
 ल्येऽपि कृप्यत्वेन प्राबल्यम् । प्रमाणवशावशापेक्षया प्रमेयवशावशा-
 वशोयस्यस्य स्थापितत्वात् । अतएव नात्र विशेषतः पूर्वपक्षः
 कथितः ॥ ८ ॥ १२ ॥

प्रयोगशास्त्रम् ॥ सर्वस्मृतीनां कल्पसूत्राणां वा षडङ्गानामेव

* अनेकशक्ति, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† निगम, - इति नास्ति क० पुस्तके ।

वा शास्त्रादिग्रन्थानां वा वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा भवतु । श्रुत्यादि-
 मूलकत्वे गौरवात् । नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । षड्-
 ज्ञानां तु, षड्ज्जमेने— इति स्यतेरपि वेदत्वम् । बुद्धबोधायनमग्न-
 कादिभिस्तु समाख्या कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनाप्युपपत्तेति प्राप्ते ।
 वृढकर्तृस्मरणात्कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वानुपपत्तेर्मेवा * वेदत्वं वेद-
 तुल्यत्वं वा । प्रतिमन्वन्तरस्यैवविधानां ग्रन्थानां सत्त्वाच्चित्यब्रह्मयज्ञ-
 विधिविषयत्वोपपत्तिः । षड्ज्जमेने इति तु परमतोपन्यासः ।
 एकपदश्रवणात् । तस्मादेषां स्यत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलकत्वमेव ।
 शास्त्रादिग्रन्थानां तु तदसम्भवात् चाभासत्वमेव ।

प्रयोजनं, कल्पादीनां वेदत्वे तत्तुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोध-
 श्च विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि न्यायाभासो-
 पन्यासपूर्वकं वचनं, तथापि वचनत्वादेव तदनुष्ठानं, न्यायोपन्यासस्तु
 हेतुधिकरणन्यायेनार्थवादः । सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
 श्रद्धाविरोधे च धावन्मूल्यश्रुतिदर्शनमनुष्ठानसङ्घणमप्रामाण्यम् † ।
 श्रुतिदर्शनोत्तरन्तु विकल्पः ‡ । यत्र तु न्यायोपन्यासरहितं मौ-
 मांशान्यायविदुश्च स्यतेर्वचनं? तत्र श्रुतिमूल्यत्वसम्भवेन वचनविरोधे
 न्यायस्यैवाभासत्वान्तर्दर्थ एवानुष्ठेय इति । अत्र सर्वोदाहरणानि
 मूलोक्तोदाहरणदूषणानि चाऽऽस्तकृते कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥ ८ ॥ १ ३ ॥

* नं तेषां, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† धावन्मूल्यश्रुतिदर्शनमप्रामाण्यम्, — ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विकल्पादि, — क० पुस्तके पाठः ।

§ स्यतिवचनं, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अनुमान ॥ अथ यत्र स्मृतिषु पाठव्यवस्था यथा गौतमीया
 कन्दोगैरेव, तथाऽऽचारेषु कर्तव्यवस्था यथा होलाकादि प्राच्यास-
 भिमानिभिरेव । तत्र तदनुमेयश्रुतिरपि अनुमापकस्य नियत-
 विषयत्वाच्चयताधिकारिकैवेति नान्यैस्तदनुष्ठेयमिति प्राप्ते । अथपि
 अनुमापकं नियतविषयं, तथापि नानुमेयश्रुतौ विग्रेषणं प्राच्यादि
 दातुं शक्यम् । न हि प्राच्यत्वं नाम सर्वाचरिचनुगतं जातिव्यक्ति-
 गुणसंज्ञानादिभिर्निर्वक्तुं शक्यम् । तत्तद्देशगतानामप्यनाचरणात् ।
 चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामप्याचरणाच्च । अतो विग्रेषणाभावात्
 सर्वविषयत्वम् । गौतमीयादिस्मृतिषु तु न कन्दोगाधिकारिकत्व-
 स्मरणं, येन श्रुतावपि तत्सम्भाव्यते । पाठमाचन्तु तेषां, स्मृतिकर्तुः
 तच्छास्त्रीयत्वादप्युपपन्नम् । कर्त्ता हि कन्दोगः स्मृतिस्थान् कन्दी-
 गान् स्वग्रन्थमध्यापयामास* तेऽप्यन्यान् इत्येवं पाठस्तस्याचे व्यवहित-
 इति तथापि सर्वविषयत्वमेव ॥ १० ॥ १४ ॥

प्रयोग ॥ स्मृत्यधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरणप्रामाण्य-
 माक्षिप्यते । नियमद्वयार्थं हि तत् । साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधून्
 इत्येको गवादय एव साधवो न गाव्यादय इत्यपरः । न च
 नियमद्वयस्य मूलं सम्भवति । प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिवाक्यपाठा-
 सम्भवात् । साधुत्वस्य पूर्ववन्निर्वचनासम्भवेनानुगतैकश्रुतिकल्पनाऽनुप-
 पत्तेश्च । न हि साधुत्वं नामार्थप्रत्यायकत्वम्, अनादित्वे सति वा-
 चकत्वं वा । गाव्यादिव्यपशब्देऽपि सत्त्वात् । अपशब्दानां कश्चिदाच-

* स्वग्रन्थमध्यापयामास, - इति क० पुस्तके पाठः ।

कलाभावे गवादिषु गौणत्वस्याप्यसम्भवाच्च । अतो वाचकत्वाविशेषाच्च
व्याकरणेन नियमः सम्भवति इति प्राप्ते ।

प्रयोगप्रत्यययोः साधुशब्दापभ्रंशजानां गाव्यादिशब्दानां नष्ट-
शब्दोपस्थापनदारोपपत्तेर्न वाचकत्वकल्पना । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः ।
इदानीन्तनानाञ्च शक्तिभ्रमात्तौ । न च घटकशब्दादिपदवद्विनि-
गमनाविरहः । पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव नियामकत्वात् ।
न च निर्मूलत्वम् । प्रयोगनियमे साधून्नेव प्रयुञ्जीतेत्येवंविधाया-
एकस्या एव श्रुतेर्मूलत्वात् । साधुत्वज्ञानादिवाचकत्वं, अनपभ्रष्टत्वं
वा, व्याकरणाभासजनितसंस्कारव्यञ्जा जातिर्वा, प्रमितवृत्त्याऽर्धप्रति-
पादकत्वं वेति कौस्तुभ एव चुषम् । तदभावस्यासाधुत्वम् । प्रत्यक्षेव
च श्रुतिर्न श्लेषितवै श्लेषो ह वा एष यदपशब्द इति मूलम् ।
अथञ्च निषेधः प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गम् । यज्ञमात्रेऽपि च निषेधो-
द्याज्ञे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियम इति महाभाष्याद्यनुसारात्* ।
साधुप्रयोगनियमात् परं फलोदय इत्यपि, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः
सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति वचनात् ।

अथ हि प्रयोगाश्रितः साधुनियमः फलोद्देशेन विधीयते ।
रागप्राप्तस्यापि च साधुप्रयोगस्य, तस्माद्देवा व्याकृता वागुद्यत इति
वचनादाश्रयत्वसिद्धिरिति स्पष्टं कौस्तुभे । गवादय एव साधवो न
गाव्यादय इति साधुस्वरूपनियमस्य तु अनादिप्रयोगपरम्परैव मूलम् ।

* महाभाष्यानुसारात्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† गवादय एव साधव इति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अतः प्रमाणं व्याकरणम् । अन्तु न्यायमूलकं स्फोटादि तथोच्यते,
श्रुतिविषद्वय, तद्व्यायश्रुतिविरोधे* कामं भवत्वप्रमाणम् ॥११॥१५॥

प्रयोगचोदना ॥ वाचकशब्दप्रसङ्गादायं किं घटत्वादिजातिः
अत व्यक्त्रिरिति चिन्ता । तदर्थं च लोकवेदयोः शब्दानामन्यत्वमुत
नेति चिन्तनीयम् । अन्यत्वे हि उपायाभावेन वैदिकशब्दशक्ति-
ग्रहस्यासम्भवात्तथा चिन्ताऽऽरम्भणीया । एकत्वे तु लोके † वृद्धव्यव-
हारानुसारेण गृहीता शक्तिर्वेदे फलित्वतीति युक्ता चिन्ता ।
तत्र वर्णाभेदेऽपि स्वरच्छान्दसवर्णांगमसोपविकारानध्यायादिधर्म-
भेदात्सरोरस इत्यादिपदयोरिव लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमिति
प्राप्ते । अकार्यभेदप्रतिपत्त्यनुकूलो धर्मभेदस्तत्रैव पदभेदः ।^(१) तथा

* न्यायादिविरोधे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† लोके, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) पदावधारणोपायान् बह्वनिच्छन्ति सूरयः । क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वर-
वाच्यश्रुतिस्युतीरिति वार्त्तिककारिकामनुसृत्य पदभेदावधारणोपा-
यान् क्रमेणोदाहरति, यथेति । क्रमोविलक्षणानुपूर्वीरूपः । स्थूला-
पृथतीत्यत्र कर्मधारयसमासे गोरेव स्थूलत्वं विन्दुमत्त्वञ्च लभ्यते । येव
स्थूला सैव विन्दुमतीत्यवगतेः । बज्रग्रीही तु स्थूलविन्दुयुक्तत्वं लभ्यते ।
एवञ्च स्थूलपृथतीमग्न्याहोमालभेतेत्यत्र बज्रग्रीहीस्वरपाठादर्थनिर्णयः ।
पचते दक्षिणां देहीत्यत्र देहीति योगात् पचते इति चतुर्थ्यन्तं पदं,
भोजनार्थं पचते इत्यत्र भोजनार्थमित्युपादानात् पचते इति तिङन्तं
पदम् । यातः पुनरायातीत्यत्र यात इति प्रथमान्तं पदम् । यातो-
देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्र तिङन्तम् । अन्वस्वमित्यत्र अन्व इति त्रि-
घातोर्लुङि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । तथा च घोटकवाचकाद-
न्वपदादस्य भेदः । अर्थभेदादेव पदभेद इति तु फलितार्थः ।

शरीरस इति क्रमात् । ब्रह्मब्राह्मणेति न्यूनातिरिक्तत्वात् । सूक्ष्मपृथ्वी-
त्यत्र कर्मधारयबहुव्रीहोः स्मारात् अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वरूपात् * ।
पषते दक्षिणां देहि, भोजनाद्यं पषते, इत्यत्र अधिकरणपद-
सन्निधिरूपादात्त्वात् । यातः पुनरायाति, यातो देवदत्तपद्मदत्तौ,
इत्यत्र समानाधिकरणपदसन्निधिरूपश्रुत्या । अश्न इति अगम-
इत्यर्थे — व्याकरणस्य तथा तदभिज्ञस्य पदभेदानुभवात् । अत्र तु
नार्थभेदप्रतीतिस्तत्र सत्यपि धर्मभेदे दृढतरप्रत्यभिज्ञाबलेनैकत्वाव-
धारणात् पदान्यत्वं श्लोकवेदयोरिति धुक्ता आद्या चिन्ता ।

तत्रावघातादिक्रियाणां स्त्रिकारकसञ्ज्ञादीनां च जातावधोग्य-
त्वात् गौः शुक्ल इत्यादिसमानाधिकरणनिर्देशाच्च व्यक्तिवाचित्व-
मेव । न चैवं जातिबोधानापत्तिः । लक्षणया † तद्बोधोपपत्तेः ।
व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैव ‡ कार्यतावच्छेदकं जातिविशिष्टशब्दबोधत्वम् ।
अतो न दोषः । न च विनिगमनाविरहः । साधवस्यैव निवामक-
त्वात् । तथा हि, न शक्तिग्रहस्य स्नातव्येण कारणत्वं, अपि तु
साधवाच्छक्यत्वादिसम्बन्धेन घटपदवत्ताज्ञानस्यैव । ततश्चास्मन्मते
घटत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवत्ताज्ञानस्य
घटो घटपदवानित्याकारकस्य विश्लेष्यतासम्बन्धेन विशिष्टशब्द-
बोधत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वम् । भवन्मते तु घटत्वत्वं धर्मिता-
वच्छेदकौकृत्य तदाद्यम् । अतश्च घटत्वत्वस्य घटेतरावृत्तित्वादि-

* अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वादिरूपात्, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† लक्षणयादिना, — इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैव वा, — इति भवितुमुचितम् ।

रूपस्थानेकपदार्थघटितस्य प्रवेशात् तव कार्यकारणभावे गौरवं, न मम । न च शक्त्यागन्तादिदोषः । तस्य फलमुखत्वात् । अतस्य साधवात् व्यक्तावेव शक्तिर्जातिविशिष्टव्यक्तौ वा न तु जातावेवेति प्राप्ते ।

घटत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटपदवत्तानि-
स्यस्य कारणत्वं, पदत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घट-
वत्तानिस्यस्य वा. घटपदं घटवदित्याकारस्य कारणत्वमित्यथ
विनिगमनाविरहेषामन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । असम्भतेतु घट-
पदत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववत्तानिस्यस्यैव
घटपदं घटत्ववदित्याकारकस्य कारणत्वकल्पनासाधवम् । न च
ममापि विपरीतमापादयितुं शक्यम् । तथा सति घटत्वस्य धर्मि-
त्वेन स्वरूपेण तस्य धर्मित्वाद्योनाद् धर्मितावच्छेदकत्वेन घटत्वत्वप्रवेशे
गौरवस्य त्वयैवोक्तत्वात् । अतो न घटत्वलावच्छिन्नं घटत्वं
शक्तत्वसम्बन्धेन घटपदवदित्याकारकं ज्ञानं कारणं, अपि तु घटपदं
शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदित्याकारकमेव । जातेः स्वरूपेणैव प्रकार-
लोपपत्तौ घटत्वत्वस्थाप्रवेशात् । * न च समवायेनैव जातेः स्वरूपेण
प्रकारता न संबन्धान्तरेणेत्यथ प्रमाणमस्ति । परैरपि तथाऽन-
भुपगमाच्च * । अतस्य कार्यकारणभावेऽपि साधवात् घटत्वएव
शक्तिः । शक्त्यागन्त्यादि च नास्मभ्यते । अतः प्रथमोपस्थितत्वा-
ज्जातावेव शक्तिः ।

एवमरूपादिशब्देष्वपि गुणएव गुणत्वे वा । न तु तद्विशिष्टद्रव्ये ।
कथं तर्हि शक्तिबोधः । अभेदात्, उक्तविधकारणस्य जातिगुण-

* एतच्चिदान्तर्गतः पाठो नास्ति क० पुस्तके ।

विशिष्टव्यक्तिशब्दत्वएव कार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारादौपपत्तेः । वस्तु-
 तस्तु जातिगुणशब्दत्वमेव साधवेन कार्यतावच्छेदकम् । व्यक्तिस्तु
 तृतीयादिस्थले * पशुना यजेत अरण्यया क्रौषाति इत्यादौ नैव
 पदाह्लासते । जातिगुणयोरेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वोपपत्तेः ।
 लिङ्गसंख्ययोरपि पाशाधिकारणन्यायेन सामानाधिकरण्येन पार्थिवो-
 जातिगुणसंबन्धः^(१) । अतः संबन्धविधयैव तत्र द्रव्यबोधः । द्विती-
 यान्तादिस्थले तु जातिगुणयोः कर्मत्वाद्यन्वयासम्भवाद्भ्रूकर्मत्वचणया
 बोधः । तस्या एव कर्मत्वाद्यन्वयः । लिङ्गसंख्याद्यन्वयस्य साक्षात्सम्बन्धेनैव,
 सामानाधिकरण्यस्य व्यक्तिदारकमिति सर्वं सुस्पष्टम् । प्रयोजनं, पूर्व-
 पक्षे रथन्तरादिशब्दानां अगवाचित्वाद्द्रव्यन्तरसुन्तरयोर्गायति इत्यादौ
 उत्तरापदसंचितोत्तराकार्यं धोनिविधानं, सिद्धान्ते तु गौतम्यति-
 देयउत्तरास्त्विति वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

प्रथमस्य तृतीयः पादः ॥०॥

* तृतीयादिस्थले, — इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) लिङ्गसंख्ययोरपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यसम्ब-
 न्धेन करणत्वान्वयः पार्थिवो जातिगुणसम्बन्धः,— इति भाट्टदीपिका-
 प्रभावतो ।

उक्तं ॥ इह गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा संमतानां सर्वेषा-
 नेव कल्पदातिरिक्तसुबन्तानां उद्भिन्नोमादिपदानां प्रामाण्यप्रमा-
 माख्यं वेति संग्रहे, प्रमाख्यप्रकारासम्भवादप्रामाख्यम् । तथा हि,
 उद्भिदा यजेत पशुकामः, सोमेन यजेतेत्यादावुद्भिदादिपदेभ्यः
 सृतिबुद्धेरनुत्पत्तेर्न तावदर्थवादत्वम् । मन्त्रत्वप्रसिध्यभावाच्च न तत् ।
 एतेषां प्रयोगकाञ्चोच्चारणे चैतदप्रतिपाद्यार्थस्य यागाङ्गताबोधक-
 प्रमाणाभावेनैतेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वानुपपत्तेश्च । न च
 विध्यन्तर्भावः । कामशब्दाद्यभावेन साध्यानभिधायकत्वात् । एक-
 पदगतेन यजिनैव करणप्रतिपादने एतेषां तदप्रतिपादकत्वायोगात् ।
 सिद्धरूपाणां सोमादीनां व्यापारमन्त्रेषु * भावनेतिकर्तव्यतात्वा-
 नुपपत्तेश्च । नामधेयत्वे तु अभिन्नत्वादेव करणानुपाहकत्वादि-
 रूपेतिकर्तव्यतात्वानुपपत्तिः । न च कथमपि भावनाऽन्वया-
 सम्भवेऽपि यागएव कारणत्वेनान्वयो भवत्विति वाच्यम् । कार-
 काणां परस्परान्वयासम्भवात्† । अतः कथमपि क्रियाऽन्वयासम्भवाद-
 नाख्यातत्वेन च विधिभावनयोरनभिधानात् अन्यस्य च प्रकारस्य
 निर्वक्तुमशक्यत्वाद्प्रामाख्यमिति प्राप्ते । अध्ययनविध्यव्यापितस्य च-
 प्रमाख्यासम्भवात्, प्रकारान्तरासम्भवेऽपि विध्यन्तर्भावस्य स्पष्टत्वेन
 तत्रैव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा वक्ष्यमाणरीत्या सर्वानुपपत्ति-
 परिहारेण प्रामाख्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ १० ॥

* व्यापारान्तरमन्त्रेषु, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† परस्परसम्बन्धाभावात्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

अपि वा नामधेयम् ॥ अतः परं क्व गुणविधित्वं क्व वा नाम-
धेयत्वमिति कोष्ठग्रोधनिकार्थमारम्भः । तदिह गुणे कर्मणि च
तुल्यवद्दृष्टिक्रानामसुद्धिदादिपदानां विधेयगुणसमर्पकत्वं नामधेयत्वं
वेति चिन्तायां, भिदिर् विदारणे इति स्मृत्या विदारणसमर्थस्व-
निचादिवचनत्वप्रसिद्धेर्नामधेयत्वे वैधर्म्यप्रसङ्गाच्च गुणविधित्वमेव
युक्तम् । तत्र च गुणविशिष्टं कर्मैव फलोद्देशेन विधीयतइत्येकः
पक्षः । * प्रकृतसोमयागासुवादेन गुणमात्रविधानमित्यपरः ।

न च विनिगमनाविरहः । इतिकर्तव्यतासम्बन्धिविशेषस्यैव कर्म-
विधिनियामकत्वात् । न चैवं फलपदानर्थक्यं, सर्वभ्यो ज्योतिष्टोम-
इति वचनेन तस्य सर्वफलार्थत्वावगतेर्यजिपदस्य पशुफलोपधायक-
यागलक्षणायां † तात्पर्य्याहकत्वात् । अत एव न विशिष्टोद्देशे
वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिशिशुसोमप्रावृत्त्यं, पशुकामप्रयोगविशेष-
पुरस्कारेषु विहितस्य खनिचादेः सामान्यविहितसोमादिबाधक-
त्वात् । वस्तुतस्तु प्रकृतसोमयागाश्रितः खनिचादिगुण एव फलो-
द्देशेन विधीयते इति द्वितीयः पक्षः । काम्यत्वादेव च नित्य-
सोमबाध इति प्राप्ते ब्रूमः ‡ ।

नायं गुणविधिर्गौरवात् । तथा हि, सर्वत्रैव तावच्छुद्धात्वर्थ-
करणकभावनाविधानादाद्यो विधिप्रकारः । यथाऽग्निहोत्रं जुहो-

* अथवा, - इत्यधिकः पाठः क० पुस्तके ।

† लक्षणा, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रूम, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

मीति । अन्योद्देशेन तदिधिरपरः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-
काम इति । एतस्य सोद्देश्यवाचकपदान्तरसापेक्षत्वादौर्बल्यम् ।
धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिसूतीयः । यथा दध्ना जुहोतीति ।
अत्र विधेयताया धात्वर्थवृत्तिलाभावात् पदान्तरार्थवृत्तिलाभ-
ततोऽपि दौर्बल्यम् । धातोः साधुत्वार्थत्वमङ्गीकृत्य अन्योद्देशेनान्यक-
रणकभावनाविधिसूतुर्थः । यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । अत्र
धात्वर्थस्योद्देश्यत्वेनाप्यसंबन्धान्ततोऽपि दौर्बल्यम् । गुणविशिष्टधात्वर्थ-
करणकभावनाविधानात् पञ्चमः । यथा सोमेन यजेतेति । अत्र
विशेषणविधिकल्पनादेराधिक्यान्ततोऽपि दौर्बल्यम् । अन्योद्देशेन
पूर्वोक्तः षष्ठः । यथा सौख्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्षसकाम इति ।
अथन्तु सर्वदुर्बलः ।

तदेवं उद्भिद्गुणविशिष्टस्य यागस्य फलोद्देशेन विधाने षष्ठविधि-
प्रकाराश्रयणादतिगौरवम् । गुणस्य यागे अन्वयान्त्वार्थसञ्चयश्च ।
न हि भावनायां समानपदोपान्तधात्वर्थकरणकत्वावच्छायां गुणस्य
करणत्वं सम्भवति । अतस्तस्य यागान्वयावश्यकत्वे यागस्य कारकत्वात्
कारकाणां च परस्परं सम्बन्धानुपपत्तेः, सोमेन यजेतेतिवदुद्भिद्गत-
यागेनेति मत्वर्थसञ्चयाऽऽवश्यकौति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु दृष्टान्तेऽपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनायामेवान्वयस्य *
वक्ष्यते । युक्तस्य, एककरणावच्छेदेऽपि करणान्तरस्य भिन्ननिरूपितस्य
प्रकारतया भावनाऽन्वयोपपत्तेः । न हि यागकरणत्वं भावनानिरू-
पितम् । अपि तु स्वर्गनिरूपितम् । अतश्च यथैवान्यनिरूपितमपि

* तत्र तत्र, — इति क० पुस्तके पाठः ।

तत्करणत्वं प्रकारतया भावनायामन्वेति, तथैव सोमकरणत्वमपि
 यागनिरूपितम् । उभयत्र तन्तन्निरूपकत्वस्य पार्ष्टिकबोधसम्भवाच्च न
 कोऽपि विरोध इति नास्तिअपि पक्षे यद्यपि मत्वर्थसञ्चयः, तथापि
 विशेषणविधिकृत * गुणयागोभयविशिष्टभावनाविधिगौरवमापद्य-
 मानं नापङ्गोतुं शक्यम् । यथा च प्राथमिकभावनासम्भवाङ्गी-
 कारेऽपि द्वितीयबोधवेत्तार्या मत्वर्थकल्पना तयोक्तं कौस्तुभे ।

एवं द्वितीय-द्वितीययोरपि † अचन्यविधिप्रकाराङ्गीकरणं
 दोषाय । अगत्या च दधिसोमादावेव तदङ्गीकृतम् । तेषां तत्र ‡
 अत्यन्तदृढत्वेन नामधेयत्वावम्भवात् । प्रकृते तु येनैव योगेन खनिचे
 प्रवृत्तिसौम्येव योगेनोद्भिद्यते उत्पाद्यते फलमिति व्युत्पत्त्या कर्मस्थ-
 पोति नामत्वसम्भवेन द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणात्तावन्म । न
 च भिदो विदारण एव स्यतेः शक्तिः । भिदित्येव धातुपाठात्
 विदारण इत्यस्य शक्यार्थमाचोपस्यकत्वस्य वैधाकरणसिद्धत्वात् ।
 अतो विदारण इवोत्पादनेऽपि प्रयोगात् तुल्यवद्वृत्तिकता । न
 च नामधेयानर्थक्यम् । संकल्पादौ सार्थकत्वात् । कश्चित् फलोप-
 वन्धश्च । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । कश्चिच्च
 गुणोपवन्धः । यथा संज्ञाय पौर्णमासीं वैश्वधमनुनिर्वपतीति ।
 प्रकृते च संज्ञया भेदसिद्धिरेव प्रयोजनम् । इतरथा हि प्रकृत एव

* विशेषणविधिकल्पनादिकृतं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† द्वितीयद्वितीयपूर्वपक्षयोरपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ गुणे, - इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

कर्माणि गुणफलसंबन्धापत्तेर्न कर्मान्तरत्वम् । न च योगस्य * फलो-
द्भेदनकारित्वस्यातिप्रसक्तत्वादपूर्वं कर्माणि रूढिकल्पने सोमादिपदा-
नामपि तदापत्तिः । सर्वत्र योगरूढिस्थले प्राचीनप्रयोगस्यैव का-
रणतायाः क्लृप्तत्वेन प्रकृते तदकल्पनात् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥२॥१८॥

यस्मिन् ॥ अत्र गुण एव रूढानां, चिचया यजेत पशुकामः,
पञ्चदशान्याय्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानि, त्रितृदद्विष्यवमानः, इत्यादौ
चिचाऽऽव्यपृष्ठवद्विष्यवमानशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति
चिन्तायां, दद्यादिवद् रूढेषु कर्मनामत्वासम्भवाद् गुणविधित्वमे-
वेशाम् । तत्र चिचापदे तावत्प्रातिपदिकेन चिचत्वं स्त्रीप्रत्ययेन
च स्त्रीत्वं विधीयते । विधेययोश्च परस्परसाहित्यावगतेर्विधेय-
सामर्थ्यानुरोधेन प्राणिद्रव्यकथागच्छोद्देश्यत्वावगतेः प्रकृतानामपि
दधि मधु घृतं पयोधाना उदकं तण्डुलासत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्ये-
तद्वाक्यविहितानां यागानामुद्देश्यत्वासम्भवेऽपि सर्वप्रकृतिभूताग्नीषो-
मीयथागोद्देशेन सर्वपशुयागोद्देशेन वा विधीयते । न चानेकगुण-
विधाने वाक्यभेदः । धेगुर्वचिणेतिवदुभयविशिष्टैककारकविधानेना-
वाक्यभेदात् । एवमाव्यपदेन घृतं, पृष्ठपदेन ग्ररीरावयवः । स च
सञ्ज्ञाविशिष्टः प्रकरणादाव्यैः स्रवते पृष्ठैः स्रवते इत्येतद्वाक्यविहित-
स्त्रोचाकृतया यथाक्रमं विधीयते । एवं चितृच्छब्दवाच्यं चिभिडि †
द्रव्यं पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तद्वाक्येन विधीयते । सर्वत्र द्रव्याणां

* यागस्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† चिभिडो, - इति क० पुस्तके पाठः ।

स्तोत्रसमीपदेशे अद्दृष्टार्थं स्थापनेनैव स्तोत्रोपकारकता । उत्पत्ति-
वाक्येषु तु आख्यादिपदं गुणवाक्यप्राप्तत्वाद्नुवादः । स्तोत्रमाचन्तु
विधीयते इति प्राप्ते ।

प्राप्तकर्मानुवादेन चिचत्वस्त्रीलक्ष्मणानेकगुणविधाने वाक्यभे-
दात् । करणत्वस्यापि पशुगतस्य प्राप्तत्वेनाविधेयतयोभयविशिष्ट-
कारकविध्ययोगात्, अजोऽग्रीषोमीय इति वचनेन विहितप्राकर-
णिकपुंस्त्वावरोधेन स्त्रीत्वस्य विध्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः
प्रकृतानामेव यागानां विशिचद्रव्यकलेन लक्षणया चिचापदं
नामधेयम् । इत्यभिप्रायेण च स्त्रीप्रत्ययः । एवमाख्यादिपदेष्वपि
असमस्तत्वेन विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् प्राप्तस्तोत्रानुवादेन द्रव्यसङ्घा-
द्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिवाक्येव द्रव्यविशिष्टस्तोत्र-
विधिरितरत्र तु सङ्घामात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् । दृतादीनां
स्तोत्रे करणत्वासम्भवेन विशिष्टविध्ययोगात् । पञ्चदशानीत्यादि-
स्तुतिगतसङ्क्षुब्धगतरूपस्तोत्रमवाचि-उप्रत्ययस्य गुणविधिलेऽनुपपत्तेः ।
अत आख्यादिपदं वाक्यद्वयेऽपि शक्यैव स्तोत्रनामधेयम् । आख्यादि-
पदाभिधेयस्तोत्रानुवादेन च गुणवाक्ये सर्वत्र सङ्घामात्रविधिः ।
आख्योत्पत्तिवाक्ये च तसंज्ञकानि चत्वारि स्तोत्राणि, गमक-
सङ्घतवद्भवचनेन तावत्त्वावगमात् । एवं पृष्ठोत्पत्तिवाक्येऽपि
षट् । अनुष्ठेयानि तु नियतानि चत्वारि । आद्ययोर्द्वयोर्दृष्टद्रव्य-
न्तरयोरन्वयोश्च नौधसश्चैतयोर्वचनेन विकल्पविधानात् । यथा
चात्र तप्तदूषणानां निरासो मतान्तरदूषणानि च, तानि कौस्तुभे
द्रष्टव्यानि ॥ ३॥१८॥

तत्प्रख्यं ॥ इह हृदयानां यौगिकानां च सम्भवत्प्राप्तिकानाम-
ग्निहोचं जुहोति, आघारमाघारयति, समिधो यजति, इत्यादौ
अग्निहोचादिपदानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति चिन्तायां,
प्रसिद्धेर्गुणविधित्वमेव युक्तम् । न चात्र वाक्यभेदः, विधेयानेकत्वा-
भावात् । अतोऽग्निहोचपदे अग्नये होचमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या उप-
सर्जनार्थोऽग्निदेवता होमे विधीयते । न च यद्ग्नये च प्रजापतये
च सायं जुहोति इत्यनेन तस्याः प्राप्तत्वाद्द्विधानम् । तत्रानेकगुहो-
पादानेन विशिष्टकर्मान्तरविधेरावश्यकतया एतदाक्यविहिते कर्मणि
तत्प्राप्तेरभावात् । अतो यत्र दर्विहोमादावाग्नेयो मन्त्रः पठितः,
तादृग्दर्विहोमानुवादेन देवतामाचमनेन विधीयते । वचनेन
तत्प्राप्तिसम्भवे मन्त्रवर्णिकविधेरकल्पनीयत्वात् । विशिष्टकर्मान्तरं
वा । आघारवाक्येऽपि द्वितीयान्ताघारपदेन चरणसमर्थमाख्यादि-
द्रवद्रव्यमभिधीयते । धातुना च चरणस्यः संस्कारस्तदुद्देशेन
विधीयते । अविनियुक्तस्य च संस्कारायोगात् प्रकरणकल्पित-
वाक्येनोपाश्रयाज्जाङ्गतया द्रवद्रव्यं विधीयते । चतुर्गृहीतं वा एत-
द्भूत् तस्याघारमाघार्येत्यनेन वा प्रयाजाङ्गभूतचतुर्गृहीतरूपविशे-
षसमर्पणम् । सर्वथाऽऽघारपदं द्रव्यपरं न नामधेयमिति प्राप्ते ।

मन्त्रवर्णिकस्यविधिर्नैव देवताप्राप्तिसम्भवे अस्य पूर्वप्रवृत्त्या विधि-
कल्पकत्वे वैकल्यापत्तेः* अभ्युदयग्निरस्कलस्य च सम्भवति प्रथम-
विध्यापादकधालर्थविधावन्याय्यत्वाच्च तावद्दर्विहोमानुवादेन देवता-
पिधिः । नापि विशिष्टकर्मान्तरविधिः । अग्निर्व्योतिर्व्योतिरग्निः

* वैयर्थ्यापत्तेः, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

स्नाहेति सायं जुहोति सूर्योऽजोतिर्व्योतिः सूर्यः स्नाहेति प्रात-
 जुहोतीति वचनविनियुक्तमन्त्रवर्णनैव देवताप्राप्तेः । यद्ग्रथे च
 प्राजापतये च सायं जुहोति यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रात-
 रित्यत्र तु स्नाघवात् सायं प्रातःकाशीनदेवतासमुच्चयविशिष्टप्रजा-
 पतिमात्रविधानम् । अतएव यथैव केवलदेवत्यमन्त्रस्त्रिभुवनेन केवल-
 योर्देवतात्वं, तथा अग्निर्व्योतिर्व्योतिः सूर्यः स्नाहेति सायं जुहोति
 सूर्योऽजोतिर्व्योतिरग्निः स्नाहेति प्रातरिति मिश्रस्त्रिभुवनेन मन्त्रवर्ण-
 न्निम्नयोरपि तत् । अतश्च यद्ग्रथे चेति वाक्यस्त्रिभुवनेन सायं-
 प्रातःकाशीनदेवतासमुच्चयं सायंप्रातःपदं च तात्पर्यपादकम् । अग्ने-
 पस्त्रिसमुच्चयस्य च प्रजापतावन्वयस्य निपातोपसर्गार्थत्वेन व्युत्पन्नत्वात्
 विधेयानेकता । अतश्चाग्नेर्देवतात्वादिना अग्निहोचहोमे * प्राप्तत्वाद्-
 ग्निहोचपदं अग्नेर्होम इत्येवं व्युत्पत्त्या नामधेयम् ।

एवमाचारेऽपि उपांशुधात्रे सर्वस्त्री वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्
 भुवायामाव्यमित्यनेनैव द्रव्यस्य † प्राप्तत्वात् प्रयाजाऽऽव्योद्देशेन
 संस्कारविधानेऽपि ‡ द्वितीयविधिप्रकारापत्तेर्ज्ञाघवाद् भावव्युत्पन्न-
 माघारपदं नामधेयम् । विधेयस्य धातुलक्ष्यो होम एव । इन्द्र-
 ऊर्ध्वं अध्वर इत्याघारमाघारयतीति मान्त्रवर्णनेन्द्रदेवतायास्तु-
 र्दृष्टीतं वेत्यनेन द्रव्यस्य ज्ञाभात् । एवं समिदादिव्यपि वक्ष्यते ।
 सर्वत्र द्वितीया करणत्वलक्षणार्थेति न विरोधः ॥४॥२०॥

* अस्मिन्नपि होमे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† इन्द्रव्यस्य, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ संस्कारविधावपि, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तद्गुपदेऽग्रस्य ॥ श्लेनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ पूर्वोक्तवाधकाभा-
वात् प्रसिद्धेः श्लेनादिपदानां गुणविधित्वमेव । प्रकृतसोमयागाश्रितो-
गुणः फलोद्देशेन विधीयते । विशिष्टकर्मान्तरं वा । न चैवं यथा वै-
श्लेनो निपत्यादत्ते एवमयं ध्याद्यं निपत्यादत्ते इत्यर्थवादे स्यादेव
सोपमानानुपपत्तिः । उपक्रमनिर्णीतविध्यनुरोधेनोपसंहारस्यार्थवाद-
स्यान्यथा नेयत्वात् । ते तद्विज्ञासा इव तद्विज्ञासा इत्यादिवदन्य-
थासहस्यभाभेदे अनुगुणत्वाच्चेति प्राप्ते ।

नाथमन्यथासहस्यभाभेदे सर्वेषामर्थवादपदानामुपमानान्तरा-
भावस्य कत्वापत्तेः । तद्वरं भृयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् उपक्रमस्य-
एवैकस्मिन् पदे रूपकविधया कुप्रोपमाविधया वा गौणीं वृत्ति-
मङ्गीकृत्य नामधेयत्वं द्वितीयविधिप्रकारापादकं युक्तमाश्रयितुम् ।
अर्थवादस्य रूपकाद्यपेक्षितसादृश्योपपादनार्थः, स च* विनैव
सत्त्वर्णं पूर्वोपमासहस्यभाभेदे विधेयथागस्त्यर्थो न विदधते ।
तस्मिद्धं चतुर्भिरेव प्रकारैः सर्वत्र नामत्वमिति ॥५॥२१॥

नामधेये ॥ पूर्वमुभयत्र विशिष्टविधिपूर्वपक्षे यानि दूषपाणि
मत्वर्थसत्त्वर्णादीनि दत्तानि, तानि इह आश्रियन्ते । यदि हि
थागस्य कारकत्वं स्यात्, ततः सोमादीनां कारकान्तराणां तदन्व-
यानुपपत्तेर्भवेत्सत्वर्थसत्त्वर्णा, उभयविशिष्टभावनाविधानं वा । न त्वेत-
दस्ति । थागस्य क्रियारूपत्वाङ्गीकारात् । अतश्च तस्मिन् सर्वकार-
काणां भावनावदेव विनैव मत्वर्थसत्त्वर्णां विनैव च वैक्यं सम्बन्धो-
पपत्तिः । थागस्य च क्रियात्वेऽपि सम्बन्धसामान्येन भावनाऽन्वयो-

* सादृश्योपपादनार्थः सन्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

न विद्ध्यते । भावना वा वैयाकारवदतिरिक्ता नैवाङ्गीक्रियते ।
अतस्त्रोद्धिदादिव्यपि सर्वत्र गुणविधित्वमेव । वाजपेयोदाहणन्तु
मूले * गुणसूचानुरोधेनेति प्राप्ते ।

पञ्चतैत्यस्य पाकं करोति पाक्नेन करोतीति विवरणाद्-
धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरकारकत्वेनैव भावनाऽन्वयः । भावना
च वद्याऽतिरिक्ता तथा वक्ष्यते । अतस्त्रेतरकारकाणां धात्व-
र्थान्वयानुपपत्तेरगत्योभयविशिष्टभावनाविधानं श्रोमादावङ्गीकृतम् ।
प्राचीनरीत्या वा मत्वर्थस्य चक्षुषा । अन्यथा अत्यैव फलगुणस्योर्धागा-
न्वये फलान्वयार्थं चागस्योपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानि, गुणान्वये
सोद्देशत्वानुवादत्वप्राधान्यानीति विद्वद्धकिकइद्यापत्तेः । उपादेय-
त्वादिनिवृत्तादिकं च कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतो मत्वर्थस्य चक्षुषादिभिर्या
विशिष्टविध्यनुपपत्तेर्नामधेयत्वमेवोद्धिदादौनाम् ॥६॥२२॥

तद्गुणास्तु ॥ आग्नेयोऽष्टाकपाक्षोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो-
भवतीत्यादौ आग्नेयशब्दो गुणविधिः कर्मनामधेयमिति चिन्तायां,
आग्नेर्मन्त्रवर्णदिव प्राप्तत्वादाग्नेयपदं नामधेयम् । इति प्राप्ते । पुरो-
डाशकर्मिकायां भावनायां मन्त्रापेक्षाऽभावात्तन्त्रस्य च तत्रायोग्य-
त्वाच्चोर्धाशुचाजइव मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वम् । न चाधारवद्वाचनिको-
विनियोगोमन्त्रस्य, येन तत्कल्पकत्वं सम्भाव्येत । न च मन्त्रस्याष्टा-
कपाक्षकर्मकभावनाऽङ्गत्वे प्रमाणमस्ति । प्रकरणस्य उर्धाशुचाजादि-
व्यविशिष्टत्वात् । नापि क्रमः †, ब्राह्मणपाठक्रमापेक्षया मन्त्रपाठ-

* मूले, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

† क्रमात्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

कर्मवैपरीत्यस्य पक्षमे वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तत्रस्यन्यायाभावात्
 मलानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतोभयविशिष्टभावनाविधिप्रतीतेस्तस्य च साम-
 मन्तरेणानुपपत्तेर्भूधातुना तत्तत्तत्त्वात् सकृद्विशिष्टविशिष्टविशिष्टयाम-
 भावनाविधानेन अर्थादिश्लेषणानामपि विधिकल्पनात् गुणविधि-
 रेवाग्नेयशब्दः । प्रथोजगं, आग्नेयं पथ इत्यादौ नामातिदेशेनाग्ने-
 यविधन्तः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु सामान्यविध्यन्तः ॥७॥२३॥

वर्हि ॥ वर्हिराव्यपुरोडाशादिशब्दानां संस्कृतेषु कुशादिषु
 श्राव्यस्यैः प्रयुज्यमानत्वाद्यूपादिशब्दवत्संस्कारमात्रवाचित्वे संस्कार-
 विशिष्टकुशादिवाचित्वे वा प्राप्ते । जातिं विहाय कौरव्यप्रयुज्यमान-
 त्वात्, संस्कारं विनाऽपि च श्लोके, वर्हिरादाय गावो गताः, आश्वं
 क्रम्यं, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीत्यादौ प्रयुज्यमानत्वाद्-
 अविचारान्नाशवाच्च कुशादिजातिवाचित्वमेव । प्रथोजगं, शूपावट-
 शरवार्थवर्हिरादौ पूर्वपक्षे संस्कारकरणं, सिद्धान्ते नेति ॥८॥२४॥

प्रोचषीषु ॥ प्रोचषीशब्दस्यापि पूर्ववत्संस्कारवाचित्वे प्रोचषीभि-
 द्देविताः स्य इति श्लोके संस्कारं विहायापि जातिमात्रे प्रथोग-
 दर्शनत्वात्, ह्यस्या अस्तत्वातिवाचित्वे वा प्राप्ते । कृत्वावचवचोगेनोप-
 पत्तौ हृदिकल्पने प्रमाणाभावः । अतएवाश्वकर्षादिशब्दे शोगवाधे
 एव तत्कल्पनम् । न चासामौदासीन्यावस्थायां प्रकृतोचषयाधन-
 रूपशोगभावः, कृत्वावधानासम्भवेऽपि ऊचषरूपयोग्यत्वस्य सम्भवात् ।
 न चैवं रचकारपदेऽपि रचकर्त्तरूपशोगसम्भवेन जातिविशेषे प्रकृति-

* शब्दम्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

कल्पनाऽनुपपत्तिः । अनुशासनबलेन तत्कल्पनात् । कर्तृत्वस्वरूपयोग्य-
त्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन वर्षासु रथकारस्त्रेत्यस्य वैद्यर्थ्यापत्तेः । प्रोक्षणी-
शब्दे तु हृदिकल्पने प्रमाणाभावाद् यौगिकत्वमेव । प्रयोजनं,
विकृतौ घृतं प्रोक्षणमित्यादौ प्रोक्षणीरासादयेत्यविकृतः प्रयोगः
संस्कारवाचित्वपक्षे, घृतमासादयेति जातिवाचित्वे, प्रोक्षणमासादयेति
यौगिकत्वे द्रष्टव्यम् ॥८॥२५॥

तथा निर्मन्थे ॥ निर्मन्थेनेष्टकाः पंचतीत्यत्र निर्मन्थ्यशब्दस्त्व
पूर्ववत् संस्कारवाचित्वे निर्मन्थ्यमाणय पक्ष्याम इति सौक्तिकप्रयोगेन
निरस्ते, मंथनकर्मत्वस्य पाकसाधनीभूतेऽग्रावभावेन मंथनप्रयो-
ज्यस्य च पाकनवनीतादावपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादरणिप्रयोऽग्नि-
त्वावान्तरव्याप्यजातिवाचित्वे प्राप्ते । मंथनप्रयोज्यत्वयोगेनैवोपपत्तौ
सक्तहृदिकल्पने प्रमाणाभावादतिप्रसङ्गस्य च पाकादौ प्राचीन-
प्रयोगाभावेनैवावोधकत्वोपपत्तेर्निराकर्तुं शक्यत्वात्नवनीते च वा-
च्यत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाद् यौगिक एव निर्मन्थ्यशब्दः । एवञ्च
निर्मन्थेष्टका इत्यग्नेः पाकसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वान्मन्थनमात्रविधि-
रिति तस्यापि प्रयोगमध्ये करणं सिद्धान्तप्रयोजनम् ॥१०॥२६॥

वैश्वदेव ॥ चातुर्मासेषु वैश्वदेवे प्रथमे पर्वणि आग्नेयादीनष्टौ
यागान् विधाय वैश्वदेवेन यजेतेति श्रुतम् । तत्र वैश्वदेवशब्दो-
गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति चिन्तायां, नामत्वे समस्तवाक्यवैद्यर्थ-
प्रसङ्गादगत्या * आग्नेयादिषु सप्तसु देवताविधिः, आमिषायागे

* वैद्यर्थ्यापत्तेरगत्या - इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

विश्वेदेवदेवतायाः प्राप्तत्वात् । देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं वा
गुणान् । एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आमिषावाक्येन द्रव्यमाचविधा-
नम् । एवञ्चाष्टौ श्वींषि इति सिद्धदर्शनस्याप्युपपत्तिरिति प्राप्ते ।
नाग्नेयादिषु गुणविधिः । उत्पत्तिविशिष्टदेवताऽवरोधान् । नापि
कर्मान्तरविधिः । भेदबोधकप्रमाणानां नामत्वेनोपपत्तौ विधि-
गौरवापादकभेदबोधकत्वानुपपत्तेः । अतएव नामिषावाक्येऽपि द्रव्य-
माचविधानम् । आग्नेयमष्टाकपासं निर्वपेदित्याग्नेयादिवाक्ये *
निर्वपेदित्यस्य विशिष्टविधायकस्यामिषावाक्येऽनुपपत्तस्य द्रव्यमाच-
विधायित्वे वैकल्यापत्तेः । अत आग्नेयादीनामष्टानामपि यागानां
नामधेयं वैश्वदेवशब्दः । उत्पत्तिविशिष्टदेवताऽवरोधसङ्गततत्प्रख्य-
न्याधानम् । प्रवृत्तिनिमित्तञ्च विश्वेदेवदेवताजन्यामिषायागघटित-
समुदायाश्रयत्वरूपम् । वाक्यञ्च समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनु-
वादकम् । तत्रयोजनञ्चाष्टानामपि यागानां वसन्ते वैश्वदेवेन यजे-
तेति वसन्तादिषम्वन्धद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वसाभेन फलसम्वन्ध-
सिद्धिः । इतरथा आमिषायागस्यैव विश्वेदेवदेवताकत्वाद् वस-
न्तादिषम्वन्धद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वसाभेन फलसम्वन्धापत्तेरितरे-
षामङ्गत्वापत्तिरिति कौस्तुभे स्पष्टम् ॥ ११ ॥ २७ ॥

पूर्ववन्तः ॥ वैश्वानरं द्वादशकपासं निर्वत् पुत्रे जाते इत्यनेन
भागं विधाय द्वादशकपासो भवति गायत्र्येवेनं ब्रह्मवर्षसेन पुनाति
इत्यादिनाऽष्टाकपासनवकपासद्वादशकपालैकाद्वादशकपासद्वादशकपासा-

* वाक्यस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

नां फलान्वनूयते, अस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव च
 तेवस्मन्नाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति श्रुतम् । तच्च द्वादशत्वे
 अष्टत्वादेः प्राप्तत्वादष्टाकपासादिशब्दा वैश्वानरवागनामधेवमि-
 त्यासः * पञ्चः । स्वरूपेषु प्राप्तावपि परिच्छेदकत्वेन प्राण्यभावाद्-
 गुणविधय एव एते । अष्टत्वमष्टाकपासद्रव्यं वा पूर्ववागे विधीयते ।
 उपक्रमोपसंहारैश्चैव चैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न द्वादशकपासस्योत्पत्ति-
 ग्रिहता । अथवा, अस्तु वाक्यनामालं, तथापि यद् द्वादशकपासो-
 भवतीत्यनेनैव तद्विधिः । वैश्वानरवाक्ये तत्पदमनुवाद एवेति
 द्वितीयः । ब्रह्मवर्षादिरूपफलोद्देशेन प्रकृतवागाश्रितगुणा एवाष्टा-
 कपासादयो विधीयन्ते इति तृतीयः ।

सिद्धान्तस्तु, सम्भवत्येकवाक्यत्वे तद्भेदस्त्वान्याव्यत्यात् प्रकृत-
 वागस्यैवेद्य सर्वा† स्तुतिः । यदप्रभृतद्वादशकपाससावयवोऽष्टाक-
 पासादिरत्येकैकफलसाधनं, तच्च सर्वावयवोपेतद्वादशकपासस्य सर्व-
 फलप्रयोजकत्वे कः सन्देह इति वागस्तुतिः । अष्टाकपासपदं
 चाग्नेयाष्टाकपासे ग्रहं गौश्या वृत्त्वा अष्टत्वाश्रयकपासश्रपितत्वसा-
 दृश्येन द्वादशकपासावयवे गौशम् । तेन सावयवद्वाराऽवधी द्वादश-
 कपासो ज्ञायते । तेन ज्ञापयवा वागस्तुतिरिति । इदं चाधि-
 करणं चौदुम्बराधिकरणशब्देन गतार्थमपि ‡ त्रिव्यग्निचार्थमुक्तमिति
 शेषम् ॥ १२ ॥ १८ ॥

* मित्येकः - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सर्वापि, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पुनश्चतुर्णामपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

तस्मिद्धिः ॥ यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि यामानाधिकरण्या-
 देकमितरस्य नामधेयं, हृदलेन तदसम्भवाद्वा जघन्यप्रस्तरपदस्थित-
 प्रस्तरकार्त्तुसुधारणोद्देशेन यजमानोऽधिकरणत्वेन विधीयते इति
 प्राप्ते । प्रत्यक्षविध्यश्रवणात् प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषः सादयतीति विध्य-
 कारैकवाक्यत्वाच्च तदर्थादलमौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धमेव ।
 यजमानपदन्तु गौश्या वृष्या प्रस्तरस्तावकम् ।

ननु अथारोपितार्थवृत्तित्वे गौश्यात् सौत्रे प्रसिद्धम् । सिंहत्वस्य
 देवदत्ते आहार्यारोपात् । न च तद्देदे * सम्भवति, आरोपकपुरुषा-
 भावादिति चेत् । विनाऽप्यारोपं सिंहशब्दस्य सादृश्यमात्रविवक्षया-
 देवदत्ते काव्यसोकयोः प्रयोगदर्शनात् सप्रक्यगुणसमानजातीयगुण-
 योगनिमित्तत्वं गौश्यात् । सिंहनिष्ठकूरत्वसमानजातीयकूरत्वयोगाच्च
 सिंहपदस्य देवदत्ते प्रवृत्तेः सिंहो देवदत्त इत्यत्र सप्रक्यसमन्वयः ।
 पुण्यादौ ससम्बन्धिताधारोपेण आरोपितं सपुष्पशब्दार्थमङ्गीकृत्य
 तद्वृत्तिगुणानामसत्त्वादीनां सिद्धान्ते सत्त्वाच्च न सपुष्पं भवत्सि-
 द्धान्त इत्यादावव्याप्तिः । अतस्त्रैतादृशगौश्यात्स्य वेदेऽप्यस्यैव सम्भवः ।

यद्यपि च रूपकादिस्थले सौन्दर्यस्य तरङ्गिणीत्यादौ आरोपे-
 षाधि गौश्या वृत्तिर्दृष्टा, तथापि सादृश्यमात्रेणापि उपमाककारस्थले
 साऽनुभूयमाना नापन्नोक्तुं शक्या । अतस्त्रोभयसाधारणेन सप्रक्य-
 समवेतवत्ता गौश्या वृत्तिः । समवेतत्वस्य कश्चिदारोपितत्वसम्बन्धेन
 कश्चिच्च ससमानजातीयगुणवत्तासम्बन्धेनेति भेदः ।

अत्र च सिंहपदेन श्रद्धा सिंहोपस्थित्यनन्तरं कश्चिच्च कूरत्वो-

* तद्देदे, - इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

पश्चितिरिति प्राप्तः । वस्तुतस्तु एकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिसारण-
मिति स्मारकविधयेव तदुपश्चितिः । गोष्ठीज्ञानकार्यतावच्छेदकश्च
निष्क्रोभयविधसम्बन्धान्यतरसम्बन्धेन स्त्रग्रक्यसमवेतधर्मप्रकारकदेव-
दत्तविशेष्यकशाब्दत्वमिति न क्रूरत्वादीनामशाब्दत्वप्रसङ्गः । न च
गौष्ठा सञ्चणतो न भेदः, स्त्रग्रक्यवृत्तिगुणानामेव यत्र सम्बन्धित्वेन
रूपेण बोधस्तत्र सञ्चणा, क्रूरत्वादिना बोधे तु गौष्ठीति तयो-
र्भेदात् । ते च गुणाः षड्विधाः । कश्चित्त्विसिद्धिः तत्कार्यकारि-
त्वम् * यथा यजमानपदे । यजमानोयथा स्वकार्यकर्ता, तथा
प्रक्षारोऽपीति । एवञ्च गौष्ठीगर्भसञ्चणया प्रक्षारस्तुतिः । एवमन्येऽपि
पञ्च गुणा अपिमसूत्रैर्द्रष्टव्याः ॥१३॥२८॥

जातिः ॥ अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यत्र पूर्ववदेवाग्निग्रन्थो ब्राह्मणे
गौष्ठाः, इयोरप्यग्निब्राह्मणयोरेकमुखप्रभवत्वात्, अग्निजननसमान-
जातीयजननमेवात्र गुणः ॥१४॥३०॥

सारूप्यम् ॥ आदित्यो धूप इत्यादौ तु सारूप्यं गौष्ठीनि-
मित्तम् । न च सर्वत्र तदेव निमित्तं, कोऽत्र विशेषः । चक्षुर्पाञ्चं
तेजस्वित्वाद्यत्र निमित्तमिति प्राप्तः । वस्तुतस्तन्न्यत्र शक्यनिष्ठगुण-
स्यैव स्वसमानजातीयगुणवत्तासंसर्गण प्रकारत्वाग्निमित्तता । न तु
सारूप्यस्य, तस्य संसर्गत्वात् । इह तु शक्यनिष्ठगुणसजातीयगुणवत्त-
रूपस्य सारूप्यस्यैव समवायादिसंसर्गण प्रकारत्वात्तदेव निमित्त-
मिति विशेषः ॥१५॥३१॥

* कार्यकारित्वं, - इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

प्रशंसा ॥ अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गोऽभ्या इत्य-
चाजादीनां तत्र तत्र विहितत्वात्पशुकार्ये प्रतिषेधश्च पर्युदासश्च
वाऽनुपपत्तेर्यवादत्वम् । अपशुशब्दो घटादौ सुख्यो गवाम्भगत-
प्राशस्त्राभावरूपगुणयोगाद्जादौ गौणः सन् सञ्चणया गवाम्भगत-
प्राचां मते तु मज्जसमासान्तर्गतपशुपदेन गवाम्भगतं प्राशस्त्रं सञ्च-
यित्वा मज्जा तद्भावरूपो गुण उपस्थाप्यत इति विशेषः । सर्वथा
प्रशंसा गौणीनिमित्तघटिकेति सिद्धम् ॥१६॥२२॥

भूमा ॥ सृष्टीरूपदधातीत्यत्र विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावात् प्रत्यक्ष-
विधिअवशाच्च विधित्वम् । तत्र उपधानमेवेष्टकासंस्कारार्थत्वेन *
विधीयते । यद्यपि चेष्टकानां चयनाङ्गत्वान्यथानुपपत्त्येवोपधानं
प्राप्येत, तथापि ततः पूर्वमेव प्रत्यक्षविधिना विधीयते । तत्फलञ्च
प्रत्येकोपधानसिद्धिस्ययनसमानकर्तृकत्वसिद्धिस्य । अन्यथा समुदि-
तोपधानमपि कदाचित् प्राप्नुयात् । आर्थिकत्वाच्च चयनभिन्नकर्तृ-
कत्वमपि । सति त्वस्त्रिभिष्टकासंस्कारद्वारा चयनाङ्गताबोधकविधौ
प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वाच्च फलद्वयसिद्धिः ।
सृष्टिपदन्तु सिद्धप्रकरणप्राप्तसृष्ट्यासृष्टिमन्त्रमाचस्य गौण्याऽनुवाद-
इति भाष्यकारः ।

वार्त्तिककारस्तु, उपधानमाचविधिः । तथा सति प्राणप्रभृत-
सपदधातीत्याद्यनेकोपधानविधिवैयर्थ्यापत्तेः । अतो मन्त्रमाचमुप-
धानानुवादेन, मन्त्रविशिष्टं उपधानमिष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधी-

* संस्कारत्वेन, - इति क० पुस्तके पाठः ।

वते । ऋषोपधानविधिफलान्तु पूर्ववत् । मन्त्रविधिफलान्तु उपधाने
 तन्निश्चयः । मन्त्रा हि इष्टकामात्रप्रकाशकास्तद्गुणैश्चादिव्यपि प्राप्ति-
 सधवाऋषोपधाने निश्चयेन प्राप्नुवन्ति । अतस्तन्निश्चयो यद्गुणादिप-
 रिसङ्घैव वा * फलम् । मध्यमचित्तिसम्बन्धस्य, यथा वै काश्चन-
 ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयान्तां मध्यमायां चितानुपदद्यादिति
 वचनेन प्रत्यक्षब्राह्मणवतीनामिष्टकानां मध्यमचित्तिसम्बन्धस्य विधा-
 नात् । अन्यथा तत्तच्चित्त्यवान्तरप्रकरणपाठरहितानां मन्त्राणां
 चयनमहाप्रकरणेन सर्वचित्तिषु अग्निभाषात्मेव वा निवेशापत्तेः ।
 अतो मध्यमचित्तिसम्बन्धार्थं मन्त्रविधिः । इष्टकानां प्रत्यक्षब्राह्मण-
 वत्त्वं चेष्टकावाचिप्रत्यक्षब्राह्मणपठितपदविधेयमन्त्रकत्वम् ॥ सृष्टिपदं
 हि सृष्टिप्रकाशकमन्त्रोपधेयेष्टकापरम् । तत्र च विशेषणांशस्य
 मन्त्रस्य विधेयत्वात्तदिष्टकानां प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वसिद्धिः । इतिकरण-
 विनियुक्तसोकंप्रणमन्त्रस्यापि मध्यमचित्तिमात्रसम्बन्धापत्तेरिष्टकावा-
 चीतिपदविशेषणम् । अतस्य मन्त्रविशिष्टोपधानमत्र विधीयते ।
 सृष्टिपदं परं गौष्या वृष्या सप्तदशसङ्ख्याकसृष्टिमन्त्रपरम् ।
 अत् सप्तदशेष्टका उपदधातीत्यर्थवादानुसारात् । तत्र चतुर्दश
 सृष्टिमन्त्रास्त्रयोऽसृष्टिमन्त्रा इति सृष्टिवाङ्मयम् । गुणो गौषी-
 वृत्तिनिमित्तम् ॥१७॥३३॥

शिङ्गसमवायात् ॥ प्राणभृत उपदधातीत्यादौ तु अल्पस्य
 निमित्तम् । शेषं पूर्ववत् । एवं षट् गौषीवृत्तिप्रकाराः ॥१८॥३४॥

* परिसङ्ख्या वा, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सन्दिग्धेषु ॥ अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र अक्ता इत्यनेनावि-
शेषाद् यत्किञ्चिदञ्जनसाधनद्रव्यस्य विधिना निर्णीतत्वादुपसंहार-
स्तेन तेजौ वै दृढमित्यर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेः नार्थवादस्य सन्दि-
ग्धार्थनिर्णये प्रामाण्यमिति प्राप्ते । विधेरविशेषप्रवृत्तत्वेनेव दृढमात्र-
व्यवहारेणानुपपत्तेरितराद्येपकत्वे प्रमाणाभावादुपक्रमस्याविरोधेनोपपत्तौ
च उपसंहारस्यार्थवादस्योपसङ्गणत्वे प्रमाणाभावादिध्यर्थवादयो-
रेकवाक्यत्वेनैकविषयकत्वस्यावश्यकत्वाच्च युक्तं वाक्यशेषस्य सन्दिग्धार्थ-
निर्णयेऽपि प्रामाण्यमिति दृढेनैवाञ्जनम् ॥१८॥२५॥

अर्थादा ॥ कुवेणावद्यति, स्रधितिनाऽवद्यति, हस्तेनावद्यति
इत्यादौ विधेरवदेवद्रव्यविषये सन्दिग्धस्य सामर्थ्याभिर्णयः । कुवेण
द्रवमेवाध्यादि । स्रधितिना मांसादि । हस्तेन संहतं* पुरो-
जाग्रादि । अतस्य सामर्थ्यसङ्कतावद्यतिपदेनैव लक्षणया द्रवाद्यव-
दानस्य सद्व्यवहारात्तदनुवादेन कुवादिविधौ न किञ्चिद्वाधकम् ।
एवं अस्त्रक्षिणा सक्तून् कुहोतीत्यादावपि न संपुटाकारोऽञ्चलिः ।
अपि तु आकोशात्प्रक एव । सामर्थ्यात् । तदेवं विध्यर्थवादमन्व-
यत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपाण्यष्टौ प्रमाणानि धर्माधर्म-
योर्निरूपितानि । अतः परं भेदादिना तत्स्वरूपं निरूपयिष्यते ॥

१०॥२६॥

यन्वसङ्ख्या ६५० ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकार्थं

प्रथमाध्यायस्य अन्तुर्थपादः ॥०॥

* हस्तेनासंहतं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

भावार्थाः ॥ एवं धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्स्वरूपं निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेणबुद्धत्वादिश्च तेन रूपेण निरूप्यते । अत्र च शब्दान्तरादिषट्प्रमाणकभावनाभेद एवाध्यायार्थः । धात्वर्थभेदसु तत्सिद्ध्यर्थः क्वाचित्को निरूप्यते, अपूर्वभेदोऽपि फलत्वेनेति न तावदाध्यायार्थो ।

फलीभूतापूर्वभेदोऽपि अपूर्वसाधनभेदाधीन इति तत्साधन-
जिज्ञासायां स्वर्गादिसाधनस्यैवावान्तरव्यापाररूपापूर्वं * प्रति साध-
नत्वात् स्वर्गादिफलं प्रति किं धात्वर्थस्य करणत्वं उतोपपदार्थस्य
सोमादेरपीति चिन्तायां, प्राथमिकभावनाम्बयस्य तावत् सिद्धा-
न्तिनोऽपि सम्मतत्वादौत्तरकालिकः फलान्बयोऽपि सर्वेषामेवेति प्राप्ते।
सर्वेषां करणत्वे अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादेकस्यैव फलनिरूपिता
करणता, अन्येषान्तु दृष्टविधयैव करणार्थत्वम् । तदत्र धात्वर्थस्यैव
करणत्वे सोमादीनां तच्चनकत्वेनैव दृष्टार्थता । सोमादीनां
करणत्वे च धात्वर्थस्यात्रयविधयैव दृष्टार्थतेति नानेकादृष्टकल्पना ।

* व्यापारापूर्वं - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

एवं स्थिते विशेषजिज्ञासायां सोमादेरेव फलकरणत्वं * तस्य सिद्धत्वेन योग्यतारूपलिङ्गात् । तृतीयायाः करणत्वे शक्तत्वेन कारकश्रुतेरेकपदोपात्तत्वरूपपदश्रुत्यपेक्षया बलीयस्त्वाच्च । फलान्वये पदश्रुतेरप्यभावाच्च । अतएव यागादिधात्वर्थः सोमाद्यर्थ एव । न च तदर्थत्वे अदृष्टकल्पना । अग्निहोचहोमेन दधिनिष्ठकरणता-सम्पादनवद्योगेनादृष्टमन्तरेणैव सोमनिष्ठकरणतासम्पादनेन यागस्य सोमाङ्गत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

पदश्रुत्या यागस्यैव फलकरणत्वम् * । यद्यपि च फलान्वयेन सा, तथापि प्राथमिकभावनाऽन्वये यस्य यत् प्रमाणं तद्गतबलवत्त्वस्य तस्यामवस्थायामकिञ्चित्करत्वेऽपि पार्थिकफलान्वये तस्य निर्णायकत्वात् । अतस्य प्राथमिकभावनाऽन्वये विद्यमाना पदश्रुतिः फलान्वये निर्णायिका । न च तस्याः कारकश्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यम् । साक्ष-षिकत्वेऽपि यागकरणत्वस्य सोमकरणत्वान्वयात् प्राग्भावनायामन्वितत्वेन तदन्वयस्य प्राथम्यात् । अन्यथा तिङन्तपदस्य परिपूर्णत्वाभावेन तदुपस्थापितभावनायां सोमस्याप्यन्वयानुपपत्तेः । परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेतीति † न्यायात् । न च प्रथमावगतस्यापि कस्यस्य औत्तरकाशिकेन बाधः उपजीव्यत्वादिति यागः फलसाधनं सोमोयागार्थ इति सिद्धम् । प्रयोजनं, सोमापचारे न प्रतिनिध्युपादानं पूर्वपक्षे, तिङ्दान्ते तु तत् ॥

* करणत्वं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† दधिकरणता, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पदार्थान्तरेणान्वेतीति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

नन्विदं धात्वर्थातिरिक्तभावनासत्त्वे * भवेन्न तु तस्मात् प्रमाण-
मस्ति, धात्वनामेव विकृत्यादिकञ्च इव † तत्प्रयोजकव्यापारभाषे
फुत्कारादौ यद्भादौ च शक्यत्वात् । अतो यद्भादिरूपभावनाया अपि
धातुवाच्यत्वाद्भात्वर्थे एव क्रियारूपे सकञ्चकारकाम्यो न तु यागञ्च
पदश्रुत्या फलकरणत्वमिति चेत् ।

पचति, पाकं करोति पाके यतत इति पाकात् पृथक् विभ्रौच-
माणयद्भादेः पच्यर्थत्वानुपपत्तेः । न च चकृन्तपाकशब्दस्य फल एव
शक्यत्वात् पृथक् विवरणोपपत्तिः । व्यापारविगमेऽपि फलदशायां
पाको विद्यते इति प्रयोगापत्तेस्तस्यापि व्यापारवाचितावयवभा-
वात् । अतो भासमानो यद्भादिसिद्ध्वाच्य एव । अतएव धातु-
वाच्यमपि साक्षात् फलजनकफुत्कारादिव्यापारवृत्तिपाकत्वादिक-
मेव । तच्च जातिरखण्डोपाधिर्वैत्यन्यदेतत् ।

तच्चानकयद्भादिकम् आख्यातवाच्यमेव । तच्च शक्यतावच्छेद-
कम् करोतिविभ्रौचमाणतिग्नादिकं, साधवात् तिग्नादिकमेव वा ।
न तु स्याजित्वलं, तदुपस्थापकादेश्विशेषाणां पदज्ञाननिष्ठकारण-
तावच्छेदककोटौ प्रवेशे गुरुभूतकारणतावच्छेदकषट्तितागन्तकार्य-
कारणभावकल्पनापत्तेः । अप्रवेशे यथाकचञ्चिदुपस्थितकारादपि
भावनोपस्थित्यापत्तेः । शक्यतावच्छेदकम् फलोद्देशकधात्वर्थाति-
रिक्तव्यापारत्वम् । फलञ्च कचिद्भात्वर्थः कचिच्च खर्गादीति यथा-
विवक्षम् ।

* सत्त्वे एव, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† विक्रियादिप्रसङ्गव, — इति क० पुस्तके पाठः ।

इवञ्च रथो गच्छतीत्यादौ न लक्षणा, गमनानुकूलव्यापारखे-
वाख्यातार्थत्वात् इति पार्थसारथिः । वस्तुतस्तु चक्रत्वमेव शक्यता-
वच्छेदकं, साधवात् । तद्बाधे तु सर्वत्रान्यत्वे लक्षणा । चक्रस्यैव
शाख्यातोपान्तस्य नित्यं कर्मसाकाङ्क्षत्वं, करोतिपर्यायत्वादेककर्मकत्वं,
चक्रभावनानुकूलत्वाच्च अर्थभावनात्वं द्रष्टव्यम् ।

इत्यस्याख्यातोपान्ता भावनैव मुख्यविशेष्या । तद्व्यतिरेकेणैतरपदा-
र्थान्वयापर्ववशानात् । तस्मामेव शाख्यातोपान्तायां क्लृप्तत्वयाद्युपा-
न्तायां वा योग्यताद्यनुसारेण निपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तग्रन्ध-
गम्यो यः सुबुपान्तशिष्टसङ्ख्यायतिरिक्तोऽर्धस्य सर्वस्यापि प्रकारतया
अन्वयः । निपातोपसर्गयोस्तु क्रियासमभिव्याहारादौ सति तथाऽन्वयो-
ऽन्यसमभिव्याहारादावन्वेनापि । प्रातिपदिकार्थोऽपि सुबर्थे करण-
त्वादौ । तद्धितसमासादिसंख्यप्रतिपदिकावयवार्थानान्तु यत्र कार-
कतासम्बन्धेन तद्धितसमासादिवृत्तिर्यथा आग्नेय इत्यादौ, तत्राग्नेर्दे-
वतात्वाद्भावनायामेवान्वयो न तु तद्धितोपान्ते द्रव्ये । स तु पार्ष्टिक-
एव । यत्र तु कारकातिरिक्तसम्बन्धेन सा, तत्र परस्परान्वयोऽपि ।
यथाऽन्वाभिधानीमित्यादौ । एवं सुबुपान्तशिष्टसङ्ख्यायोः समानाभि-
धानश्रुत्या सुबर्थे करणत्वादावेवान्वयः । तद्व्यतिरिक्तपदार्थमात्रस्य
तु सुबर्थकरणत्वादेर्धार्थस्य कर्तुस्तदेकत्वादेस्य कालादेर्लक्षणार्थस्य
विधादेर्लक्षणार्थस्य च सर्वस्यैव सिद्धान्तान्वयिभावनावाचिपदोप-
स्थाप्यायां भावनायामेवान्वयः । अतएव भावनादिपदोपस्थापितायां
तस्यां नान्वयः । आख्यातेन क्लृप्तादिना वोपस्थितायान्तु भवत्ये-
वान्वयः प्रकारतया । प्रकारताघटकाः सम्बन्धाश्च सर्वे यथायथं

पार्ष्टिकान्वयबोधवेद्यायामवगम्यमानाः कौस्तुभ एव द्रष्टव्याः ।
तस्मात् सिद्धमाख्यातवाच्या आर्थी भावना, तस्याश्च स्वर्गादि
भाव्यम्, धात्वर्थश्च करणम्, सोमादिकन्तु करणानुपाहकत्वादिति-
कर्त्तव्येति ॥१॥

चोदना ॥ धात्वर्थादेवापूर्वमिति स्थितेऽपूर्वमेवास्ति न वेति
चिन्तार्था, कृतप्रयागध्वंसदारेणैव क्षणिकस्यापि यागस्य स्वर्गसाधन-
त्वोपपत्तौ नापूर्वकल्पनं, गौरवापत्तेः । न च नित्यत्वाद्भ्रंसस्य,

—————धर्मः चरति कीर्त्तनात् ।

प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्वयि ॥

इति कीर्त्तनप्रायश्चित्तनाशत्वानुपपत्तिः । कीर्त्तनादेः फलो-
त्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेण तदनाशकत्वात् । कीर्त्तनात्यन्ताभाव-
विशिष्टव्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनाद्वा न ऋषिदोषः । अतो-
नापूर्वं किञ्चित् प्रमाणमस्ति इति प्राप्ते ।

चरतिनश्यत्योर्नाशवाचिन्योर्भवन्मते लक्षणापत्तेर्नाशयोग्यमपूर्व-
मेव कल्प्यते । गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अतश्च प्रधानेन
स्वर्गादिफले जननीये अपूर्वं तदवान्तरव्यापारः* । स च फलवत्त्वा-
दात्मनिष्ठः । अवान्तरव्यापारत्वादेव च न यागादेरन्यथासिद्धिः ।

तच्च† यथैकमेव प्रधानं, तच्च पूर्वोत्तराङ्गसंहितात् तस्मादपूर्वो-
त्पत्तेः प्रधानाव्यवहितमेकमुत्पत्त्यपूर्वं, तेन च सर्वाङ्गान्ते परमापूर्व-

* अपूर्वमवान्तरव्यापारः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† तदत्र, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

मपरमिति हे अपूर्वं । एवं प्रधानभेदेऽपि प्रतिप्रधानं उत्पत्त्य-
पूर्वभेदः परमापूर्वं लोकमिति श्लेषम् * ५ दर्शपूर्वमाद्यद्योस्तु पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्यां चजेत अमावास्यायाममावास्याया चजेतेति
वाक्यद्वयेन धानचयकरणतानां चिकान्तरनिरपेक्षायां साहित्याव-
गतेः साहित्यस्य चैकार्थनिरूपितत्वं विनाऽनुपपत्तेः प्रतिषमुदायं
समुदायापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमिति † नवापूर्वसिद्धिः । एव-
मन्वचापि चातुर्मासदादग्राहादिषु अपूर्वकल्पना श्लेषा ।

अङ्गेषु तु सञ्चिपत्योपकारकाङ्गजन्यापूर्वाणां प्रधान एवोत्पत्त्य-
पूर्वजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अग्निमप्रधानगतयोग्यतया
च नाग्नः । आरादुपकारकजन्यानां तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहित-
कार्थजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अव्यवहितस्य कार्थं समु-
दायापूर्वसत्त्वे तदेव, तदभावे परमापूर्वं स्वर्गाद्येव वेति श्लेषम् ।
अग्निमयोग्यतोत्पत्तौ च नाग्नः । यदि तु परमापूर्वं न तथा
किञ्चित्प्रमाणमित्याशङ्क्येत, ततो माऽस्तु तत् । अङ्गानां तु आरा-
दुपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वं एव समुदायापूर्वाभावे फलानुकूलयोग्यता-
जननेव कार्थमस्तु । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ॥२॥

तानि द्वैधम् ॥ त्रीचीनवहन्तीत्यादौ पूर्ववदेवाववातस्य फल-
भावनाकरणत्वमविवादम् । तच्च फलं न त्रीहयः । अन्यन्यत्वात् ।
नापि वैतुष्यम् । तज्जनकत्वस्य लोकसिद्धित्वेनाविधेयत्वात् । नापि

* स्थितम्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रतिषमुदायं परमापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमपरमिति, - इति
ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वचे दक्षणादेरप्यर्थाप्राप्तत्वेन तद्वावृत्तिफलको नियमः । तस्मापि वैश्वस्यात् । न च तस्यादृष्टार्थत्वम् । अदृष्टस्यावच्छिन्नकल्पनीयत्वे शाब्दावघातादेव तत्कल्पनीयत्वात् । अतोऽदृष्टार्थमेवावघातः । तदपि चादृष्टं न त्रीहिनितम् । तत्त्वावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन समवायिकारणत्वात् । अतः पूर्ववदेव त्रीह्य एवावघातार्था इति त्रीहिविभिन्नावघात एवादृष्टार्थमारादुपकारकत्वेन विधीयते इति प्राप्ते ।

दृष्टसम्भवे अदृष्टस्यान्याय्यत्वादितुषीभाव एवावघातफलम् । न च तस्माच्छेषादेव प्राप्तत्वेन विधिवेद्यर्थम् । दक्षणाद्युपायान्तरव्यावृत्तिफलकनियमस्यैवावघाताभितस्यादृष्टार्थं विधेयत्वात् । अतएव कृष्णक्षरौ अवघाताभावेन* तस्य क्षीपः । वस्तुतस्तु त्रौतस्यावघातस्यैवाशेषतः पूर्वप्रवृत्त्या वितुषीभावार्थं विधेयत्वम् । अतस्याशेषप्रतिबन्धादक्षणादिव्यावृत्तिफलको नियमः फलम् । वैतुष्यस्य च दक्षनेनापि चाकमानत्वादर्थस्यशङ्का तु, अवघातादेव त्रीहिनित्यादृष्टस्याप्युत्पत्तिकल्पनाच्चिराकर्तव्या । तददृष्टस्य च जग्यत्वमात्रं साधवान् कस्यते न प्रयोजकत्वमपि । दृष्टरूपे वैतुष्य एव तत्कल्पनात् । अतः कृष्णक्षरौ वैतुष्याभावेऽपि तस्त्रोपः । आर्थिकविध्यन्तरकल्पनाच्च नानेकोद्देश्यता । तत्तददृष्टस्य च द्वितीयादिधर्मिणाश्चकप्रमाणेन त्रीह्यादिनित्यत्वस्यैवावगतेस्तत्त्वेनैव समवायिकारणता नात्मत्वेन । अतस्यावघातस्यादृष्टवितुषीभावोभयद्वारा अपूर्वसाधनीभूतत्रीह्येभ्यो विधानात् सिद्धं संस्कारकर्मत्वम् । प्रयोजनं, चागार्थत्रीह्यपेक्षया त्रीह्यन्तरमवघातार्थमुपादेयं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥३॥

* अवघाताभावे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

धर्ममात्रे ॥ ग्रीहीन् प्रोचति, स्रुचः संमार्ष्टीत्यादौ दृष्टोपकारक-
त्वात्साधनात् द्वितीयायाश्च साध्यत्वत्करणत्वेऽपि सक्तून् जुशोति, बन्ध-
जान् शिखरुकान् कुर्वित्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
वदर्थकर्मत्वमेव । बन्धजानां हि करोतेर्द्विकर्मकत्वापत्तेर्न* साध्यत्वम् ।
अतः करणत्वमपि द्वितीयार्थः । अतश्च ग्रीहिकरणकं प्रोचणमेवा-
दृष्टार्थत्वेन विधीयते इति प्राप्ते ।

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनाद् घटं करोतीत्यादिप्रयोगाच्च
साध्यत्वमेव द्वितीयार्थो न करणत्वम् । अनेकप्रतिकल्पनप्रसङ्गात् ।
कर्मत्वञ्च कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मतिसूत्राप्तेऽपि तत्त्वमेव । अपि तु
तथायुक्तज्ञानीप्सितमिति सूत्रादौप्सितानीप्सितसाधारणं साध्यत्वमेव ।
यथा चैवं सति न सूत्रद्वयवैयर्थ्यं तथा कौस्तुभ एव प्रदर्शितम् ।
अतश्च ग्रीहीणां द्वितीयया साध्यत्वाभिधानात् यागाङ्गत्वावगमेन
चेप्सितत्वप्रतीतेस्तदुद्देशेन प्रोचणं विधीयते । दृष्टद्वारासम्भवेऽपि
सादृष्टमेव द्वारं ग्रीहनिष्ठं कल्प्यते । अतएव यच्च गोपयोगः कृतः,
न वा कल्पयितुं शक्यः, यथा सक्तुषु, तच्च द्वितीयया करणत्वसङ्गणा-
मग्रीहीत्य सक्तुविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम् । न चानीप्सित-
कर्मत्वेनाप्यन्वयोपपत्तेर्न करणत्वसङ्गणेति वाच्यम् । तथा सति अदृ-
ष्टोपकारस्यापि भावनायां कर्मत्वेनाप्यथावस्थभावे तस्य द्विकर्मकत्वा-
पत्त्योद्देशानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापत्तेः । अतः सक्तुकरणकहोम-
द्वारादुपकारकत्वेऽपि प्रोचणार्थः सन्नित्योपकारकत्वमेव । प्रयोजनं
पूर्ववत् ॥ ४ ॥

* करोतेर्द्विकर्मकत्वावगतेर्न, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सुतग्रन्थोः ॥ आग्नेः सुवते, प्रष्टमं ग्रंथतीत्यादिशोचग्रन्थाणां
 षामौथदेवतादिप्रकाशकतथाऽन्यमन्त्रवदेव दृष्टार्थत्वादवशातादिव-
 देव सन्निपत्योपकारकत्वमिति प्राप्ते । लोके गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यका-
 भिधानस्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्य-
 गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्य च शोचग्रन्थपदवाच्यत्वात् तेषां
 गुणिप्रकाशनतात्पर्यकत्वावभावेन तेषां मन्त्राणां गुणिप्रकाशना-
 र्थत्वम् । अपि तु गुणप्रकाशनरूपाणां शोचग्रन्थाणामात्मनिष्ठा-
 दृष्टार्थतया आराधुपकारत्वमेव । न च प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन
 दृष्टार्थत्वानुरोधेन सञ्चय्या गुणिप्रकाशनरूपत्वम् । किन्नादेव ता-
 दृक्लोपपत्तौ विधिवैयर्थ्यात् । एवञ्च माहेन्द्रयागसन्निधौ ऐन्द्री
 स्तुतिरूपपन्ना भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधिगत-
 शब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाश-
 चित्तुम् । अतो यथेन्द्र एव देवता तत्रोत्कर्षापत्तिः । सामान्यस-
 म्वन्धबोधकप्रमाणाभावेन वा मनोतास्त्राग्निशब्दवक्तव्यत्वाद् इन्द्रपदेन
 महेन्द्रस्यैव प्रकाशनापत्तिः । तस्मात् प्रधानकर्मणी शोचग्रन्थे ॥५॥

विधिमन्त्रयोः ॥ गुणकर्मप्रधानकर्मविधासकाख्यातद्वये निरू-
 पिते प्रसङ्गादभिधायकं तृतीयमाख्यातं निरूप्यते । मन्त्रगतानां
 ब्राह्मणगतानाञ्च षत्सुशब्दादिसमभिव्याहृतानामाख्यातानामपि वि-
 धायकत्वम् । सत्यामपि च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ अभावात् कर्म-
 भेद इति प्राप्ते । देवांसु चाभिर्यजते, यज्ञोभयं हविरान्तिमार्च्य-
 दित्यादौ यच्छब्दस्य * प्राप्तिद्योतकत्वेन सविषये अज्ञातज्ञापनरूप-

* षत्सुशब्दस्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

विधिप्रतिबन्धकत्वं स्पष्टम् । एवं अग्नीदग्नीन् विष्टरेत्यादौ सम्बोधन-
विभक्तेरभिसुखश्रोत्रमात्रविषयाया अभिसुखानभिसुखसाधारणविधि-
विरोधित्वम् । दामोत्वादेरत्तमपुरुषस्य च परप्रवर्तनारूपविधि-
विरोधित्वम् । अतो विधासकत्वायम्भवान् मन्त्रगतानां स्मारकत्वं,
ब्राह्मणगतानां निमित्तप्रतिपादकत्वं लक्षण्येति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तच्चोदकेषु ॥ मन्त्रप्रसङ्गाद्देवुद्भिद्य मन्त्रं मे गोपायेति वेद-
प्रयुक्तमन्त्रग्रन्थार्थनिर्णयाय तल्लक्षणमुच्यते । यथाभिसुक्तानां मन्त्र-
पदवाच्यत्वप्रकारिकोपस्थितिर्विग्रेयतासम्बन्धेन, च मन्त्रः । वाच्यता-
वच्छेदकञ्च मन्त्रत्वमखण्डोपाधिर्वैत्यन्यदेतत् ॥ ७ ॥

श्रेषे ॥ एतद्ब्राह्मणानि पंच हवींषीति वेदप्रयुक्तब्राह्मणग्र-
न्थार्थपरिज्ञानार्थं* तल्लक्षणमपि प्रसङ्गादेव । मन्त्रातिरिक्तवेदत्वमेव
ब्राह्मणत्वम् ॥ ८ ॥

अनावातेषु ॥ ऊहप्रवरनामधेयानां सत्यपि प्रयोगकाले
अर्थस्मरणार्थमुच्चार्यते मन्त्रपदैकवाच्यत्वे च स्वरूपेण वेदे ऽपठितत्वा-
दभियुक्तप्रसिद्धविषयत्वेन तेषां मन्त्रत्वम् । अतस्य तेषां श्रेषे मन्त्र-
श्रेषनिमित्तं प्राचक्षिप्तम् । अपि तु अङ्गश्रेषनिमित्तकमेव ॥ ९ ॥

तेषामृक् ॥ मन्त्रत्वादौ व्यापकधर्मं निरूपिते तत्प्रसङ्गादेव
तदवान्तरधर्मो षक्त्वादिः, षक्त्वाः सामानि यजूंषीति वेदप्रयुक्त-
षणादिपदार्थपरिज्ञानार्थं निरूप्यते । पादव्यवस्थावन्मन्त्रत्वं षक्त्-
त्वम् ॥ १० ॥

गौतमेषु ॥ मन्त्रत्वसामानाधिकरणगौतिलं सामत्वम् ॥ ११ ॥

* ब्राह्मणपदार्थनिर्णयाय, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

श्रेणे ॥ अक्सामभिन्नमन्त्रं यजुहम् । शोभाचरेष्वपि तत्ता-
जातिव्याप्तिः ॥१२॥

निगदो वा ॥ निगदसञ्ज्ञकानां मन्त्राणां सञ्ज्ञाभेदादुपांशु
यजुषा उच्चैर्निगदेनेति विप्रतिषिद्धधर्मभेदाच्च भेदो यजुर्भ्य इति
प्राप्ते । अक्षः सामानि यजूषीति वेदे चयाणामेव मन्त्रभेदानां
सङ्कीर्तनात्प्रत्य एष सञ्ज्ञयं निगदभूतो भवति । तस्माद्यजुरिति
च सिद्धाभिगदानां यजुहमेव । सञ्ज्ञा तु ब्राह्मणपरिब्राजकन्याये-
नाभेदेऽप्युपपन्ना ।

निगदत्वञ्च यजुहावान्तरधर्मो न तु नितरां उपांशुस्वरति-
रिक्तस्वरिण गद्यमानत्वम् । नमः प्रवक्तो इत्यादिनिगदेषु उपांशु-
पद्यमानेष्वव्याप्तेः । न च धर्मभेदाद्भेदः । विशेषविहितेनोच्चैरेण
सामान्यविहितस्योपांशुत्वस्यान्यपरत्वावसायात् । उपांशु यजुषेत्यस्य
भेदोपक्रमानुरोधेन यजुर्वेदविहितकर्ममात्रे उपांशुत्वविधायकत्वञ्च
वक्ष्यमाणत्वेन भवन्मतेऽपि सङ्कोचस्यावश्यकत्वाच्च । न चैवमुपक्रम-
वशेन यजुःपदे वेदलक्षणवन्निगदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणापत्ते-
रेकस्मिन् कर्मणि धर्मद्वयविकल्पापत्तिः । वायोर्यजुर्वेद इत्युपक्रमस्य
यजुःपद एव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात् । अन्यथा वायोर्निगदवेद-
इत्यपि किञ्चावच्छेत् । अतस्योच्चैर्निगदेनेति स्मृतम् एव निरर्थवाद-
क्तोऽयमुच्चैर्निगदविधिविशेषविहितातिरिक्तनिगदोद्देशेन । तेषु
हि परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपांशुत्वनिवृत्तावपि मन्त्राद्यनेकस्वर-
प्राप्तौ उच्चैर्निगद्यमो नानुपपन्नः । अतो निगदभेदे यजुर्भेष-
प्रायश्चित्तम्, आग्निनादौ पारिप्लवग्रंथनं वा ॥१२॥

अर्थैकत्वात् ॥ यजुह्वं यावत्सु पदेषु वाक्यत्वं पर्याप्तं तावत्सु
पर्याप्तं * न तु वाक्यसमूहे, तस्य विनियोगानर्हत्वात् । वाक्यत्वञ्च
अर्थैकत्वं विभज्यमानशाकाङ्क्षत्वं तावत्सु । अर्थैकत्वञ्च भिन्न-
प्रतीतिविषयाऽनेकमुख्यविशेष्यराहित्यम् † । अन्यस्य दुर्वचत्वात् ।
अस्ति च गामानयेत्यादौ मुख्यविशेष्यभूताया भावनाया एकत्वा-
त्तत् । दर्शपूर्णमासामनहोमादिवाक्येषु च भावनानामनेकायामपि
भिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात्, ब्रीहियववाक्ययोर्भगोवां विभज-
नित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्यत्वा भाव-
नाया एकत्वादर्थैकत्वम् । अतस्तत्रैकवाक्यत्वस्यावृत्त्यर्थं द्वितीयं
अवीक्ष्यमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनितृप्ताकाङ्क्षत्वरूपं विशेषणम् ।
अनेन ते सदनं कृणोमि, तस्मिन् वीदेत्यत्रानन्वये शाकाङ्क्षत्वेऽपि
भिन्नवाक्यत्वादायं विशेषणम् ॥१४॥

सन्नेषु ॥ अत्र तु नोक्तविधं विभज्यमानशाकाङ्क्षत्वं, यथेषे त्वा
कर्त्तुं त्वेत्यनयोः, यथा वा आयुर्वज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पना-
मित्यादौ, तत्र सत्यर्थैकत्वे भगोवामित्यादिवशान्नभेदः । किमुत
यदा विनियोगानुसारेणार्थभेद एव प्रमाणवान्, तदा मन्त्रैकत्वे
प्रमाणाभाव एव । अत्र हि रूपे त्वेति शाखां हिनप्ति, कर्त्तुं त्वेद्यु-
क्ताः कर्त्तुं विनियोगभेदादिषु त्वा हिनप्तीति क्रियापदाध्याया-
रेण भिन्नमेव मुख्यविशेष्यम् । एकमूर्त्ते त्वोक्ताः कर्त्तुं । एवं कृती-

* पर्याप्तं, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

† विशेष्यराहित्यम्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वाचयतीति वञ्जवचनात् कृत्तिभेदावगमेनार्थभेदः । अतश्चाथ यञ्-
भेद इति पूर्वोक्तप्रत्युदाहरणमाचम ॥ १ ५ ॥

अनुषङ्गो ॥ अथ वङ्गनां श्रेषापेक्षिणामाद्यस्थानन्तरं श्रेषः समा-
साधते, यथा धाते अग्ने अथाग्रथेत्यस्थानन्तरं तगूर्वर्षिष्ठेत्यादिः
श्रेषः । उत्तरौ मन्त्रौ, धाते अग्ने रजाग्रथा, धाते अग्ने हराग्रथेति ।
तथोत्तरयोः श्रेषापेक्षिणोरथमेव श्रेषोऽनुषङ्ग्यते, त तु सौक्तिको-
ऽध्याह्रियते, अकृतत्वात् ।

न चासावेकच निवद्धोऽन्यथ नेतुं न शक्यः । सर्वार्थत्वेनासा-
नात् । न चाद्यस्थानन्तरमपेक्षितदेशे पठितत्वात् तदर्धमात्रानं
शक्यम् । आकाङ्क्षाद्योग्यतयोरविशिष्टत्वादासत्तेरपि असम्बन्धिपदा-
व्यवधानरूपायाः सर्वथाविशिष्टत्वाच्च । न हि आनन्तर्यमेव सम्बन्ध-
कारणं, तदभावेऽपि शब्दबोधस्यासम्बन्धिपदव्यवधानाभावे आनुभ-
विकत्वात् । सर्वव्यवधानस्य सकृत् पाठे अग्रकथतया आकाङ्क्षादि-
चक्षेणैव च सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्तेरावृत्तपाठस्य सर्वान्तपाठस्य चापा-
दयितुमशक्यत्वाद्पेक्षितदेशपाठस्य च सिद्धेनैव ज्ञातुं शक्यत्वादासा-
नस्य सर्वार्थत्वावगतेरनुषङ्ग एव । न चैवं अव्यवधानस्याकारणत्वे
पदश्रुत्या धागस्यैव करणत्वानुपपत्तिः * । तस्याकारणत्वेऽपि सन्देहे
नियामकत्वमाचान्नीकारात् । प्रकृते तु आकाङ्क्षादिवशेन सर्वार्थत्वस्यैव
प्रतीतेर्नियामकाकाङ्क्षाऽभावेनानुषङ्ग एव युक्तः । अतश्च तद्भेदे-
ऽपि यञ्भेदप्राचक्षिप्तम् ॥

* करणत्वानुपपत्तिः, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

शब्दान्तरे ॥ भावनाभेदफलोभूतापूर्वभेदोपयोगिभावाद्याधि-
करणरूपोपोद्घातप्रसक्तानुप्रक्तादौ समाप्तेऽधुना शब्दान्तराद्भेदोऽभि-
धीयते । ज्योतिष्टोमादिप्रकरणस्त्राणां, सोमेन यजेत, शिरस्थमाषे-
षाय ददाति, दाक्षिणानि जुहोतीत्यादीनां विभिन्नधात्वर्थानां
भावनाभेदबोधकत्वमस्ति न वेति चिन्तायां, ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामोपजेतेत्यनेन स्वर्गकर्मकभावनामाषे साधवाद् विहिते तदनु-
वादेन सोमादिवाक्यैः सोमादिविशिष्टयागादिविधानात् सर्वेषां
सोत्पन्नश्रित्वेन गुणन्यायाभावात् भावनाभेदः ।

न चानेकधात्वर्थानामेकजातीययत्नजन्यत्वाम्भवः । बाधका-
भावात् । न च प्रकृत्यर्थान्वितस्त्रार्थाभिधायकत्वात् प्रत्ययानां फल-
वाक्यत्वेनाख्यातेन धात्वर्थानवच्छिन्नशुद्धभावनाविधानानुपपत्तिः ।
आख्यातेन धात्वर्थानवच्छिन्नभावनाभिधानेऽपि तदंगे विधिव्यापारा-
भावात् । अतएव गुणफलसम्बन्धसत्त्वे धात्वर्थानुवादेऽपि भावना-
मात्रविधानम् । अतएव च फलवाक्ये यजिः प्रकृतसर्वधात्वर्थोपलक्ष-
कम् । ज्योतिष्टोमपदस्य ह्यचिन्त्याद्येन सर्वनामधेयमिति प्राप्ते ।

कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य विजातीययागत्वादेः किञ्चित् प्रति
कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वेन तदवच्छिन्नं प्रति उपस्थितस्य यत्नस्यैव
वैजात्यपरिकल्पनया विजातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् । अतश्च प्रति-
धात्वर्थवैजात्यं भावनावैजात्यसिद्धिः । विभिन्नधात्वर्थकत्वमेव च
शब्दान्तरत्वम् । अतएव तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र सङ्ख्याया होम-
भेदे सिद्धे शब्दान्तरादेवोक्तविधाद्भावनाभेदः । न तु मूलोक्तादिति
ध्येयम् ।

किञ्च प्राप्तभावनाऽनुवादेन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदा-
पत्तेस्तत्तद्गुणधात्वर्थोभयविशिष्टभावनाविधानमेव तत्तद्वाक्ये अङ्गी-
कर्तव्यम् ।

तत्र च चातुर्थिकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदाभिधेयस्य सोमयागस्यैव
स्वर्गवाक्येन फलसम्बन्धोऽन्येषान्तु तदङ्गत्वम् । न च स्वर्गवाक्य एव
यागभावनोत्पत्तिपूर्वकं फलसम्बन्धः सोमवाक्येन च सोममाचवि-
धानमिति वाच्यम् । स्वर्गवाक्ये राजसूयन्यायेनेष्टिपशुयागानामेव
फलसम्बन्धापत्तौ यागान्तरविधने प्रमाणाभावात् । ततश्च पश्चाद्य-
रुद्धे सोमविध्यनुपपत्तेः सोमवाक्ये कर्मान्तरविध्यवश्याभावः । प्रयो-
जनं सोमयागमात्रप्राधान्यम् ॥१॥१८॥

एकस्यैवम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणस्ये, समिधो यजति, तनूनपातं
यजति, इडो यजति, बर्धिर्यजति, स्नाहाकारं यजति, इत्यादौ याग-
स्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाभेदात्त भावनाभेदः । न चाभ्यासाङ्गदः,
यागस्याभ्यासस्यैकत्वसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । न च विधिपुनःप्रवण-
रूपस्याभ्यासस्य विधेययागादिभेदकत्वम् । दध्ना जुहोतीतिविधिर्दे-
वतारूपगुणसङ्गन्तशक्तिकत्वेन यागविषयत्वाभावात् । न च यागो-
त्पत्तिवाक्यस्यगुणावरोधान्नोत्पन्नवाक्येन गुणविधिः । अगत्या प्राथ-
मिकवाक्यस्यसमित्यदस्य तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वाङ्गीरात् ।

वस्तुतस्तु यदि चाख्यामन्त्रवर्णात् समित्प्राप्तिस्तदा सा तनून-
पादादौनामप्यविशिष्टा । अत एवांशुयाजानुवादेन विद्वद्वाक्यवि-
हितकर्मानुवादेन वा पञ्चस्यपि देवताविधिः । न च सम्भवत्प्राप्ति-
कता, चाख्यामन्त्रवर्षवदनुमन्त्रणमन्त्रेभ्योऽपि विकल्पेन वसन्तादि-

देवताप्राप्तिसम्भवेनेतेषां नियमविधिलोपपत्तेः । अतस्मानन्यपरपुनः-
अवस्थाभावाच्च कर्मभेद इति प्राप्ते ।

अभयाकाङ्क्षावसक्तसम्भयाव्यामन्त्राणामेव देवताकल्पकत्वस्य पुरः-
स्फूर्तिकत्वेनान्यतराकाङ्क्षावसक्तसम्भानुमन्त्रणमन्त्रेभ्यो देवताकल्पनानु-
पपत्तेर्न समिदादिपदानां देवतानियामकत्वम् । अतस्योपपदार्थस्य
सम्भवत्प्राप्तिकत्वात् पदश्रुत्यादिना विधेर्भाल्पर्यभावनाविषयत्वप्रती-
तेर्विहितविधानाद्योगाद्विधेयतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः । न
सैवं तत्प्रख्यान्यायेन समिदादिपदानां नामधेयत्वात् सञ्ज्ञयैव
भेदसिद्धिः । तत्प्रख्यान्यायेन गुणविधित्वनिराकरणेऽपि नामधेय-
कृत्यस्यैकेनैवैकस्मिन् कर्मणि सिद्धेरनेकेषां नामधेयानां वैचर्यप्रसङ्गेन
समिदादिपदानां गुणानुवादकत्वेनैवोपपत्तेर्नामत्वानिर्णयात् । सिद्धे
तु अभ्यासेन कर्मभेदे एकैकस्य कर्मण एकैकं नामधेयं सार्थक-
मिति नामत्वनिर्णयः । प्रयोजनसुत्तराधिकरणप्रयोजनम् । प्रयो-
जनान्तराणि कौस्तुभे स्पष्टानि ॥२॥१८॥

प्रकरणन्तु ॥ तत्रत्य एव य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते च
थावदुक्त्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति च एवं विद्वानमावास्यां यजते
स थावदतिराचेणेत्यादिवाक्येऽपि अभ्यासात् कर्मभेदः । न चाद्यं
खट्, खेट्वेऽपि वा यच्छब्देन विधिप्रतिबन्धाद्विधिपुनःश्रुत्य-
भावः । समिधो यजतीतिवञ्जेट्त्वावगतेर्षच्छब्दस्य थोदीचित इति
वदेदगक्रियामाचविधिप्रतिबन्धकत्वात् । अतएव पौर्णमास्यमावा-
स्यापद्मपि नामधेयम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यद्वयेनैत-
द्वाक्यविहितकर्मणोरेव काश्चविधानात् । न च रूपाभावः । वार्ध्नौ

पौर्णमास्यामनूष्येते वृधन्वतीममावास्यायामिति वचनेन आष्यभागक्रमाद्यातानामपि षष्ठा क्रमं बाधित्वा एतद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन विधानान्मान्त्रवर्णिकाग्निषोमदेवतायाः सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भुवायामाच्यमिति वचनेन च द्रव्यस्य प्राप्तत्वात् ।

अथवा, आग्नेयादिवाक्येरेव पौर्णमास्यामावास्यादिपदोपस्थापितैतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन द्रव्यदेवताविधानाद्रूपसाभोपपत्तिः । न चानेकविधानाद्वाक्यभेदः । तद्धितेन देवताविशिष्टद्रव्यवाचिनापरस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन विशिष्टविध्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण रूपसाभस्तु कौस्तुभ एव द्रष्टव्यः । सर्वथा विद्वद्वाक्ये कर्मान्तरविधिः ।

एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्येन प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषामाग्नेयादीनां एतद्वाक्यविहितकर्मणोश्च प्रथमपक्षे फलसम्बन्धो द्वितीये तु तत्साधारण्येन तयोरेव । दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य काशयोगिषु प्रसिद्धत्वेऽपि दिवसनस्थाप्रसिद्धत्वात् । आष्यभागादिषु तस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्थाप्रसिद्धेः । अतो राजसूयन्यायेन नाम्नः सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः प्रकरणात् सर्वेषामेव यागानां फलसम्बन्धः । पाशाधिकरणन्यायेन दिवसनस्थाप्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्ध्या काशयोगिणामेव वा अनयोरेव वा हितव्यापि कथञ्चिदुपपत्तेः फलसम्बन्धः । न तु षष्ठामेवाग्नेयादीनामिति प्राप्ते ।

शिङ्गक्रमाभ्यामाष्यभागाङ्गत्वेन वार्चनीवृधन्वतीमन्त्राणां प्राग्नामपेक्षितव्यवस्थाविधायकत्वेन वार्चनीवाक्यस्थोपपत्तौ नामपे-

चित्तगौरवापादकविद्वदाक्यविहितकर्माङ्गताबोधकत्वम् । अतएव च
 काण्डदारेण कर्मदारेण वा व्यवस्थापरमेव तदिति वक्ष्यते । अतश्च
 न तावदनेन देवताप्राप्तिः । नाप्याग्नेयादिवाक्येन । प्राप्तकर्मानुवादे-
 नानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । विधिफलस्य हि आज्ञातज्ञापन-
 स्यैकविषयत्वमेव सर्वत्र क्लृप्तम् । तस्यानेकविषयत्वे बाधप्रसङ्गः । न च
 विशिष्टविधानादवाक्यभेदः, विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् । उक्तं ह्येतत् ।
 कारकतासम्बन्धेन यत्र तद्धितादिवृत्तिर्न तत्र परस्परान्वयोऽपि तु
 यथाश्वाभिधानीमित्यादौ तदतिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिसत्त्वैव स इति ।
 अतश्च प्रकृते देवतात्वस्य सम्प्रदानकारकत्वात् परस्परसम्बन्धानुप-
 पत्तेरुभयविशिष्टकर्मान्तरविधानमेवावश्यकम् । अतश्च रूपाभावस्तद-
 वस्य एव ।

अस्तु वा कथञ्चिद्रूपसाम्यस्यापि न विद्वदाक्ये कर्मविधिः ।
 यच्छब्देन विधिशक्तिप्रतिबन्धेन विधिपुनःश्रवणस्यैवाभावात् । न च
 तस्य वेदनक्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वम् । यच्छब्दादेस्तच्छब्दा-
 वधिकप्रतिबन्धकत्वस्यैव व्युत्पत्तिरिति सिद्धत्वात् । किञ्च अन्यपरत्वादपि
 नाभासस्वरूपसिद्धिः । तथाहि तत्तद्विद्वदाक्यस्यलङ्घनयजिना
 प्रकृतत्वादाग्नेयादयस्त्वय एव तत्तत्काण्डयोगिनस्तत्तन्नामधेयवशादनु-
 शन्ते । तत्प्रयोजनञ्च तन्मेष यजिनाऽनेकोपादानात् समुदायद्वय-
 सिद्धिः । तस्या अपि प्रयोजनं फलवाक्ये यत्नामेव फलसम्बन्ध-
 सिद्धिः । प्रातिपदिकस्य षट्सु काण्डयोगेन प्रसिद्धत्वात् । द्विवचनस्य
 च शशक्याश्रयसमुदायघटकसमुदायि वृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वस्य-
 षार्थत्वात् । लक्षणातात्पर्यग्राहकमेव च शक्यसम्बन्धघटकसमुदाय-

सिद्धिद्वारा विद्वदाक्षयदथम् । अन्यथा हि विद्वदाक्षाभावे आग्नेय-
दशस्यैवैकवाक्योपादानावगतद्वित्योगिनः काण्डद्वययुक्तस्य च फल-
सम्बन्धापत्तिः । यथा च यदाग्नेयोऽष्टाकपास इत्यत्राग्नेयदशसिद्धि-
स्तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् । अतः षष्ठां फलसम्बन्धसिद्धिरेवो-
क्तविधया विद्वदाक्षप्रयोजनमित्यन्यपरत्वादपि न वैश्वदेवेन यजे-
तेतिवदभ्यासस्वरूपसिद्धिः । न चैवं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्य-
दशस्यैवैकवाक्योपादानात् । अन्यथा ह्युत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येककाण्डयो-
मात् प्रत्येकमेव पूर्वोत्तराङ्गसहितैकैकप्रधानप्रयोगाभवेयुः । एव-
ञ्चोत्पत्तिवाक्ये काण्डश्रवणमपि विद्वदाक्षाधिकारवाक्यस्ययजिपद*
सङ्कोचार्थमेवेति समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनुवादकावेवेतौ न
कर्मान्तरविधिः— इति सिद्धम् ॥ ३॥ २० ॥

पौर्णमासीवत् ॥ तत्रैव, जामि वा एतच्छब्दश्च क्रियते यदन्वस्यौ
पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्ट्योऽजामित्वाथ
प्रजापतिरुपांशु यष्ट्योऽजामित्वाथाग्नीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामि-
त्वायेति श्रुते अन्तरावाक्ये पूर्ववदेव न कर्मान्तरविधिः । अपि तु
तन्वप्रत्ययान्तवाक्यैर्विहितानां देवतोपांशुत्वविशिष्टयागानां समुदाय-
सिद्ध्यर्थमनुवाद एव तत्प्रयोजनस्यान्तराक्षकाण्डविधिः । यथाणामेतेषां
तावन्नूनामग्नीषोमावाच्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति का-
ण्डसम्बन्धात् तात्पर्यपदद्वाराफलसम्बन्धसिद्धिर्वा । अन्यथा ह्यग्नीषो-
मदेवत्यस्यैव काण्डसम्बन्धात् फलसम्बन्धः स्यादिति प्राप्ते ।

* यदिपद, — इति ख० ग० पुस्तकयोः गाठः ।

उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न तद्यप्रत्यया-
न्तवाक्यैः कर्मविधिः । अन्तरावाक्य एव तु काशोपांशुत्वविशिष्टैक-
कर्मविधिः । तदर्थवादस्यायं पूर्वोत्तरभावेन सर्वोऽपि । अन्यथा
वाक्यभेदापत्तेः । अतएव तद्यप्रत्ययान्तैर्देवतामात्रविधिरन्तराक्षवा-
क्यस्यकर्मणीत्यथपास्तम् । न च तत्र देवताऽक्षाभः । शाखाभेदेन
वैष्णवप्रजापत्याग्नीषोमीयथाव्यानुवाक्यायुगलानामेतद्यागक्रमे समा-
क्षातानां विकल्पेन तत्तद्देवताकल्पकत्वोपपत्तेः । तस्य च ताव-
ब्रूतामित्यनेन काक्षसम्बन्धात् फलसम्बन्धः ।

न चोत्पत्तिशिष्टांकाक्षसम्बन्धानामेवाग्नेयादीनां श्रुतित्युपसृ-
तत्वेन फलसम्बन्धापत्तेरुत्पत्तिशिष्टकाक्षसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य फल-
सम्बन्धानापत्तिः । अन्यथा पुरोडाशान्तराक्षकाक्षसम्बन्धान्यथानुप-
पत्येव पौर्णमास्यादिकाक्षसामेनोपांशुयाजस्य फलसम्बन्धापत्तौ ताव-
ब्रूतेत्यस्यापि तत्फलत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । तावब्रूतामित्येत-
दनन्तरमेवोपांशुयाजमन्तरा यजतीति पठितमिति वार्त्तिकदर्श-
नादस्यापि काक्षस्योत्पत्तिवाक्येनैव विधेयतया भिन्नवाक्यत्वाभावेन
तुल्यवक्तृत्वात् † फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतो नायं समुदायानुवादः
इति सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥ ४ ॥ २१ ॥

आधारा ॥ तत्रैवाधारमाधारयतीति श्रुते अग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यत्र च पूर्ववद्वाक्यभेदस्य दूषकत्वाभावाद्भूमाधारयति, सन्त-

* पुरोडाशाना, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्ध, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तुल्यत्वात्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

तमाचारवति, दग्ना जुहोति, पचस जुहोतीत्यादि वाच्यविहित-
कर्मणां यथाशौचं समुदायानुवादकत्वोपपत्तिः । दध्यादिवाक्याणां
निर्व्यापारे गुणमात्रे विध्यन्वयासम्भवेनावश्यं गुणविशिष्टकर्मविधास-
कत्वात् । अतस्य रूपाभावाद्देवकप्रमत्तान्नाग्निहोत्रवाक्ये आचा-
रवाक्ये वा न कर्मान्तरम् । अपि तु तेषामेव समुदाय-
विश्वार्थमनुवादः । तत्रप्रयोजनञ्च सर्वेषामेवाग्निहोत्रसञ्ज्ञकत्वेन कस-
चमन्धसिद्धिः । इतरथा अग्निदेवत्यहोमस्यैव तदापत्तिः । आचार-
वाक्ये समुदायानुवादप्रयोजनन्तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । न च दध्यादि-
होमेषु देवतासम्भावः । समुदायानुवादबलेनैकप्रयोगविधिपरिग्रहा-
ऽवगतेः सप्तदशगुणान्यादिहोमाङ्गभूतदेवतायाः प्रसङ्गे च दध्या-
दिहोमोपकारकत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

सर्वत्र गुणमात्रविधानेन ऋतौयविधिप्रकारोपपत्तौ पञ्चसविधि-
प्रकाराङ्गीकरणस्यान्यास्यत्वाच्च दध्यादिवाक्येषु विशिष्टकर्मविधानम् ।
न च गुणे विध्यन्वयानुपपत्तिः । होमकर्मकगुणकरणकभावनात्वा-
नेव विध्यन्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विधिफलसाक्षात्प्राप्तपणरूपस्य
भावनायाः स्वरूपेण प्राप्ततया गुणमात्रविषयत्वोपपत्तेः । अतएव
सर्वत्र प्रतीतिके विशिष्टभावनाविधानेऽपि फलमादायैव षड्विधि-
प्रकारास्तेषां चोत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यं पूर्वमुक्तम् । अतस्य प्राण्यभवा-
देव समुदायानुवादत्वात्सम्भवादाद्यविधिविधया कर्मविधौ एवाचा-
रवाग्निहोत्रवाक्ये । न च रूपज्ञानाभावात्कर्मविध्यनुपपत्तिः । तस्या-
नुष्ठानं प्रति कारणत्वेऽपि शाब्दबोधं प्रत्यकारणत्वात् । अतस्य

* दग्ना जुहोतीत्यादि, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

विजातीयहोमत्वावच्छिन्नस्य विधानेऽवगते वाक्यान्तरेण रूपसामे-
ऽपि न काचित् क्षतिः । प्रयोजनं दध्यादिद्रव्यसमुच्चयविकल्पाभ्यां
स्यष्टम् ॥ ५ ॥ २ ॥

द्रव्यसंयोगात् ॥ अग्नीषोमीयं पशुमासभेतेति श्रुतम् । तथा,
सोमेन यजेतेति च । तच्चाद्यविधिप्रकारस्यासम्भवात् पूर्ववत् कर्म-
विधित्वम् । अपि तु समुदायानुवादत्वमेव । कर्मप्राप्तिस्तु पशौ
हृदयस्थापेऽवद्यति अथ गिह्याया इत्यादिभिः । उत्पत्तिश्चित्तपशु-
साधे यागे हृदयादीनां साधनत्वानुपपत्तेर्न तदुद्देशेनावदानास्थ-
संस्कारविधिः । अतो विहितानां हृदयाद्यवदानानां पशुप्रभवद्रव्य-
वृत्त्यवदानत्वसादृशात् साम्नाय्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः साम्नाय्य-
वदेव हृदयादीनां यागसाधनत्वस्य पूतीकवदनुमानाद्यावद्बृहृदयादि-
यागा एव विधीयन्ते । तांस्तु लक्षणया आसभतिना अनूद्याग्नी-
षोमी देवता विधीयते । पशुपदञ्च हृदयादीनां हागप्रकृतिकत्वस्य
मन्त्रवर्णप्राप्तत्वाल्लक्षणया हृदयादिपरम् ।

अथवा, हृदयादिवाक्यविहितावदानाच्चिन्नस्यर्गानेवासभतिना*
प्रत्नैवानुद्य पशुपदांश्चित्तहृदयादीनां प्रत्येकं देवतासम्बन्धे कृते
तावन्तो यागा देवतासम्बन्धकल्पितास्तेनैव विधिना विधीयन्ते ।
सर्वथा पशुपदं समुदायानुवादः ।

तथा सोमेऽपि, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादि-
वाक्यैर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितयागविधानम् । ग्रहणे देवतास्यथानुप-

* स्पर्शमेवासभतिना, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† पशुशब्द, - इति क० पुस्तके पाठः ।

पत्तेः । द्रव्यं चाराण्य्या धारया गृह्णातीति प्रकृतं धारासमर्थं द्रवं तद्धितोपात्तम् । सोमवाक्ये तु तत्प्रकृतित्वेन सोमस्यताविधिर्त्री-
हिविधिवत् । सोमं अभिषुणोतीत्यादिसंस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यैव
वा अर्धयुं वृणीत इतिवत्सोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयम् । सर्वथा
यजिः समुदायानुवादः । तत्प्रयोजनं चास्मिन् पक्षे सोमद्रव्यकथाग-
माचानुवादादस्तुतग्रस्त्राणामपि फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदञ्च वैश्व-
देववद्गौणम् । समुदायानुवादाभावे हि तदग्रात् सस्तुतग्रस्त्राणामेव
यागानां फलसम्बन्धापत्तिः । तेषामेव ज्योतीरूपसोमसम्बन्धात् ।
सिद्धान्ते तु यागस्यैकत्वात् फलवाक्यस्ययजिनाऽभ्यासस्यलक्षणापत्तेर्वि-
जातौययागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदे वज्रग्रीष्म-
र्षस्तु ससम्बन्ध्यभ्यासघटितसमुदायाश्रयत्वरूपः । अतः समुदायानु-
वादावेव ताविति प्राप्ते ।

पशुपदे हृदयादिलक्षणायां प्रमाणाभावात् तत्रैव विशिष्टयाग-
विधिः । हृदयादिवाक्यैश्च हृदयाद्युद्देशेन संस्कारमात्रम् । पशोश्च
न साक्षाद्भविष्येन विधानम् । किन्तु विश्वसनावदानादिविधिरूप-
तात्पर्यग्राहकानुरोधेन हृदयादिप्रकृतित्वेनैव । करणत्वस्य * साक्षा-
दिव परम्परयाऽपि तात्पर्यग्राहके सत्युपपत्तेः । अतएवातिदेशप्राप्ता-
वदानसम्बन्धोऽपि हृदयादीनां हविहसिद्धार्थास्तदितरांगानां हविह-
परिसङ्घार्थस्येत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

* कारणत्वस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्ध्यर्थः सन्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

शोभेऽपि नैन्द्रवायवादिवाक्येभ्योऽपि विधिर्गौरवान् । किन्तु देवता-
विग्रिष्टपदेष्वेव तद्वितोपात्तद्रव्योद्देशेन विधिः । सम्भवति च देव-
तत्त्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन ग्रहणवैशिष्ट्यायोगेऽपि ग्रहणकाञ्चीनो-
पारणकर्मोभूतवृत्तित्वसम्बन्धेन ग्रहणे वैशिष्ट्यम् । अतश्च देवतायाः
ग्रहणाद्भूताया अपि आगापेक्षायां शोभवाक्यविहितथाजस्यैव
देवतापेक्षस्योपपादकत्वमात्रकल्पनात्तावत् । शोभपदन्तु संस्कार-
विधिसंज्ञानुपपत्त्या सम्भवत्प्राप्तिकत्वेऽपि सकृद्व्यवृत्तिप्रसक्तशोभनिष्-
कार्यं च विरुध्यते । यथा चेवं सति ग्रहणानां यद्युच्यते यामस्य च
प्रतिग्रहणमावृत्तिसत्त्वात् सर्वं कौस्तुभ एव निरूपितम् । प्रयोजनं
पशुविकारे इत्यादिआगोस्यन्तमप्रकृतिकत्वात्तैकादशावदानमस्य-
प्राप्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धाग्नौ तु चेति द्रष्टव्यम् । शोभे चाप्यक्तमसिद्धि-
रेव ॥ ६॥२३॥

इत्यङ्गनिवेशान् ॥ अमनमस्थामनमस्य देवा इति तिस्र आ-
हुतौर्जुहोति, आष्वम्मगौ यजतीत्यादौ एकस्मातिरिक्तसङ्ख्यायाः
स्नायवप्रतिष्ठीगिक-स्नायववृत्तिभेदस्याप्तत्वेन न तावत् साक्षाद्भावा-
भेदबोधकत्वम् । तस्या उक्तसङ्ख्याअयत्वाप्रतीतेः* । नापि धामर्ष-
भेदबोधकत्वम् । तस्य पूर्वप्रमितैकत्वसङ्ख्याऽवबद्धत्वेनैकादश प्रयोजनं
प्राप्तिः विराट्बन्धनमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवसङ्ख्यान्तरसम्बन्धानुप-
पत्तौरेतत्सङ्ख्याया अभ्यासविषयत्वप्रतीतिरकर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते ।

नात्र सङ्ख्यान्तरावरोधः । सा हि न तावन्तिडुपात्ता । तस्याः

* तस्या उक्तसङ्ख्याअयत्वातिरिक्तसङ्ख्यायाः प्रतीतेः, - इति अ०
पृथक्के पाठः ।

कर्तृवृत्तित्वात् । न चानवच्छिन्नस्यान्वयानुपपत्तेः प्रथमातिक्रमे च कारणाभावाद्वाच्ये एकत्वसङ्ख्यानुमानमिति वाच्यम् । अनवच्छिन्नस्य कारणाभावाच्चिद्वृत्तेनानुमानाप्रसरात् । अतएव प्रथमैकादशाल-
खले च प्रकृतौ अनुमानप्रसरस्तथाभासविषयत्वम् । न चेवं किराद्यन्वयनिवाक्यादावपि उत्पत्तिवाक्ये एकत्वानुमानाप्रसक्तिः । तादृशखले खोपजी-शोत्यन्वयान्वयग्राम्बोधनिर्वाच्यं पूर्वग्रह-
नखानुमानशोचरकास्त्रिमेन सङ्ख्याग्रहणेन वाधायोगान्त्वान्वास-
विषयत्वप्रतीतेः । प्रकृते तु ग्राम्बोधोत्तरकास्त्रीनानुमानप्रतिकन्ध इति कौस्तुभे विस्तरः । अतस्य चिद्वसुत्यन्वयगतकर्मसमाकाधिकरह-
विषयसङ्ख्यायाः कर्मभेदकत्वम् । भावनाभेदस्य ग्राम्बान्तरादेव । प्रयोक्तव्यं, वेदिश्रोत्रस्यन्वयवत् पूर्वपक्षे सङ्ख्यानः, चिदान्ते तु नदा-
दृष्टिरिति ।

अन्वयकारेण तु यमद्वयं प्राजापत्यान् पशूनाहमेति कश्चि
चायभेदाभेदचिन्तितं ज्ञातः । नच यद्यपि देवतात्वविभिन्नद्रव्यविशेष-
वत्तै तद्विदुः, यद्यपि च प्राजापत्यपद एवैकश्रेयस्यथापि तदुत्तर-
विषयानुपपत्त्यायाः सङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थे विभेद्येवाम्बवः* न तु विभिन्ने,
दौ चक इत्यदौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तत्रादृष्टत्वात् । खेदपि च
न द्वये देवतात्वान्वयोत्तरम् । तथा सति देवतात्वप्रतिषेधनिमित्ति
द्रव्ये अस्मिन्नावगमेन प्रत्येकवृत्तिपशुत्वावच्छिन्न एव तत्सम्बन्ध-
प्रतीतेरनेकत्वावगमम् सम्बन्धभेदेनानेकयामादिकल्पनादौरवापत्तेः ।

* प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वान्वयः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

अतो लाघवाद् देवतात्वान्वयात् पूर्वमेव सङ्ख्यान्यथः । तदा हि ब्रह्मत्वावच्छिन्न एवैकदेवतासम्बन्धादेकयागादिकल्पनालाघवम् ।

न च प्रकृतिप्राप्तैकपशुनिष्पन्नेकादशावदानगणैकत्वानुरोधेन सङ्ख्याया देवतात्वान्वयोत्तरमन्वयः । पशुगतैकत्वस्य श्रुतसप्तदशत्वेन बाधात् । अवदानगणैकत्वस्य च प्रकृतावार्थिकत्वेनेहानतिदेशात् । अतो देवतासम्बन्धभेदे प्रमाणाभावात्तन्नाशयामेदः ।

अस्तु वा समानाभिधानश्रुत्या ब्रह्मत्वान्वयात् प्राग् देवतात्वान्वयेन सम्बन्धभेदस्तथापि लाघवाद् यागैकत्वम् । यथेव हि सिद्धान्तेऽनेके यागाः सकृदनुष्ठानेनोपपाद्यन्ते, तथा मन्मतेऽप्येकेन यागेनानेके देवतासम्बन्धा इति प्राप्ते ।

समानाभिधानश्रुत्या देवतात्वस्यान्तरङ्गत्वात् सङ्ख्यान्यथात् पूर्वान्वयित्वम् । पशूनां प्रत्येकं स्तृत्वाश्रयत्वेन स्तृत्वध्वंसानुकूलव्यापारात्मकयागकरणत्वरूपहविष्यस्य प्रत्येकवृत्तितथा सूक्तहविषोरित्यादिस्यत्यनुसारेण हविष्ठावच्छेदकपशुत्वावच्छेदेनैव देवतासम्बन्धौचित्याच्च । अतस्तु ब्रह्मत्वानवच्छिन्नस्यैव प्रतिसम्बन्धित्वात् प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रतिसम्बन्धिभेदप्रतीतेस्तद्भेदेन सम्बन्धभेदसिद्धिः । न च सम्बन्धभेदेऽपि यागैकत्वम् । सम्बन्धानां यागैकत्वानेकलाभ्यामुभयथाऽप्युपपत्तौ लाघवापेक्षया पञ्चेकत्वाप्राप्तौ चोदकस्य शास्त्रतथा ब्रह्मत्वत्वेन नियामकत्वात् । अतस्तदनुरोधेनैव सर्वत्र यागभेदो भावनाभेदस्येति सिद्धम् । प्रयोजनं, यागैकत्वे एकपशुविस्मरणेऽपि तस्य जातत्वात्तन् पुनर्यागकरणं, सिद्धान्ते तु तदिति ॥७॥१४॥

सञ्ज्ञा च ॥ ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योति-
रथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रुतेषु ज्योतिरादि-
पदानां गुणविशेषे प्रसिद्धाभावात् द्योतनात्मकत्वेन प्रसिद्धुपपादने
कर्माप्यपि तदापत्तेरेतच्छब्देन च तद्विधाने वाक्यभेदाद्यापत्तेस्तेषां
नामत्वं तावदविवादम् । तच्च न प्रकृतस्य यागस्य । ज्योतिष्टोम-
संज्ञावरोधात् । सञ्ज्ञाकार्यस्य व्यवहारस्यैकेनैव सिद्धेरितरवैयर्थ्याच्च ।
न च विनिगमकाभावादिकल्पः । अथ शब्दस्य पूर्वकर्माधिकार-
विच्छेदकस्य नियमकत्वात् । अतएव वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेतिवस्त्रा-
ख्याविकारत्वाग्रहा । तस्याविच्छेदोऽधिकारे समाख्यानानेन तथाऽङ्गी-
कारात् । न चैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भिदादिसञ्ज्ञातो भेदा-
नापत्तिः, ज्योतिष्टोमसञ्ज्ञाया उत्पत्तिशिष्टत्वाभावेन द्वयोरपि
विकल्पो वैपरीत्यं वा किं न स्यादिति वाच्यम् । सोमयागे
कृत्प्रप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोमसञ्ज्ञाऽवबुद्धे उद्भिदसञ्ज्ञायाः कथ-
मपि निवेशानुपपत्तेस्तस्या भेदकत्वात् । अतएव यत्र न किञ्चिन्नि-
यामकमस्ति तत्र सङ्ख्यादौ सञ्ज्ञयोर्विकल्प एव । प्रकृते तु
अथशब्देन विच्छेदाङ्गेदकत्वमेव सञ्ज्ञायाः । सहस्रदक्षिणेन यजे-
तेत्येतावन्तेव प्रकृतयागानुवादेन गुणविध्युपपत्तौ एतच्छब्दान्तस्य
ज्योतिरादिवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतो द्योतनादियोगेन ज्योति-
रादिसञ्ज्ञं कर्मचयं सोमयागप्रकृतिकं तत्तद्वाक्यैरुत्पन्नं सहस्रदक्षि-
णाकं, य एतेन षड्विक्रामो यजेतेति वाक्येन फले विधीयते
इति सञ्ज्ञया कर्मभेदः ॥८॥२५॥

गुणश्च ॥ वैश्वदेव्यामिचेत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टे यागे विहिते

तदनुवादेन वाजिभ्यो वाजिबमित्यत्र न मृषमन्त्रविधिः । मन्त्र-
कर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च वाजमन्त्रमा-
मिषारूपं विद्यते चेवामिति व्युत्पत्त्या विश्वदेवान् तद्विग्रह्यान्
बोद्धिष्य वाजिनमात्रस्य विकल्पेन समुच्चयेन वा विधिरस्त्विति
वाच्यम् । वाजिग्रन्थस्य रूढत्वेन विश्वदेवानुवादानुपपत्तेः । उत्पत्ति-
ग्रिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरस्य निवेशानुपपत्तेः । एतेनामिषाऽनु-
गम्यन्तवाजिनसम्बन्धप्राप्त्या वाजिनपदं * आमिषाद्यागनामधेयम-
प्रीकृत्य तदुद्देशेन वाजिदेवताविधिरित्यप्यपास्तम् । उत्पत्तिग्रिष्ट-
देवताऽवरोधे देवतान्तरस्य निवेशानुपपत्तेः । किञ्चामिषायाः
पार्ष्टिको देवतासम्बन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दौर्ब-
ल्यम् । तद्वितस्य हि देवतात्वविग्रिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः आमिषा-
पदस्य तात्पर्यसाहक्यमिति प्राश्नः ।

आमिषादौ द्रव्ये देवतात्वे च भिक्षा शक्तिर्निष्कल्पकत्वन्तु
संबन्धः । देवतात्व एव वा शक्तिर्द्रव्ये लक्षणा । द्रव्यविशेषे एव वा
शक्तिर्देवतात्वे लक्षणा । द्रव्यसामान्य एव वा शक्तिरामिषापदेन
तु विशेषनिर्णयः । इत्येते पञ्चः कोस्तुभ एवोपपादिताः । सर्वथा
आमिषाद्रव्यस्य देवतासम्बन्धः पदश्रुत्येति सिद्धम् ।

किञ्च विशेषां देवानां तद्वितेन देवतात्वं शक्तोक्तम् । अनु-
शासनसत्तात् । वाजिनास्तु सम्प्रदानत्ववाचिन्या चतुर्था साम्प्रतिक-
लक्षणा । तद्व्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविग्रिष्टप्रतिपक्षीतरूपसम्प्रदानत्वै-

* वाजिनपदे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

कदेश्वादेवतात्वस्य । तस्याः प्रतिघोषीद्वलाभावात् । निरुक्तधर्म-
समनियतसम्प्रदानत्वव्यापकदेवतात्वरूपाखण्डोपाधिसौकारे * तु सु-
तरां सञ्चणा । अतोऽपि दुर्बलत्वम् । तस्मादाजिनवाक्येऽपि गुणात्
द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्मान्तरमेव वाजिनप्रतिपत्त्यर्थमामिषायागात्र-
त्वेन विधीयते । गुणस्य च पूर्वचानिविश्रमानत्वेन भेदकता । सा
च कश्चिदाक्यभेदापत्त्या कश्चित् प्रबलगुणावरोधात् कश्चिदेकप्रसर-
ताभङ्गादित्यनेकप्रकारिकेति ध्येयम् ॥८॥२६॥

अगुणे तु ॥ यत्र तु नोत्पत्तौ गुणश्रवणं, यथाऽग्निहोत्रं जुहो-
तीति । तत्र तदनुवादेन दध्ना जुहोति, पथसा जुहोतीत्यादिभिः
सर्वैरेव गुणविधानं विकल्पेन । तत्र खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेव
युगपत् प्रवृत्तेरेकावरुद्धलाभावादिति प्रत्युदाहरणमात्रम् ॥ १० ॥
॥२७॥

फलश्रुतेः ॥ अग्निहोत्रं प्रकृत्य दध्नेऽश्रितकामस्य जुहुयादिति
श्रुते, स एव होमो दधिविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयते । न च
प्राप्तकर्मानुवादेन गुणसम्बन्धः फलसम्बन्धस्येति वाक्यभेदः । प्राप्ता-
नामपि कर्मणां राजकर्तृविशिष्टानां फलोद्देशेन राजसूयवाक्ये
विधानवद्विहापि तदुपपत्तेरिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः । कर्तुर्हि प्रयोगान्वयित्वात्
फलस्य च विनियोगान्वयित्वादुत्पन्नस्यापि कर्मणः प्रयोगविधौ
फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तुस्य वैशिष्ट्योपपत्तिः । प्रकृते तु दध्-

* देवतात्वरूपाखण्डधर्मसौकारे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सत्यत्त्वव्यतिरेन प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन गुणविधिः फलविशिष्टविनि-
 षोगविधिश्चेति वैशिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदः । अतो गुणात् कर्मभेदः ।
 दधिविशिष्टश्च तत् फलोद्देशेन विधीयते । न दधिमात्रम् । भावा-
 र्थाधिकरणविरोधापत्तेः । सत्यपि दर्विहोमले दधिद्रव्यकहोमल-
 सादृश्याच्च * अग्निहोचहोमातिदेशेन रूपसाभः ।

सिद्धान्तस्तु यच्च दधोरपि धात्वर्थगुणयोरप्राप्तिः सम्भवत्प्राप्तिः
 प्राप्तिरेव वा धात्वर्थस्यैव वा अप्राप्तिः, यथा सोमेन यजेत, उर-
 प्रथा उरप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति, ऐन्द्रवाथवापान् यद्वाग्न् ऋषी-
 याश्चः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कष्येरन्, अग्निहोचं जुहोती-
 त्यादौ, तच्च भावार्थाधिकरणन्यायः । यच्च तु गुणस्यैवाप्राप्तत्वा-
 द्विधेयत्वं, तच्च तस्यैव फलसम्बन्धः । न च दध्नोऽपि नियता प्राप्तिरपि
 तु विकल्पेन । अतः पश्चिक्तानुवादत्वपरिहाराय तस्यैव विधेयत्वात्
 फलसम्बन्धः । कारणीभूतगुणसत्त्वेन वचनं विनाऽपि फलोत्पत्ति-
 सम्भवादसम्बन्धवैयर्थ्यप्रसङ्गेन क्लृप्तिसाध्यधात्वर्थस्य दृष्टविधया गुण-
 सम्बन्धिण आश्रयस्यापेक्षायां प्रकरणाद्होमस्याश्रयत्वसाभाव्युत्पत्तिः
 साधुत्वार्थमनुवादः । दधिकरणकं भावगान्तरमेव तु फलोद्देशेन वि-
 धीयते । प्राप्तभावगानुवादेनोभयकरणे वाक्यभेदात् ।

केचित्तु करणत्वविशिष्टं दधि, दधिकरणत्वं वा द्वितीयोपात्तं
 फलकरणत्वेन विधीयते । द्वितीयार्थकरणत्वस्य निरूपकापेक्षैव चा-
 श्रयापेक्षेत्याहुः । तन्न यागवैयर्थ्ये प्रमाणाभावात् । सर्वथा सिद्धो-

* दधिद्रव्यकहोमत्वस्यासादृश्याच्च, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तृणपक्षसम्बन्धः । प्रयोगं, दध्नी न प्रतिनिधिरस्यविशेषो वा सिद्धान्ते द्रष्टव्यम् ॥११॥२८॥

समेषु ॥ चिद्वदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यनेन विहितस्याग्निष्टुषागच्छ फलसम्बन्धे, तस्य वायव्यास्त्रेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्षसकामोद्धेतेन यजेतेत्यनेन कृते पश्चादावातम् । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामोद्धेतेन यजेतेति ।

तत्रापि पूर्ववदाद्यः पूर्वपक्षः । राजसूयन्यायेन स्कारकविशिष्टाग्निष्टोमसोचभावनाविशिष्टाप्रत्ययार्थभूतकास्यकर्षादिरूपप्रयोगान्वयिगुणसत्त्वेन विनियोगविशिष्टप्रयोगविधिसम्भवात् । इत्यते चाद्यमेव प्रकारोवायव्यवाक्ये * सिद्धान्तिनाऽपि ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः । प्रयोगस्य अग्निष्टोमसोचोत्तरकास्यत्वस्य च वायव्यवाक्येनैव प्राप्ततथा तदनुवादेन रेवतीविधिः पक्षोद्देशेन अग्निष्टुद्विनियोगविधिश्चेति वाक्यभेदात् । वायव्यवाक्ये हि अतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकमप्यग्निष्टोमसोचोत्तरकास्यतादि ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोगविशेषतया विहितम् । न तत्र । वायव्यवाक्यस्यापि झृत्पत्वेनास्य पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेः । न च विनियोगनाविरहः । प्राच्यस्यैव नियामकत्वात् । अतोऽस्माद्यवादगुण एव रेवत्यधिकरणकवारवन्तीयाख्योरेवत्याख्य एव वा अप्राप्तत्वात् पक्षोद्देशेन विधीयते । वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्थमिति प्राच्यरक्षिकेण वाक्येन वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वात् । न चान्यत्रपक्षे द्वितीयान्तेनैतच्छब्देन विहितसङ्गत्याद्देशेवतीमात्रनिर्द्देशानुपपत्तिः ।

* वायव्यवाक्ये, - इति क० पुस्तक पाठः ।

तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयनिर्द्देशेऽपि दाद्यायण्यन्नान्यायेनाप्राप्तरे-
वतीमात्रस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतोदधिन्यायेन गुणफलसम्बन्ध-
एव युक्तः ।

सिद्धान्तस्तु साक्षात्प्रयत्नाभः प्रकथ्यते वक्तुम् । यागस्य तावत्प्रक-
तत्वेऽपि अग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तेर्न साक्षादाश्रयत्वम् । अग्नि-
ष्टोमस्तोत्रद्वारा तस्यैव वा साक्षादाश्रयत्वं तु अग्निष्टोमस्तोत्रस्याति-
देशतः स्तोत्रान्तरसाधारण्येनोपस्थितत्वाद्नाशङ्क्यम् । न च वाच-
्यवाक्येन तस्यैवपदेग्निकी विशिष्योपस्थितिः । आतिदेशिकगर्बाध-
सम्भवे औपदेशिकतद्वाधस्यान्याय्यत्वेन विशिष्योपस्थितेराश्रयत्वासा-
धकत्वात् । न च साक्षो गायतिधातुवाच्यत्वेन क्रियारूपत्वादा-
श्रयात्ताभेऽपि न क्षतिः । साक्षो ध्वन्यात्मकस्वरसमाहाररूपत्वेन वाक्य-
शेषादौ प्रसिद्धस्य सिद्धरूपतया धातुवाच्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् ।
अन्यथा सौभरस्यापि स्तोत्राश्रयत्वानुपपत्तेः । वारवन्तीयसाक्ष आश्र-
यानपेक्षणे अग्निष्टोमसामेत्याद्यनुवादानुपपत्तेश्च ।

अतः साक्ष आश्रयसापेक्षत्वाच्च तावत्प्रकरणेनाश्रयत्वाभः । न
च वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येनैव
गौरवभिया अङ्गत्वाविधानादाश्रयसमर्पणमिति वाच्यम् । साक्षो-
गुणत्वपक्षे तस्माभ्योपपत्तावपि रेवतीमात्रस्य गुणत्वे तदयोगात् ।
साक्षोगुणत्वं तु विधेरप्राप्तरेवतीमात्रसङ्गत्वादेवासम्भवि । फलपदा-
भावे हि विधिर्यद्विषये अप्राप्ततया व्याप्तिर्यते तस्यैव प्रयोजना-
काङ्क्षया फलसम्बन्धो यथा गोदोहनादेः ।

तदत्र पशुपदाभावे वारवन्तीयस्य प्राकरणिकवाक्येनैव प्राप्त-

त्वाद्विधिरप्रांप्तरेवतीमाचविषयः सम्पद्यत इति तस्यैव फलसम्बन्धोवाच्यः । न चास्याश्रयः केनापि प्रकारेण लब्धुं शक्यः । न च प्रकारान्तरेणास्त्राभेऽपि अनेनेव वाक्येन आश्रयविशिष्टगुणविधानादाश्रयगुणोभयविशिष्टभावनाविधानाद्वा तस्त्राभोपपत्तिः, कृतप्रयोजनत्वास्त्राघवेनाश्रयतासम्बन्धेनैव वैशिष्ट्याङ्गीकाराच्च न गुणान्तरतापत्तिरिति वाच्यम् । आश्रयस्य गुणान्वयाव्युत्पत्तेः । कर्मत्वातिरिक्तस्याश्रयत्वस्य दुर्वचलेन भावनायाः फलाश्रयरूपोभयकर्मकत्वाङ्गीकारे एककर्मकत्वभङ्गापत्तेश्च ।

न च ह्यत्राश्रयोक्तायामाश्रयस्य अग्निष्टोमस्तोत्रस्य कर्मत्वानुत्तरकालताविशिष्टगुणभावनाया आख्यातोपान्तायाः पशुकर्मकत्वान्नैकस्याभावनायादिकर्मकतापत्तिरिति वाच्यम् । गुणभावनायाश्रवच्छेदकीभूतधात्वर्थापेक्षायां यागस्यावच्छेदकत्वाङ्गीकारे रेवतीनां यागकरणत्वापत्त्या स्तोत्रं प्रति करणत्वमापत्तेः । स्तोत्रस्यैवावच्छेदकत्वाङ्गीकारे तु धात्वर्थद्वयावच्छिन्नभावनाद्वयाभावात् क्वाप्रत्ययानुपपत्तिः ।

न च रेवतीविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालविशिष्टरेवतीकरणकथागाश्रयिकभावनैव फलोद्देशेन विधीयतामिति वाच्यम् । आख्यातोपान्तभावनायादिकर्मकत्वापत्तेस्तदवस्थत्वात् । न च प्रकरणाद्यागस्याश्रयलोपपत्तेर्न द्विकर्मकत्वम् । तथात्वेऽपि द्वितीयान्तैतच्छब्दस्य धातुपारार्थभयेन यागपरामर्शित्वस्यैवापत्तौ रेवत्यादिपरामर्शकत्व एव प्रमाणाभावात् ।

अतस्तदेपेक्षया लघुभूतकर्मान्तरविधानमेव व्यायः । तदा हि

विकारि*त्वेनेत्याग्निष्टुथागविकारत्वाद्धारवन्तीद्यं प्राप्तमेवागूद्यते ।
 केवलं रेवतीविशिष्टसोचभावगोत्तरकास्यताविशिष्टथागान्तरभावनैव
 फलोद्देशेन विधीयते । षष्ठ्यन्तैतच्छब्दः प्रकृतिविकारभावानुवा-
 दकः । तृतीयान्तैतच्छब्दः प्रसोध्यमाणकर्मवचनो न द्रव्यति । उत्त-
 रकास्यसूचणोगुणस्य प्रयोगान्वयित्वाद्बेष्टिवद्यद्यपि तद्भेदमेवापादयेत्,
 तथापि कास्यस्याच सम्भवप्राप्तिकतया वाक्यभेदपरिहारार्थं विधे-
 यत्वेऽपि तात्पर्यगत्या धागे परम्परासम्बन्धेन विधेयस्य रेवत्याख्यस्य
 गुणस्योत्पत्त्यन्वयित्वात्कर्मभेदबोधकत्वाविघातः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सौभरे ॥ ब्रह्मसामाख्यसोचं प्रकृत्य समासात्तैर्यौष्टिकामोयो-
 ऽन्नाद्यकामोयः स्वर्गकामः च सौभरेण स्तुवीतेत्यैतैर्वाक्यैरुक्तसोचा-
 श्रितं सौभरं साम फलपयोद्देशेन विधीयते । उद्देश्यानेकत्वेन
 स्तुवीतेत्यानुषङ्गेण वाक्यभेदप्रतीतिः । सौभरे च शाखाभेदेन
 निधनाख्यान्तिमसामावयवाधारतया हीष् ऊ ऊर्क इत्यादीन्यस-
 राण्यान्नातानि ।

तदेवं सौभरं प्रकृत्य हीषिति दृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्,
 ऊ इति स्वर्गकामाय, ऊर्गित्यन्नाद्यकामायेति श्रुतम् । तत्र दृष्टि-
 कामादिशब्दानां फलपरत्वात्तदुद्देशेनैव हीषादयो गुणाविधीयन्ते ।
 सौभरस्य प्रकृतत्वाधूपादिवदाश्रयः । निधनाधारतया हीषादिपा-
 ठस्यैव नियामकत्वाद्भागान्तरे सोभाद्यस्यरान्तरवाधापत्तेः न निध-
 नातिरिक्तभागस्याश्रयत्वापत्तिः । न च साधवाद्दृष्टिसाधनसौभरी-

* निष्ठाधि, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अनिधने अनियमेन प्राप्तानां हीषादीनां नियममाचरणाद्भव-
स्वार्थत्वं ग्रह्ण्यम् । तथात्वे वृष्टिकामादिपदैः तत्तत्साधनोभूत-
सौभरस्यपत्तेः * । तस्य च निधनविशेषणत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेः ।
अतः सौभरफलात् फलान्तरार्थानि हीषादीनीति प्राप्ते ।

नियमविधिसाधवानुरोधाद्दृष्टिकामादिपदैर्वृष्टिसाधनसौभर-
स्यपत्तेरङ्गीकृत्यापि हीषादिनियमविधिरेवाश्रीयते । पञ्चप्राप्तिश्च
पाठाधिधनस्वान एवेति नियमस्यापि तत्त्वज्ञानकलसाभः । वस्तु-
तस्तु नियमविधिसाधवानुरोधेन हीषादेर्वृष्ट्याद्यर्थतैव साधनसौ-
भराधारत्वसम्बन्धेनाश्रीयत इति न साक्ष्याऽपि । सम्बन्धघटकीभू-
तस्य सौभरं न सौभरत्वात्सिद्धम् । अपि तु सौभरविशेष एव ।
शास्त्राभेदेन हि कश्चिद्विजातीयानि सौभराणि निधनान्तरयुक्तानि
समाख्यातानि । तत्र च हीषः पक्षेऽप्यप्राप्तत्वाच्च तस्य सौभरस्य
सम्बन्धघटकत्वम् । अपि तु यज्जातीयसौभरे हीषादीन्यनियमेन
समाख्यातानि तज्जातीयस्यैव तत् । अतश्च वृष्ट्यर्थं निरुक्तसम्बन्धेन
हीषेवेति नियमकरणात् सम्बन्धघटकीभूतसौभरे निधनान्तर-
स्यावृत्तिवद्विजातीयसौभरान्तरस्यापि वृष्ट्याद्यर्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिः ।
अतश्च तन्नित्यप्रयोगविषयमेव सन्पद्यते इति विवेकः ॥१३॥२०॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टद्वैपिकायां

द्वितीयस्य द्वितीयः पादः ॥०॥

* तत्तत्साधनोभूतस्यपत्तेः, - इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

अथ तृतीयः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

गुणस्तु ॥ ज्योतिष्टोमे, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैश्रवाच-
वासान् घृहान् गृहीयात्, यदि वृहत्सामा शुक्रायानिति श्रुतम् ।
तत्र यदि-शब्दोपात्तस्य निमित्तत्वस्य न तावद्द्रथन्तरे वृहति
वाऽन्वयः । तस्य विशेषणत्वेन वृत्त्यनर्हत्वात् । नाप्यन्यपदार्थे, तस्य
कादाचित्कत्वाभावात् । नापि विशिष्टे ज्योतिष्टोमे, सामान्तराणा-
मपि नियतत्वेन वृहद्द्रथन्तरयोरन्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वासम्भ-
वात् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनायोगस्यापि व्यावर्त्तयितुमशक्यत्वाच्च ।
अतः समासार्थस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य प्रकृते कर्मणि घृहाय-
तानिमित्तत्वेन निवेशायोगादुभयशिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते ।
यदि-शब्दस्त्वविवक्षितार्थ इति प्राप्ते ।

वृहद्द्रथन्तरयोर्ज्योतिष्टोमे पाञ्चिकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या परस्पर-
योगव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वोपपत्तिः । न च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन
तदभावः । स्वावान्तरकार्य-पृष्ठस्तोत्रत्वावच्छेदेन तदुपपत्तेः । अन्यथा,
तवापि साक्षाद्यागे प्रोक्षणावघातादौ तदसम्भवावश्यकत्वात् । अतो-
द्युक्तैव रथन्तरविशिष्टस्य क्रतोर्निमित्तता ।

वस्तुतस्तु न क्रतोर्निमित्तान्तर्भावः । प्रयोजनाभावात् । प्रकर-
णावगतक्रत्वङ्गत्ववलेनान्यपदार्थसम्बन्धस्यानुवादत्वात् । अन्यथा ज्यो-

निष्ठोमरूपान्यपदार्थस्य विहतावभावेन शुक्राद्यतादेरनापत्तेः । अतो-
 षण्णयाऽपि रथन्तरमेव निमित्तम् । नैमित्तिकन्तु अघताविशेषः
 प्रकृतापूर्वसाधनीभूतयज्ञोद्देशेन विधीयते । न च पाठादेवैन्द्रवाय-
 वायत्ननियमस्य प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् । ततः पूर्वमेव नैमित्तिकतया
 विधानात् । तत्प्रयोजनञ्च, निमित्ताभावे प्रकृतौ विहृतौ च
 षोपः । यद्यपि च सर्वत्र निमित्तस्य सत्त्वे नैमित्तिकावश्यकत्वमात्रं
 प्रमेयं, तथापि तस्याच पाठादेव सिद्धेस्तदभावे तदभाव एव प्रमेयं
 बोध्यम्* । तस्मान्न कर्मान्तरविधिः ॥१॥३१॥

अवेष्टौ ॥ राजसूये राजकर्दके प्रत्येकदक्षिणात्मानादवेष्टिसंज्ञकाः
 पक्षेष्टयः पृथक्प्रयोगाः समाह्वताः । तदवान्तरप्रकरणे, यदि
 ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽतिमाऽऽतिं ङ्गत्वाऽभिघार-
 येत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति श्रुतम् ।

तथापि पूर्ववद् ब्राह्मणकर्दकत्वादि निमित्तमेव, यदि-शब्द-
 श्रुतेः । राजसूयस्य चैवर्षिककर्दकत्वेन ब्राह्मणादेः प्राप्तत्वाच्च । राज-
 शब्दस्य प्रजापासनकर्त्तरि सर्वलोकप्रसिद्धेः । अत्रियमात्रे द्रविडं
 प्रसिद्धेस्तु षोडशदेशस्य प्रसिद्धित्वेनासाधकत्वात् । व्याकरणप्रसिद्धे-
 स्तस्य कलेनानिधामकत्वाच्च । सर्वलोकप्रसिद्धेः श्रौत-यदि-शब्दमूल-
 कत्वाच्च ।

अतो ब्राह्मणादिकर्दकत्वे निमित्ते मध्येनिधानपूर्वकप्रत्याऽऽ-
 त्थमिघारणविशिष्टपञ्चदशविष्कैकेष्टिप्रयोगो राजसूयान्तर्गतो विधीयते ।

* बोधः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† द्रमिड, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

प्रत्येकप्रयोगास्य पञ्चानुष्ठीमविषया * इति बोध्यम् । एतयाऽस्माद्य-
कामं याजयेदित्यनेन चोभयोरपि नित्यनैमित्तिकप्रयोगयोः फलार्थं
बहिःक्रत्वनुष्ठानमिति न ब्राह्मणादिगुणस्य भेदकत्वमिति प्राप्ते ।

राजानमभिषिञ्चेदिति श्रुतौ † राजोद्देशेनाभिषेकविधानादभि-
षेकाधिकारिकराज्ययोगात् प्रागेव राजशब्दस्य चञ्चियवाचित्व-
प्रतीतेस्तस्य कर्मणीत्यधिष्ठत्य पत्यन्नपुरोहितादिभ्योयक् इति
स्यत्या पुरोहितादिगणपठिताद्राजशब्दाद्यगादिविधानेन च रा-
ज्यशब्दस्य राजशब्दप्रसिद्धिपूर्वकत्वावगतेः द्रविडप्रयोगानुसारेण
राजशब्दः चञ्चियवचन एव ।

अतस्यावेष्टौ ब्राह्मणादीनां प्राण्यभावाद्धिधेयत्वावगतेः कर्तृरू-
पाद्गुणादवेष्टिप्रयोगान्तरमेव पञ्चदशविधैकेष्टिरूपं समस्तगुणविशिष्टं
बहिःक्रतु विधीयते । तस्य चोक्तवचनेनास्माद्यं फलम् । अतः
क्रतुप्रत्येकं पञ्च प्रयोगा एव । यद्यपि च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः पञ्च-
दशविधैकेष्टिप्रयोगस्तुल्यस्तथापि ब्राह्मणादिगुणस्य पूर्वपक्षे न भेदकत्वं
सिद्धान्ते तु तदिति विशेषः । तत्प्रयोजनञ्च, पञ्चदशोपपादनेनै-
वोक्तम् ।

न चैवं राजन्यवाक्ये तस्य प्राप्तत्वाद्धिधेयत्वाभावेन भेदकत्वाना-
पत्तिः । राजन्यपदस्याभिषिक्तचञ्चियमाचवाचित्वेन राजसूये अप्राप्त-
स्यैव तस्य विधेयतया भेदकत्वोपपत्तेः । राजसूये हि राजपदस्य
चञ्चियमाचशक्त्यापि, राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षत इति निरूढस-

* विषया एव, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† क्रतौ, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वशातात्पर्ययाहकास्त्रिणादभिषिक्तञ्चित्रयमात्रस्यैवाधिकारः । अतः
 शिङ्गं चिष्वपि वाक्येषु कर्तृरूपस्य गुणस्य प्रयोगभेदकत्वम् । यदि-
 शब्दस्याभिघारयेदिति श्लिङ्गः प्रयोक्तृत्वापरपर्यायहेतुमदर्थकत्वे
 आख्यातद्वयैकवाक्यत्वे च तात्पर्ययाहकः । तेन मध्ये निधानपूर्वक-
 प्रत्याहृत्यभिघारणप्रयोजकीभूतैर्ब्राह्मणादिकर्तृकैर्थागैरिष्टं भावये-
 दिति वाक्यार्था बोध्यः ॥२॥३१॥

आधाने ॥ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत यौष्णे राजन्यः शरदि
 वैश्व इति श्रुतम् । तथा, वसन्ते ब्राह्मणमुपगयीत यौष्णे राजन्यं
 शरदि वैश्वमिति च । तत्र सर्ववर्णसाधारणानां क्रतूनामग्निविद्या-
 साध्यत्वाद्ग्रेस्य उपायभूतस्याधानस्य, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते
 इत्यनेनानन्याशिप्रशक्तिकेनाम्युद्देशेनाधानविधायिना प्राप्तत्वादाधाने
 ब्राह्मणादीनां प्राप्तेर्निमित्तार्थं श्रवणम् । ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते
 वसन्तः काल आधानाङ्गत्वेन विधीयते । अथ वा ऽस्त्रेतस्थाथ
 सभारान् सभरतीति विध्यन्तरशेषस्य वर्त्तमानापदेशता, तथापि
 सभारेस्वग्निमादधातीत्ययमाधानप्रापकोविधिः । अत्र हि न सभा-
 राविधेयाः, प्रामाणान्तरप्राप्तत्वात् । नापि तदधिकरणत्वं, तस्मि-
 न्नाधीयतामयमिति मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वात् । अत आधानमात्र-
 विधिरयम् ।

अथ वा, प्राप्ताधानानुवादेन कालविधिरात्मनेपदार्थस्यानाधा-
 तुराहवनीयत्वाभावरूपस्य च विधिरिति वाक्यभेदापत्तेः जातपुत्रः
 हृष्यकेग्रोऽग्नीनादधीतेत्ययमाधानप्रापकोविधिः । उक्तवाक्ये तु अभ्यु-
 दयधिरस्कृतया मन्त्रवर्णात् पूर्वमेवाधिकरणत्वविधिः । एवञ्च जात-

पुत्रवाक्ये वयोऽवस्थाविशेषलक्षणाऽपि नापद्यते । सर्वथा आधान-
प्राप्तेर्निर्मित्तार्थानि ब्राह्मणादिश्रवणानि न भेदकानि । तथा
विद्यामाधनतया अध्ययनं तत्साधनत्वेनोपनयनञ्चार्थप्राप्तम् । अध्यय-
नस्य तु स्नाध्यायोऽधेतस्य इत्यनेन नियमोऽपि । अतः सर्वसाधा-
रण्येन * प्राप्तोपनयनोद्देशेन ब्राह्मणकर्तृकले निमित्ते वसन्तः कास्त्रो-
विधीयत इति प्राप्ते ।

सर्वकर्तृकत्ववत् सर्वकास्त्रकत्वस्यापि आधानादौ प्राप्तिसम्भवेन
ब्राह्मणकर्तृकले निमित्ते कास्त्रविधिः कास्त्रे वा निमित्ते कर्तृविधिरि-
त्यत्र विनिगमनाविरहादुभयविशिष्टाधानादिविधिरेव । उपन-
यनस्य च पक्षे सम्भवत्प्राप्तिकत्वेन सुतरां विधुपपत्तिः । अतएव
विनिगमनाविरहात् कर्तृकास्त्रादिरूपस्य प्रयोगान्वयिगुणस्य प्रयोग-
विध्यापादकत्वावश्यभावे एतद्विधिविहितप्रयोगानुवादेनैव जातपुत्रा-
द्विवाक्येषु वयोऽवस्थाविशिष्टकर्तृविधिः । आत्मनेपदार्थस्य चोत्प-
त्त्याद्यन्वयिनो गुणस्य श्रवणादुत्पत्त्यादिकमप्यत्रैव, न तु जातपुत्रा-
द्विवाक्ये, वाक्यभेदापत्तेः । प्राथम्याद्वा ब्राह्मणवाक्ये एवोत्पत्त्यादि,
इतरथोस्तु प्रयोगमात्रम् । तेन सिद्धोऽत्रापि गुणात्प्रयोगभेदः ।
एतयोश्चाधानोपनयनयोरग्निविद्याफलत्वेऽपि अकरणे प्रत्यवायादि-
श्रवणाभित्यत्वमपि । एवञ्च स्वविधिप्रयुक्ताधानोपनयनजन्याग्नि-
विद्यालाभे क्रतुविधयोनाग्निविद्ये तदुपायान्वा प्रयुञ्जत इति तद्ग-
हितस्य शूद्रादेरनधिकार इति प्रयोजनं षष्ठे वक्ष्यते ॥३॥३॥

अयनेषु ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दाचायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति

* साधारण्येन, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

श्रुतम् । तथा साकं प्रस्थायीयेन यजेतपशुकाम इति श्रुतम् ।
श्लोके अप्रसिद्धत्वाद्ग्लिदादिवस्त्रामधेयत्वावगतेः सञ्ज्ञया आभ्यासाद्वा
कर्मान्तरं विधीयते । फलसम्बन्धस्यापि सार्वकान्यवाक्यवशादेव
प्राप्तत्वेनान्यपरत्वाभावादिति प्राप्ते ।

यद्यपि श्लोके गुणो न प्रसिद्धस्तथापि दक्षस्य यजमानस्येमे
दाक्षा ऋत्विजस्तत्कर्ममयनं प्रयोगावृत्तिर्यस्य यज्ञस्येति व्युत्पत्त्या-
ऽऽवृत्तिपरत्वावगतेः साकं सह प्रस्थानं यचेति व्युत्पत्त्या च
सहत्वपरत्वावगतेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनया नामधेयपरत्वाध्यवसानम् ।
अतोऽप्राप्त आवृत्तिरूपः सहत्वरूपस्य गुण एव फलोद्देशेन विधी-
यते । आवृत्तिश्च कियतीत्यपेक्षायां द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्या
यजेतेति वाक्येन विशेषविधानाद्द्विरावृत्तिरेव । सहत्वञ्च प्रस्थाने
केनेत्यपेक्षायां सह कुम्भीभिरभिक्रामेदिति वचनात् कुम्भीभ्याम् ।
अनेनैव च वचनेन सहत्वाश्रयत्वं अभिक्रमणस्य विदधता अवान्तर-
प्रकरणाभावेऽपि तस्याश्रयत्वसिद्धिः । आवृत्तेस्तु प्रकरणाद्दर्शपूर्ण-
मासावेवाश्रयः । अतोऽत्र सञ्ज्ञात्वाभावाद्गुणफलसम्बन्धपरत्वेन चा-
भ्यासाभावात् कर्मान्तरम् । वस्तुतस्तु पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग इति
स्यत्या संज्ञात्वाभावे णत्वानापत्तेर्दाक्षायणपदे संज्ञात्वावश्यंभावेऽपि
अवयवार्थप्रतीत्या योगरूढिस्त्रीकारादवयवार्थरूपावृत्तिरप्राप्तत्वात्
फलोद्देशेन विधीयत इति न विरोधः ॥ ४ ॥ ३ ॥

संस्कारस्य ॥ ईषामासभेत, चतुरोमुष्टीन्निर्वपतीत्येताभ्यां विद्धि-
तयोर्दर्शपूर्णमासिकयो*रौषासभचतुर्मुष्टिनिर्वापयोरनुवादेन अना-

* विद्धितयोर्दर्शपूर्णमासयो, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

रभ्याधीताभ्यां, वायव्यं श्वेतमालभेत भृतिकामः, सौम्यं चरुं निर्वपेद्-
 ब्रह्मवर्चसकाम इत्येताभ्यां श्वेतचरुं गुणौ विधीयेते । आलम्बकर्मो-
 भृता ईषा श्वेता कर्त्तव्येति । निर्वापस्य चरुशब्दलक्ष्यस्यास्यां कर्त्तव्य-
 इति । सर्ववृक्षाणाञ्च वायुसम्बन्धादायव्यमित्यनुवादः । सौर्यमिति
 चाग्नेयस्यैव । तेजोदेवत्यत्वसामान्यात् । न तु देवताविधिर्यागा-
 श्रवणात् । उभयत्रापि फलपदं सार्वकाम्यवाक्यप्राप्तफल*प्रयोजक-
 त्वानुवाद इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु फलपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
 प्राकरणिकाश्रयाल्लभेन च गुणफलसम्बन्धानुपपत्तेः गुणविशिष्टं
 धावदुक्तं आलम्बनिर्वापाख्यं कर्मान्तरमेव फलोद्देशेन विधीयते इति ।

सिद्धान्तस्तु । वायव्यं सौम्यमित्यादितद्विद्वितान्तपदवैयर्थ्या-
 पत्तेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितोयागएवाल्लभति-निर्वपति-धातुलक्षितो-
 द्रव्यदेवताविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयत इति । अतिदेशप्राप्तौ
 आलम्बनिर्वापौ न विधीयेते ॥५॥३४॥

विश्रये ॥ यच्च तु न देवताश्रवणं तच्च न यागकल्पना, अपि
 तु संस्कारमात्रविधानम् । यथाऽग्निहोत्रे वत्समालभेतेत्यचाल-
 म्बमात्रं वत्ससंस्कारकत्वेन विधीयते । आलम्बतेः स्यर्गमात्रवाचि-
 त्वात् ॥६॥३५॥

संयुक्तस्तु ॥ अग्नौ श्रुते चरुमुपदधाति वृहस्पतेर्वा एतदन्नं
 यज्ञीवारा इत्यत्र यजमानस्यान्नं वृहस्पतेः कथं स्याद् यदि न
 वृहस्पतिर्देवतेत्यर्थाद् वृहस्पतेर्देवतात्वावगतेस्तैत्तिरीयशाखायां बा-
 र्हस्पत्यो भवतीति तद्विद्वितपदयुक्तवाक्यशेषश्रवणाच्च द्रव्यदेवतासम्ब-

* काल, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

भ्यानुमितयागविधानमेवेदम् । तस्य शौषधद्रव्यकलेनाग्नेयातिदेशतः
स्त्रिष्टकदादिप्रतिपत्तिप्राप्तौ चरुमुपदधातीत्यनेनोपधानं प्रतिपत्ति-
त्वेन विधीयत इति प्राप्ते ।

यद्यपि तैत्तिरीयशाखायान्तद्धितश्रवणं, तथापि विध्यभावाद्वि-
ध्यन्तरैकवाक्यत्वभङ्गापत्तेश्च नायं देवतातद्धितः । चरुमुपदधाती-
त्यनेन च स्थण्डिलनिष्पादकचरुसंस्कारकतयोपधानविधानात् देव-
तानाकाङ्क्षतया नार्थवादोच्चीतस्यापि देवताविधेः कल्पनम् । अत-
एव सर्वपेक्षितप्रकृतिद्रव्यस्यैव नीवाररूपस्य विधिकल्पनम् । अतश्च
वृहस्पतेर्ब्राह्मणस्याश्वं नीवारा इत्येवं स्तुत्युपत्तेर्न वृहस्पतेर्वा इत्ययं
देवताकल्पनद्वारा यागकल्पक इति सिद्धम् ॥७॥३६॥

पान्नीवते ॥ त्वाष्ट्रं पान्नीवतमालभेतेत्यनेन द्रव्यदेवताविशिष्टं
यागं विधाय पर्यग्निकृतं पान्नीवतमुत्सृज्यन्तीति श्रुतम् । तत्रो-
भयदेवत्यस्य पूर्वयागस्य आग्नेयं चतुर्धा करोतीतिवत् केवलपान्नी-
वतपदेनानुवादायोगात्पर्यग्निकरणादेश्च विधेयस्य गुणस्यातिदेशेनैव
प्राप्तत्वादितराङ्गपरिसङ्ख्यायाञ्च त्रैदोव्यापत्तेः पर्यग्निकृतपदस्यानुवाद-
त्वमङ्गीकृत्य कर्मान्तरविधिरेवायमिति प्राप्ते ।

प्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरम् । न चानुवादानुपपत्तिः । सत्य-
यग्नौषोमादिवत्तद्रूपान्नीवतोर्व्यासच्यवृत्तिदेवतात्वे मनोतास्याग्निशब्द-
वत्त्वचक्षयाऽभिधानोपत्तेः । वस्तुतस्तु पृथक्तद्धितश्रवणाद्देवताद्वय-
मेवेदम् । एकवाक्योपादानाच्च समुच्चयः । अतोऽित्युडवित्यथो-
र्माता ङित्यस्य मातेतिवत्कथत एव केवलेन पान्नीवतपदेनानुवा-
दः । अतः पूर्वकर्मानुवादेन गुण एव विधीयते । न च विधेया-

भावः । वृत्तपर्यग्निकरणस्यैव ऋप्रत्ययान्तार्थस्य विधेयत्वात् । तस्य च गृहमेधीयान्यभागन्यायेन प्राकृतस्यैवातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वात् कृप्रोपकारकत्वेन च तेनैव नैराकाङ्क्ष्यादतिदेशकल्पनेनोत्तराङ्गानामर्थादेव निवृत्तौ चैदोख्यानापत्तेः । वृत्तपर्यग्निकरणत्वस्य च पूर्वाङ्गेष्वकृतेष्वसम्भवात्तान्यप्याच्छिष्यन्ते । न च ऋप्रत्ययबलेन प्रमाणान्तरप्रमितत्वावगमादतिदेशप्रतिबन्धकत्वम् । प्रोचिताभ्यामुल्लूखलमुसलाभ्यामित्यादाविव प्रमाणान्तराभावेऽपि एतद्विधिविधेयस्यापि ऋप्रत्ययोपात्तत्वेन बाधकाभावात् ॥८॥ ३७॥

अद्रव्यत्वात् ॥ अनारभ्य श्रुतं, एष वै हविषाः हविर्यजति यो-
दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते इति । तथा, परा वा एतस्यायुः
प्राणएति योऽंशं गृह्णातीति । अत्र हविः सोमः स एव देवता स
एव द्रव्यमिति प्रथमार्थवादस्यार्थः । प्राण आयुर्मर्यादामभिवर्द्धत-
इति द्वितीयस्य । तत्र न तावदत्र गृहणमेव ज्योतिष्टोमे विधीयते ।
संस्काररूपस्य गृहणस्यावघातादिवदंशदाभ्यनामकत्वानुपपत्तेः । द्वि-
तीयान्तयोस्तयोः संस्कार्यद्रव्यनामत्वाङ्गीकारे तु अव्यभिचरितक्रतु-
सम्बन्धाभावात् द्रव्यमात्रोद्देशेन गृहणविधिसम्भवः । अतो द्रव्य-
देवताविशिष्टयागान्तरत्रिधानमेवेदम् । अदाभ्यपदेन हिंसाऽनर्हसो-
माख्यद्रव्याख्यांशुपदेन च निर्यासद्रव्यस्याभिधानात् । द्वितीया सो-
भयच सक्तन्यायेन । देवता लेकच सोमोऽन्यत्र प्रजापतये स्वाहेति
मन्त्रवर्णात् प्रजापतिः । गृह्णातिस्वाद्येऽनुवादो द्वितीये यागसूचकः ।
तयोश्च यागयोः प्राकरणिकैतत्समानजातीयतैत्तिरीयशाखास्यवा-
क्याञ्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

मृच्छातौ यागसञ्चयायां प्रमाणाभावादाद्यवाक्ये गुणसङ्गान्तग्र-
ह्निना विधिना ग्रहणस्यैव विधेयत्वावगमाच्चोभयत्रापि ग्रहणमेवोक्त-
सञ्ज्ञकं उक्तसञ्ज्ञकद्रव्यसंस्कारकत्वेन वा विधीयते । एवं च विनि-
योगभङ्गोऽपि द्वितीयाया न कल्पितो भवति । देवता तु सोमरूपा
आद्यवाक्ये ग्रहणे एवाप्तेतीति देवताविशिष्टं ग्रहणमेव तत्र विधी-
यते । द्वितीये तु उपयाम मृच्छीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं मृच्छा-
मीतिमन्त्रवर्णाद् ग्रहणाङ्गतया देवताप्राप्तिर्द्रष्टव्या । होममन्त्रसूक्त-
रभावियागोपकारकत्वमादाय नेयः । देवताविशिष्टग्रहणद्वये च
प्राकरणीकवाक्येन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्य तदुपपाद्यत्वस्य च बोधोप-
पत्तेर्न कश्चिद्विरोधः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे यागस्याङ्गत्वादयथाशक्ति-
न्यायविषयत्वं, सिद्धान्ते प्रधानत्वाच्चेति ॥८॥ ३ ८॥

अग्निस्तु ॥ अनारभ्यैवं श्रुतम् । य एवं विद्वानग्निं चिन्तौति ।
तत्र चिन्तौतिना नाग्निं संस्कारार्थत्वेन चयनविधिरपि तु अग्निं संज्ञ-
कस्य यागस्यैव विधिः । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तमुक्थ्ये
न, तमतिराजेष, तं दिराजेषेत्याद्युत्तरवाक्येषु अग्निष्टोमादियज्ञा-
नामन्यनुयजनत्वरूपगुणाख्यानात् । न हि अन्यनुयजनत्वमग्रेरया-
गत्वेऽवकल्पते । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यादौ तुल्यक्रिया-
योगे एवानुग्रहददर्शनात् । अतस्त्वाग्निं संज्ञकस्य यागस्य तस्मिन्नेव
वाक्ये विधौ गौरवापत्तेर्विद्वदाक्य एव चिन्तौतिना सञ्चयथा तदि-
धानम् । स चायत्नत्वाज् ज्योतिष्टोमविकारः । उत्तरवाक्येषु तस्य
कल्पवृत्तसिद्धिः । इष्टकाभिरग्निं चिन्तते इत्यनेन चयनस्य प्राप्तत्वा-
चिन्तौतिर्निर्वपतिवदनुवादश्चयनस्येति प्राप्ते ।

पाकमनुशुद्धे इत्यादौ तुल्यक्रियायोगाभावेऽप्यनुग्रहवर्द्धनात्
 तदनुरोधेनाग्निग्रहस्य चयनग्रहस्य च सागपरत्वकल्पना युक्ता ।
 अतोविदवाक्ये चयनमेवाग्निसंस्कारार्थं विधीयते । अग्निग्रहेन च
 अद्यपि ग्रन्था अवलोकन एवाभिधीयते, तथापि तदर्थत्वे वैयर्थ्यापत्ते-
 र्निवृत्तस्य च यथा आश्वनीयादिपरत्वावसाधानदुहेरेणैव चयनं संस्का-
 रकतया विधीयते । *संस्कारस्य सामर्थ्याद्ययननिव्यादितस्य षष्ठिक-
 स्थापनरूपः । स्थापितस्याग्नेरुपयोगापेक्षाया मथात इति वाक्येन
 तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधानम् । तत्र हि अग्निग्रहेन चयन-
 निव्यादितस्य षष्ठिकस्थापितोऽग्निश्चयनमेव वा लक्षणायाऽभिधीयते* ।
 अग्निष्टोमग्रहस्य जातिन्यायेन संस्कारवचनोऽपि यन्निन्यायेन ज्योति-
 ष्टोममेव प्रचुरप्रथोमादभिधत्ते । पार्थग्रह इवार्जुनम् । अतस्त-
 ज्योतिष्टोमत्वमेव साधवादुद्देश्यतावच्छेदकं न त्वग्निष्टोमसंस्कारत्व-
 मपि ।

अद्यपि च चयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगसम्बन्धितत्वादनुष्ठानसा-
 देत्यादेव तदङ्गत्वसिद्धिस्तथापि पशुकामस्त्रिणीतेत्यादिवाक्यैरग्नेः
 क्राम्यत्वावगमात् क्रत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवार्थं तत्र विदध्यते । अथस्याग्निः
 प्रकृतौ अग्निः सोमागं वेष्टतामित्यादिवचनादैकल्पिकः । अग्निपक्षे
 सोत्तरवेद्यां अग्निश्चीयत इति वचनादुत्तरवेद्या यमुच्यते । तद-

* * एतच्चिद्धान्तर्वर्तिपाठस्थले, संस्कारस्य सामर्थ्याद्ययननिव्यादितस्य-
 षष्ठिकस्थापितोऽग्निश्चयनमेव वा लक्षणायाऽभिधीयते, - इति ख० म०
 युक्तकथोः पाठः ।

भावे चोत्तरवेदिमात्रम् । उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति वचनात् । अतश्च तमुक्त्वेनेत्यादिवाक्यानि वैकल्पिकत्वात् विकृतिविशेषे तन्निधिमार्धानि, अथनाश्रितश्रेणाकारतादिफलार्थगुणानां प्राप्स्यर्धानि चेति द्रव्यमे वक्ष्यते ॥ १० ॥ ३६ ॥

प्रकरणान्तरे ॥ कौस्तुभपादिनामयने उपसङ्गिच्चरित्वा मासमग्नि-
शोचं जुहुति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादि श्रुतम् । तत्र जुहोतिना
अग्निशोचादिपदैश्च दूरस्तस्यापि कर्मण उपस्थितत्वात् तदनुवादेन
अदाहवनीये जुहोतीतिवन्मासादिरूपगुणविधिः । उपादेयवदनु-
पादेयस्यापि दूरस्तकर्मानुवादेन विधाने बाधकाभावात् । कर्तव्य-
ज्जलकाशादिरूपानेकगुणविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न वाक्यभेदः ।
अतो न कर्मान्तरविधिः इति प्राप्ते ।

सर्वत्र प्रवर्तकस्य विधेः कृतिविषयत्वापरपक्षाद्यं उपादेयत्वं
प्रमाणात्वाच्चाज्ञातज्ञाप्यत्वाच्च विधेयत्वं च प्रमेयम् । तदुभयमध्येक-
वृत्तिः । संमानाभिधानश्रुत्यादिना च धात्वर्थभावनादृत्तीत्युत्सर्गः ।
योग्योपपदसत्त्वे तु विशिष्टविधिगौरवमिथा तन्माचवृत्तिः । अथा-
अदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्योपादेयत्वविधेयलोभयाअथत्वाद्
योग्यत्वम् । अतएव तत्र धार्थानुवादापेक्षायां दूरस्तानामपि
सर्वज्ञोमार्गां कथञ्चिदनुवादः ।

प्रकृते तु मासस्यानुपादेयत्वादुपादेयत्वं धात्वर्थ एव वाच्यम् ।
अतस्तस्यामानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तथैवेति विहितस्य विधा-
नायोगाद्भेदः । एवं सत्यपि, यदि सायंजुहोतीत्यादिवत् प्रत्य-
भिज्ञापकं सन्निध्यादि प्रमाणं भवेत्ततोऽगत्या काशादा विधेयत्वं

कर्मणि च प्राप्तेऽप्युपादेयत्वमिति वैयधिकरस्यमप्याश्रीयेत । न त्वेतदस्ति । न च सन्निध्याद्यभावेऽपि नास्ति एव पूर्वकर्मापस्थापकता । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन जुहोतिना हि यादृशी विजातीयहोमत्व-प्रकारिका होमोपस्थितिस्तादृश्येव सन्निधिगोपनीता । युक्तं यत्सायं जुहोतीत्येतदाक्यस्य जुहोतेरपि स्वविषयविषयत्वमापादयन्ती भवति तद्गतविधेयार्थकत्वप्रतिबन्धिका ।

अग्निहोत्रादि नाम तु अग्निदेवताकहोमत्वप्रकारकहोमविशेष-कबोधं जनयत् जुहोतेर्न पूर्वकर्मापस्थापकत्वमापादयितुं चमम् । न हि अग्निदेवताकं पूर्वं कर्मवैत्येन प्रमाणमस्ति । विजातीयहोमत्वस्य नास्माऽनुपस्थितेः । अन्यथा पर्यायत्वेन सह प्रयोगानापत्तेः । अति-प्रसङ्गनिराकरणस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोद्भिदधिकरणे स्थापितत्वेन योगरूढानङ्गीकाराच्च । अन्यथा मत्वर्थसञ्चयानादिभिद्या अतिप्रसङ्ग-भङ्गार्थमपि रूढानङ्गीकारे सोमादावपि तदापत्तेः । अतो न नास्मा तदुपस्थितिः । अतएव यत्र नामैवानुपादेयगुणयोगेन श्रुतं न तु धातुः यथा सर्वभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ, तत्र नामार्थस्यैवोपादेय-त्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वप्रसक्तौ नामजन्योपस्थित्या तत्प्रति-बन्धाच्च कर्मान्तरम् । अस्तु वा तदाक्यस्य प्राकरणिकत्वादकर्मान्तर-त्वम् । अतः प्रकृते नास्मा विधेयार्थकत्वस्य जुहोतौ प्रतिबन्धायोगा-दनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरात् सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ।

अत्र चानुपादेयगुणयोगस्य स्वदृष्ट्युपादेयतापनयनद्वारा पारि-श्रेण्याद्भूतार्थदृष्ट्युपादेयत्वापादनं व्यापारः । अनुपस्थितेरुपादेय-त्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वाप्रतिबन्धः सः । अतएव न प्राची-

नोक्त्वा * अनुपादेयगुणयोग एव प्रयोजकोऽपि तु उपादेयगुण-
सामान्याभाव एवेति ध्येयम् । अतः सिद्धं काष्ठविभिन्नकर्मन्तर-
विधानमेवेदम् । एवं सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेषामग्रेयोऽष्टाकपास्त-
इति देशरूपानुपादेयस्य आग्नेयपदस्य साधारणत्वेन पूर्वकर्मापस्त्रा-
पकत्वाभावात् । निमित्तस्य तु सत्रायागूर्थं विश्वजिता यजेतेति ।
आगूर्थं सङ्कल्पः । तदुत्तरं सत्रमकुर्वतोऽयं विश्वजित्, विश्वजिता
यजेतेत्यस्मात्कर्मन्तरम् । न चानेन विनियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा
तेनोत्पत्तिः । विनियोगादिसामानाधिकरण्येनावगताया उत्पत्तेः
सन्निधिं विना बाधे प्रमाणाभावात् ॥११॥४०॥

फलस्य ॥ फलस्याग्नेयमष्टाकपास्तं निर्वपेद्रुकाम इति । संस्कार-
स्य तु औदुम्बरीं प्रोक्षतीति ब्रीहिस्रोक्षणात् कर्मन्तरम् । पक्षैव
यथाऽनुपादेयानि † तथा वाजपेयाधिकरणे कौस्तुभे प्रपञ्चितम् ॥
१२॥४१॥

सन्निधौ ॥ पञ्चानामनुपादेयानां सन्निधौ प्रत्युदाहरणानि ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, सने दर्शपूर्णमा-
साभ्यां यजेत, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेति चतुर्णाम् । सिद्धकृतं प्रकृत्य शेषात् सिद्धकृतं
यजतीति शेषरूपसंस्कारार्थस्य ।

अत्र सर्वत्र सन्निधिना स्त्रविषयवृत्तिविधेयत्वप्रतिबन्धात् प्राप्त-

* प्राचीनोक्तः, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† यथाऽनुपादेयाः, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सैव कर्मणः काण्डदेशविशिष्टप्रयोगविधिमात्रं विधिस्वीयवाचानु-
मन्यते न तु कर्मात्पत्तिमपि विधत्ते । अथ तु प्रयोगोऽपि प्राप्तो-
पचा य इत्येत्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानुवादिन काण्डादिमात्रविधिः ।
सम्भवति देशकाण्डयोदपादिबलासम्भवेऽपि वागाङ्गत्वेन विविचो-
विधिः । निमित्तसखे तु मिथोनिमित्तनैमित्तिकयोरङ्गाङ्गि-
सम्भवात् प्राप्तस्यापि कर्मणोनिमित्तसम्बन्धानुमित्वापचयान्वयत्वेन
विविचोविधिरिति वक्ष्यते । फलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्त-
कर्मविनिचोविधिः स्पष्ट एव । अतो न सन्निधिसत्त्वेऽनुपादि-
गुणयोगेऽपि कर्मान्तरम् ॥ १ ३ ॥ ४ २ ॥

आग्नेयस्य * ॥ काण्डद्वययोगेनाग्नेयं विधातुं, अदाग्नेयोऽष्टाकपा-
ण्डोऽमावास्यायां भवतीति श्रुतम् । तत्र काण्डद्वययुक्तादाग्ने-
यात् कर्मान्तरविधानमिदम् । प्रकरणान्तरादभ्यासाद्वा भेदोपपत्तेः ।
अनेनैव विहितस्येतरेण पौर्णमासीमात्रविधिस्तु उत्पत्तिश्लिष्टका-
ण्डावरोधादिराकर्तव्यः । न चैकस्यैव कर्मणोऽभ्युदयशिरस्कृत्या
विधिद्वयेन विधानं पित्राण्यैकहायनीशब्दाभ्यामिव द्रव्यविशेषस्येति
वाच्यम् । पित्राण्यैकहायनीशब्दाभ्यामुपहितस्याप्येकस्यैकेन विधिना
विधादे बाधकाभावात् । प्रकृते तु एकेन विहितस्य नेतरेण विधि-
सम्भव इति कर्मान्तरमेव । अतएवामावास्यायामाग्नेयद्वयकरणं
पूर्वपक्षप्रयोगमिति प्राप्ते ।

* आग्नेयस्य इति भवितुं युक्तम् । आग्नेयस्यस्येदुत्पादभ्यासेन प्रती-
येत इति हि सूत्रम् ।

एतस्मैन्नागविधिगोपत्वान्न स्नातन्नेयं विधायकत्वम् । प्रशस्नाग्ने-
यसाहित्येन चैन्नागप्रशंसा । अतो न कर्मान्तरम् ॥१४॥४७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयस्य द्वितीयपादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

यावज्जीविकः ॥ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र काम्ये एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासकर्मणि जीवनपर्याप्तकालविधिः । न च पौर्णमास्यादिकालविरोधः । व्याप्यव्यापकभावेन अमावास्यापराह्ण-दिवदुभयोरप्युपपत्तेः । अतएव विनिगमनाविरहात् कालद्वयविधावपि प्रयोगद्वयविधिः । जीवनपर्याप्तकालविधिसामर्थ्यादेव च पौर्णमास्याद्यर्थाद्दर्शपूर्णमासावृत्तिः । अतस्य तावद्व्याप्यप्रयोगव्यापकव्यापकैकप्रयोगादेव स्वर्गादिफलमिति प्राप्ते ।

कालसंज्ञापत्तेर्नायककालविधिः । अतोधातुसम्बन्धाधिकारविहितसमुच्चप्रत्ययेन जीवनस्य कर्मसम्बन्धावगतेः, स्वावच्छिन्नकालकल्पादिरूपसम्बन्धाग्रयणे च गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेर्नायकसम्बन्धाभावेन यावच्छब्दार्थस्यापि विधेयत्वापत्तेर्लाघवाच्च निमित्तत्वमेव सम्बन्धः प्रतीयते । तदा हि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तेर्नायकसम्बन्धायावच्छब्दार्थोऽनुवादः । निमित्तत्वं च स्वाम्बन्धव्यतिरेकानुविधाय्यवस्थानुष्ठानकवत्त्वम् । यथा राष्ट्रपरागाम्बन्धव्यतिरेकानुविधाद्यि अवस्थानुष्ठानं यस्य स्वामस्य तद्वत्त्वं राष्ट्रपरागे ।

अथ च व्यतिरेकानुविधानस्य सर्वत्र प्रापकप्रमाणाभावादेव सिद्धेरन्वयानुविधान एव विधेस्तात्पर्यम् । अतस्य निमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्यावस्थानुष्ठानबोधनादकरणे प्रत्यवायोऽनुमौयते । करणे

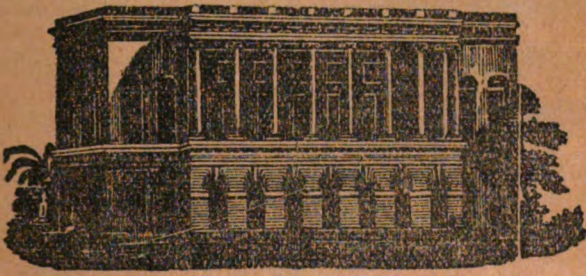

~~40.45~~
Ind 212,143

BIBLIOTHECA INDICA :

HARVARD COLL. LIBRARY
OCT 13 1900
CAMBRIDGE MASS.
COLLECTION OF ^A ORIENTAL WORKS
Gift of the Society
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 964.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬĀ DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MĪMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRA KĀNTA TARKĀLAṆKĀRA.
VOL. I, FASCICULUS II.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1900.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4	2
Aitarēya Aranyaka of the Rg Vēda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1	...	...	0	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Catalogue of Sanskrit Book MSS. in the Society's Library, Fasc. I.	...	...	2	0
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	19	14
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4	2
* Ditto Lāṭyāyāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	5	10
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-4	...	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Madana Parijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	0	12
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Mārkaṇḍēya Purāna, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
*Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	...	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	...	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/	...	...	1	8
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	5	4

च धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिवाक्यशेषाद्रात्रिसन्न्यायेन पापक्षय-
एवानुषङ्गिको नित्यनैमित्तिकस्थले फलम् ।

यत्र तु रथन्तरषामत्वादिनिमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्य पाठादेव
प्राप्तिसम्भवेनान्वयानुविधानस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिसूत्र व्यतिरेकानु-
विधान एव विधेस्तात्पर्यम् । अतएव रथन्तराभावे ऐन्द्रवाद्यवाद्य-
त्वस्याभावः । अतश्च यावज्जीवपदे साधवाद्यनुरोधेन जीवनस्य
निमित्तत्वावगतेस्तदनुरोधेन पापक्षयार्थं विनियोगान्तरमेवेदमिति
सिद्धम् ॥२॥४४॥

नामरूप ॥ शाखाभेदेनान्नातेऽग्निहोत्रादौ सत्स्वपि भेदकप्रमा-
णेषु न कर्मभेदः । भेदकप्रमाणैर्हि स्ववाक्यस्य कर्मोत्पत्तिपरत्वावगते-
रुत्पन्नस्थोत्पत्त्ययोगात् कर्मान्तरत्वसिद्धिः । प्रकृते तु उक्तप्रमाणैः
उत्पत्तिपरत्वावगमेऽपि पुरुषभेदात्तच्छाखाध्यायिपुरुषान् प्रत्येक-
स्यैव कर्मणः सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवाच्च कर्मभेदः । न हि सर्वाः शाखाः सर्व-
पुरुषैरध्येयाः । शाखाध्यायविधावध्वर्युं वृणोत इतिवत् स्त्रीयत्नैकत्वयो-
र्विवक्षितत्वेनानेकशाखाऽध्ययनानुपपत्तेः । न चैवं वेदान्तरस्य*शाखा-
ध्ययनस्याप्यनापत्तिः । वेदानधीत्येत्यादिवचनान्तरानुरोधेन वेदत्रय-
गतैकैकशाखाध्ययनस्यैवावश्यकत्वावगतेः ।

अतएव वेदभेदे पुरुषाभेदादेकैवोत्पत्तिरपरत्र गुणार्थं श्रवण-
मित्यत्र नियामकं वक्ष्यते । वेदैकत्वे तु प्रतिशाखं पुरुषभेदात्
सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे न कर्मभेदः । अतएवैकस्मिन् कर्मणि

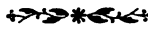
* वेदान्तरस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

विरुद्धानां नानाग्राखागताङ्गानां विकल्पः । स च न तत्तत्पुरुष-
भेदेन व्यवस्थितः । तत्तदङ्गानां तत्तदर्थेष्वर्थत्वे प्रमाणाभावेन
प्रकरणाच्छुद्धकत्वर्थत्वावगतेः । अविरुद्धान्नेषु तु समुच्चयः । ग्राखा-
नरीयाङ्गज्ञानं च कल्पसूत्रादिभिः सुखभम् । यत्तु बह्वर्षं वा
खग्यज्ञोक्तमित्यादि वचनं, तत्सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवेऽनुकल्पविधा-
नार्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तदेवं शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासङ्घा-
गुणप्रकरणान्तरैर्निरूपितः कर्मणां भेदः । अतः परं तेषां विनि-
योगो निरूपयिष्यते ॥२॥४५॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथातः ॥ तदेवं षट्प्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते सम्प्रति
शेषिनिरूपितं शेषत्वापरपर्यायमङ्गलं निरूप्यते । भिन्नानां हि तत्
सम्भवति नाभिन्नानामिति तन्निरूपणस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च
द्रव्यकर्मणोर्भिन्नोऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वाङ्गनिरूपणस्य हेतुता । तथापि
अङ्गत्वसामानाधिकरण्येन हेतुतामादायैव सङ्गत्युपपत्तावच्छेदकाव-
च्छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अंग एव हेतुत्वं, अंगान्तरस्य
तु तन्मसङ्गाङ्गनिरूपणमित्यपि बोध्यम् । अङ्गत्वमेव वाऽध्यायार्थोऽङ्गित्वं
त्वर्थात् । तदपि च श्रुत्यादिषट्प्रमाणकं, अतिदेशप्रमाणकस्यैवा-
विचार्यत्वात् । तन्नानेकप्रकारकं विचार्यते । अङ्गत्वलक्षणम्, शेषपद-
शक्यत्वावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकम्, श्रुत्यादीनि च षट्
अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयोर्विरोधे बलावलम्, विरोधस्य क्वाप्ति क
नास्तीत्यादि ॥ ३ ॥ १ ॥

शेषः ॥ इहाद्यं प्रकारदयं निरूप्यते । यदेव हि अङ्गत्वलक्षणं
तदेव शेषपदशक्यतावच्छेदकं नान्यत् । तत्राङ्गत्वं नाम पारार्थ्यम् ।
तच्च यदुद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितं यत्तत्त्वं तदङ्गत्वम् । स्वर्गो-
द्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ चागानुकूलायां कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च चागे
लक्षणसमन्वयः । प्रधानोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलायां

प्रयाजादेः कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च प्रयाजादावपि सः । द्रव्यगुण-
 काक्षकर्तृदेशादौ च यागाद्युद्देश्य यागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृ-
 त्वाधिकरणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वाद्यागाङ्गत्वाविघातः । षष्ठीस्थले
 च सम्बन्धसामान्याभिधानेऽपि कारकत्व एव पर्यवसानान्नाव्याप्तिः ।
 निमित्तस्य च क्रियाम्वयिनोऽपि कारकत्वाभावाच्चाङ्गत्वापत्तिः ।
 निमित्तस्थानुष्ठापकत्वाख्योद्देश्यत्वेऽपि ईप्सितत्वाख्योद्देश्यत्वाभावाच्च
 न यागस्य निमित्ताङ्गत्वम् । लक्षणे तादृश्या एवोद्देश्यतायाविवचि-
 तत्वात् । उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकत्वाभात् कारकपदन्तदति-
 रिक्तपरम् । कृत्यादेरपि यागकृतिकारकत्वाद्ङ्गत्वप्रसक्तौ विधेय-
 त्वान्तम्* । यथा चास्य न काप्यव्याप्तितिव्याप्ती, तथा कौस्तुभे
 विस्तरः ।

एवं च यत्रेदं न लक्षणं, यथा यागादेर्भावनादि प्रति, तत्र
 भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः शास्त्रे । यद्यपि च नेदुग्रमङ्गलं श्रुत्यादिप्रमाणकं,
 कारकत्वमात्राभिधायित्वात् तृतीयादेः । तथापि यत्पदार्थः स्वर्गा-
 दिपदात्, तदुद्देश्यकत्वं संसर्गादिना, कृतिराख्यातात्, कारकत्वं
 तृतीयादेः, विध्यन्वयित्वं विधिपदसमभिव्याहारात् । विधिर्हि
 विशिष्टभावनां विदधन्नर्थाद्विशेषणान्यपि विध इति सर्वेषामु-
 द्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वयः । अतएवाङ्गत्वाघटकौभुतपदार्था-
 न्तराणां प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धावपि तद्घटककारकत्वस्य श्रुत्यादि-
 गम्यत्वात्तेषामङ्गत्वप्रामाण्यव्यवहारः ॥३॥२॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । बिहितत्वान्तमिति तु भवितुमुचितम् ।

द्रव्यगुणः ॥ यद्यपि पारार्थ्यमङ्गलं तथापि न यागादर्लक्ष्यता । समानपदश्रुत्या यागादेरेव भावनाभाव्यत्वेन तस्य स्वर्गोद्देशेन विधि- तत्वाभावात् । विधेः स्वरूपयोग्यत्वेनैव लिङ्गार्थतया दृष्टसाधनत्वाना- चेषकत्वात् । आचेषकत्वेऽपि भ्रमप्रमासाधारण्येनेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव कारणतयेष्टसाधनत्वसिद्धौ प्रमाणाभावाच्च । स्वर्गकामपदस्य तु स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादितिवत् कर्तृपरत्वादिनाऽप्युपपत्तेर्न भाव्यपरत्वावश्यकता । अतो न यागादर्लक्ष्यत्वम् । वस्तुतस्तु । उप- कारकत्वमेव शेषत्वम् । तदर्थेऽप्युपकारके शेषत्वव्यवहाराभावात् । तच्च श्रुतिलिङ्गवाक्यरूपप्रमाणत्रयगम्यमेव । अतएव ब्रीह्यादेर्द्रव्यस्यारुष्या- देर्गुणस्यावघातादेः संस्कारस्य चोपकारकत्वदर्शनाच्छेषत्वम् । प्रोष- णादिसंस्कारस्य तु शिङ्गेनाङ्गत्वासम्भवेऽपि श्रुतिवाक्याभ्यामङ्गल- प्रतीतेस्तद्भवेनैव उपकारकत्वनया शेषत्वोपपत्तिरिति तेषामेव लक्ष्यत्वमिति प्राप्ते ।

नोपकारकत्वं शेषत्वं, गोदोहनदधानयनादेरपि प्रणयनवाजि- नयागाङ्गत्वापत्तेः । अपि तु पारार्थ्यमेव । उपकारकस्थले तु तदुप- कारस्यैवेष्टत्वेनोद्देश्यता न तु तस्येति न तदर्थेऽप्युपकारके शेषत्व- व्यवहारः । तदपि श्रुत्यादिषट्प्रमाणगम्यमिति वक्ष्यते । अतस्तु वाक्याद्यागोऽपि फलम् । तथाहि । यद्यपि विधेः स्वरूपयोग्यतयैव प्रवृत्त्यनुकूलत्वं लिङ्गाऽवगम्यते, तथापि कदाचित् प्रवृत्त्यभावे विधिवैयर्थ्यापत्तेरवश्यं कदाचित्तया भवितव्यम् । तदा चेष्टसाध- नताज्ञानं विना तदसम्भवात्तस्य च बाधकाभावे भ्रमत्वायोगादिष्ट- साधनत्वं तावद्यागस्य विधिवत्त्वाद्भवति, दृष्टविशेषसाधनत्वं च

स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारादिति यागस्य स्वर्गाङ्गत्वसिद्धिः । एवं फलस्यापि भोक्तृपुरुषाङ्गत्वम् । भोक्ता चोत्सर्गतोविधिवशात्कामनावशादात्मनेपदवशाच्च कर्तैव । प्रमाणत्वे तन्वचः । अत्राङ्गत्वव्यवहारोभाक्त इति तु ध्येयम् । पुरुषः पुनः कर्त्तृत्वादिना यागाद्युद्देश्यकृतिकारकत्वाद्वाक्यादेव तदङ्गं इत्यविवादमेव ॥३॥३॥

तेषाम् ॥ तदेवमङ्गत्वे निरूपितेऽङ्गत्वे श्रुत्यादौनि षट् प्रमाणानीत्युक्तम् । तच्च श्रुतिर्नामाङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यता-कृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः । स च द्वितीयादतीयादिविभक्तिरूपः । क्विष्ठादजादिव्यावृत्त्यर्थं प्राधान्येनेति । तस्य कारकत्वविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन प्राधान्येन कारकत्ववाचित्वाभावात् । अतएव प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति, वारणो यज्ञावचर इत्यादौ वाक्यीय एव विनियोगो न तु श्रौतः ।

तच्च द्वितीया उद्देश्यत्वपरा सती प्रोक्षणादेरङ्गत्वे हेतुः । वस्तुतस्तु । ईप्सितत्वाख्याया उद्देश्यतायाः साध्यतामात्रवाचिद्वितीयावाच्यत्वाभावान्नचापि न मुख्या श्रुतिः । अपि तु भाक्त एव श्रुतिव्यवहारः । ईप्सितत्वाग्रे लक्षणाऽङ्गीकारात् । अतस्त्रोद्देश्यतापदमपि नैव लक्षणे देयम् । एवं षष्ठादावपि कारकत्वशक्तत्वाभावात् श्रुतिलव्यवहारोभाक्त एव । एवं यत्रापि विभक्त्या लक्षणैव कारकान्तरप्रतिपादनं, तत्रापि वाक्यीय एव विनियोगो न श्रौतः । एवं समानपदश्रुत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तदेवं श्रुतेर्विनियोजकत्वे तद्भूताधिकरणेनैव सिद्धेऽधुना गौणमुख्यसाधारणश्रुतिविनियोगोपयोग्यङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकविचारः

क्रियते । दर्शपूर्णमासयोर्ब्रीहौ नवहस्ति, आज्यमुत्पुनाति, गां दोग्धीत्यादय आज्यौषधसाम्राज्यसम्बन्धिनः संस्काराः श्रुताः । तेषु किं सर्वसाधारणमवघातविधाबुद्ध्यतावच्छेदकं उताज्यादिव्यावृत्तं, एवमन्यचापीति विचारः । तत्र न तावच्छ्रुतं ब्रीहित्वादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । आनर्थक्यापत्तेः । अवघातप्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि ब्रीहित्वावच्छिन्नादेर्जायमानत्वात् । यवेध्वनापत्तेः । अतो नवमाधिकरणन्यायेन ब्रीहित्वाविवक्षयाऽपूर्वसाधनत्वसंज्ञाया आवश्यकत्वात्तत्र फलप्रत्यासन्नत्वादेकत्वादारानुपकारकेषु क्लृप्तप्रयोजकशक्तिमत्त्वाच्च परमापूर्वस्य तत्साधनत्वमेव प्रदेयघटकत्वसम्बन्धेन सञ्च्यते । अस्ति चाग्नेयादेस्तत् प्रत्यपि साधनता । अतएव न वाङ्मनियमन्यायोऽपि । अतश्चोद्देश्यतावच्छेदकस्य सर्वसाधारणत्वादाज्यादिव्यवघातादेः सङ्करः । न च प्रतिनियतनिर्देशाद्भवत्या । तथात्वे ब्रीहित्वादिविवक्षाया आवश्यकत्वे नीवारादिव्यनापत्तेरिति प्राप्ते ।

यद्यपि विधिरविशेषप्रवृत्तः स्यात्, तथापि दृष्टार्थत्वनियमविधिस्वाभावानुरोधेन विशेषे व्यवस्थाप्येत, किञ्चुत यदा सोऽपि विशेषप्रवृत्त एव । ब्रीह्यादिपदे प्रत्यासत्या आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव सञ्च्यत्वात् । तस्याप्यनिर्ज्ञातप्रकारत्वेन धर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेरानर्थक्याभावेन तदतिक्रमकारणाभावात् । परम्परया फलवत्त्वाच्च । अतो ब्रीहियपदेन ब्रीहिसाध्यानि यानि आग्नेयाग्नीषोमीयैर्हाम्युत्पत्त्यपूर्वाणि तन्निष्ठकार्यतानिरूपितयागादिनिष्ठकारणतासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयप्रकृतिभूततण्डुलरूपव्यापारकसाधनतासामान्याश्रयत्वस्यैव चोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वान्नाज्यादिषु

प्रसङ्गः । अत्र च पूर्वत्रयस्यैकानुगमकाभावेऽपि एकपदोपादानादवाक्यभेदः । तत्तद्भाष्यपारकसाधनता एव च विवक्ष्यन्ते न तु साधनतावच्छेदकादीन्यपि । तेन यागलपुरोडाशत्वब्रौह्मिवाद्यभावेऽपि न क्षतिः । यथा च ब्रौह्मिवाद्ययोः कारणताभेदेऽपि यवसाधारण्यं, तथा कौस्तुभे विस्तरः । तत्र तत्र नवमादौ चोपपादयिष्यते ॥ ३॥ ४॥

द्रव्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, स्फ्यश्च कपालानि चेति दश द्रव्याण्यनुक्रम्येतानि वै दश यज्ञायुधानीति श्रुतेन वाक्येन दशानामपि द्रव्याणां यज्ञसाधनत्वेन विधानादुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवरोधेन च साक्षाद्यागसाधनत्वायोगादङ्गेष्ववतारात् प्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसाकाङ्क्षशक्यक्रियात्वावच्छिन्नोद्देशेन द्रव्याणि विधीयन्ते । स्फ्येनोद्धन्तीत्यादिविशेषविनियोगास्त्ववयुत्यानुवादा इति प्राप्ते ।

तेन तेन प्रत्यक्षविधिना तृतीयाश्रुतिसहकृतेन स्फ्यादीनां विशिष्य विनियोगाद् यज्ञायुधवाक्यमेवैकमश्रुतविधिकं वै-शब्दोपबद्धमनुवादकम् । बह्वनामनुवादानां वैयर्थ्यात् । अस्य च यज्ञायुधानि सम्भवन्तीत्येतद्विध्वर्थवादत्वेन सार्थकत्वात् । तस्मादुद्धननमात्रजन्यव्यापारकप्रकृतापूर्वसाधनत्वमेवोद्धननपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेनैव स्फ्यादिविधिः ॥ ३॥ ५॥

अर्थैकत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे, अरुणया एकहायन्या पिङ्गाच्या सोमं क्रीणातीति श्रुतम् । तत्रारुणशब्दोऽरुणवचनोऽरुणत्वजातिवचनोवा न तु विशिष्टव्यक्तिवचनः । तृतीयया च शक्यस्यैव कारणत्वमुच्यते, न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा । टावाद्यर्थोऽपि तत्रैव सामानाधिकरण्येनावीयते । न तु तदर्थमपि व्यक्तिलक्षणा । अव्युत्पत्त्यापत्तेः ।

यथा चैवं सति, गुणवचनानामाश्रयतो छिन्नवचनानि भवन्तीत्या-
शनुग्रासनोपपत्तिस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

एकहायन्यादिपदानां तु बह्व्रीहिलादवयवार्थविशिष्टान्यपदार्थ-
रूपे द्रव्यएव शक्तिरिति प्राञ्चः । अन्यपदार्थं पदद्वयस्य सत्त्विति तु
बहवः । न च द्रव्यस्यैकेनैव पदेन विधिसम्भवे इतरेण विध्यनुप-
पत्तिर्वैयर्थ्यं चेति वाच्यम् । उभयोर्युगपत्प्रवृत्तेर्विहितविधानाभावात्
गुणान्तरपरत्वेन सार्थक्याच्च । शक्यते तत्रापि आदृश्यन्यायेन
सत्त्वस्याऽपि नेति वक्तुम् । समासानुग्रासनस्य मतुवाद्यनुग्रासनवदुप-
पत्तेः । द्रव्ये पार्थिकगुणसम्बन्धोपपादनस्य प्रमाणान्तरप्रमितद्रव्य-
मादाद्योपपादनीयमिति न कश्चित् विरोधः । तदिहादृश्यस्य
योग्यत्वेऽपि कारकत्वेनाव्युत्पन्नस्य वाक्यीयद्रव्याद्यन्वयस्यायोगाद्युत्पन्न-
त्वेऽपि* सामूर्त्तत्वेनायोग्यस्य वाक्यीयक्रियान्वयायोगान्ततोविच्छिन्नस्य
प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशनिवृत्त्येन वाक्येनादृश्या प्रकृतापूर्व-
साधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकरेण प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्ग-
त्वमिति प्राप्ते ।

न योग्यताज्ञानं ग्राह्यबोधहेतुरपि तु अयोग्यतानिस्यस्य
प्रतिबन्धकतामाचम । अतश्च प्रतिबन्धकताभावसत्त्वे आदृश्यस्यापि
क्रियान्वयबोधोपपत्तेः । पश्चाच्च योग्यतागवेषणाद्यामादृश्यस्य पार्थिक-
द्रव्यसम्बन्धबोधोपपत्तेर्न ततो विच्छेदाग्रहणा । अतएव प्रथमतः सोम-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । द्रव्याद्यन्वयस्यायोगाद्युत्पन्नत्वेऽपि, - इति तु
प्रतिभावि ।

क्रयारूपादिसकलकारकविशिष्टभावनाविधानोत्तरं क्रयस्य सोम-
सम्बन्धेलायामारूपादिचिकस्य मलार्थलक्षणया क्रयसम्बन्धावगतौ
पश्चाद्विशेषणविधिचयकल्पनया तेषां क्रयाङ्गत्वावगमे जाते पश्चा-
त्परिच्छेदकौभूतद्रव्याद्यपेक्षायां पार्थिकोऽरूपैकहायन्योः परस्परं
विशेषणविशेष्यभावमात्रेण सम्बन्धोद्रव्यविशेषसम्बन्धेति द्रष्टव्यम् ।
ततश्च युक्तं क्रयसाधनीभूतैकहायन्यामेव निवेश आरूप्यस्य, न तु
वासःप्रवृत्तिषु क्रयद्रव्यान्तरेषु ।

न च धवेष्विव सोमप्राप्तिसाधनक्रयद्रव्यत्वाविशेषात् प्राप्या-
ग्रह्णा । तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात् । भिक्षादि गुणादचक्रियाः ।
न च विक्रेतानतिवशादुत्पत्तिविशिष्टद्रव्यावरोधेऽपि द्रव्यान्तरनिवेश-
सम्भवः । एकद्रव्यागतस्यैव विक्रेतुः सत्त्वादनीयत्वात् । अन्यथा
दक्षिणानामपि प्रसङ्गबाधानापत्तेः । न च दशभिः क्रीणातीति
वचनमेव निवेशतात्पर्यग्राहकम् । तस्य क्रयसमुच्चयपरत्वेनाप्युपपत्तौ
गुणन्यायसिद्धभेदापवादकलाधोगात् । न च क्रमभेदेऽपि एकसो-
मप्राप्त्यर्थत्वाविशेषात् क्रयान्तरद्रव्येऽपि आरूप्यस्य निवेशाग्रह्णा । आ-
रूप्यविशिष्टविजातीयक्रयविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितस्य विशेषणविधेः
पार्थिकान्धस्य वाऽनतिप्रसङ्गस्यैव कल्पनीयतया विजातीयक्रयजन्या-
नतिविशेषस्य विजातीयक्रयत्वस्यैव वा विवक्षितत्वेनातिप्रसङ्गग्रह्णानु-
पपत्तेः । यथा चैवं सति चिन्तये सर्वक्रयद्रव्यस्थानापत्ते निवेशस्तथा-
कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥३॥६॥

एकत्वयुक्त ॥ ज्योतिष्टोमादिषु ग्रहं सम्पाष्टीत्यादि श्रुतम् । तत्र
सम्पार्गादि प्रति ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकता, उत तस्यैव

सा, एकत्वं तु कथमपि विध्यन्वयासम्भवादविवक्षितमिति चिन्ता-
याम् । पञ्चेकत्ववद्ग्रहैकत्वस्यापि अविवक्षाकरणाभावादुद्देश्यता-
वच्छेदकता । अतस्यैकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्ग इति प्राप्ते ।

यच्च हि समासादौ परस्परान्वयव्युत्पन्नो यथाऽन्धाभिधानीं
यत्किञ्चित्सोमश्चिन्नमित्यादौ, तत्र भवत्येव विग्रिष्टोद्देशः । यच्च तु स
न व्युत्पन्नस्तत्र परस्परान्वयेन विग्रिष्टोद्देशे अव्युत्पन्नान्वयिनिबन्धन-
वाक्यभेदापत्तेर्न विग्रिष्टोद्देशः । यथा यस्योभयं इविरार्त्तिमाच्छेद्-
यइमिति च, द्वयोः सुबन्तयोर्भावनान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वेन परस्परा-
न्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा पञ्चदशान्याख्यानीत्यत्रापि विग्रिष्ट-
विधानापत्तिः । एकवचनाद्युपात्तसङ्ख्यादेशु समानाभिधानश्रुत्या
करणत्वकर्मत्वादिरूपे प्रत्ययार्थ एवाश्वितस्य पदश्रुत्या प्रातिपदि-
कार्थान्वयो नैव व्युत्पन्नः । एवं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ एक-
पदाद्यत्रानेकार्थप्रतीत्युत्तरं लक्षणया प्रातिपदिकादेव साहित्यप्रती-
तिस्त्वत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययार्थ एवाश्वयो न प्रातिपदिकार्थ इति
कौस्तुभे स्पष्टम् । अतस्तु नैतादृशस्यले विग्रिष्टोद्देशसम्भवः ।

अथ विग्रिष्टोद्देशसम्भवेऽपि उभयोरपि प्रातिपदिकवचनार्थयोः
प्रत्ययार्थं कर्मत्वादावन्वयेन तद्वारा भावनान्वयोपपत्तेः सम्मार्गस्य
पार्ष्टिकोद्देशद्वयसम्बन्धे बाधकाभावः । न चोद्देश्यानेकत्वे वाक्यभेदः ।
भावनायामनेकारकसम्बन्धवदनेकोद्देश्यसम्बन्धे बाधकाभावात् । न
च तस्यानेकोद्देश्यताच्छेदकमित्यमः । सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ
पुत्रत्वपुत्रत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विधेस्त्वनेकोद्देश्यकत्वे
नैव काचित् सतिः । न चैकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावादसंस्का-

र्यता । पशुत्वेन विनियुक्तस्यापि लोचितादेः संस्कार्यत्ववद् बद्धत्वा-
वच्छेदेन विनियुक्तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावच्छेदेन संस्कार्यत्वोपपत्तेः ।
न चैवमपि इयोद्देश्ययोरेकप्रधानक्रियावशीकाराभावात्कथं परस्पर-
ान्वयनियम इति वाच्यम् । वैकृताङ्गवहुषानुरोधेनापि पदश्रुत्यैव
वा प्रधानयोरप्याकाङ्क्षां प्रकल्प्य तदुपपत्तेः । इत्यते च यत्र भिन्न-
वाक्यस्यैव आग्नेयं चतुर्धा करोति, पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यादौ
गुणानुरोधेन प्रधानयोरभेदान्वयस्यैकवाक्यस्यैव सुतरां शाब्दबोधे
मुख्यविशेष्यभूतक्रियया वशीकारः । एकत्वाविवक्षापेक्षया च वशी-
कारकल्पनायां न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादेरपि स्नातंत्र्येषो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वोपपत्तिरिति चेत् ।

भावनायाः करोतिपर्यायत्वेनैककर्मत्वावसायादुद्देश्यानेकत्वे तद्ग-
ङ्गनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेः । एककर्मकत्वञ्चैकबोधविषयकर्मत्वपर्या-
यधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । अत्र सर्वस्यो दर्शनपूर्णमासावित्यादौ
सत्यपि पुत्रत्वपशुत्वादीनां कर्मत्वपर्यायधिकरणतावच्छेदकानां
धर्माणां भेदे एकेनैव सर्वपदेन युगपद्बोधाच्चैककर्मकत्वहानिरि-
त्याद्यं त्रिषयेत्यन्तम् । पर्यायिपदद्वयं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अ-
तस्य फलद्वये संस्कार्यद्वये फलसंस्कार्यद्वये वा तावदाक्यभेदापत्तिः
स्पष्टा । निमित्तद्वयस्यैवपि यावज्जीवाधिकरणन्यायेन निमित्त-
द्वयस्य फलद्वयाद्येकत्वादाक्यभेदापत्तिर्द्रष्टव्या । यथा यथनिमि-
त्तद्वयेनैकस्यैव फलस्य आद्येपक्षया कौस्तुभे स्पष्टम् । अतएव
निमित्तफलस्यैव निमित्तसंस्कार्यस्यैव वा एककर्मकत्वभङ्गाभावाच्च
वाक्यभेदः । न वा काशदेग्नाद्युद्देश्यानेकत्वे सः । यथा च फलादि-

साहित्यस्य नैकबोधविषयता तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च तत्सा-
हित्यविवक्षायां वाक्यभेदोदुष्यरिहर एवेत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु तथापि नैकत्वादीनामविवक्षा सन्मार्गभावनायां गुणत्वेन
विवक्षोपपत्तेः । न चैवमेकत्वांग्रे द्वितीयया करणत्वलक्षणाद्गृह्यांग्रे
च प्राधान्याभिधानाद्द्वैरूप्यापत्तिः युगपद्दृष्टिद्वयविरोधापत्तिश्चेति
वाच्यम् । ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयायाः शक्तत्वेन
प्रमाणान्तरादिशेषावगमेऽपि ऐकरूप्येणोभयोरप्यस्योपपत्तेः । न
चैवमपि सन्मार्गाङ्गभूतस्यैकत्वस्य तदनङ्गभूतग्रहद्वारकत्वासम्भवः ।
अङ्गत्वाद्यभावेऽपि सम्बन्धितामात्रेणागन्तेति मन्त्रे स्तर्गस्त्रेव ग्रहस्यापि
द्वारत्वोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वमिति चेत् ।

गुणभूतैकवचनाद्यनुरोधेन प्रत्यये करणत्वलक्षणाङ्गीकारस्य युग-
पद्दृष्टिद्वयविरोधवैरूप्यादेसान्याय्यत्वात् । तद्वरमनुवादके तस्मिन्नेव
पात्राधिकरणन्यायेन लक्षणाभाषम् । न चेप्सितानीप्सितसाधारण-
कर्मत्वमात्राभिधानाञ्चोक्तदोषप्रसङ्गः । तथात्वे निरुक्तैककर्मकत्वभङ्ग-
प्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेः । अतश्च गुणत्वसिद्धार्थं लक्षणात्रयणे पूर्वोक्त-
दोषापत्तेरेकवचनं बहुत्वलक्षणार्थं सत्साधुत्वार्थमनुवादोऽविवक्षितम् ।
यथा चैवं सत्यष्टवर्षं ब्राह्मणमुपगयीतेत्यादौ अष्टवर्षत्वादेर्विवक्षा,
तथा कौस्तुभ एवोपपादितम् ॥३॥७॥

संस्कारादा ॥ एकत्ववद्ग्रहत्वस्यापि अविवक्षा, क्षिप्त्वादेव सन्मा-
र्गस्य सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनत्वावगमेन सोमपात्रमात्रस्य संस्का-
र्यत्वावगतेः । उभयोरपि ग्रहचमसथोरेकव्योतिष्ठोमापूर्वसाधनत्वेन
शवेऽपि चमसेऽपि सन्मार्गापत्तेश्चेति प्राप्ते । ग्रहत्वविवक्षायां

वाक्यभेदाद्यभावात्सत्यपि ज्योतिष्टोमैक्ये तत्तदभ्यासापूर्वाणां भेदात्
पथसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति वदुग्रहज्यापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणो-
पपत्तेर्न चमसेषु सस्मार्गः ॥३॥८॥

आनर्थक्यात् ॥ सप्तदशारत्निर्वाजपेथस्य पूष इत्यत्राव्यवहितत्वात्
प्रधानत्वात् प्रकरणानुग्रहाच्च सप्तदशारत्नित्वं वाजपेथोद्देशेन षष्ठीश्रुत्या
विधीयते । न यूपोद्देशेन, अतिप्रसङ्गापत्तेः । वाजपेथेन विशेषणं
विशिष्टोद्देशाच्च । अतः सप्तदशारत्नित्वं वाजपेथोद्देशेन विधीयमानं
तदीयोर्ध्वपाचद्वारेण निविशते । यूपपदं सादृश्याद्गौणं इति प्राप्ते ।

यूपपदस्य गौणत्वे प्रमाणाभावाद्यूपपदेन स्वर्गकार्यं लक्षयित्वा
तदुद्देशेन सप्तदशारत्निद्रव्यं विधीयते । यद्यपि च द्रव्यं अरत्नि-
परिमाणञ्जातिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकं, तथापि तदनुवादेन सङ्ख्या-
विधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेस्ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण विशिष्टं द्रव्य-
मेव सङ्ख्याविधिफलकं लोहितोष्णीषा* इत्यादिविधीयते । यूप-
कार्यं स्वरूपे आनर्थक्यात् प्रकरणात् वाजपेथापूर्वसाधनत्वलक्षणाया
वाजपेथापूर्वसम्बन्धियूपलाभात् वाजपेथस्येत्यनुवादः । षष्ठी च पर-
स्परसम्बन्धेऽप्युपपन्ना मन्त्रि देवदत्तस्थायमिति वत् । व्यवहितत्वादि
च गौणत्वापेक्षया न दोषः ॥३॥९॥

कर्त्तृगुणे ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रुतमभिक्रामं जुहो-
तीति । तत्राभिक्रमणस्यामूर्त्तत्वाज्जुहोत्युपात्ते प्रयाजहोमेऽन्वयानुप-
पत्तेराहस्यवशेह कर्त्तृरूपस्य द्रव्यस्थानुपात्तत्वात्तद्वाराऽप्यन्वयानुपप-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लोहितोष्णीषा इति यस्यान्तरे पाठः ।

नेस्ततोविच्छिन्नस्य प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वं तदीयकर्तुराहवनीय-
प्रत्यासत्तिरूपदृष्टकार्यद्वारेति प्राप्ते ।

अनुपान्तस्यापि आख्यातगम्यस्य सङ्गावान्तद्वारैव जुहोत्यन्वयोप-
पत्तेः प्रयाजहोमाङ्गत्वमेवेति भाव्यकारेण सिद्धाम्मितम् । तत्
णमुत्तन्तस्य पूर्वकालतादिसम्बन्धेन जुहोत्यन्वयेनैवाकाङ्क्षाभावात्
जुहोतेस्य प्रयाजहोममात्रवाचित्वे प्रमाणाभावाद्दृष्टाधिकरणेन गत-
प्रायत्वाच्च वार्त्तिककारेणान्यथा व्याख्यातम् ।

सत्यपि वाक्यीयहोमसम्बन्धे सङ्कोचे प्रमाणाभावादेयां हवींषी-
तिवत्प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वम् । वाचनिकाङ्गसन्दंशरूपावान्तराधि-
कारस्य वाक्यसङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । यदि हि तादृशसन्दंशमध्ये
अभिक्रामतीत्येवं श्रूयेत, ततोऽवान्तरप्रकरणेन स्यादपि प्रयाजाङ्गत्वम् ।
वस्तुतस्तु नाङ्गेष्वितिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं, फलाभावात् ।
अन्यथा प्रयाजाभिक्रमणादीनामप्यनुयाजाद्यङ्गत्वापत्तेः । वाचनिका-
ङ्गसम्बन्धसिद्धयर्थञ्च कल्पिताया आकाङ्क्षायास्तन्मात्राहकत्वेनाभि-
क्रमणयाहकत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भावनास्त्राभावेनाङ्गभवनास्त्रपि क्रतूपकारभाव्यकास्त्रितिकर्त्तव्य-
ताकाङ्क्षोपपत्तेरङ्गानामप्यस्यैव सा । सा परं प्रधानगतफलवत्त्वेन प्रति-
बध्यते सञ्चिध्याज्ञातविषये । अतो न परस्परङ्गत्वप्रसङ्गः । तदा तस्मि-
न्वृत्तिरितिदेशेनाद्येपलभ्यस्त्रसम्पादनेन साधारणैर्वा आचमनादिभिः ।
यच्च तु वाचनिकाङ्गसन्दंशस्तत्राद्येनाङ्गाकाङ्क्षोऽजीवनं अग्निमेव च
तन्मात्रः । न तु मष्टादाविव वाचनिकाङ्गानां प्रत्येकमुत्तेजकता ।
तावद्भावकूटप्रवेशे गौरवात् । तद्वदिह व्यभिचाराभावाच्च । अतो-

वाचनिकसम्बन्धे श्रुतानामवान्तरप्रकरणेन बलवताऽङ्गाङ्गत्वमेव । प्रकृते तु होमानुवादेन विहितेऽभिक्रमणे होमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वसंज्ञातात्पर्यग्राहकतया वाचनिकाङ्गसन्दंशरूपावान्तराधिकार एव तत्त्वेनाश्रीयते, न तु प्रधानाधिकारोऽङ्गप्रधानाधिकारो वा वेद्यामिव । अस्ति चात्र समानयते जुष्टामौपश्रितमित्याद्युपक्रम्य मध्येऽभिक्रमणं विधाय प्रयाजशेषेण हवींश्चभिघारयति इति श्रवणात्सः । अतोऽभिक्रमणं प्रयाजहोमाङ्गमेव । न च प्रयाजेषु होमाभावः । प्रचेपाङ्गकस्यैव त्यागस्य दृढव्यवहारेण यजिपदार्थत्वावसायादाक्षेपेण श्रूयमाणयजिमात्रे होमप्राप्त्युपपत्तेः ॥३॥१०॥

सन्दिग्धे तु ॥ दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनेन सामिधेनीर्विधाय तासां वाचनिकागुणाविहिताः । ततो निविदोनाम मन्त्रा देवेभ्य इत्यादयः । तत एकविंशतिरनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादयः काम्याः सामिधेनीकक्षाः । ततः, उपवीतं उपव्ययते देवसंज्ञमेव तत्कुत इति । ततः पुनः सामिधेनीगुणा अन्तरानुच्यंश्च देवत्वाद्येत्यादयः ।

तत्रोपवीतं सामिधेन्यङ्गत्वदवान्तरप्रकरणात् । न च तदवान्तरप्रकरणस्य काम्यकक्षैर्निविन्मन्त्रैर्वा विच्छेदः । गोदोहनादीनां दर्शपूर्णमासप्रकरणाविच्छेदकत्ववत् काम्यानामपि तद्विच्छेदकत्वानुपपत्तेः । पूषानुमन्त्रणमन्त्रवन्निविन्मन्त्रस्यापि तदनुपपत्तेः । वस्तुतस्तु लिङ्गादग्निमिद्धत्वरूपसामिधेनीफलप्रकाशकानामपि अवान्तरप्रकरणात् सामिधेन्यङ्गत्वोपपत्तेर्न विच्छेदशङ्का । इत्यत एव अगन्तेति मन्त्रस्य यागजन्यफलप्रकाशकत्वेन यागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

निविद्धिर्ध्वधानात्प्रोपवीतस्य सामिधेन्यङ्गता । न च पूषा-
नुमन्मन्त्रमन्त्रन्यायः । यत्र ह्युत्तरकालं बह्वनि वाचनिकान्यङ्गानि
तत्रैवैकस्य पूषानुमन्मन्त्रादेः परप्रकरणस्थत्वकल्पना । यत्र तु
विच्छेदकानि बह्वनि उत्तरकालस्य वाचनिकाङ्गं स्वल्पं, तत्र वाचनि-
काङ्गस्यैवानारम्भाधीतन्यायेनाङ्गत्वोपपत्तेर्न प्रकरणानुवृत्तिकल्पना ।
अन्यथा विश्वविदादेरपि दर्शाङ्गत्वापत्तेः । प्रकृते च निविद्धिमन्त्राणां
बह्वत्वादाचनिकोत्तराङ्गानां स्वल्पत्वेन न प्रकरणानुवृत्तिकल्पना ।

वस्तुतस्तु । नाम्नरानूच्यमित्यादीनां सामिधेनीमाचोद्देशेन वि-
धानं प्रमाणभावादपि तु अनुवचनसामान्योद्देशेन । अतस्य सामि-
धेनीनां विश्विद्योपस्थित्यभावात् प्रकरणानुवृत्तिः । यत्त्वन्ते देवा वै
सामिधेनीरनूच्येत्यादिसङ्कीर्तनम् । तदाचारार्थवादत्वात्साधकम् ।
अत एवान्ते वाचनिकाङ्गाभावादेव न निविदां सामिधेन्यङ्गत्व-
ग्रहणं । सन्निधिमात्रेण तदङ्गत्वग्रहणं तु परस्परानुवृत्तानुपपत्तेः प्रकर-
त्वेन बाधासायुक्ता । न चैवं आश्रयाभावात्कान्येषु गुणफलसम्ब-
न्धानुपपत्तिः । तत्रानुवचनान्तरस्यैव फलोद्देशेन विहितत्वात्तस्य
च सङ्घायुक्तानुवचनसामान्यात् पञ्चदशसङ्घाकमित्यानुवचनप्रकृति-
कत्वावगतेस्तदीयधर्माणां चिरभ्यासादीनां तदीयर्थाच्च प्राप्तेर्ना
धर्मकत्वम् । न चर्चामनुवचनं प्रति प्राधान्यात्कथमतिदेशः ।
प्रकृतौ चिरभ्यासयुक्तपाठादेव तावत्सङ्घाकर्चामर्थाच्चानुवचनस्य च
प्राप्त्युपपत्तेः । पञ्चदश सामिधेनीरनुवृत्त्यादिति वचनवैयर्थ्यापत्ते-
रगत्या सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं प्रकल्प्य मन्त्रविशिष्टानुवचनस्यैव
विधेयत्वेन तदङ्गभूतानामृचां प्राप्त्युपपत्तेः । गुणत्वमपि चर्चां नानु-

वचनफलप्रकाशकतथैव अपि त्वेववचनजनकतया साधवात् । अतोऽस्य
 न दारकोपाह्राध ऊहो वा । अनुशब्देन दर्शपूर्णमासाङ्गभूतप्रदार्था-
 न्मन्तर्यस्य उक्तत्वान्तस्य च परप्रयुक्तत्वेन अङ्गितु प्रयोगेऽनुष्ठातुमङ्गलेः
 क्रतुमेध्यप्रयोगसिद्धिः । वैकृतोरुप्रचनेनैव च प्रसङ्गात् प्राकृतानुवच-
 नकार्यसिद्धेर्न तस्य पृथगनुष्ठानम् । अतस्त्वपि न साभिधेनीप्रक-
 रणानुष्ठितिः । न च तर्हि तदङ्गत्वमेवोपवीतस्य किं न स्यात् ।
 तेषां प्रिकृतित्वेन प्राकृताङ्गैर्निराकाङ्गतायां प्रकरणाभावात् । वाच-
 निकोङ्गसन्दर्शाभावाच्च । अतो महाप्रकरणदर्शपूर्णमासाङ्गं उप-
 वीतं तत्कर्तृसंस्कारकतया तत्कर्तृभिः सर्वप्रयोगारम्भे कार्यमिति
 सिद्धम् ॥ ३॥ ११ ॥

गुणानाम् ॥ आधाने पवमानेष्ठितः प्रदेवान्तरे वारणोद्यज्ञाव-
 चरोवैकङ्गतोद्यज्ञावचर इति श्रुतम् । तत्र यज्ञसाधनत्वेन श्रुतानां
 वारणादीनां साक्षाद्व्यङ्गरूपाधाने निवेशसम्भवादानेर्धेयतदङ्ग-
 न्वायेन पवमानेष्टिरूपे यज्ञ एव निवेश इति प्राप्ते, भाष्यकारेण
 तावदेवं सिद्धान्तितम् ।

आधानप्रकरणे पठितेन यदाहवनीये जुहोतीति वाक्येन
 पवमानहविषामग्न्यङ्गत्वावगतेराधानाङ्गत्वाभावेनानर्थक्यतदङ्गत्वस्याथा-
 सम्भवात् स्वरूपेषु च पवमानेष्टीनामसंनिहितत्वाद्धारणवैकङ्गता-
 दीनां सर्वप्रकृतियज्ञाङ्गत्वं सर्वयज्ञाङ्गत्वं वेति ।

वार्तिककारस्तु न तावद्धारणव्यवस्थेन पवमानहविषामग्न्यङ्गत्व-
 ज्ञेन सर्वहोमानुवादेनाहवनीयविधानत् । पवमानेष्टीनामेव विधि-
 व्योपस्थित्यभावे सप्तम्याः प्राधान्यस्यचकार्यां प्रमाणाभावात् । नार्थि

पवमानेष्टिप्रकरणे प्राक्यान्तरकल्पना । तदभावेऽपि वारणादीनां
 पूर्वप्रकार्यत्वोपपत्तेः । अस्तु वा आधानप्रकरणे तत्तथापि तेनाभ-
 नाङ्गभूतहोमानामाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धिरेव न तन्मङ्गलसिद्धिः ।
 प्रकृत्या स्वस्वश्रिकत्वापत्तेः । अत एव तत्तत्प्रकार्यत्वोपपत्तेः आधान-
 कन्वोत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाप्रिक्तचक्रमेव । परमापूर्वविशिष्टाप्रिक्तचक्रमेव
 हवनीयस्य तदाहोमसत्वात् । न चेवं पवमानेष्टिप्रतिःश्रयणस्य
 आर्षस्यत्वादिप्रापकत्वमवः । तत्र मुख्यगार्हपत्याधिकरणत्वबाधेऽपि
 सति सन्धवे प्रकृतिदृष्टगौणगार्हपत्यादिक्रमे प्रमाणाभावात् ।
 अतश्च सत्यपि वचनान्तरे पवमानेष्टीनासत्त्वकाले प्रमाणाभावा-
 दाधानाङ्गत्वेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमुपपादनीया सर्वच-
 क्रोदेश्यस्यापूर्वत्वमिदं प्रकृत्याधिकरणत्वस्यार्थं प्रकरणानुप्रवेशो यथा
 प्रोक्षीत्यादौ । अत एव तादृगस्यत्वे चानर्थक्यतदङ्गन्यायः । प्रकृते
 तु यज्ञस्यैवैत्रास्यभिसारितापूर्वसाधनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानु-
 प्रवेशाभावात् प्रधानमन्त्रस्यैवाप्रसक्तौ क्व तदङ्गावतारः । एवं
 सत्यपि यदि पवमानेष्टिसिद्धिर्वाचापि श्रूयेरन्, तदाऽनुवादस्य
 सति सन्धवे सन्निहितमामित्वाद्भौचिभिर्यजेतेत्यादिव्यङ्ग्येत् प्रकृत-
 साचविषयत्वम् । न जेतदपि, पवमानेष्टीनां प्रदेशान्तरसत्वात् ।
 अतो वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमेव । प्रयोजनं, पवमानेष्ट्यन्तरे
 पौर्णमास्यां वाग्ने दग्धस्यैव अनिश्चयानाहुत्पत्तिः । सिद्धान्ते वारणा-
 दीश्वरमेवेति ॥ ११ ॥

मिस्रः ॥ अथवागन्तव्ये अनुनां वार्धनीदधन्तीमन्त्राणां
 शिष्टमौ बाधित्वा वार्धनी पौर्णमास्यामनुष्येते दधन्ती प्रमा-

वास्यायामिति वाक्याभ्यां प्रधानाङ्गत्वम् । इत्यते च क्षिप्रस्यापि मन्त्रगतस्य वाक्येनापि ब्राह्मणगतेन बाधो यद्यप्यन्वदेवत्य इत्यादि-
नेति प्राप्ते ।

अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगाच्च प्रधानाङ्गत्वम् । न हि सोमदेव-
त्यस्य मन्त्रस्य क्षिप्रविरोधः सम्भवति, सोमस्य देवतात्वाभावात् ।
अमावास्यायामधिष्ठानत्वस्याप्यसम्भवाच्च । वस्तुतस्तु वाक्यस्यास्य व्यव-
स्थामाचकरणे साधवाच्च प्रधानाङ्गताबोधकत्वम् । व्यवस्था च,
पौर्णमास्यां यौ आज्यभागौ तत्र वार्चनीत्यादिरूपेण कासकृता,
पौर्णमासीसंज्ञकप्रधानाङ्गभूताज्यभागयोर्वार्चनीत्येवं कर्मकृता वेत्यादि
विशेषः कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥ १ ॥

आमन्तर्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्हस्तावनेनित्ते, उल्लपराजौऽस्तृष्णा-
तीति, तथा ज्योतिष्टोमे सुष्टीकरोति वाचं यच्छति दीक्षित-
मावेदयतीति श्रुतम् । तत्र हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थं सुष्टीकरण-
वाग्यमौ च मनःप्रणिधानार्थौ । अतस्तत् त्रयमपि तावत्करिष्यमाण-
कर्मार्यमित्यसन्दिग्धम् । तत्र करिष्यमाणं कर्मानन्तर्यादेकवाक्य-
त्वाद्वा उल्लपराजिस्तरणदीक्षितावेदनरूपमेवेति प्राप्ते ।

आमन्तर्यस्यावर्जनीयत्वाद्ङ्गतापाहकत्वानुपपत्तेर्द्याहकत्वेऽपि वा
प्रकरणेन बाधात् पश्य मृगो धावतीतिवदाकाङ्गविरहेण
चास्यातदयस्य यच्छब्दाद्युपबन्धाभावे एकवाक्यत्वानुपपत्तेः कर्तृ-
संस्कारस्यास्य प्रकरणाद्ङ्गप्रधानसाधारणस्त्रोत्तरपदार्थाङ्गत्वं हस्ता-
वनेजने । सुष्टीकरणवाग्यमयोस्तु अङ्गुलीवाग्निसर्गप्राज्ञास्त्रीनपदार्थ-
माचाङ्गत्वम् ॥ ३ ॥ १ ॥ ४ ॥

शेषस्तु ॥ दर्शपूर्णमासधोराग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यत्र नाग्निदेव-
ताकहविद्वसुद्देवतावच्छेदकं, विग्निष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । अपि
तु तद्धितोपाप्तहविद्वमेव । कथञ्चिदा अग्निसम्बन्धिहविद्वं तथा ।
अस्ति चाग्निसम्बन्धोऽग्नीषोमीयादावपि । अपि वा पुरोडाशं चतुर्धा-
करोतीत्यनेनोपसंहारादग्निसम्बन्धिपुरोडाशस्यैव तत्, न त्वाव्यस्था-
पीति । अस्तु वा देवतात्वस्यापि कथञ्चिद्विवक्षा, तथापि द्विदेवत्ये-
ऽप्यग्नेरस्यैव देवतात्वम् । इन्द्रान्ते अयमाणस्यं तद्धितस्य प्रत्येकमभि-
सम्बन्धात् । अतः सर्वेषां चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ।

प्रचुरप्रयोगान्तद्धितस्य देवतात्व एव शक्तस्य सम्बन्धमात्रस्य क-
त्वानुपपत्तेर्न तावदग्निसम्बन्धित्वस्य विवक्षा । न च देवतात्वं द्विदेवत्ये
प्रत्येकवृत्ति । इतरैतरयोगरूप-कार्यविहितइन्द्रेण साहित्यस्य विव-
क्षितत्वात् सहितयोरेव व्यासम्यवृत्त्यखण्डोपाधिरूपदेवतात्वस्वीका-
रात् । अत एव इन्द्रान्त इत्यादिप्रवादस्तु यत्रोद्देश्यत्वेन साहित्या-
विवक्षा तत्रेति ध्येयम् । अतः केवलाग्निपदादुत्पन्नस्तद्धिता नान्य-
सापेक्षस्य देवतात्वमभिवदितुं शक्यः । सामर्थ्यविधातापत्तेः ।

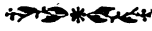
यन्तु अग्निदेवताकत्वमविवक्षितमिति । तत्र । तथात्वे, न तावत्
प्रकृतद्रव्यत्वमात्रं अपूर्वसाधनस्य कत्वम् । तस्य देवतातद्धितेनानुक्तेः ।
नापि हविद्वम् । तत्परत्वस्य देवतावाचित्वप्रतीतिं विनाऽनुपपत्तेः ।
न हि हविषि वाक्ये देवतातद्धितएवेति स्मृत्या नियम्यते ।
तदाचित्वेऽपि सम्बन्धसामान्यतद्धितस्य सत्त्वात् । अतः प्रथमावगतस्य
देवतात्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । तस्य चानुयोगिप्रतिथोगिसापेक्ष-
त्वात्, हविरार्थिन्यायेनार्धमन्तर्वेदीतिवदग्निदेवताकहविद्वस्यैव सत्त्व-

स्योद्देशात्तत्रोक्तविद्धिः । तेन च पुरोडाशं चतुर्धा करो-
तीति सामान्यकृतस्योपसंहारः । तस्मादाग्रेसरस्य पुरोडाशस्य
चतुर्धाकरणम् ॥२॥१५॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

अथ द्वितीयः पादः ।

अर्थान्निधानम् ॥ एवं श्रुत्युपयोगिविचारे वृत्तेऽधुना लिङ्गोप-
योगिविचारः प्रसूयते । तत्र लिङ्गं नामाङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देशता-
कृतिकारकत्वोपपदकल्पनाऽनुकूला कृतपदार्थनिष्ठा योग्यता ।
यथा सुवेणावयतीत्यत्र सुमनिष्ठा इवपदकल्पनाऽनुकूला । एवं
मन्त्रेषु स्वार्थस्युद्देश्यतावाचिपदकल्पनाऽनुकूला स्ववृत्तिकारकत्व-
वाचिपदकल्पनाऽनुकूला च योग्यता लिङ्गम् । या च पदरूपप्रति-
कल्पकत्वात्तद्वारा तदर्थविनियोगे प्रमाणम् ।

तत्र वस्तुसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य विशेषविचारासम्भवात् मन्त्र-
सामर्थ्यस्य किं अथ एवार्थं विनियोजकत्वमुत जघन्मवृत्तिप्रति-
पाद्येऽपीति सन्देहे, क्रतुप्रकरणभ्रतमन्त्रस्य चर्चिर्देवसद्वं दानी-
त्यादिर्मुक्त्य इव जघन्नेऽपि उक्तपराब्धादौ सारकाकाङ्क्षादिरूप-
सामर्थ्यविशेषात् तत्साधारणेनैव विनियोगः । प्रवेद्येत्यादिषदा-
काङ्क्षादिरूपतात्पर्यभ्रतकत्वस्य मुख्यार्थवाधकाकिञ्चित्करत्वादिति
प्राप्तेः ।

अत्र मन्त्रस्य हसापेक्षकत्वेन जघन्यार्थप्रतीतेर्ध्वंसमितत्वात् प्रथम-
प्रतीतमुख्यविनियोगेन चरितार्थस्य मन्त्रादेर्जघन्यार्थविनियोजकत्वा-
नुपपत्तिः । अत एव तत्सारकाङ्क्षायां ध्यानाद्युपायान्तरेणैव
निवृत्तिः । अत एव यत्र प्रकरणे मुख्यार्थोपयोगो न कृतस्तत्र
मन्त्राधानमन्त्रादेव तत्कल्पना । यत्र तु विरोधिसुखान्तराधरोधः

प्रकरणे, तच्च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणसत्त्वे उत्कर्षः । यथा दर्श-
पूर्वमासप्रकरणात्तत्पूर्वानुमन्त्रणमन्त्रादेः । चागानुमन्त्रणसमाख्या-
यामेत्र सामान्यसम्बन्धबोधकत्वात् उत्कर्षस्याप्यसम्भवे प्रकरण एव
अचन्यार्थं विनियोगः । यथा मनोतादौ । अप्रयुक्तसञ्ज्ञादिना तस्या-
प्यसम्भवे तदर्थाभिधानस्यैवाद्दृष्टार्थत्वम् । यथा जपादौ ॥३॥१६॥

वचनात् ॥ यत्र तु गौणार्थं तात्पर्यघातकं वचनं विद्यते । यथा
अग्नौ, कदाचनक्षरीरसौत्यैश्चा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ । तच्च
गौण एव गार्हपत्ये विनियोगः । अथैश्वर्युपक्रमस्तद्धितश्रुत्या
मुख्यसामर्थ्याप्सोवनाप्सघन्यद्वितीयाया एव तदनुरोधेन प्रतिधोगित्वे
सञ्ज्ञा । गार्हपत्यसमीपे स्थितेति । गुणभूतप्रातिपदिक एव वा
यज्ञसाधनत्वसाद्गुणाद्गौण्या गृहपतित्वयोगेन वेत्प्रकाशत्वम् । अस्तु
वा कृत्वाद्ग्रेरेव धातुवाच्यसमीपस्थितिं प्रति कर्मत्वम् । न तु
मन्त्रसाध्याभिधानं प्रति तस्या शब्दत्वात् ।

न चोपान्मन्त्रकरण इति स्रत्या आत्मनेपदविधानेन धातो-
र्मन्त्रकरणत्वावगतेस्तस्याभिधानसञ्ज्ञकत्वावगतिः । आत्मनेपदबलेन
समीपस्थितेरभिधानप्रयोजनत्वावगतेर्मन्त्रस्य स्रसाध्याभिधानाङ्गत्व-
सम्बन्धेन समीपस्थितिविशेषणत्वोपपत्तेरभिधानसञ्ज्ञणार्थां प्रमाणा-
भावात् । अतस्तु शक्यार्थ एव समीपस्थितौ गार्हपत्यस्य कर्मत्वम् ।
इन्द्रस्य त्वार्थिकेऽभिधाने इति न विरोधः । यथा चास्य धातोः
सकर्मकत्वं तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् ।

कथं मन्त्रस्य गौणेऽर्थे विनियोग इति चेन्न । ऐश्वर्येति तद्धि-
तेनैकपदे विशेष्यतया प्रतिपाद्यमानस्य मन्त्रस्य चयनानुपयोगीन्द्रा-

पुत्रबोधकत्वानुपपत्तेः । अतस्तस्य शक्यबोधकालीनेन्द्रप्रकाशकत्वानु-
 वादत्वेनाप्युपपत्तेर्न द्वितीयादौ तद्वलेन लक्षणाऽऽग्रथणं हृदिस्था-
 गोवा । न च समीपस्थितिं प्रति अग्नेः कर्मत्वम् । तथाच तस्मा-
 मिधानं प्रत्यक्षकृते उद्देश्यानेकत्वज्ञतवाक्यमेदापत्तेरात्मनेपदविरोधेन
 च धातुनैव स्वशक्यार्थविशिष्टामिधानलक्षणाऽवश्यावादिशक्यभूते-
 ऽमिधान एव मन्त्रस्य करणत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च सद्यमसंस्कार्यस्य
 कर्मत्वप्रतीतेरथाञ्च सामीप्यप्रतिधीगित्वेन तस्मैव ग्रहणीपपत्तेस्ता-
 त्वर्थ्याहकब्राह्मणानुरोधेन मन्त्रस्मैव गौण्या वृथा गार्हपत्ये विनि-
 योग इति सिद्धम् ॥ ३ ॥ १ ॥

तथा ॥ दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदेहीतिचिरवप्राङ्कयति इति
 श्रुतम् । तत्र नाथं मन्त्र आङ्गानाङ्गम् । तस्य पथ्येव हविष्कृदुप-
 तिष्ठति सा देवानमिद्रुत्यावहन्तीति वचनानुसारेणामावप्रतीतेः ।
 अत इति-करणेन अवघाताङ्गमेव । अतश्चास्मिन्वाक्ये चिरव्यास-
 पुंस्वमन्त्रविशिष्टावघातविधिरेव । पत्नीवाक्ये च गुणादेव कर्मान्तर-
 विधिः । तथोच्चावघातयोर्ब्रीहीमवहन्तीत्यनेन संस्कार्यमन्त्रोऽपि ।
 बृहार्थत्वादिकल्पः । पत्नीकर्तृकेऽवघाते चावरचोदिव इति मन्त्रः ।
 अतश्चानेन वाक्येनावघाते गौण एवायं मन्त्रो विनियुज्यते । गौण-
 लोपपीडनं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । आङ्कयतिश्च तदाचष्टे इत्येवं शक्या-
 र्थबोधकालीनाङ्गान्प्रकाशनानुवाद इति प्राप्ते ।

मुख्य एवाङ्गाने विनियोगसम्भवे मन्त्रस्याङ्कयतिपदस्य च
 गौणत्वकल्पनायै प्रमाणाभावात् । मन्त्रवर्षिकविनियोगविधि-
 कल्पनया संध्यासमित्यादिना ग्रहणादेरिवाङ्गानस्यापि नियमेन

प्राप्तत्वात् । पन्थेवेत्यस्य तु नायमर्थो यत्स्वयमेवोत्तिष्ठति न त्वाङ्क-
तेति, अपि तु पन्थेव मान्येति । अतो नेदमपि तदभावबोधकम् ।
अतश्चाङ्गाने मन्त्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तत्वादाङ्गानस्य च सहायार्थत्वेना-
वघातकाल एव प्राप्तेरवघ्नन्नित्यस्याप्यनुवादकत्वात् केवलं चिरभ्यास-
मात्रं विधीयते, चिरभ्यासपुंस्त्वविशिष्टावघातसमानकालतैव वाऽऽङ्गा-
नोद्देशेन विधीयत इति न गौणेऽवघाते विनियोगः ॥३॥१८॥

तथोक्त्यान ॥ सोमे, उत्तिष्ठन्मवाहाग्नीदग्नीष्विहरेति । तथा व्रतं
कृणुतेति वाचं विस्मृजति । दर्शपूर्णमासयोः, प्रणोताः प्रणेष्यन्वाचं
यच्छति तां स-हविष्कृता विस्मृजतीति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववदेव
मन्त्राणां मुख्योऽर्थं विनियोगो न तु गौणयोरुक्त्यानवाग्निमर्गयोः ।
प्रबलस्यापि ब्राह्मणवाक्यस्य कालविधाचित्वेनाप्युपपत्तौ गौणत्व-
तात्पर्यग्राहकत्वाभावात् । न च लक्षणा । शतप्रत्ययस्य कालिक-
सम्बन्धेनोपलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य श्रुत्यैवान्वयोपपत्तेः । अतश्चोक्त्यान-
काले विहरणमन्त्रः पठनीय इति कालविधिरेवायम् । व्रतं वृणु-
तेत्यचेतिकरणस्यापि मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वात् कालिकसम्बन्धस्यैव
संसर्गविधया भागोपपत्तेर्न लक्षणा । हविष्कृदाक्ये तृतीयायास्तु
वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वेन तदेकवाक्यतोपपत्तौ वाक्यभेदे प्रमा-
णाभावादित्यंभृतलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य कालविधिपरत्वम् । अतश्च
तद्वाक्ययोः पाठक्रममावगततत्तन्मन्त्रपाठकाले वाग्निमर्गः कर्त्तव्य-
इति सोऽपि तत्र कालविधिरेव ॥३॥१९॥

सूक्तवाके ॥ दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति
श्रुतम् । तत्र सूक्तवाकपदवाच्यस्य मन्त्रस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन

कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य चोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वा सोमेन यजेतेतिवत्कार्थः सम्बन्धः । द्वितीया चेत्यंभृतलक्षणपरा सती सूक्तवाकस्य कालिकसम्बन्धेन प्रहरणोपलक्षणत्वेनाश्वयं बोधयन्ती मानुषपन्ना । न चैवं लक्षणा, तस्या- अपि आनुशासनिकत्वेन शक्यत्वात् । अतश्चानुयाजोत्तरं सूक्तवाक- पाठात्कार्थविशिष्टं प्रस्तरोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते, न सूक्त- वाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

प्रस्तरप्रयोगाज्ञाघवास्य करणत्वं एव द्वितीयायाः शक्तिर्न तु इत्यंभृतलक्षणे, तस्यानुशासनिकत्वेऽपि साक्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः । अतश्च अतुत्या प्रहरणाङ्गत्वस्याप्यवगतेः प्रहरतिर्मान्त्रवर्णिकदेवता- कल्पनया आश्रयिकर्मरूपहोमलक्षणको न विरुध्यते । अत एव सूक्तवाक एव याज्येति यागलिङ्गमपि सङ्गच्छते । यद्यपि च नास्य मन्त्रत्वादिवदभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वाख्यं मुख्यं याज्यात्वं सम्भवति । एवकारोपबद्धत्वेनैव लिङ्गस्य याज्यात्वासाधकत्वात् । तथापि याग- साधनत्वमात्रेण याज्यात्वव्यपदेशात् यागलिङ्गत्वम् । अतश्च अतुत्या मन्त्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यसामर्थ्यस्य नात्र बाधः, प्रहरणेऽपि तदुपपत्तेः ॥ ३॥२०॥

कृतार्थोपदेशात् ॥ अतुत्या लिङ्गोपबद्धया प्रहरणाङ्गत्वावगमाच्च लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्येष्टदेवतास्मरणार्थत्वम् । न चात्राविरोधोऽपि । अथेष्टप्रसिद्ध्या समस्तानुवाके सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वेनावयवशो- विभक्त्य विनियोगेऽवयवलक्षणापत्त्या अतिविरोधापत्तेः । न चासौ सुष्टूक्तं वक्त्रीति व्युत्पत्त्येष्टदेवतावाचिपदसमवाये यौगिकः । पारा-

वशाप्रसक्तदौ कतिप्रसपदप्रसोमेकापि सूक्तवाक्यदार्थसम्पत्तिप्रसङ्गेन
 प्रसस्तातुवाक्ये कृद्वेस्वस्वभावात् । अतु वेष्टदेवताप्रकाशनामाह-
 पञ्चिकं फलम् । प्रहरणमेव तु अतिविनिषोभात् सर्वास्तुवाक्यसो-
 जकं इति दूर्ध्वं पौर्णमास्ये च सर्वः प्रसोक्तश्च इति ज्ञाने ।

प्रसक्तयमपि अत्रा खिन्नस्य बाधे प्रहरतिस्वस्वहोमात्सर्वतदेव-
 वोद्देशस्वरानुपकारकत्वापत्तेरदृष्टविभवा सन्निपत्योपकारकत्वा-
 भाथं अतिरेव लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनाथलं सस्वस्तानुबन्धते । अत-
 एव अतिशलीसस्वत् प्रहरणप्रयुक्तः सूक्तवाक्यः प्रहरणभावे अन-
 तुष्टीसस्तातोऽपि विभक्त्य विविधोभांशे इष्टदेवताप्रकाशनाप-
 लैङ्गिककार्शसौक्त प्रसोक्तत्वमनुमन्यते ।

न चैवं सूक्तवाक्यमन्वदस्यावश्वस्वस्वार्थत्वमपत्तिः । सूक्तवाक्यपदस्य
 ससु उक्तं वक्षीति स्युत्पत्त्याः इष्टदेवताप्रकाशनामन्त्रविशेषो योऽवाहक-
 त्वात् । तेन सूच वाक्योः देवता इष्टाः प्राक्तयोक्तेस्तयो वा । तत्र
 त्रयान्तेव सूक्तवाक्यः । अतश्च सूक्तवाक्यप्रतिमादिकश्राव्युरोधेनपि
 खिन्नाबाधः । न चाध्ययवादी योऽवभावात् कृद्विभक्तकत्वम् ।
 तत्र तदावीनात्तवैदिकप्रसिद्धश्राव्योऽर्थः दार्गपूर्णमासिकदेवतापदस्यु-
 दाययुक्त एव मन्त्रे निरूढलक्षणाऽङ्गीकारात् । अश्वकर्णादौ तु
 प्रक्यासम्बन्धप्रतीत्यभावात् कृतावयवशक्तिबाधेनापत्तिरिक्तशक्तिरूप-
 नसिद्धिः विशेषः । प्रयोजनं विभक्त्य विविधोः ॥३॥२१॥

खिन्ना ॥ काम्येष्टिकाख्ये इन्द्रम्यादिदेवताः काम्येष्टया सन्ना-
 म्नाताः । तेनैव क्रमेण मन्त्रकाण्डे तत्तखिन्ना एव काम्ययाव्याशुवा-
 काकाण्डसित्येवंसंसाख्यातः चाव्याशुवाकासन्नाः सम्यग्नाताः । ते

सिद्धादिद्रव्यादिदेवत्यकर्ममात्राङ्गं, न तु दुर्बलकर्ममात्राङ्गाऽनु-
 रोधेन कान्येष्टिमात्राङ्गम् । न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावे
 सिद्धमात्रेण विनियोगाद्योक्तः । मन्त्रवत्प्रयोजनाकाङ्क्षासङ्गतसिद्धेन
 सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेऽपि द्रव्याग्यादिदेवताप्रकाशने म-
 न्यविनियोगोपपत्तेः । न चेन्द्राग्निस्वरूपे अनर्थक्यादपूर्वधाद्यन्त्र-
 लक्ष्यार्थं क्रमाद्यपेक्षेति वाच्यम् । द्रव्याग्यादिदेवताणां जुष्टकर्म-
 व्यभिचारितत्वेन सहायोपपत्तेः । यन्त्रिणादित्येऽपि वा लौकिक-
 साम्यादेर्वैकल्यादेव कारणोपपत्तौ परिशेषादेवापूर्वीयत्वोपस्थितेः ।
 अत्र सिद्धमात्रेण क्रतुसम्बन्धबोधोर्वाधात् स्वार्थत्वमिति प्राप्तेः ।

अत्राकाङ्क्षाऽभावे द्योम्यात्वरूपस्य सिद्धस्य विनियोजकत्वानुपपत्ते-
 र्ब्रह्मगतप्रयोजनस्यैकाङ्क्षायाश्च सर्वव्याप्याणां वाच्यत्वेन विनियोगेन
 विशिष्टाङ्गत्वान्ना अभवत्स्य सिद्धमात्रात् स्वार्थत्वोपपत्तिः । अतश्च
 वाच्यप्रकरणकर्मद्रव्या सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणेन तत्तदाकाङ्क्षो-
 त्वापत्तत्त्वं क्रतुसम्बन्धेऽवगते द्वारविशेष एव सिद्धाद्वयमभ्यते । न
 च वाच्यत्वेऽस्तीत्यवशेन प्रकरणादिबाधः । मन्त्रविशेषविषयाणां
 तेषां मन्त्रपदवाच्योत्पन्नमन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षावेत्याद्यमनुपस्थितेन तेन
 वाच्येन बाधास्योत्पत्तेः ॥ न चैवं प्रसङ्गेन विनियुक्तस्यापि दुर्बलेन
 विनियोगेः अस्त्येष्ट्यापि पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणेन गौण्येऽर्धे
 विनियोगापत्तिः । प्रमाणकृत्याप्येकविषयत्वान्मन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षा-
 वेत्याद्याः प्रत्यक्षप्रमाणस्योपस्थितत्वाच्च बाधकत्वोपपत्तेः । अतश्च प्रकृते
 बाधायोगान्मन्त्रस्येष्ट्याऽनुशोधत् कान्येष्टिविषयत्वमेव मन्त्राणाम् ।
 न चान्यथाकाङ्क्षोत्पत्तत्त्वं किञ्चिदस्ति । अन्वभिचारितक्रतुसम्बन्धादे-
 राकाङ्क्षोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु नाचाव्यभिचारोऽपि । जुह्वादीनां हि न तत्त्वेनान्यत्र कारुण्येति तस्या युक्तः क्रतुनाऽव्यभिचारितः सम्बन्धः । देवतारूप-स्याम्यादिशब्दस्य तु आनुपूर्वीविशिष्टवर्णत्वेन क्रतुं वर्णं प्रति च स्वार्थप्रतिपादनं प्रति कारणत्वाच्चाव्यभिचारितक्रतुसम्बन्ध इति वैषम्यम् । अतश्च व्यभिचारात् । अव्यभिचारेऽपि वाऽकाङ्क्षोत्थाप-कत्वानुपपत्तेर्नान्यत्र विनियोगः । अत एव स्वारसिकी आकाङ्क्षा यत्र न निवर्तते यथाऽर्थज्ञाने उपनिषत्सन्त्यात्मज्ञाने वा, तत्र आकाङ्क्षोत्थापनप्रयोजनाभावात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणं विना-ऽपि भवत्येव स्त्रिङ्गमात्राद्विनियोगः । प्रकृते तु स्वारसिकाकाङ्क्षा-निवृत्तेः आकाङ्क्षोत्थापकसामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणापेक्षेति वैषम्यम् ।

न चैवं प्रबलक्रममात्रेणैव तदुपपत्तेः समाख्यावैयर्थ्यम् । यत्र साप्तदशवदग्निदेवत्यकर्मक्रमे आग्नेयमग्नदयास्नानं तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् क्रमाविरोधाच्च सामिधेनीषु निवेशे प्राप्ते समा-ख्यया थाव्यानुवाक्याकार्यं निवेशः । सामिधेनीषु तु अन्यासामा-गमः । न चैवं क्रमोपन्यासवैयर्थ्यम् । यत्रान्यदेवत्यपूर्वेष्टियाव्याऽऽ-ख्यानान्तरं उत्तरेष्टियाव्यातः पूर्वमाग्नेय्यश्चः पठितास्तत्र तस्त्रि-ङ्गकमन्त्रेण थाव्याकार्यं निवेशासम्भवात् समाख्याबाधेऽपि क्रममात्रे-णोत्तरेष्टिसामिधेनीकार्यं विनिवेशः । तत्सामिधेनीस्थानपठितत्वात् । अतः सिद्धं काम्येष्टिष्वेव विनियोग इति ॥३॥२९॥

अधिकारे ॥ ज्योतिष्टोत्रे आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र किं अप्रकृतसाधारणेन ऋङ्मात्रमाग्नीध्रोपस्थानाङ्गं उत प्रकृता एव याः स्तोत्रादौ अपि विनियुक्तास्ता एवेति चिन्तायां, आग्नेयीपदस्या-

विशेषेण सर्वपरत्वात् प्रकरणस्य तत्सङ्कोचकत्वानुपपत्तेरग्निदेवत्य-
मन्त्रमात्रस्यैव विशिष्टविध्यन्तरकासौनविशेषणविधिना आग्नीध्रोप-
स्थानाङ्गत्वेन विधानम् । न तत्राग्नेयौ उद्देश्या येनानर्थक्यभिया
ब्रौह्मिवात्प्रकरणेन सङ्कोच्येत । द्वितीयोपादेयत्वावगमात् । यत्र चोप-
स्थानस्वरूपे आनर्थक्याग्रहा, तत्र प्रकरणानुप्रवेशेऽपि नाग्नेयौपदस्य
प्रकृतपरत्वापत्तिः ।

न चाग्नेयौपदस्य यौगिकत्वात्तद्विज्ञातत्वाद्वा सन्निहितपरत्वम् ।
यौगिकानामवयवार्थविशिष्टव्यक्तिमात्रवाचित्वेन सन्निहितवाचित्वे
प्रमाणाभावात् । तद्विज्ञातस्य तदाचित्वेऽपि प्रकृतानामृचात्मेकप्रकरण-
स्वत्वेऽपि प्रदेशान्तरस्वत्वेन सन्निहितत्वाभावात् । अस्तु वा प्रकरण-
सन्निहितस्यैव तद्विज्ञातं ग्रहणं, तथापि यत्र न तद्विज्ञातग्रहणं यथा
ब्रह्मौदनप्राशनदौ चतुरोब्राह्मणाम्भोजयेदित्यादौ, तत्र प्रकृतत्विग्-
ग्रहणे प्रमाणाभावः । न च प्रकृतानामपूर्वार्थत्वस्य कृतत्वात् केवलं
द्वाररूपाग्नीध्रोपस्थापनसम्बन्धकरणे साधवादप्रकृतानाम्भोभयकरणे
गौरवापत्तेः प्रकृतनियम इति वाच्यम् । प्रकृतग्रहणेऽप्युपस्थानस्व-
रूपस्य द्वारत्वे तत्कार्यापत्ते ऊहाद्यनापत्तेरपूर्वसाधनत्वसञ्चयान्या-
श्रावणकत्वात् । न हि प्रकृतविषयेऽपि प्रकरणेन वाक्यान्तर-
कल्पनया अपूर्वार्थत्वबोधः । तथात्वे ब्रौह्मिवाणां स्वरूपेण द्वारत्वा-
पत्तौ यशानां तदनापत्तेः ।

अतो साधवादपूर्वसाधनीभूतस्तोत्रत्वेनैवोद्देश्यता । तावता चा-
पूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वस्यासाभादस्यैव प्रकृतग्रहणेऽपि तद्विधा-
वपूर्वसाधनसञ्चयान्या । अपि च स्तोत्रापूर्वसाधनत्वकृत्वावपि नोपस्थान-

जन्मज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वत्ताभः प्रकृतानाम् । अतः सर्वाधानेव
ग्रहणम् । अप्रकृतानामेव वा, कार्थसाकाङ्क्षत्वादिति प्राप्ति ।

अप्रकृतग्रहणे तासामपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्वधानुपवेष्ट्यां
अपूर्वार्थत्वस्यापि ग्रीष्मादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः । प्रकृतानां च कार्या-
न्तरसम्बन्धबोधकविधावेवापूर्वार्थत्वस्य क्लृप्तत्वात्साधनोपजीविनां प्रकृत-
नियमः । सम्भवति च प्रकृतानामप्याग्नेयीनां वाङ्मिथमन्वायेन
स्तोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धासम्भवेऽपि कार्यान्तरद्वारा सः ।
आग्नेयीनां स्तोत्रादौ विनियोगेऽपि पार्थक्येन ज्योतिष्टमप्रकरं
पाठादेव वा तदपूर्वसम्बन्धावगमः । अथमेव च ब्रह्मौदनप्राग्भने
ऋत्विक्त्वमियामकन्यायः । न चैवमात्रेणैवापि हिरण्यं ददाति इत्ये-
वापि तन्निधमापत्तिः । ऋत्विक्षु आत्रेयत्वस्य निधमेनाप्राप्तेः । अत-
एव चाग्निमुपनिधाय श्रुवीतेत्यादावात्पक्षीयस्तोत्रापूर्वसम्बन्धस्याहव-
नीयादावप्राप्तत्वात् तन्नियमोऽपि तु विना वचनं आद्यतनबहिर्भावा-
योगात्सौकिकस्त्वैवेति वक्ष्यते । अतः सिद्धं साधनानुरोधेन प्रकृत-
स्त्वैव ग्रहणम् ॥३॥२॥

सिद्धसमाख्यानान्भाम् ॥ सोमे, भवे हि नाविश्रेत्यादिर्भक्षानु-
वाक इत्येवं समाख्यातो मन्त्रः श्रुतः । तच्च वस्तावदस्यांशो मन्त्रमेव
प्रतिपादयति स तत्रैव विनियुज्यते । ग्रहणावेष्टसंम्यग्जरण-
प्रतिपादकानां लंगानां किं ग्रहणादावेवं विनियोगेऽथवा मन्त्र-
मन्त्रैकवाक्यतया मन्त्र एवेति चिन्तायां, ग्रहणादेरविहितत्वेनापूर्वं
प्रत्यङ्गत्ववज्जनकत्वस्याप्यभावाद्ग्रहणस्यार्थाङ्गत्वजनकत्वेन पञ्चप्राप्तावपि
वाङ्मनां सद्यासमित्यनेनोक्तस्य वाङ्मदयकरणाकस्य ग्रहणस्य कथ-

सम्यग्ज्ञानवेक्षणस्य च भक्षजनकत्वेनैवाप्राप्तेः सम्यग्ज्ञानस्य तदनुकूल-
व्यापारस्य वा भक्षोत्तरभावितया भक्षजनकत्वेन तेषामपूर्वप्रयोज-
कत्वस्याप्यभावाद्गृह्यार्थत्वे आनर्थक्यापत्तेः भक्षणमन्त्रैकवाक्यतया
भक्षणार्थत्वमेवैषाम् । एवं च समाख्याऽप्युपपत्त्या भवतीति प्राप्ते ।

गृह्यादिप्रत्यक्षविध्यभावेऽपि समाख्यासङ्कतावान्तरप्रकरणेन
भक्षणमन्त्रे तत्तन्मन्त्राणामवगते लिङ्गवत्त्वेन मन्त्रवर्णिकगृह्यादि-
विधिकल्पनया तत्प्राप्त्युपपत्तेस्तदर्थत्वेनैव मन्त्रविनियोगोपपत्तौ न
सूतो निराकाङ्क्षयोर्दयोरारख्यातपदयोः कथञ्चिदेकवाक्यतां परि-
कल्प्य गौश्या भक्षार्थत्वकल्पनम् । शक्तैव वा भक्षविशेषणत्वेन गृह-
णादिप्रकाशकत्वकल्पनमुपपत्तिमत् । न चैवमपि सम्यग्ज्ञानस्य
कृत्यसाध्यत्वात् विधिसम्भवः । सम्यग्ज्ञानानुकूलव्यापारस्यासन्निवेश-
स्यैवानुष्ठेयस्य विधेयत्वात् । वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्ताद्यानाञ्च
सम्यग्ज्ञानपर्यन्तमेव भक्षणं प्रतिपत्तिरिति तस्य भक्षोपयोगिता ।
गुणाभिधानात् ।

तस्मिन्नेवानुवाक्ये मन्त्राभिभूतिरित्यादिसृष्ट्यलित्यन्तस्तृप्तौ विनि-
योक्तव्यो गृह्यादाविवेति प्राप्ते ।

गृह्यादिवदनुष्ठेयत्वाभावात् तद्विज्ञानप्रकाशत्वम् । न च सम्यग्-
ज्ञानवत् तदनुकूलव्यापाररूपभक्षणवाङ्मन्त्राच्चेपकत्वम् । अर्थं भक्षय-
तीति वचनविरोधेन तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः । अत एव तद्विज्ञानेभक्षणेना-
जननाञ्च तस्याः स्वर्गवञ्जन्यत्वमात्रेण प्रकाशत्वोपपत्तिः । अतश्च
लिङ्गविनियोगासम्भवात् सत्यपि आख्यातद्वयस्य सूतो निराकाङ्क्षत्वे
इतिकरणाध्याहारेण तद्व्यलित्येतदर्थं भक्षयामीत्येवं भक्षणमन्त्रैक-

वाच्यतां प्रकल्प्य स्वार्थविशिष्ट*भक्षणप्रकाशकत्वमेवाङ्गीकर्त्तव्यम् ।
स्वार्थस्य श्रुत्या दृष्टिरेव । तत्रकाशनाग्ने चादृष्टार्थत्वम् । अथवा
लक्षणाया भक्षणस्तुतिः । सर्वथा न सिङ्गादिनियोगः ॥३॥२४॥

सिङ्गाविशेषनिर्देशात् ॥ भक्षमन्त्रः किं इन्द्रदेवत्याभ्यास एवाङ्गं
तद्विज्ञाभासेष्वमन्त्रकं भक्षणं उत तेषूपेनोतानूहेन वेति चिन्तायां,
प्रकरणाङ्गमन्त्रस्य सर्वप्रदानार्थत्वावगमेऽपि इन्द्रपीतस्येति सिङ्गे-
नेन्द्रदेवत्यप्रदानमाचङ्गत्वम् । न चेन्नेण यस्मिन् सवने पीत इति
वज्रग्रीहिल्लीकारेण सोमसम्बन्धिसवनविशेषणत्वाङ्गीकारासिङ्गावि-
रोध इति वाच्यम् । पदद्वयलक्षणापादक-लक्षणानुगत-अधि-
करणवज्रग्रीहपेचया पूर्वपद एव सम्बन्धिलक्षणापादकस्य लक्ष-
णानुगतस्येन्नेण पीतः स्त्रीकृत इत्येवं तत्पुरुषस्यैव लघुभूतत्वात् ।
विद्यते च देवतायाः प्रतिग्रहाभावेऽपि देवस्यं न गृहीयादित्यादि-
वचनबलेन सम्बन्धविशेषरूपः स्त्रीकारः । न च सूत्रप्रथमपदव-
त्स्वरादेव वज्रग्रीहिलनिर्णयः । तद्वदिह समासस्य लक्षणानुगतत्वा-
भावेन स्वरस्यैव बाध्यमानत्वात् । यथा च तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वरा-
विरोधस्तथा कौस्तुभ एवोपपादितम् ।

अतश्च सिङ्गादिन्द्रदेवत्यप्रदान एव मन्त्रस्याङ्गत्वावगमादनैम्नाणां
च कर्मण एकत्वेन प्रकृतिविकारभावाभावादूहानुपपत्तेर्ग्रीहीणां मेध-
इति वदनैम्नाणाममन्त्रकं भक्षणमित्याद्यः पद्यः । द्वितीयस्तु सत्यपि
कर्मेकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वाद्विद्वद्भ्यः प्रकृतिविकारभावः । इन्द्राय
त्वा वसुमत इत्यादिमानयज्ञमन्त्राणां च सिङ्गादिन्द्रमाचविषय-

* विशिष्टा,- इति ख० पुस्तके पाठः ।

त्वात् तदनुरोधेन च तत्प्रकाशयोर्मानपक्षयोस्तत्संस्कार्यस्य सोमस्य तत्संस्काराणां चाभिषवादीनां तन्निम्नाणां चाङ्गान्तराणामैन्द्रमात्र-
विषयत्वप्रतीतेरितरेषामधर्मकाणां युक्तोऽतिदेशः । भवति चाङ्ग-
वशेनापि प्रधानसंकोचः । अग्न्याद्यनुरोधेन क्रतूनामाहिताग्निविषय-
त्वात् । अतश्च प्रकृतापूर्वीयदेवताप्रकाशकस्य भक्षमन्त्रस्य कार्य-
मुख्येन विद्वतावागतस्य भवत्येव यथादेवतमूह इति । एवं स्थिते-
ऽन्तरा चिन्ता ॥ ३ ॥ २५ ॥

पुनरभ्युचीतेषु ॥ सवनमुख्यीयेषु चमसेख्यैरेषु सर्वेषु ऊतेषु ये
होचकाणां मित्रावरुणादीनां चमसास्तेष्वभक्षितेष्वेव पुनः सोमोऽभ्यु-
चीय देवतान्तरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो ऊत्वा भक्ष्यते । तच्च पूर्व-
प्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयो न वेति चिन्तायां, उपलक्षण-
काले न देवतान्तरोद्देशः । येनोचीतस्यैव तत्सम्बन्धात् पूर्वशेषस्य पूर्व-
देवतासम्बन्धो नापेयात् । प्रदानकाले तु संसृष्टस्यैव देवतान्तर-
सम्बन्धात् पूर्वदेवतासम्बन्धापनयप्रतीतेर्नापलक्षणमिति प्राप्ते ।

उपलक्षणकाले देवतासङ्ख्याभावेऽपि सामर्थ्यादिवोक्तयनस्य करि-
ष्यमाशुकर्मार्यत्वप्रतीतेः पूर्वशेषस्य संसृष्टत्वेऽप्येतदर्थत्वे प्रमाणाभावा-
दनपनीतसम्बन्धा पूर्वदेवताऽप्युपलक्षणीया ३ ॥ २६ ॥

पाद्वीवते तु ॥ द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषा आदित्य-
स्त्रास्त्रामागत्य ततोऽप्याययणस्यास्त्रीमागच्छन्ति । पाद्वीवतस्याययणात्
गृह्यते, तस्मिन्नाद्यमाणे द्विदेवत्या अपि उपलक्षणीयाः । पूर्ववदा-
ययणस्यैव पद्वीवद्देवतासम्बन्धादिति प्राप्ते ।

पाद्वीवतमाययणाद् गृह्यतीत्यपादानत्वश्रवणात् तस्मादपेतस्य

पान्नीवतलं न त्वाग्रयणस्यैव । आग्रयणवक्षानाग्रयणमपि संसृष्टत्वात्
तस्मादपेतमिति द्विदेवत्यस्यापि देवतान्तरसम्बन्धेन पूर्वदेवतासम्ब-
न्धापायात् । भूतपूर्वगत्या च प्रकृतावनुपलक्षणाञ्चोपलक्षणीयाः ॥
३॥२७॥

त्वष्टारम् ॥ पान्नीवत एवाग्राद् पान्नीवाः सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं
पिबेति मन्त्रात् त्वष्टुरपि देवतात्वम् । अतः सोऽप्यग्निवदुपलक्ष-
णीयइति प्राप्ते ।

युक्तमग्नौ पान्नीवच्छब्दस्य यौगिकत्वेन विशेष्यसाकाङ्क्षस्य सामा-
नाधिकरणत्वेन विशेष्यसाहकत्वात् । त्वष्टुस्तु द्वितीयया सहभावमात्रं
प्रतीयते । न चासौ पानक्रियाऽन्वयाव्यभिचारी । सहैव दशभिः
पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ व्यभिचारात् । सत्यपि पाने देवता-
त्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च । अतः पान्नीवतमिति निरपेक्षतद्धितेन
पान्नीवतोऽग्नेरेव देवतात्वमिति स एवोपलक्षणीयो न त्वष्टा ॥३॥२८॥

चिंशच्च ॥ तस्मिन्नेव याज्यामन्त्रे, एभिरग्ने सरथं याङ्गर्वाङ्-
नानारथं वा विभवो ह्यग्नाः । पान्नीवतस्त्रिंशतं चींश्च देवाननुस्रध-
मावह मादयस्त्रेत्यत्र चयस्त्रिंशतां देवतानां पान्नीवच्छब्दसामाना-
धिकरण्यादग्निवद्विशेष्यत्वोपपत्तेर्मदश्रवणाच्च पानोपपत्तेर्देवतात्वावग-
मात्तेषामप्युपलक्षणं मन्यते । अग्नेर्मादयित्वश्रवणात् तेऽग्निदत्तेन
कामं माद्यन्तु यजमानस्त्वग्रथ एव ददातीत्यवगमात् तस्यैव देवतात्वं
न चयस्त्रिंशताम् । एवञ्च पान्नीवतमिति तद्धितोऽप्यसति वञ्ज-
वचनसाहकप्रमाणे एकवचनेनैव विगृहीतो भवतीत्यपि साधवम् ।
अतो नोपलक्षणीयास्ते ॥३॥२९॥

वषट्कारस्य ॥ अनुवषट्कारयागदेवताया अग्नेर्देवतात्वस्य निः-
सन्दिग्धत्वादुपलक्षणम् । प्रकृतौ त्वसौ विद्यमानाऽपि गोपलक्षिता ।
अनुवषट्कारयागस्य सोमयागात्कर्मान्तररूपस्य पूर्वयागीयसोमप्रति-
पत्तिभृतस्य कृत्स्नविधानत्वेनातिदेशाकल्पनात् । उपदेशेन कथ-
ञ्चिद्व्यङ्ग्यप्राप्तावपि ग्रीहीणां मेध इति वद्रेन्द्रमन्त्रस्य प्राप्यनुप-
पत्तेः । अतश्च विहतावपि प्रधानदेवतैव तत्कार्यापन्नोपलक्षणीया
नानुवषट्कारदेवता ॥३॥३०॥

छन्दः ॥ एवमूहं विचार्याधुनाऽऽद्यपूर्वपञ्चादौ पुनस्तं दूषयति ।
नोहः कर्मण एकत्वात् । अभ्यासानामपि फलसमसवदसमानविधा-
नत्वे प्रमाणाभावाच्च । न हि मानयहणमन्त्रानुरोधेन तदुद्देश्यानां
सङ्कोचोयुक्तः । अग्निविद्ययोस्तु स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेन क्रतुविधि-
प्रयुक्तत्वाभावाद्युक्तः परप्रयुक्ताग्निविद्योपजीवकतया क्रत्वधिकार-
सङ्कोचः । अतो मानयहणमन्त्रावेव कामं ऐन्द्रमात्रप्रदानविषयौ
भवेतां न तु मानाद्यपि । वस्तुतस्तु वसुमत इत्यनेन देवतान्तर-
स्वाप्यभिधानात् तयोरपि सर्वार्थत्वमेव । अतो भक्षमन्त्रस्यैवैन्द्र-
प्रदानविषयत्वादनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणम् ॥३॥३१॥

ऐन्द्राग्ने ॥ एवं स्थिते पुनश्चिन्ता । ऐन्द्राग्नेऽप्यभ्यासे इन्द्रपीतस्ये-
त्येव समन्त्रकं भक्षणम् । त्यागस्य व्यासञ्च्यवृत्तित्वेऽपि पानस्य पीत-
पदलक्षितस्त्रीकारस्य वा प्रत्येकवृत्तित्वेन डित्यमाह्वदेकेन व्यपदेशुं
शक्यत्वात् । यागस्य च उताऊतसमुदायविषयत्वेन भक्ष्यमाणउताव-
यवमात्रविषयत्वाभावाच्च पीतपदे तद्युक्तत्वलक्षणा । अतश्चतुर्धा-
करणाधिकरणविषयत्वाभावात् तस्यापि समन्त्रकं भक्षणमिति प्राप्ते ।

सत्यं पीतपदेन स्त्रीकारलक्षणा । पानस्य नवमे निषेधमानत्वात् ।
त्यागस्य त्वदुक्तरात्या लक्षयितुमशक्यत्वाच्च । स्त्रीकारस्य तु देव-
स्त्रादिपदासम्बन्धतया कस्यमानस्य उतावशिष्ट एव कल्पनीयत्वा-
द्युक्ता लक्षणा । तथापि तस्य लाघवेन व्यासव्यवृत्तित एव कल्पने
प्रत्येकवृत्तित्वे प्रमाणाभावाच्चतुर्धाकरणाधिकरणविषयत्वोपपत्तेर्न तस्य
समन्वयकभक्षणम् ॥३॥३॥२॥

हृन्दसस्य ॥ तत्रैव मन्त्रे गायत्रहृन्दस इत्यादि श्रुतम् । तच्चेदं
द्योमविशेषणमेवास्मिन् पूर्वपक्षे । अतस्य केवलमेव यच्चैन्द्रप्रदाने
गायत्रहृन्दो यथा वृहस्पतिसवादी, गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतेः,
तत्रैवास्तोत्कर्षा न तु व्योतिष्टोमे निवेशः । केवलगायत्रहृन्दस्क-
प्रदानाभावात् । न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । इन्द्रदेव-
त्यत्वप्रातःसवनादीनामन्यत्र लोकादावभावेन पारिशेष्यादेव वृह-
स्पतिसवोपस्थितिसम्भावादिति प्राप्ते ।

वृहस्पतिसवेऽपि सवनमुखीये ऋगन्तरस्य पठितत्वाद्गायत्रमेत-
दित्यादेश्य भूक्षाऽपि व्याख्यानोपपत्तेः, प्रकृतौ विकृतौ वा केवल-
गायत्रहृन्दस्कत्वाभावाभित्यसापेक्षत्वेन समासोपपत्तेः प्रकृतावेव
निवेशः । वस्तुतस्तु गायत्र्याः प्रत्येकमेव साधनत्वात् सत्यपि ऋग-
न्तरे न समासभङ्गाशङ्काऽपि ॥३॥३॥३॥

सर्वेषां ॥ स्थितादुत्तरम् । नेन्द्रपीतपदे तत्पुरुषोऽपि तु वज्र-
म्रीहिरैव । तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदे तावदेका सम्बन्धिलक्षणा पीतपदे
च स्त्रीकृतावयवलक्षणा । यद्यपि चेयं सिद्धान्तिनोऽपि तुल्या,
तथापि अवयवस्त्रीकारस्यावयवस्त्रीकारसापेक्षत्वेन विसम्बोपस्थिति-

कलाञ्ज तुल्यत्वम् । ततश्च पीतपदे अर्घ्यभ्राष्ट्रप्रत्ययं मत्वर्धीयं पाधातुना चावयविगतमेव तत्सम्बन्धिस्त्रीकारं लक्षयित्वा इन्द्रः पीतः स्त्रीकारकर्त्ता यस्मिन् सवन इति व्युत्पत्त्या समानाधिकरणवज्जग्रीहिरज्जीक्रियते । प्रकरणाविशेषाच्च निर्णयः । अतः सर्वस्यैव सोमस्योक्तविधंप्रातःसवनादिसम्बन्धित्वाद्गैन्द्राणामपि समन्वयकमेवाविकारेण भक्षणम् ।

यदि तु पीतपदस्य पूर्वं निपातापत्तिराशङ्कते, तदाऽस्तु इन्द्रे पीतं पाणमस्मिन्निति सप्तमीवज्जग्रीहिः । यदि त्वचापि निष्ठान्तत्वेन पूर्वनिपातापत्तिरविशिष्टेति विभाष्यते, तदाऽस्त्वयं तत्पुरुष एव । तदापि तु लक्षणया सोमसम्बन्धिसवनपरत्वम् । न च तस्यां प्रमाणाभावः । तैत्तिरीयशाखायां प्रातःसवनादिभेदेन इन्द्रपीत-नराशंस-पीत-पितृपीतानां चिवारं पाठस्यैव प्रमाणात् । सोममात्रपरत्वे हि तत्तत्प्रदानेषु सिद्धादेवेन्द्रपीतादिपदानां सकृत्पठितानामेव पाठोपपत्तौ तत्र योग्यतयैव प्रातःसवनादिपदानां विभागेन विशेषणलोपपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसवनादिभेदेन चिवारं पाठ एव वैचर्यभिया सवनपरत्वलक्षणातात्पर्यपाहकः । अतस्तेन्द्रपीतादिविशेषणचययुक्तस्य तत्तत्सवनस्य सम्बन्धिनं सोमं अन्यदेवत्यमपि भक्षयामौति मन्त्रार्थावगतेः सर्वैकमन्त्रम् । विभागोऽपि तैत्तिरीयशाखाऽऽद्यातक्रमेणैव बोध्यः । कल्पसूत्रकारास्तुहमेवामनन्ति* ॥ ३ ॥ ३ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

* कल्पसूत्रकारास्तुहमेवामनन्ति,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अथ तृतीयः पादः ।

श्रुतेः ॥ इतानीं वाक्यादिविनियोगो निरूप्यते । तत्र वाक्यं नाम अङ्गलघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतरपदार्थकल्पनाऽ-
नुकूलश्रुतपदसन्निधिः । अस्ति चेदं धेनुर्दक्षिणा, उच्चैर्दक्षिणा क्रियते,
प्रयाजशेषेणेत्यादौ । अत्र कल्पनाशब्देन कर्मत्वकरणत्वादिविषयकं
संसर्गविधया लक्षणादिसाधारणेन शक्तिजन्यपदार्थापस्थितिभिन्न-
बोधमात्रं विवक्षितं । तेन धेनुर्दक्षिणेत्यादौ संसर्गविधया भासमान-
करणताके नाव्याप्तिः ।

वस्तुतस्तु सुबन्तपदयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादवश्यकस्य-
भावनाम्बयानुरोधेन धेनुरिति प्रथमया करणत्वलक्षणाद्दक्षिणापदेन
च तत्कार्यवृत्तिकर्मत्वलक्षणात्कल्पनापदेन लक्षणाजन्योपस्थितिरेवा-
भिप्रेता । उच्चैरित्यादौ लुप्तविभक्त्यर्थस्य करणत्वस्य प्रातिपदिकेनैव
लक्षणात्त्वाऽऽव्याप्तिः । अथवोच्चैरित्यादौ करणत्वस्य संसर्गविधयैव
भानोपपत्तेः कल्पनापदेनोभयं विवक्षितम् । प्रयाजशेषेणेत्यादौ
द्वितीयया कर्मत्वस्य धातुना करणत्वस्य लक्षणात्कल्पना स्फुटैव ।

श्रुतपदसन्निधेयं योग्यताज्ञानं विना कर्मत्वादिकल्पकत्वानुप-
पत्तेर्योग्यतारूपलिङ्गानुमापकत्वम् । श्रुतस्यैव पदस्य कर्मत्वादि-
लक्षकत्वाङ्गीकारेण तदात्रकपदरूपश्रुतिकल्पकत्वाभावेऽपि च श्रुतपदस्य
तत्तात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनात् श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः ।
अतश्च वाक्यं, लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयित्वाऽङ्गत्वे प्रमाणम् । तदिह

श्रुतिष्टोत्रे श्रुतेर्गोचैर्षंसा क्रियत इत्यादिना वाक्येन विधीयमान-
स्योचैद्वादेऽदृश्यसमर्पकेन ऋगादिपदेन किं ऋगादीनां मन्त्राणा-
मेवोद्देश्यत्वं प्रतिपाद्यते, उत अथो वेदा अजायन्तेत्याद्युपक्रमस्यार्थ-
वादवशेन सञ्चय्या ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रमात्रस्येति
चिन्तायाम् ।

उपक्रमस्यस्यापि वेदपदस्य गुणभूतान्यपदार्थवादस्यत्वेन प्रधान-
भूतविध्युद्देश्यस्य ऋगादिपदे निःसन्दिग्धेऽङ्गगुणविरोधन्यायेन सञ्चया-
तात्पर्यघाहकत्वायोगाद्देदपद एव तदेकदेश्यस्य ऋगादिसञ्चय्या । वस्तु-
तस्तु वेदग्रन्थस्यावयवेऽपि न सञ्चय्या । वेदत्वस्य त्रयोक्तृत्तित्वादि-
तरथा शूद्रस्यैकवाक्यश्रवणे दोषानापत्तेरिति प्राप्ते ।

उपक्रमे वेदपदश्रवणे एवैतावदवगम्यते नूनमत्र वेदस्य सञ्चय्या-
नत्वादुद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा तस्यावयवं वाक्ये* विवक्षितमिति । तत्र
च विधेयस्य उचैद्वादेर्जाभात्परिशेषादेव तस्योद्देश्यत्वावगतेर्वस्तुतो-
ऋगादिपदमनुवाद एव सदुद्देश्यपरम् । अतस्यासञ्जातविरोधिन-
उपक्रमस्यस्य वेदपदस्यैव तात्पर्यघाहकस्य सत्त्वात् ऋगादिपदे तत्र-
चुरत्वेन ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रसञ्चय्या ।

न चोपक्रमावगतस्यापि अपञ्चेदाधिकरणन्यायेन परेण बाधः ।
तस्यैह विधेः स्तुतिसापेक्षत्वेनार्थवादैकवाक्यताया आवश्यकत्वात् पूर्व-
विरोधे परस्यानुत्पन्नत्वादेवाप्रवृत्तेः । न च वेदत्वस्य ऋगादिष्वपि
पर्याप्तत्वादुपक्रमाविरोधः । वेदत्वस्य मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मके गन्ध-
विशेषे एव पर्याप्तत्वेनावयवपर्याप्तत्वाभावात् । इतरथा एकवाक्या-

* वाक्येन,—इति ग० पुस्तके पाठः ।

अथमेनापि अथयनविध्वर्धसम्पत्त्यापत्तेः । इन्द्रस्यैकपदभवधनिषेधस्य
 वृत्ताकावधवादिनिषेधवज्जानुपपन्नः । तथा* चैतादृशविधये निषेधस्य
 विध्वेषेण वा वैश्वस्यं, तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तस्मादुपक्रमानु-
 चारेण ऋग्वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्राङ्गत्वमेवोच्येद्वादीनाम् । एवञ्च
 वेदत्वस्य प्रकरणस्यवाक्यमात्रेषु अपर्वाप्तत्वात्प्रकरणेन वाक्यस्य स्ववि-
 शये उपसंहारानुपपत्तेर्वेदत्वावच्छिन्नविहितकर्ममात्रोद्देशेन वाक्येन
 स्वरविधानावगतेः प्रकरणवाधेऽपि न चतिः ॥३॥३५॥

गुणमुख्य ॥ चाजुर्वेदिके आधाने सामवेदपतितानि वारवन्ती-
 षादीनि सामान्यङ्गत्वेन श्रुतानि । तेषु सामवेदिकः स्वरः स्ववेद-
 निबन्धनत्वाच्छीघ्रसुपस्थितो न तु प्रधानविधिमिबन्धनो चाजु-
 र्वेदिकः, प्रधानैकवाक्यतापेक्षत्वेन विश्वम्बोपस्थिकत्वादिति प्राप्ते ।

शाङ्गस्यैवाधानस्य यजुर्वेदेन विधानादङ्गेषु विश्वम्बोपस्थितिरप्यत्र
 प्रधानाश्रितत्वाद्ब्रह्मस्यान् । अतस्तेषु चाजुर्वेदिक एव स्वर उपांशुत्व-
 मिति भाव्यकारः ।

वार्त्तिककारस्तु प्रयोगविध्याश्रितस्वरस्य प्रधाने श्रुतस्याप्यङ्गे
 कस्यत्वेन दौर्बल्यमेव । इतरथा ज्योतिष्टोमाङ्गभूतश्रीषादेरप्यध्वर्यु-
 कर्त्तृकत्वापत्तेः । वारवन्तीयस्यापि यजुर्वेदे वारवन्तीचं गावतीति
 विनियोगविधेरान्नासासैवस्मिन्ननीयम् । यत्र वेदान्तरे उत्पत्तिर्वेदा-
 न्तरे च विनियोगस्तत्र वारवन्तीषादौ कः स्वर इति चिन्ताचाम् ।
 उत्पत्तेः पूर्वभावित्वादसञ्जातविरोधित्वेन तस्मिन्निबन्धनएव स्वरो ब्रह्म-
 स्यान् । अतश्च अथा ऋग्वेदेन क्रियते उत्पाद्यत इति मुख्यर्थ इति प्राप्ते ।

* यथा,— इति भवितुमुचितम् ।

आख्यानमात्रेण मन्त्रस्य प्रयोजनानवगमेन प्रयोष्यत्वानवगतेः
 स्वरामपेक्षत्वादिनिवोगोत्तरकाण्डमेव स्वरसम्बन्धात्प्रियत इत्यस्य
 प्रयुष्यत इत्यर्थावगतेः प्रयोगस्य च विनियोगाधीनत्वेन विनियोग-
 स्यैवाव्यवहितपूर्वं पुरःस्फूर्तिकलात्तद्विधिविबन्धन एव स्वरोऽसति
 बाधकेऽनुष्ठेय इत्याह ॥ ३॥ २६ ॥

भूयस्त्वेन ॥ यथैकमेव कर्मानिनेषु श्रुतं, तत्र श्रोत्यप्तिः का च
 तदनुवादेन गुणार्थं श्रवणमिति जिज्ञासायां, यथाङ्गवाङ्मन्त्रं तत्रो-
 त्यप्तिः । शेषकवाङ्मन्त्रेण राजावस्थाननिर्णयवत् । वस्तुतस्तु कर्म-
 स्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिषाकस्यस्यैव निर्णयकत्वम् । तथापि
 द्वैविध्ये, वह्निरङ्गत्वेऽथभिचाराद्देवताया एव, न तु द्रव्यस्येत्या-
 धुक्त्वम् । अतश्चैवंविधनिश्चायकसत्त्वे तथैवोत्पत्तिः । अन्यत्र तदनु-
 वादेनाविरोधिगुणान्तरविधानम् । विरोधिनि तु गुणाद्भेद एव ।
 एवं च कस्यचिदपि नियामकस्वाभावस्तथाप्यभवासाद्भेदः । न ह्यत्र
 शास्त्रान्तरन्यायेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मैकत्वम् । तद्वदि-
 द्वाष्ट्येऽभेदाभावात् । अतो नियामकत्वेन यथैवोत्पत्तिसाद्भेद-
 विबन्धन एव स्वर इति सिद्धम् ॥ ३॥ २७ ॥

असंयुक्तम् ॥ एवं वाक्ये निरूपिते प्रकरणमिदानीं निरूप्यते ।
 ननु किमिदं प्रकरणं नाम ? न तावत्सन्निधिमात्रं, गोदोहनादेरपि
 दर्शाङ्गत्वापत्तेः । अथ* साकाङ्क्षत्वमात्रम् । विद्यतेरपि प्राकृताङ्गविषये
 तदापत्तेः । नापि साकाङ्क्षत्वे सति सन्निधिपठितत्वम् । उपहोमा-
 दावपि तदापत्तेः । अथोभयाकाङ्क्षत्वविशिष्टं तत् । सिद्धरूपाणां

* न च,— इति भवितुमुचितम् । एवं परत्र ।

मन्त्रादीनामपि तदापत्तेः । प्रयाजादीनामनाकाङ्क्षितत्वेन तदना-
पत्तेः । अथ दर्शपूर्णमासयोः प्रकारान्तरेण प्रयाजानाकाङ्क्षित्वेऽपि
इतिकर्त्तव्यतात्वेन तदाकाङ्क्षोपपत्तेर्युक्तं प्रकरणमिति चेत् । किमि-
दमितिकर्त्तव्यतात्वं नाम ? न तावन्फले अपूर्वे वा सहकारित्वम् ।
प्राधान्यापत्तेः । प्रयाजादिवदाग्नेयस्यापि विद्वतावतिदेशापत्तेः ।
नापि करणजनकत्वम् । प्रयाजादिषु बाधादिति चेत् ।

न । सन्निहितस्य फलवतोऽनवगताङ्गताकपदार्थविषये इतिकर्त्तव्य-
तात्वेनापेक्षणस्यैव प्रकरणपदार्थत्वात् । अत्रासन्निहितव्योतिष्टोमा-
द्यङ्गत्वस्य प्रयाजादौ वारणायाद्यं विशेषणम् । अनूयाजाद्यङ्गत्ववारणाय
फलवत इति द्वितीयम् । प्रोक्षणादेः श्रुत्यादिप्रथविनियुक्तस्य
प्रकरणविषयत्ववारणाय तृतीयम् । सिद्धरूपस्य शिष्टाविनियुक्त-
मन्त्रादेः प्रकरणाविषयत्वसिद्धयर्थमितिकर्त्तव्यतात्वेनेति चतुर्थम् ।

इतिकर्त्तव्यतात्वञ्च करणानुयाद्यकत्वम् । सर्वत्र हि अग्रक्तस्य
करणत्वायोगाच्छक्तिः कारणनिष्ठा समस्तौति निर्विवादम् । सा च
कारणतावच्छेदिका कारणरूपा वेत्यन्यदेतत् । तस्यास्य अन्यवृत्तित्वे
जन्यतैवेत्युत्सर्गः । सामग्र्यस्वाभे परमनादितेत्यपवादः । तत्र तत्साम-
ग्र्यपेक्षैवेतिकर्त्तव्यताऽपेक्षा । तथा च सन्निहितप्रयाजादेरङ्गत्वबोधः ।
प्रयाजादेस्तत्सामघौत्वात् । सिद्धरूपस्य च द्रव्यादेर्व्यापारावेगं विना
तत्सामघौत्वासम्भवात्तथा अग्रहणम् ।

अत्र च प्रधानगतेतिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः प्रयाजादिगतप्रयो-
जनाकाङ्क्षासहकृतायास्तत्तदाक्यस्य स्तस्त्रावान्तरवाक्यार्थं समाप्तस्यापि
महावाक्यैकदेशत्वरूपपारिभाषिकपदसन्निध्याख्यवाक्यकल्पनया, नि-

रूपपदानाञ्च स्मार्थोपस्थितिद्वारा तन्निष्ठाश्रुतपदान्तरकल्पनाऽनु-
कूलयोग्यतारूपसिद्धकल्पनया च, समिधो यजति इत्यं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां खर्गकामो यजेतेत्यश्रुतेतिकर्तव्यतात्ववाचिपदरूपश्रुति-
कल्पनया चेतिकर्तव्यतात्वरूपकृतिकारकत्वे प्रामाण्यम् । सम्भवति
हि प्रयाजादीनामपि उक्तग्रन्थजनकत्वेन भावनायामन्वयः । तस्मा-
त्सिद्धं प्रकरणं नाम चतुर्थप्रमाणम् ।

यत्त्वच पार्थसारथिना, अननुमृष्टहीतस्यापि कर्मादेः संयोग-
विभागात्प्रकृतदर्शनाच्चेदं प्रकरणम् । अपि तु व्यापारसामान्य-
स्याख्यातार्थतामप्रीकृत्य तद्विशेषापेक्षैवेतिकर्तव्यताऽपेक्षा । तथैव च
प्रयाजादीनां तत्त्वेनान्वय इति तदेव च प्रकरणमित्युक्तम् । तस्मा-
तघात्वे निरुक्तप्रकरणस्य तदघटिताङ्गत्वबोधकत्वानुपपत्तेः । प्रयाजा-
देर्भावनात्वे तथैव फलसम्बन्धापत्तेः । असम्भते तु यत्त्वथैव भावना-
त्वान्तस्य च यागजनकत्वेनैव कृतार्थत्वाच्च तदापत्तिरिति वैषम्यम् ।
न चैवं प्रधानस्य स्मृतौ निराकाङ्क्षस्यान्यतराकाङ्क्षयैव प्रकृतौ प्रया-
जाद्यङ्गकत्वापत्तिः, विकृतौ च भावनायाविशेषापेक्षायां अकृतोप-
कारैरपि सन्निहितैरुपहोमैरेव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेर्नातिदेशकल्पना-
पत्तिरित्यादि कौस्तुभे विस्तरः ॥३॥३८॥

क्रमस्य ॥ स्नानाद्याङ्गत्वे पञ्चमं प्रकरणम् । तच्चेतिकर्तव्यता-
त्वेनाद्योग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिः । इतिकर्तव्यतात्वेनाद्यो-
ग्यत्वं द्वेषा । कश्चिदाकाङ्क्षाविरहात् । यथा विकृतेरुपहोमादि-
विषये, कृतोपकारप्राकृतान्त्रैरेव निराकाङ्क्षत्वात् । कश्चिद्व्यापारा-
त्मकत्वात् । यथा जपादिमन्त्रादौ । अत्र चैकवाक्योपात्तव्रीहि-

थागादिसन्निधेरपि तथात्वापत्तेर्वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रधाजादीनां स्नान-
विषयत्वापत्तिनिरासार्थमाद्यं विशेषणम् ।

तस्मादेव्यापरपर्यायं द्विविधं, पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यञ्च ।
आद्यञ्च द्विविधम् । यथाक्रमं पाठः सन्निधौ पाठश्च । अथमपौ-
दसुभयाकाङ्क्षयाऽन्यतराकाङ्क्षया चेति । अचोभयाकाङ्क्षाघटकप्रधा-
नाकाङ्क्षा चेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभिन्ना द्रष्टव्या । तत्र पाठक्रमा-
त्काम्यथाव्यानुवाक्यामन्त्राणां कान्त्येव्यङ्गत्वम् । सन्निधेस्तु, साध्याय्य-
पात्रशुन्धनविधिसन्निधौ समाख्यातस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य तदङ्ग-
त्वम् । अनुष्ठानसादेश्यान्तु पशुधर्माणां दैचपसङ्गत्वम् ।

यद्यपि चैषां स्त्रिङ्गादिप्रमाणान्तरेष्वेव विनियोगात्प्रमादी-
नाञ्च कश्चिदपूर्वसाधनत्वस्य सप्तातात्पर्यसाधकत्वमात्रात्प्रत्ये प्रामाद्यम् ।
तथापि षड्विधस्यापि क्रमस्यासङ्कीर्णोदाहरणानि कौस्तुभोक्त-
रौत्वोद्गीयानि ।

अत्र षड्विधेऽपि क्रमे आरादुपकारकस्ये तावदितिकर्तव्य-
ताऽऽकाङ्क्षयाः कल्पनीयत्वात्प्रकरणकल्पकत्वम् । मन्त्रादिरूपसन्निप-
त्योपकारकस्येऽपि मन्त्रादेः स्वरूपेण थागाजनकत्वेऽपि तत्तन्निध-
माट्टष्टोपहितस्य तद्व्यजनकत्वात्करणनिष्ठयोग्यताजनकत्वरूपेतिकर्त-
व्यतात्वात्मकप्रकरणकल्पनावश्यकैव । अत एव तदपेक्षया तस्य दौर्ब-
ल्यम् । सन्निधे तु क्रमे उभयाकाङ्क्षास्येऽन्यतराकाङ्क्षास्येऽपि ।
तत्रापि पाठक्रमादनुष्ठानसादेश्यस्य । विधिसन्निधानस्य पुरः स्फूर्ति-
कत्वात् । तयोस्तु मध्ये सन्निधानस्य प्रावश्यकम् । एकयन्त्रस्यत्वादि-
त्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ३८ ॥

आख्या चैवम् ॥ अन्वेदादिविहितपदार्थेषु शौचाध्वर्यवादि-
समाख्या वेदे याञ्चिकैश्च प्रयुज्यते । साऽप्यङ्गत्वे प्रमाणम् । तथा हि ।
सर्वत्र कृतावयवशक्तिकं द्विविधं पदं प्रकृतविधौ वाक्यार्थान्वयार्थकं
तद्विज्ञप्तेति । तत्राद्यं निर्मग्न्येनेष्टकाः पचति, प्रोचिताभ्यासुसूक्ष्म-
सुसन्नाभ्यामवहन्तीत्यादौ निर्मग्न्यादिपदम् । तत्र वाक्येनैव मन्वना-
दीनां पाकाद्यङ्गत्वाच्च सामाख्यानिको विनियोगः । द्वितीयस्तु
आध्वर्यवमधीते प्रैतु चोत्समस इत्यादौ । तत्र विशेष्यस्य काण्डस्यैव
प्रकृतविधावन्वये जाते विशेषणस्याध्वर्युकर्तृकत्वादेः सिद्धवन्निर्देशान्य-
थाऽनुपपत्त्या विनियोगः कस्यत इति तत्र समाख्यया विनियोगः ।

अत्र समाख्ययाऽवयवार्थयोः सम्बन्धे संसर्गमर्थादद्या बुद्धे
न तन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या स्तन्मन्विधिकल्पना, गौरवापत्तेः ।
किन्मन्वाधानादिवाक्यस्याध्वर्युं वृणीत इति वाक्यस्य चैकवाक्यता-
सम्पादकपदमात्रं, यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीन्वाद्धानीति । तत्र
द्वयोर्विधोः कचसिद्धस्त्रैकबुद्धिस्तत्त्वेवंविधस्यैककल्पनापूर्वकमध्व-
र्यारितिकर्मन्वतात्वबोधकाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया तद्विध्योर्मन्वा-
वाक्यैकदेशत्वात्पदसन्निधिरूपं वाक्यं कस्यते । तेन चाध्वर्युमात्र-
निष्ठयोग्यतारूपसिद्धकल्पनया एकवाक्यतासम्पादकपदरूपश्रुति-
कल्पनाद्युक्तमस्याः षडप्रमाणत्वम् । २॥४०॥

श्रुतिसिद्धिः ॥ तदेवं षट्सु प्रमाणेषु निरूपितेषु चधुना विरोधे
बलान्वयं निरूप्यते । विरोधस्यैकस्य शेषस्य शेषिद्वये प्रमाणद्वयसत्त्वे ।
अथैत्रीमन्वस्य श्रुत्या मार्चपत्याङ्गत्वे सिद्धाद्येन्द्राङ्गत्वे । यथा वा एक-
स्मिन् शेषिषि शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वये । यथा मार्चपत्ये श्रुत्ये-

श्रीमन्मो क्षिप्त्वादाग्नेयः । अथञ्च शेषद्वयविनियोगो द्वारैक्ये सत्येव
बलावस्यप्रयोजको न तु तद्भेदेऽपि । वाक्यप्रकरणाभ्यां वैमृधप्रथा-
जादीनामेकशेष्यर्थत्वे तदभावात् ।

यच्च तु एकस्य शेषस्य एकस्मिन्नेव शेषिणि प्रमाणद्वयं, तच्च
वैषम्ये प्रबलस्यैव प्रयोजनार्थं विनियोजकत्वं, साम्ये लेकस्य विनि-
योजकत्वं इतरस्य पुनःश्रुतित्वेन प्रयोजनान्तरकल्पनम् । निया-
मकाभावे इयोरभ्युदयगिरस्कत्वकल्पनं कर्मान्तरबोधकत्वं वा ।

एवं यथावृण्णा क्रीणातीत्यादौ आरुण्यस्यापूर्वसाधनीभूतक्रया-
र्थत्वे प्रमाणद्वयं, तथापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं न त्वन्यस्य वाक्य-
स्थोद्देश्यसमर्पकमात्रत्वात् । अत एव नैश्च्येत्यत्र क्षिप्त्वाक्यविरोधः,
वाक्यस्थोद्देश्यमात्रसमर्पकत्वेन श्रुतिषडकारित्वेऽपि कृतिकारकत्वबोध-
रूपविनियोजकत्वाभावात् । प्रकरणं स्वपूर्वसाधनत्वज्ञापनात्पार्थ-
याहकमात्रं न तु तदपि विनियोजकं गौरवात् । अत एव विनि-
योजकप्रमाणबलावस्यवत्तात्पर्ययाहकप्रमाणबलावस्यमपि निरूप्यमेव ।

तदिह श्रुत्योर्विरोधे ऐश्रीमन्मस्य तृतीयया गार्हपत्याङ्गत्वमेव
न तु तद्धितश्रुत्या इन्द्राद्यङ्गत्वम् । तस्य सूक्ततद्धितत्वेन प्राधान्येन
कृतिकारकत्ववाचित्वाभावात् । अतश्च तस्य मुख्यश्रुतित्वाभावाद्
दुर्बलत्वम् । एवं नैतस्य मन्त्रस्य क्षिप्त्वादिन्द्राङ्गत्वमिति श्रुतिक्षिप्त्वा-
विरोधेऽप्येतदेवोदाहरणम् ।

अथ हि सर्वत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकल्पकत्वेन प्रामाण्यस्य तत्त-
न्निरूपणावसरे स्थापितत्वादुत्तरस्य श्रुतिकल्पनं यावदवगतस्यैव पूर्व-
पूर्वेण शेषशेषिणोर्निराकाङ्क्षात्पादनेन बाधः । न चाङ्गानां प्रक-

त्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षाणामपि विद्वत्याकाङ्क्षयैवातिदेशकश्चनवदिन्द्रा-
द्याकाङ्क्षयैव लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः । तस्य ध्यानाद्युपायान्तरे-
णापि स्मृतिभिद्वेर्नियमेन विद्वतिवदनाकाङ्क्षत्वात् । अतः श्रुत्या-
गार्हपत्याङ्गत्वमेव । न च श्रुतेः करणत्वमात्राभिधायित्वेन गार्हपत्य-
निरूपितत्वस्य वाक्याधीनत्वात्प्रायं श्रुतिलिङ्गविरोध इति वाच्यम् ।
तथात्वेऽपि ब्राह्मणवाक्यत्वेन मन्त्रलिङ्गापेक्षया* यद्यप्यन्यदेवत्यः
पशुरितिवत्प्रवृत्तलोपपत्तेः । वस्तुतस्तु यथा न केवसवा श्रुत्या
विरोधो नैवं वाक्येनापि । गार्हपत्यसमीपे इत्येवमुपपत्तेः । अत-
स्योभयविरोधत्वेऽपि प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति न्यायेन श्रुति-
लिङ्गविरोधोदाहरणत्वम् ।

लिङ्गयोर्विरोधे मुख्यसामर्थ्येन गौणस्य बाधः । लिङ्गवाक्ययोस्तु
स्योन्ये इति सदनकरणप्रकाशकस्य पूर्वाधंस्य तस्मिन्सीदेत्युत्तरार्धेन
सादनप्रकाशकेन तस्मिन्कस्मिन्निति विभागे साकाङ्क्षैकवाक्यत्वात्स-
कस्य मन्त्रस्य सदनसादनयोरन्यतरचोभयत्र वा प्रतिष्ठापन एव
वाऽस्य तस्मिन्निति पदसन्निधिरूपेण वाक्येन विनियोगे प्रारौ-
क्षिते, ततः पूर्वप्रवृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविशेष्यत्वेन
स्वार्थबोधकस्य परोपसर्जनकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्तच्छब्दस्य च सा
वैश्वदेवीतिवदाक्यान्तरोपस्थितार्थपरामर्शकत्वेनापि चरितार्थत्वात्प्रत्ये-
कमेव विनियोग इति ।

वाक्ययोर्विरोधे उपांशुत्वस्य एवा एषा यज्ञस्येति व्यपेतयज्ञ-
पदैकवाक्यत्वाद्यज्ञभागधर्मत्वं, तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्ते-

* लिङ्गाद्यपेक्षया, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

गोपांशु चरन्तीत्यनेन सञ्चिहितयत्किञ्चित्पदैकवाक्यतयाऽवगत-
पदार्थधर्मत्वेन बाध्यते ।

वाक्यप्रकरणविरोधे च वैमृधस्य वाक्यावगतेन पौर्णमास्यङ्गत्वेन
प्रकरणावगतदर्शाङ्गत्वबाधः ।

यत्तु अग्नीषोमादिपदैकवाक्यतापञ्चानां इदं हविरित्यादि-
पदानामभावाद्याङ्गदेवताप्रकाशनार्थत्वं प्राकरणिकं वाक्येन बाध्यत-
इत्युदाहरणमुक्तम् मूले । तच्छ्रुतिशिष्टविनियुक्तस्य सिद्धरूपत्वेन
प्रकरणाविषयस्य च सूक्तवाक्यस्य मुख्यप्रकरणविनियोज्यत्वप्रसक्तभावे-
ऽपि अधिकाराख्यगौणप्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वसञ्चयानात्पर्यपादकस्य
प्रसक्तत्वान्तद्वाधाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । प्रकरणयोर्विरोधे महाप्रकरण-
मवान्तरप्रकरणेन ।

प्रकरणक्रमयोर्विरोधे अश्वेदींयतीत्यादिविदेवनादीनां सञ्चि-
धानादभिषेचनीयाख्यसोमयागाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वम् ।
न चाभिषेचनीयस्यापि फलवत्त्वेन प्रकरणाग्रङ्गा । तस्य विद्यतित्वेन
कृत्तूपकारप्राकृताङ्गनिराकाङ्गस्य तदभावात् ।

न च विद्यतावपि यत्प्राकृताङ्गानुवादेन वैद्यतमङ्गं वाचनिकं
विधीयते यथा पृषत्तादि, तस्यापि विद्यतिगताङ्गाकाङ्गायामनि-
वृत्तायामेव विधेयत्वान्तत्सन्दृष्टस्य तत्पूर्वभावित्वे सति प्रधानोत्तर-
भाविनोऽपूर्वाङ्गस्य वा प्रकरणेनैव ग्रहणोपपत्तेः विदेवनादीनाञ्चा-
भिषेचनीयोत्तरमुक्तविधाभिषेकपूर्वभावित्वेन पाठात्प्रकरणग्रहणोप-
पत्तिरिति वाच्यम् । प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्याप्यपूर्वाङ्गस्योप-
होमवद्विद्यत्याकाङ्गायां निवृत्तायामेव विधानात् । यस्य हि

प्राकृतकार्यापपन्नतया वैकृताङ्गस्य विधानं यद्यौदुम्बरत्वश्ररादेस्तस्यै-
वानिष्टताकाङ्क्षायां विधानम् । तत्सन्दृष्टस्यैव च तत्पूर्वभाविनो वा
प्रधानोत्तराङ्गस्य विकृतिप्रकरणेन ग्रहणम् । अभिवेकस्य तु प्राकृत-
कार्यापन्नत्वाभावाच्च तत्पूर्वपठितानां विदेवनादीनामभिवेचनीय-
प्रकरणयाङ्गलोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु अभिवेकस्यापि स्वतन्त्रोत्पन्नस्य प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वा-
वगतेर्माहेन्द्रस्रोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यत्र प्रतिशब्दयोगेन कालार्थः
संबोग इति वक्ष्यते । अतो विदेवनाद्यभिषकान्तानां सर्वेषामेव सन्धि-
धानादिनाऽभिवेचनीयाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणेन तद्बाधः । न च राजसूय-
स्यापि प्रत्येकं विकृतित्वात्प्रकरणाभावः । पवित्रादारभ्य चक्षस्य धृतिं
वावद्राजसूयत्वधर्मपुरस्कारेण वाचनिकाङ्गान्मानत्सन्दृष्टविदेव-
नादीनां प्रकरणाङ्गलोपपत्तेः । एवं प्रकरणस्य क्रमान्तरैरपि उदा-
हरणान्युच्यमानि । एवं क्रमयोर्विरोधे सन्धिधानेन याव्यादयस्य काम्यै-
न्द्राग्नेदयाङ्गत्वे अनियमेन प्रसक्ते यथाक्रमं पाठादाद्यस्याद्याङ्गत्वम् ।

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे समाखा-
तस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रादेः सन्धिधानात्साक्षात्प्राप्तत्वम् । न च
महाधिकारेण सन्धिधिबाधः । तस्यापि वाचनिकाङ्गसन्दृष्टत्वेन
बलावस्थात् । न चैवं तस्य प्रकरणलापत्तिः । मन्त्रस्य सिद्धरूपत्वेन
क्षिप्रविनियोज्यत्वेन च प्रकरणाविषयत्वात् । सन्धिधानस्यापि समा-
ख्यावदपूर्वबाधनत्वलक्षणातात्पर्यप्राप्तकत्व एव बलावस्थं न तु विनि-
योगे । तच्च तद्दाहरणान्तरं नृग्यम् । एवं समाख्ययोर्विरोधे
प्राध्वर्ध्वमिति सामान्यसमाख्याया याजमानमिति विशेषसमा-

स्वया बाधः । एवं झुन्तरितञ्चन्तरितादिप्रमाणस्य पूर्वेः सह विरोधे
शेषानेकत्वे च उदाहरणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।

स चायं श्रुतिलिङ्गादिबाधोऽप्राप्तबाधः । तत्त्वं चाङ्गताबोध-
कलिङ्गादिकस्यप्रमाणप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रकारेण हि अङ्गत्वे-
ऽवधारिते निराकाङ्गत्वादुत्तरोत्तरतः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनैव गोदे-
तीति । सोऽयमप्राप्तबाधः । एवं गृहमेधीये आर्यभागौ यजती-
त्यादावपि । अन्यत्र सामान्यविशेषनित्यनैमित्तिकभावादौ प्राप्त-
बाधः । तत्त्वञ्च क्लृप्तस्य बोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् ।
सामान्यशास्त्रादेर्हि विशेषशास्त्रादिना पदहोमादिविषयतामात्रं
प्रतिबन्ध्यते । न तु सामान्यशास्त्रमपि । तस्य क्लृप्तत्वेनाकल्पनीय-
त्वात् । होमान्तरेष्वप्याहवनीयाभावापत्त्या मिथ्यात्वस्यापि कल्प-
यितुमशक्यत्वाच्च ।

अतएव येन सामान्यशास्त्रमेव पूर्वमाहोचितं, तस्य विशेषा-
दर्शनजनितभ्रम एव विशेषविषयविषयको विशेषशास्त्रेण बाध्यते ।
एवं यथापि न तौ पशौ प्रकरोतीत्यादौ शास्त्रप्राप्तस्य निषेध-
स्तथापि प्रापकशास्त्रस्य यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिषापेक्षत्वेनोपजीव्य-
त्वादत्यन्तबाधानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमावश्यकम्, तथापि तत्र विक-
ल्पाङ्गीकारात्तद्भावपक्षे विशेषविषयत्वप्रतिबन्धात्प्रोक्तलक्षणव्याप्तिः ।
यथा च तत्र रागप्राप्तनिषेधवत् भ्रान्तिप्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य न
विकल्पस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । वक्ष्यते चात्रापि दशमे । अतः
सिद्धं बाधस्य द्वैविध्यम् ॥ ३॥ ४१ ॥

अहीने वा ॥ एतं विरोधे बलाबलं निरूप्याधुना विरोध एव

कास्त्रि क्व नास्तीति चिन्तार्थं उत्तरः प्रपञ्चो यावदध्यायसमाप्ति ।
ज्योतिष्टोमे उपसदो विधाय तिस्र एव साङ्गस्योपदो द्वादशाहीन-
स्तेति श्रुतम् ।

तत्र द्वादशत्वम् किं द्वादशाहे निविशते प्रकरणएववेति
चिन्तायां, चित्तस्य तावदुपसदनुवादेन विहितस्य वाङ्-नियमन्यायेन
स्वापूर्वसाधनीभूतोपसदर्थत्वादुपसदाच्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोममाचाङ्ग-
त्वावगतेः साङ्गपदं अङ्गा समाप्यमानत्वात्तदनुवादमात्रं न तूद्देश्य-
विशेषणं, वाक्यभेदाद्द्वैत्यर्थ्याच्च । अतश्च तद्वदेव द्वादशत्वमपि तदनु-
वादेन विधीयमानमुपसदर्थमेव ।

न च तस्याहीनोद्देशेन विधिः । उपसदुपसर्जनत्वेन श्रुतस्य
तस्याहीनसम्बन्धानुपपत्तेः । तस्यावृत्त्या द्वादशत्वोपपत्तेश्च । द्वादशाह-
प्रकरणपठितवाक्यान्तरेण तस्य तत्र प्राप्तत्वाच्च । अतोऽस्यापि चित्तेन
विकल्पः । अहीनपदं न हीयतइत्यादिव्युत्पत्त्या नञ्समासमङ्गीकृत्य
ज्योतिष्टोमानुवादकम् । सर्वे ह्यन्ये क्रतवो विहितत्वादेनमपेक्ष-
माणा न जहति ।

अथ नाथं नञ्समासस्तथात्वे तस्य तत्पुरुषत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थ-
द्वितीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या प्रकृत्या पूर्वपद-
मित्यनुवृत्तिसहितया अथवास्त्वस्य नञः पूर्वपदस्योदात्तास्त्वप्रकृति-
स्वरत्वविधानादाद्युदात्तत्वापत्तेः । अपि तु मध्योदात्तत्वादङ्गः खः
क्रतौ इति स्मृत्या तस्य समूह इत्यनुवृत्तिसहितया अहःशब्दस्य क्रतु-
समूहवाचि-स्यप्रत्ययान्तत्वविधानान्तस्य साधनेनीचीयियः फट्सकृष्ठां
प्रत्ययादीनामिति स्मृत्येनादेशविधानात् अथं शब्दः सप्रत्ययान्तः ।

तथात्वे आद्युदात्तस्येति सूचात् प्रत्ययादेरीकारस्योदात्तस्वर-
सिद्धिः ।

न चेकारस्येनादेशावयवत्वात् कथं सप्रत्ययावयवत्वमिति
वाच्यम् । अयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थमिति स्यात्प्रा प्रत्यय-
स्वरसिद्धयर्थं ईनादेशस्यापि प्रत्ययोपदेशकास्वरूपोपदेशिवद्भावस्य
विहितत्वात् । अतो नायं नञ्समास इति चेत् ।

तथापि प्रकरणानुरोधादहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे षड्ङ्गि-
कत्वसादृश्येन गौणतयोपपत्तेः । वस्तुतस्तु अहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्य
शक्यतावच्छेदकस्य ज्योतिष्टोमेऽप्यभ्याससमूहात्मके सत्त्वादहीनशब्दस्य
सुख्यवृत्त्यैवानुवादत्वोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

आस्तां तावदहीनपदं, एवकार एव तावत् चित्वातिरिक्त-
सङ्ख्यायाः साधनत्वाभावमनुवदन्न द्वादशत्वेन विकल्पं समूहे । किञ्चैवं
प्रकरणादेव चित्त्वादशत्वयोर्ज्योतिष्टोमसम्बन्धोपपत्तेः साङ्गाहीन-
शब्दयोर्द्वयोरपि वैधर्म्यप्रसङ्गः । अस्मन्मते तु एकेन अङ्गा समाप्य-
मानत्वेन स्वल्पकर्मणः स्वल्पैव सङ्ख्योचितेति औचित्येन स्तुतिपरतया
साङ्गशब्दस्य न वैधर्म्यम् । किञ्च द्वयोः सङ्ख्योरेकार्थत्वेन विधौ शब्द-
भेदो न युज्यते । अतोऽहीनपदं साङ्गादर्थान्तरपरमित्यप्यविवादम् ।

युक्तञ्चेत् । तस्य समूह इत्यनुवृत्तिसहितया अङ्गः स्वः
क्रताविति स्यात्प्रा वैदिकप्रयोगाच्च अहःसमूहसाध्यक्रतुविशेषत्व-
स्यैव सचादिध्यावृत्तस्य यजतिषोदनाषोदितसुत्यासमुदायात्मकत्वस्यैव
योगत्वाऽहीनपदशक्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेर्न द्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोमे
निवेशसम्भवः । अतसाहीनसम्बन्धुपसदुद्देशेन द्वादशत्वविधिः । षष्ठी-

सूत्रे च परस्परसम्बन्धस्य प्राचीनमते व्युत्पन्नत्वाच्च विभिन्नोद्देशे वाक्यभेदः ।

वस्तुतस्तु, अहीनोद्देशेनातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या द्वादशोपसत्त्व-
मेवानेन वाक्येन द्वादशत्वप्राप्तिफलकं, तां चतुर्भिरितिवद्भिधीयते ।
द्वादशाहप्रकरणस्यवाक्यान्तरं तु शाखान्तरीयतया सप्तमात्रपरतया
न विरुध्यते इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु द्वादशाहप्रकरणस्यवाक्यस्य सचाहीनोभयसाधारणत्वा-
देवाहीनेऽपि द्वादशत्वप्राप्त्युपपत्तरेकवाक्यतालाभाय प्रकरणपाठार्थ-
वत्त्वाय चौचित्येन चित्तविधेरेवायमर्थवादः । महतः कर्मणो महती
सङ्गोचिता न तु प्रकृत इति च स्मृतिः । अतो वाक्येन प्रकरणं
बाधित्वा द्वादशत्वस्याहीनसम्बन्धावगतेर्न तेन ज्योतिष्टोमे द्वादश-
त्वम् । मूले तु षष्ठ्या भाक्तश्रुतित्वमादाय श्रुतिप्रकरणविरोधोप-
न्यासइति द्रष्टव्यम् ॥३॥४२॥

द्वित्ववज्जल ॥ ज्योतिष्टोम एव उपास्मै गायता नर इति नित्यां
प्रतिपदं विधाय, युवं हि स्यः स्यःपतौ इति द्वयोर्यजमानयोः
प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृष्टमिन्द्रव इति वज्जभ्यो यजमानेभ्य-
इति श्रुतम् ।

तत्रास्यवाक्ये द्वयोर्यजमानयोरिति यदि सप्तमी, तदा सा
निमित्तस्वरः । यद्यपि च पृथक् विभक्तिश्रवणं, तथापि हविरार्थ-
धिकरणन्यायेन पाञ्चिकत्वाभावेन प्रत्येकं निमित्तत्वापर्यवसानात्
प्रधानभूतनिमित्तत्वानुरोधेन मिलितयोरेव द्वित्वावच्छिन्नयज-
मानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते ।

यदि तु षष्ठी, तदाऽधिकारित्वाख्यसम्बन्धानुवादिका सती खवैयर्थ्यपरिहारार्थं पदद्वयेऽपि लक्षणासङ्गीकृत्य साधवाद्द्वित्यज-मानत्वयोरेकं व्यासञ्चवृत्तिनिमित्तत्वं प्रतिपादयति । विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् । एवं वङ्गभ्यो यजमानेभ्य इति तादर्थ्यचतुष्टयाऽपि अधिकारित्वसम्बन्धानुवादिकया उक्तविधे निमित्तत्वे लक्षणा । अतश्च नान्यतराविवक्षाप्रसङ्गः । निमित्ते च प्रतिप-दुद्देशेन मन्त्रविधानेऽपि विजातीयत्वान्जानेकोद्देश्यता । प्रकरणाद्वा प्रतिपत्सम्बन्धलाभ इति पदद्वयेऽप्यविवादम् ।

तदिहेमौ मन्त्रौ ज्योतिष्टोम एव निविशेते एत द्विवङ्गयज-मानके कुलायाहीनादाविति चिन्तायाम् । प्रकरणाविरोधात् प्रकृतएव निवेशः । न च तत्र निमित्ताभावः । आख्यातेन वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिना उपादेयकर्तृविशेषणत्वेनोक्तस्य विव-क्षायामपि नित्यत्वेन ज्योतिष्टोम यथाग्रहपवन्धस्य वक्ष्यमाणत्वाद्-यद्येको न शक्नुयात् तदा द्विवङ्गयजमानकत्वप्राप्तेः प्रतिपद्विधान-सम्भवात् । अथवा यजमानशब्दस्य यागकर्तृमात्रवचनस्य पन्थामपि सम्भवादाद्यत्राक्षे तावत् स्त्रीलिङ्गत्वे बाधकाभावात् पत्नीद्वित्वे स मन्त्रः । द्वितीयवाक्येऽपि पाशाधिकरणन्यायेन लिङ्गानुरोधेन प्रकरणबाधानुपपत्तेर्व्यत्ययानुशासनेन पुंलिङ्गस्य स्त्रीत्वपरत्वावगतेः पत्नीवङ्गत्वे द्वितीयोमन्त्रः । नित्यात्तु प्रतिपत्त्येक इति प्राप्ते ।

नित्यत्वेऽपि ज्योतिष्टोमस्य नैकत्वे यथाशक्तिन्यायविषयता । उत्पत्त्यादिवाक्येषु समानाभिधानश्रुत्या भावनायामन्वितस्य तस्या-न्तरङ्गत्वेनाशक्तौ दक्षिणापरिमाणाद्यङ्गान्तरबोधेनास्त्रैवानुपाह्वत्वात् ।

किञ्च यत् कृतिषाध्यत्वेनानुष्ठेयतया प्रसक्तं तत्रैव यथाशक्त्युपबन्धो न त्वननुष्ठेये कालादौ । अतश्च तददेवास्यापि न तन्न्यायविषयतेति न प्रकृते यागे द्वित्वबहुत्वे । न च यजमानशब्दः पत्नीपरः, पुंस्त्वेव प्रचुरप्रयोगेण शक्त्यवगमेन लक्षणायां प्रमाणाभावात् । यजमानेभ्य- इति पुंलिङ्गस्य प्राप्ता इत्यस्य मे * * मिव* निषिद्धत्वेनागतिक- व्यत्ययानुग्रामनाङ्गीकारानुपपत्तेश्च । अतश्च वाक्येन प्रकरणबाधा घञ्, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेथाताम्, एको द्वौ बहवो वा यजेरन्नित्याहृत्यैव कुलायाहीनादिषु द्वित्वबहुत्वविधानं तत्रैवास्त्योत्कर्षः । न चात्र तत्कालपस्थापकाभावः । प्रतिपत्सम्बन्धेनैव सामान्यतः क्रतुसम्बन्धेऽवगते निमित्तबलेन तद्विशेषोपस्थितौ बाधकाभावात् ॥३॥ ४ ३॥

जाघनी ॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंथाजावान्तरप्रकरणे, जाघन्या पत्नीः संथाजयन्तीति श्रुतम् । तत्र किमनेन वाक्येनाग्नीषोमीय- पञ्चनुनिष्यञ्जजाघन्युद्देशेन पत्नीसंथाजाविधीयन्ते । ततश्चैतस्य विधा- नस्य प्रकरणादुत्कर्षः । उत पत्नीसंथाजोद्देशेन जाघनीद्रव्येण विधी- यत इति चिन्तायाम् ।

जाघनीशब्दस्योत्तरार्धादिशब्दवदेकदेशद्रव्यवासित्वेन जाघन्याः परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रथाजशेषवदुद्देश्यत्वावगते- स्मृतौ यथा द्वितीयार्थलक्षणामप्यङ्गीकृत्य पत्नीसंथाजा एव तदुद्देशेन विधीयन्ते । एवञ्च द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणात्ताघवम् । इतरथा द्वितीयविधिप्रकारापत्तेः ।

* सर्वत्रैवमेव पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । द्वितीयविधि, - इति तु प्रतिभाति ।

एवञ्च वाक्येन प्रकरणबाधात् पत्नीसंयाजानां पशुङ्गत्वमात्रप्रती-
तावपि आख्येन पत्नीः संयाजयन्तीति वचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः
प्रकरणबाधायोगान्तेनारादुपकारकतया दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमेऽप्य-
नेन वचनेन सखिपत्योपकारकतया अग्नीषोमीयपशुयागाङ्गतया
विधिर्नानुपपन्नः ।

न च जाघन्याः परप्रयुक्तपशुनुगिष्यत्वस्य लोकेऽपि सम्भवा-
दव्यभिचारिकृतसम्बन्धाभावेन कथं यागीयत्वोपस्थितिः । अग्नी-
षोमीयप्रकरणे श्रुतेन जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति वाक्यान्तरेण
प्रकृतापूर्वभाधनीभूतजाघन्यद्वेष्टेण पत्नीसंयाजविधायकेन यागसम्-
न्धोपस्थितौ अंशं गृह्णातीतिवदनारम्भाधीतेऽप्यस्मिन् क्रतुसम्बन्धा-
वगमोपपत्तेः ।

यत्तु कैश्चिदतिदेशादेव पत्नीसंयाजानां पशुयागसम्बन्धावगमात्
प्राकरणिकं वाक्यं तद्गर्मककर्मन्तरविधायकं पूर्वपक्ष इत्युक्तम् ।
तदतिदेशेन पत्नीसंयाजानामारादुपकारकविधया पशुयागसम्बन्धा-
वगमेऽपि तात्पर्यघातकाभावे अनारम्भाधीते वाक्ये जाघन्यास्तदीय-
त्वोपस्थितौ प्रमाणाभावादतिदेशेन सखिधाने प्रकरणान्तरासम्भवेन
कर्मन्तरत्वानुपपत्तेरुपेक्षितम् । तस्मादाख्येन प्रकरणं बाधित्वेदं
विधानं अग्नीषोमीय उक्तव्यत इति प्राप्ते ।

जाघनीशब्दस्य पशुवथववाचित्वेऽपि उत्तरार्द्धादिशब्दवत् स-
म्बन्धिकत्वाभावात् लोकासिद्धरहस्यजाघन्या एवाख्यवत् पत्नीसंयाजो-
द्वेष्टेण विधिसम्भवे तृतीयाया सखिपत्नीकरणे प्रमाणाभावः ।
अतिदेशात् प्राप्तानां पत्नीसंयाजानामारादुपकारकत्वबाधेन पशु-

प्रकरणस्यैवाक्येन सन्निपत्योपकारकत्वत्वात् दग्धपूर्णमासप्रकरणस्य-
वाक्यवैयर्थ्यापत्तिश्च । अतः पत्नीसंयाजोद्देशेनैव जाघनीविधिः ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन पत्नीनामपि विधाने देवतात्वेन प्राप्यु-
क्तावनेऽपि च विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम् । अवा-
न्तरप्रकरणादेव कर्मविशेषोद्देशसम्भवेनावक्यभेदात् । अतो नास्य
प्रकरणादुत्कर्षः । अग्नौषोमीयप्रकरणस्यैवाक्यन्तु विकल्पेन प्राप्ताया-
नियमार्थमिति वक्ष्यते । न चैवं तत्र बहुसंज्ञाघन्या एव नियम-
सम्भवेन पशुनुनिष्यजायाग्रहणे प्रमाणाभावः । प्रतिपत्त्यन्तरा-
भावेनोपस्वितायास्तस्यास्यागे प्रमाणाभावादिति तत्रैव वक्ष्य-
माणत्वात् ॥३॥४४॥

सन्नर्दनम् ॥ ज्योतिष्टोमे अधिषवणफलके प्रकृत्य, न सम्पृण-
त्तीत्यनेनासन्नर्दनं विधायाद्यो खलु दीर्घसोमे सन्तुष्टे धृत्यै इत्यनेन
सन्नर्दनं विहितम् । सन्नर्दनं नाम, दयोः फलकयोः संक्षेपप्रदेशे
तनूकरणेन एकोपर्यपरस्य संक्षेपः । तदिदं सन्नर्दनं किं प्रकरण एव
निविद्यते उताग्निष्टोमान्यमाचो उक्तव्यत इति चिन्तायाम् ।

प्रकरणानुपहादनुत्कर्षः । न च वाक्यविरोधः । ज्योतिष्टोम-
स्यापि इच्छाद्यपेक्षया दीर्घत्वात् सोमद्रव्यकत्वाच्च दीर्घसोमत्वोप-
पत्तेः । अतश्च तत्रैव ग्रीह्यवादिब्रह्मसन्नर्दनासन्नर्दनयोर्विकल्पः ।
यस्यैव सूत्रे क्रयवदिति क्रयदृष्टान्तो विकल्पे दत्तः । स द्वादशे
दग्धभिः क्रीणातीति वचनेन समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वादवनाभावं कृत्वा
बोध्यः । अस्तु वा इच्छादेरिष्टानुपादानात् तदपेक्षया दीर्घत्वस्य च
नित्यत्वेन दीर्घसोमपदवैयर्थ्यापत्तेरष्टदोषदुष्टविकल्पस्य चान्याय्यत्वा-

दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येवं षष्ठीतत्पुरुषमपि प्रकर-
णानुरोधेनाङ्गीकृत्य यजमानदैर्घ्यं निमित्ते सन्तर्दनविधानम् ।

यदि तु निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयस्यैव न्याय्य-
त्वात् यजमानदैर्घ्येण च फलकविदारणाप्रसक्तद्वारकत्वेन सन्तर्दन-
स्तुतेरसम्भवेन धृत्या इत्यर्थवादानुपपत्तेर्दीर्घस्यासौ सोमस्येति कर्म-
धारय एवाङ्गीक्रियते । तथापि ज्योतिष्टोम एव उक्त्यादिसंख्या-
न्तरयुक्ते प्रदानविवृद्ध्या प्रदेयसोमविवृद्धेरावश्यकत्वात् दीर्घसोमलो-
पपत्तेर्वाक्यप्रकरणयोरविरोधाच्चिवेशः ।

न च प्रदानविवृद्धेस्तोयादिना सन्पादनम् । सोमद्रव्यकस्य
यागस्य विना वचनं द्रव्यान्तरसंसृष्टेन सोमेन करणायोगात् । न
च चिपर्वदग्रमुष्टिरूपसोमपरिमाणबाधः । सूत्रदीर्घपर्वसोमग्रहणेन
तद्वाधाभावात् । अत एव सोमपदेन यागलक्षणभावात् सोमदीर्घ-
पर्वत्वमेव सन्तर्दने निमित्तमित्यपि शक्यं वक्तुम् ।

वस्तुतस्तु । चिपर्वदग्रमुष्टिपरिमितसोमग्रहणोत्तरमवशिष्टानं-
शूनुपसमूहतीत्युपसमूहनविधानान्तर्गतं चार्थवादे यद्वै तावनेव सोमः
स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्य-
स्त्वेत्यवशिष्टानंशूनुपसमूहतीति पूर्वीक्तमामिन्दयोत्तरादोहनव-
द्यावदपेक्षितपरत्वप्रतीतेः कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्याप्यप्रवृत्त्या परि-
माणाभावात् प्रदेयविवृद्धिः सुलभैव ।

न चैवमपि अग्निष्टोमसंख्याया अङ्गत्वादन्यासां काम्यानां
तिसृष्ट्यां संख्यानाञ्च विहृतित्वेन स्वतःप्रकरणाभावात् ज्योतिष्टोमे
च प्रदानवृद्ध्याभावेन प्रदेयवृद्ध्याभावात् कथं वाक्यप्रकरणयोरविरोध-

इति वाच्यम् । काम्यसंख्यासु ग्रहणविष्ट्या आश्रयभूतज्योतिष्टोमा-
 भाषे विष्टेरावश्यकत्वात् संख्यानां चतुर्णामपि स्वतःप्रकरणाभावे-
 ऽपि च ज्योतिष्टोमस्य सर्वचानुस्यूतत्वात् काम्यसंख्याकज्योतिष्टोम-
 प्रयोगे सन्नर्दनविधानेन प्रकरणानुग्रहोपपत्तेः । अत एवाग्निष्टोम-
 संख्याकज्योतिष्टोमप्रयोगेऽसन्नर्दनं प्रदानविष्ट्याभावादिति न विक-
 ल्योऽपि । अत एव च दीर्घत्वानुयोगिनः काम्यसंख्याकज्योति-
 ष्टोमस्य प्रतियोगिनस्य नित्यसंख्याकज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव
 साभादतिसाधवम् ।

न चैवमितरसंख्याकज्योतिष्टोमस्यापि प्रकरणे अङ्गीक्रियमाणे
 एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टा
 अथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्भवतीत्यथापि एतच्छब्देनेतरसंस्था-
 कस्य ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणापत्तेरग्निष्टोमसंख्याकस्यैव प्रकरणात् ग्रहणं
 वक्ष्यमाणं विरुध्येतेति वाच्यम् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैव फलवत्त्वेन
 प्रकरणाङ्गीकारात् । अग्निष्टोमसंख्याया अङ्गत्वेनेतराङ्गवत्प्रकरणाव-
 च्छेदकत्वानुपपत्तेः । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्योक्ता-
 वपि अन्यशब्देन तद्विकृतिमात्रवाचकेन संस्थाप्रयुक्तत्वात् तासामपि
 ज्योतिष्टोमोत्तरकाण्यविधिप्रतौतेरर्थादग्निष्टोमसंख्याकस्यैव प्रथमं क-
 रणोपपत्तेः । अतो वाक्यप्रकरणयोरविरोधात् प्रकरण एव सन्न-
 र्दनस्य निवेश इति प्राप्ते ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव सिद्धान्तितम् । पूर्वपक्षस्याद्य-
 प्रकारद्वयेनैव कृतः । वार्त्तिककारेण तु विकृतिमात्रे विष्टुष्टोमके
 निवेश इत्युक्तम् । तस्याथमाश्रयः । दीर्घत्वं तावत् ग्रहणविष्टि-

प्रयुक्तसोमविष्टद्विहृतमिति भवतोऽप्यविवादम् । विष्टद्वयहणानि च संस्त्राङ्गानि वचनात् न तु ज्योतिष्टोमाङ्गानि । अतश्च दौर्घसोमत्वस्य ज्योतिष्टोमसम्बन्धाभावाद्विहृतिसाचपरत्वमिति ।

न चोक्तग्रहणानां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेऽपि संस्त्राद्वारा तत्सम्बन्धसत्त्वात्तस्य दौर्घसोमलोपपत्तिः । सर्वतोमुखादौ पूर्वादिदिक्षु अग्निष्टोमादिनानासंस्त्राङ्गे दिगन्तरे दौर्घसोमत्वस्य सत्त्वादग्निष्टोमसंस्त्राङ्गेऽपि सन्तर्दनापत्तेर्यदङ्गग्रहणविष्टद्विप्रयुक्तविष्टद्वप्रदेयकत्वं यत्प्रयुक्तविष्टद्वप्रदेयकत्वमेव वा यच्च, तच्च तदपूर्वसाधनीभृतफलकसंस्कारकतया सन्तर्दनविध्यवगमादुक्तविष्टद्वेस्य संस्त्राप्रयुक्तत्वेन ज्योतिष्टोमप्रयुक्तत्वाभावात् तदङ्गत्वेन सन्तर्दनविध्यनुपपत्तेर्वाक्येन प्रकरणं बाधितोक्तविधिसर्वविकृतावेव निवेशः । न तु संस्त्रास्त्रेव, तासां विकृतित्वेन प्रकरणाभावादिति ।

अत एव सन्तृणादिति धातोः सकर्मकत्वादानुषक्तद्वितीयान्तपदेन फलकस्यैव संस्कार्यत्वावगमाद्दौर्घसोमस्योद्देश्यत्वतदिशेषत्वयोरसम्भवेन निमित्तत्वमेव । अत एव नायं वज्रव्रीहिर्न वा सोमपदेन यागस्य चणया स्त्राक्रान्तोऽपि तत्पुरुषः । अतश्च तामेवोक्त्वा + + तत्पुरुषः* समासत्वाच्च न निमित्तोऽपि विग्निष्टोद्देशे वाक्यभेदः ॥३॥४५॥

सङ्ख्यायुक्त ॥ अनारम्भाधीतः प्रवर्ग्यो यत्प्रवर्ग्यं प्रवृञ्चतीति श्रुतः । तस्य च पुरस्तादुपसर्दा प्रवर्ग्येण प्रवृणक्तीति ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विनियोगः । अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धसङ्कतदिरुक्तत्वन्यायेन तदु-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

पश्चितेः । न चोपसदङ्गत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । उपसत्-
पदस्य पुरस्तात् काश्चप्रतियोगित्वेन स्वार्थोपस्थापकस्योद्देश्यसमर्पक-
त्वाभावात् । उपस्थितत्वात् तदाचकपदान्तरकल्पनयोद्देश्यत्वाङ्गीकारे
तु उपसदां फलवत्त्वज्ञानार्थं ज्योतिष्टोमोपस्थितेरावश्यकत्वात् साध-
वेन तदर्थत्वोपपत्तेः । कोषितकिम्राह्मणे* प्रकरण एव प्रवर्ग्यानामाह ।
तच्च च, न प्रथमयज्ञे प्रयुञ्ज्यादिति श्रुतम् ।

तच्च प्रथमयज्ञपदेन सर्वसंस्मः सर्वावस्मस्य ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते
उत तदौच्यप्रथमप्रयोगमात्रमिति चिन्तायाम् ।

प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनाम, एष वाच प्रथमो यज्ञो-
यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति सामानाधिकरण्यात् । तस्य प्रथमं
प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च । यद्यपि च संस्थानामन्यपदे-
नाभिधानात् तासु ज्योतिष्टोमोत्तरकाशत्वविधानात् न सर्व-
संस्माकज्योतिष्टोमस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वम् । तथापि ज्योतिष्टोम-
त्वसामानाधिकरण्येन तावत् तदस्तीति प्रवृत्तिनिमित्ताविधातः ।

अतो वाक्यात् प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवायं प्रतिषेधः
पर्युदासो वा । ज्योतिष्टोमभिन्ने प्रवृणोतीति । अन्यथा विकल्पा-
पत्तेः । यत्त्वग्निष्टोमे प्रवृणोतीति वचनं तत्पर्युदस्यप्रतिप्रसवार्थम् ।
तदपि च, कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात् तस्य प्रवृञ्ज्यादि-
त्यनेनोपसंद्ध्यते । तेनानूचानस्य श्रोत्रियस्याग्निष्टोमसंस्माकज्योति-
ष्टोमे नित्यं करणम् । अन्यज्योतिष्टोमेति समकरणम् । विकृतिषु
नित्यं करणमिति प्राप्ते ।

* कौषीतकिम्राह्मणे,—इत्यत्र पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

प्रत्येकशब्दवार्थबोधोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् प्रथमशब्दस्य चाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयवाचित्वादाद्यप्रयोगपरत्वा-
वगतेर्यज्ञशब्दस्य च लक्षणया प्रयोगपरत्वं प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमरूप-
यज्ञपरत्वमेव वाऽङ्गीकृत्य प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगो-
ऽभिधीयते । स चाग्निष्टोमसंख्याकस्य ज्योतिष्टोमस्य पाञ्चमिक-
न्यायेन प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेतेति वचनादतिरात्रसंख्या-
कस्य च । अत उभयचाप्यनेन वचनेन प्रवर्गस्य प्रतिषेधः पर्युदासो-
वा । न तु विकृत्यन्तरे । तत्रोपदेशातिदेशाभ्यां तदप्राप्तेः ।

न च ज्योतिष्टोमे द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य विव-
क्षितत्वाद्विकृतावपि तद्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य सत्त्वात्
कथं न तत्राप्यतिरिति वाच्यम् । प्राथम्यस्य निरूपकापेक्षायां द्विती-
यादिप्रयोगस्य निरूपकत्वाकल्पनात् । एष वाव प्रथमो यज्ञो-
यज्ञानामिति वचनेन ज्योतिष्टोमविकृतिमात्रस्यैव तद्वधारणात् ।
अत एव प्रथमप्रयोगविषयोऽपि ज्योतिष्टोम एव बोध्यः ।

तथाच प्रथमयज्ञशब्दो वाक्यशेषाद्वैदिकप्रयोगाच्च निरुद्धलक्ष-
णया सोमान्तरनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिधत्ते ।
अन्यथा स्व-स्व-द्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषययज्ञ-
मात्राभिधाने, आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशाः सच-
माधीरभित्यादौ सचे यज्ञमात्रोत्तरकालताऽऽपत्तेः । अत उक्त-
द्विविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे एव प्रवर्गप्रतिषेधः ।

वस्तुतस्तु । नायं प्रतिषेधस्तथात्वे न तौ पशौ करोतीतिवदति-
रात्रप्रथमाहारेऽपि विकल्पापत्तेः । न च क्रियायाः स्वरूपेणोद्देश्य-

सम्बन्धित्वेन वा निषेध एव कस्यो यथोक्तस्ये । यच्च तु कारक-
निषेधो यथा रात्रौ आङ्कं न कुर्वीतेत्यादौ ; तच्च निषेधस्य कारक-
मात्रविषयत्वेन क्रियाविषयत्वाभावात् क्रियाविषयविधिविकल्पा*
पादकत्वानुपपत्तिः । प्रकृते च प्रथमयज्ञशब्दस्य नोद्देश्यत्वपरत्वम् ।
अपि तु मन्त्रं प्रातःसवन इति वदधिकरणकारकत्वम् । अतश्च न
विकल्पापादकत्वापत्तिरिति केषाञ्चिदुक्तं युक्तमिति वाच्यम् । कार-
कस्यापि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तौ न्यायतौल्येन
प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव विकल्पापत्तेरावश्यकत्वात् । अत एवा-
चेपेष यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ राज्युपादानस्यैच्छिकत्वेन रागप्राप्त्या
वैधत्वाभावाच्च तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वम् । प्रकृते तु प्रथम-
प्रयोगाधिकरणत्वं नैच्छिकं प्रतिप्रधानं पुष्पान्वयस्य वैधत्वात् । अत-
स्तन्निषेधोऽपि विकल्पापादक एव ।

वस्तुतस्तु । प्रथमप्रयोगस्य उद्देश्यत्वमेव शास्त्रदीपिकायामुक्त-
मिति न किञ्चिदेतत् । अतो नानूयाजेष्विति वत्पर्युदास एवाद्य-
मनारभ्यवाद्वाक्यशेषः । उक्तविधप्रथमप्रयोगभिन्ने प्रवृत्त्यादिति ।
ततश्च प्रापकप्रमाणाभावात् प्रथमप्रयोगे अकरणप्रसक्तावग्निष्टोमे
प्रवृत्तौति वचनं वस्तुतोऽत्यन्ताप्राप्तप्रापकमपि प्रतिप्रसवफलकं
सदग्निष्टोमसंस्त्राकत्वे निमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवर्ग्यविधा-
नार्थम् । न तु विकल्पेन । विकल्पे प्रमाणाभावात् ।

अस्य च नान्यविषयता । सामान्यविधितएव सर्वत्र प्राप्तत्वादिति

* विकल्प्या,—इति ख. ग० पुस्तकयोः पाठः । एवं परत्र ।

प्रथमप्रयोगविषयतैव । अनेन च काममित्यनूचानवाक्योपसंहारः ।
तेनाग्निष्टोमसंख्याकप्रथमप्रयोगे अनूचानस्य नित्यकरणम् । तथा
ओचिचखापि । अनूचानो वेदाध्यापकः । तेन चचिचवैश्वयो-
र्निवृत्तिः । ओचिचः प्रकर्षण वेद-तदर्थ-ज्ञः । कामं पदेन प्रकर्षा-
भिधानात् । तस्येत्येकपदेनोभयोः कर्षाविधानाच्च न विधेयाने-
कत्वम् । तदन्येषामग्निष्टोमप्रथमाहारेऽपि नित्यमकरणम् ।

यत्तु वार्त्तिके अनूचानादेर्विकल्पोऽन्येषां नित्यमकरणमित्युक्तम् ।
तत्रौठिमात्रम् । अत एव पार्थसारथिना अनूचानादेर्नित्यमेव
प्रयोग इत्युक्तम् । यदि तु तदेव समर्थनीयमित्यापद्यस्तदा कामं
पदेन विकल्पाभिधानादग्निष्टोमवाक्यस्य च तेनोपसंहारादनूचानादे-
र्विकल्प इत्येवं समर्थनीयम् । सर्वथा अतिराचप्रथमाहारे प्रतिप्रस-
वाभावाभित्यमेवाप्रयोगोविद्यतौ तु प्रथमप्रयोगे नित्यं करणमिति
स्थितम् ॥२॥४॥

पौष्णम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे, पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि स
इति श्रुतम् । तत्र किं दर्शपूर्णमासयोरेवाङ्गत्वेन कर्मान्तरविधिरुत
पूषदेवत्यथागे पेषणमात्रविधिरितिचिन्तायाम् । न तावद्भागशब्द-
लक्षितयागोद्देशेन पेषणविधिः । एकप्रसरताभङ्गापत्तेः । पूषपदेन
विशेषणे वाक्यभेदाच्च । ऋप्रत्ययार्थद्रव्योपसर्जनपेषणस्य यागान्वया-
नुपपत्तेश्च । अत एव न पूषपदमेव शक्यार्थस्य लक्षितपूषदेवत्यथागस्य
बोद्देश्यतापरम् । पूष्णोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावेन ऋतूपस्थितौ
प्रमाणाभावाच्च । अतो गुणद्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तरविधिरेवाय-
मिति प्राप्ते ।

प्रपिष्टभागपदेन तावद्भागो भजनीयं सेव्यं अस्तेति व्युत्पत्त्या
 सेवनासम्भवेऽपि सम्बन्धमात्रं देवस्त्रादिव्यवहारप्रमाणकं प्रपिष्ट-
 पूष्णोः प्रतीयते । तच्च यागं विनाऽनुपपन्नमिति यागमनु-
 मापयतीत्येतावत्तु उभयोरविवादम् । तच्च च विशेषणमात्रसम्भवे
 विशिष्टविध्यादिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् प्रमाणाभावेन नापूर्वयागान्त-
 रानुमितिरित्यपि प्रथमतोऽवगतमेव ।

अतस्मानुमीयमानयागे अनुमापकपूषसम्बन्धेन प्रसिद्धपूषदेव-
 त्वयागत्वोपस्थितिरपि सुसम्भवेव । अतश्च यागविशेषानुमितेरेव
 तात्पर्ययावकत्वात् पूषपदं विजातीयापूर्वसाधनीभूतपूषदेवतापरम् ।
 तदुद्देशेनैव च स्वजन्ययागप्रदेशचरप्रकृतित्वसम्बन्धेन प्रपिष्टद्रव्यकल्पं
 प्रपिष्टभागसमासार्थं विधीयते । सम्भवति च द्रव्योद्देशेन देवता-
 विधिवद्देवतोद्देशेनापि निरुक्तसम्बन्धेन द्रव्यविधिर्विशेषणमात्रविधि-
 फलकः । यद्यपि च प्रकृतिद्रव्यस्याप्यतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकता,
 तथापि ततः पूर्वं विधानाङ्गीकाराच्चैकप्रसरताभङ्गाद्यापत्तिः ।
 पेषणमात्रविधिश्च फलमिति गुणादिप्रमाणाभावाच्च कर्मान्तरता ।
 एतेन पूषपदेन तद्देवत्यकर्मलक्षणया तदुद्देशेन प्रपिष्टभागपदस्य
 चित्तपेषणविधिरिति प्रकाशोऽपि, निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन
 लक्षणपेषणया कर्मान्तरविधेरेव न्याय्यत्वाद्दषट्कर्तुः प्रथमभक्ष-
 इत्यादावतिप्रसङ्गापत्तेस्तोपेक्षितः । तच्चास्मादुक्तप्रकारस्तु भक्षस्य
 प्रत्यक्षविधिर्नैव प्राप्तत्वेन ततः पूर्वप्रकृत्याङ्गीकारानुपपत्तेरसम्भवी ।
 तदेतत्सर्वं सिद्धमेवोत्तरविवक्षया स्मार्यत इति प्राञ्चः ॥३॥४७॥

तत्सर्वार्थम् ॥ तत्पेषणं पूषदेवत्ये चरौ पशौ पुरोडाशे च स्यादुत

चरावेवेति चिन्तायाम् । अविशेषाद्दन्तकल्हेतुवशाच्च सर्वमेति प्राप्ते ।

पुरोडाशे तावत्पाकात्पूर्वं पेषणस्य प्राप्तत्वादेव विधानं व्यर्थम् । तदुत्तरं तु पुरोडाशपदवाच्याकृतिविनाशापत्तिः । एवं पशुहृद-
यादावपि । तेषामप्याकारविशेषविशिष्टमांसवाचित्वात् । न चोभय-
चावदानोत्तरकालं पेषणविधिः । अत्यन्ताप्राप्तपेषणविधौ गौरवा-
पत्तेः । चरावतिदेशेन प्रसक्तस्य प्रयोजनाभावेन निवर्त्तमानस्य
प्रतिप्रसवमात्रकरणे तु स्थाववम् ।

प्रकृतौ हि प्रदेयपुरोडाशसिद्धेरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वादर्थ-
प्राप्तमपि पेषणं अध्वर्युकर्त्तृकत्वादिप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सधर्मकं विहितम् ।
तच्चरौ प्रदेयसिद्धेस्तद्वातिरेकेण जायमानतया चरत्वावच्छिन्नं प्रति
पेषणस्याकारणत्वाच्चिवर्त्तमानं प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रसक्तप्राप्तिकस्य
कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवः । तच्च चोत्पत्ति-
विनियोगाङ्गसम्बन्धादौ यथासम्भवं विधेर्व्यापाराभावास्त्वाववम् * ।

अत एव पेषणस्य प्रदेयसिद्धिरूपप्राकृतप्रयोजनस्योपेनाचादृष्टप्रयो-
जनान्तरकल्पनेऽपि न प्रतिप्रसवत्वविधातः । धर्माणान्तु पेषणस्य
कर्मान्तरत्वाभावेन,

प्रधानं नीयमानं हि तच्चाङ्गान्यपकर्षति इति ।

न्यायेन प्राकृतपेषणाङ्गतया प्राप्तानामचैवाद्दृष्टरूपकार्यान्तर-
कल्पनं न दोषाय । इत्थते चायमर्थोऽग्निसंस्कारकमन्वनादेः

* पुनः करणमात्रे व्यापारास्त्वाववमित्यर्थः,—इति टीका ।

पशुप्रकरणाच्चातस्य वचनाच्चातुर्मास्याङ्गत्वेन विनियोगे तद्वर्माणं कार्यान्तरप्रयुक्तत्वकल्पनादौ ।

वस्तुतस्तु अत्र पेषणस्य न कार्यान्तरकल्पनाऽपि । प्रदेशसिद्धयर्थ-
त्वादेव । यद्यपि हि चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेषणस्याकारणत्वं, तथापि
पिष्टकचरावपि चरुशब्दप्रयोगात् पेषणविधिवत्त्वेन च पौष्णं चरु-
मित्यत्र सामान्यवाचिनोऽपि चरुशब्दस्य पिष्टकचरुविशेषपरत्वमिच्छ-
यात् तस्य प्रदेशस्य पेषणमन्तरेणासिद्धेर्न पेषणस्य कार्यान्तरकल्पना-
ऽपि । अत एव चरुत्वं नामानवस्त्रावितान्तरुपपन्नतण्डुलप्रकृतिकत्वम् ।
अत्र भक्तव्यावृत्त्यै अनवस्त्रावितेति । मण्डकव्यावृत्त्यै अन्तरिति ।
सूपग्राकादिव्यावृत्त्यै तण्डुलेति । अत एव पिष्टकचरावपि तत्सम्भ-
वात् पेषणस्य विघातकत्वमिति तत्रैव पेषणम् ॥२॥४८॥

एकस्मिन् ॥ यचान्यसहितः पूषा देवता ; यथा राजसूये
ऐन्द्रापौष्णस्यहरिति, तथापि पेषणमुत यत्र केवल एव देवता
तत्रैवेति चिन्तायाम् । अदन्तको हि स इति अर्थवादानुसारात्
पेषणस्य पूषस्वरूपप्रयुक्तत्वावगतेस्तत्त्वरूपस्य चान्यसाहित्येऽपि सत्त्वा-
द्युक्तमेव पेषणम् । अत एव सोमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टं पशु-
कामदिति नेमपदवाच्यार्द्धपिष्टत्वानुवादोऽपि सङ्गच्छते ।

यदि तु नवमाद्यन्यायेन पूषस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वस-
त्त्वाया आवश्यकत्वमाशङ्कते, तदाऽस्तु पूर्वोक्तविधया पूषप्रपिष्ट-
सम्बन्धज्ञानजन्ययागानुमितेरेव तात्पर्यसाहिकायाः सत्त्वात् साऽपि
पूषपदे । परं त्वर्थवादाद्यनुरोधात् पूषाधिष्ठानकदेवतात्वप्रयोच्या-
पूर्वीयत्वसत्त्वायाएवाङ्गीकाराद्दिदेवत्येऽपि पेषणधर्मस्य । यथाचैवं

सति पाकसम्पत्तिस्तथा यतितव्यं अन्तरायकरणेन वा क्कामिकनिष्पे-
पेण वा पाचभेदेन वेति प्राप्ते ।

आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनलक्षणया आवश्यकत्वाद्धि-
ष्ठानद्वारकलकल्पनस्य च पूष्णोदेवतालोपस्थितिमन्तरेणानुपपत्तेः
तदुपस्थितौ च तद्द्वारकत्वमाचकल्पनयैवानर्थक्यपरिहाराद्धिदेवत्ये
च चतुर्धाकरणाधिकरणन्यायेन केवलस्य पूष्णोदेवतात्वाभावाच्च
केवल एव पूषा तत्रैव पेषणम् ।

न चापूर्वसाधनीभूतदेवतात्वस्यैव प्रकारतया पूषपदेन लक्षणेऽपि
तस्य पूष्णोपरिभागे स्वरूपसम्बन्धस्यैव संसर्गविधया विवक्षणेन पर्या-
प्तेरविवक्षणात्तस्य च द्विदेवत्येऽप्येकस्मिन् पूष्णि सत्त्वेन तस्याप्युद्देश्य-
रूपलोपपत्तेः कथं न पेषणादीति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिसधर्मप-
र्याप्तप्रकारतायां एकमाचवृत्तिसम्बन्धस्य संसर्गतानुपपत्तेः । अन्यथा
एको द्वित्वसमवायवानितिवदेको द्वित्ववानेको द्वौ इत्यादिग्राह्य-
बोधापत्तेः । अतो व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धैव प्रका-
रत्वात् तस्य च पूष्णि केवले बाधात् पूषमाचवृत्तिदेवतात्वस्यैव
प्रकारत्वेन तत्रैव पेषणादि । अदन्तकत्वं त्वर्थवादमाचत्वाच्च विरुध्यते ।
नेमपिष्टत्वस्यापि च तत्रैव विधेयत्वाङ्गीरकारादिशिष्टभावनाविधा-
नेन चावाक्यभेदादगमकत्वम् ॥३॥४६॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टद्वैपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

निवीतम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, निवीतं मनुष्याणां प्रचीनावीतं
पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवस्यस्यमेव तत्कुरुत इति श्रुतम् ।
तत्र सर्वोऽप्यथमुपव्ययत इत्यस्योपवीतविधेः शेषो न तु स्तन्मो-
विधिरित्यौदुम्बराधिकरणेनैव स्थितम् । यदा विधिसदा कृत्वा
चिन्तया निवीतवाक्ये विचारः ।

तत्र प्रकरणाच्छुद्धकृतुधर्मः । मनुष्यग्रहणन्तु सम्बन्धसामान्यवा-
चिन्या षष्ठ्या अङ्गाङ्गिभावसम्बन्धपरत्वावसायात् । निवीतस्य मनु-
ष्याभिसिद्धितफलजनकत्वाङ्गीकाराच्छुद्धमनुष्यधर्मः, षष्ठीश्रुत्या प्रक-
रणाबाधादिति द्वितीयः । अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात्फलकस्या-
पत्तेस्य सन्निपत्योपकारकत्वलाभाच्च प्रकरणसहकृतया तथा जज्ञ-
भ्यमानमन्त्रवत्कृतुयुक्तमनुष्यधर्म इत्यपरः । अत्र पूर्वपञ्चम्यक्रमो-
मूलेऽन्वया कृतोऽप्ययूक्तिमहत्वादुपेक्षितः ।

सिद्धान्तस्य प्राचीनावीतवैषम्यापत्तेस्तत्समभिव्याहारात्मकवाक्या-
नुरोधात् षष्ठ्या मनुष्यसम्प्रदानकप्राकरणिकान्वाहार्थदानपाकादिप-
दार्थापकारकत्वरूपसम्बन्धपरत्वावसायादुक्तविधिसम्बन्धेन मनुष्यार्थ-
त्वम् । सम्भवति हि प्राचीनावीतस्य पितृदेवत्यप्राकरणिकप्रोक्षणी-
शेषमिनयनाङ्गत्वात् पित्रुद्देश्यकप्राकरणिककर्माङ्गत्वम् । अतस्तत्सम-
भिव्याहारादस्यापि तत् । एवञ्चाध्वर्यवसमाख्याऽप्यनुगृहीता भवति ।
निवीतस्यारादुपकारकत्वेनाध्वर्युर्कर्तव्येनापि तेन दानोपकारसिद्धेः ।

पाकार्थत्वमेव वाऽङ्गीक्रियतामिति न दोषः । अतः सर्वप्रमाणाबा-
धात्प्राकरणिकमनुष्योद्देश्यककर्माङ्गमित्येव सिद्धान्तः ।

यत्तु मूले पश्चान्तरं सिद्धान्तत्वेनोपन्यस्तम् । तथा हि
वाक्यादयं शुद्धमनुष्यप्रधानकातिथ्यादिकर्माङ्गतया विधिः । न
च तदुपस्थापकाभावः । मनुष्यपदस्य सञ्चयया मनकादिमनुष्यप-
रत्वेन तत्प्रधानकस्य हन्तकारातिथ्यादेरुपस्थितिसम्भवात् । अत एव
न फलकल्पनाऽपीति । तदाक्याबाधस्यासम्भवेऽप्युपपादितत्वात्
मनकादिपरत्वस्य तेन चातिथ्याद्युपस्थितेरव्यभिचरितत्वाभावेन वक्तु-
मशक्यत्वात् प्रकरणसमाख्ययोर्बाधे प्रमाणाभावात्कलाचिन्तात्वेन च
सिद्धान्तनियमस्यानावश्यकत्वादस्य पक्षस्य वार्त्तिककृता क्लिष्टत्वाभि-
धानाद्योपेक्षितम् ।

अतः प्राकरणिकमनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वमेव सिद्धान्तः । वस्तुतस्तु
नायं विधिर्वाक्यभेदापत्तेरपि तु उपवीतविधेरेव शेषः प्राचीनावी-
तवत् । यथा च निव्रीतप्राचीनवीते तत्तत्प्रधानकर्मकत्वसम्बन्धेन
मनुष्यपितृसम्बन्धिनी उचिते, तथोपवीतमपि देवसम्बन्धितया ।
अतस्तदेव दर्शपूर्णमासयोः प्रशस्तमिति स्तुतिः । अथवा ते तत्र तत्र
वक्ष्यमाणवचनात्प्रशस्ते अत्र तु दैवत्वादुपवीतमेवेति स्तुतिः ॥३॥५०॥

उपवीतम् ॥ तदिदमुपवीतं सर्वकर्माङ्गम् । मृताग्निहोत्रे प्राची-
नावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि दवेभ्यो दोहयतीति जीवद्व-
ष्ट्यायां यज्ञोपवीतानुवादक्षिणस्य प्राप्त्यभावेन सर्वार्थतागमकत्वात् ।
विप्रतिष्ठत्वेन दर्शपूर्णमासस्यस्यानुवादानुपपत्तेः । वैकल्पिकेन्द्रमहे-
न्द्रदेवत्यदार्शिकदोहने देवताबहुत्वाभावेन तदनुवादानुपपत्तेः च ।

सर्वार्थत्वे तु कर्त्तृसंस्कारकस्योपवीतस्य ब्रह्मदेवत्याग्निहोत्रप्रयोगाङ्ग-
त्वेन तद्दोहनेऽपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

सन्निहृष्टासम्भवे विप्रहृष्टानुवादस्यापि न्याय्यत्वात् प्रकृतिविहृत्य-
भिप्रायेण च सास्त्राख्येऽपि देवताब्रह्मत्वसत्त्वाद्नुवादोपपत्तेः प्रकरणा-
द्दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम् ।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणवचनानुसाराद्ग्निहोत्रेऽपि यज्ञोपवीतसत्त्वेन
तत्रत्यस्यैवायमनुवादः ॥२॥५॥१॥

विधिर्वा ॥ उपव्ययत इति विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम् ।
नित्योदको नित्ययज्ञोपवीतीति गौतमस्मृत्या प्राप्तत्वाद्नुवादः ।
यदि त्वेन पुरुषार्थतया प्राप्तिरित्याग्रह्येत, ततो यज्ञोपवीतिना
कर्त्तव्यमिति स्मृत्यन्तरात्मत्वर्थत्वेनापि प्राप्तिरद्भावनया । यदि तूक्त-
वचनेनाङ्गत्वे तद्भेषे स्मार्त्तप्रायश्चित्तापत्तेर्यत्तु* भेषप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं
दर्शपूर्णमासयोस्तद्विधानमित्याग्रह्येत, ततो यज्ञोपवीत्येवाधीचीत
याजयेद्यजेत वेत्यादितैत्तिरीयकश्रुत्या सर्वयज्ञार्थत्वेन यज्ञोप-
वीतविधानान्तप्रायश्चित्तस्यापि प्राप्युपपत्तेर्विधानानर्थक्यम् । यदि
त्वेतेषां सर्वेषां वचनानां भवतन्तुकच्चिसूत्ररूपमुख्ययज्ञोपवीतविषय-
त्वादासोविन्द्यासूरूपगौणोपवीतस्यैवाप्राप्तस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन विधि-
रित्याग्रह्येत, ततो यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत-
उपवीथ दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव
विपरीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुषमिति वचनेन तस्यापि सर्व-
यज्ञार्थत्वेन प्राप्तत्वाद्नुवाद एवायं दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थ इति प्राप्ते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रायश्चित्तापत्तेः क्रतु,— इति तु भवितुमुचितम् ।

यज्ञस्य प्रसृत्या इत्यनेन फलाधिक्यजनकगुणाधिक्यदारकत्वे-
नास्य जपादिहोमवत्सर्वयज्ञाङ्गत्वावगत्याऽनावश्यकत्वप्रतीतेरावश्यक-
त्वाथं दर्शपूर्णमासयोर्वासोविन्यासविध्युपपत्तिः । अत एव शिष्टा अपि
वासोविन्यासं विनाऽपि कर्मान्तरास्थाचरन्ति । यद्यपि च यज्ञस्येति
वाक्यं यज्ञोपवीत्येवेत्यस्य वाक्यशेषः सन्निधानादिस्थित, तथापि
समस्तेन तेन वासोविन्यास एव फलाधिक्यार्थं विधीयत इति
न दोषः । मुख्यब्रह्मसूचरूपयज्ञोपवीतं तु तदा स्पष्टैव सर्वयज्ञार्थ-
त्वेन विधीयते । एवञ्च श्रौतप्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थमिदमपि दर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वेन उपपद्यत इत्यनेन विधीयत इत्यपि केचित् । निवी-
तादिसमभिव्याहारसोभयत्र प्रत्यभिज्ञापकस्य तुल्यत्वान्तु वासो-
विन्यास एवात्र नियम्यत इति युक्तमुत्पश्यामः । सर्वयोपपद्यत-
इति त्रिधिर्दर्शपूर्णमासविधिश्चरहितत्वात् तत्स्त्वावकत्वानुपपत्तेरिति
सिद्धम् ॥३॥५॥२॥

एवं वा ॥ यावज्जीववाक्येनाग्निहोत्रे जीवनस्य निमित्तत्वावगमे-
ऽपि वचनेनेव दाहावधि सायंप्रातःकाले, मरणोत्तरं नित्यत्वेन
विहितोऽग्निहोत्रप्रयोगो मृताग्निहोत्रम् । तस्मिन्मृताग्निहोत्रे प्राची-
वीती दोहयेद् यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्यनेन दैवाग्नि-
होत्रे किं यज्ञोपवीतस्य विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम् । स्वरू-
पेण प्राप्तस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिफलकतया विधि-
र्वासोविन्यासरूपस्य वा नियमार्थं विधिरिति प्राप्ते । स्थितं तावद्-
पर्यवसितम् । मध्ये चिन्ताऽन्तरारम्भः ॥

उदक्ताश्च ॥ तत्रैव, ये पुरोदसोदभांसान् दक्षिणायांसृषीया-

दिति श्रुतेऽपि ये पुरा दर्भास्त उदस्यः कार्या इत्येवं विधिवाचक-
पदाद्याहारेणापि पूर्ववद्विधिः । न च पुराग्रब्दस्य विशेषणत्वे
विशिष्टोद्देशः । दक्षिणायनस्य मृताग्निहोत्रे विधावर्षादेवोदकस्य
जीवदवस्त्रायामेव प्राप्तत्वेनाविशेषणत्वात् । निपातत्वेन पुराग्रब्दा-
न्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च । न चायवन्ति प्रागयाशुदगयाणि वेति सामान्य-
स्यत्यैवोदगयत्प्राप्तेर्विधानार्थक्यमिति वाच्यम् । यजुर्धेपप्रायश्चित्त-
सिद्ध्यर्थं तद्विधानोपपत्तेः । अन्यथा स्यतिमूलभूतश्रुतेरविज्ञातवेद-
त्वाद् यद्यविज्ञाते भूर्भुवः स्मरित्याहवनीये जुहुयादित्येतन्प्राप्येतेति
प्राप्ते । यच्छब्दश्रवणात्प्रत्यक्षविध्यभावाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च नायं
विधिः । अपि तु प्राप्तत्वात् तच्छब्दापेक्षितोद्देश्यविशेषसमर्थक एवे-
त्यनुवादः ॥३॥५॥३॥

स्वितादुत्तरम् ॥ हिग्रब्दोपबन्धाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चायमपि
निवीतादिवत्प्राचीनावीतस्तुत्यर्थः । अत एवोपपत्त्यत इतिवदानर्थ-
क्याभावादपि विधिकल्पनं निरस्तम् । यज्ञोपवीतपदवाच्यब्रह्मसूत्रस्य
च स्यत्यैव जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वादौचित्यादिना स्तुत्युपपत्तिः । वासो-
विन्यासरूपस्यापि चानियमेनोक्तविधया जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वात्
स्तुत्युपपत्तिः । यदि तु नियमेन तन्प्राप्तिः स्तुतावावश्यकौ अपेक्षेत,
ततः सन्निकृष्टासम्भवादिप्रकृत्यदर्शपूर्णमासादिस्वस्यैवायमनुवादः स्तुत्यर्थं
नानुपपन्नः । बह्वचनं तु प्रकृतिविकृत्यभिप्रायमित्युक्तमेव ॥३॥५॥४॥

विधिसु ॥ मृताग्निहोत्र एवाधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्भवे-
दुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति श्रुतेन किमुपरि धारणं दैवाग्निहोत्रे
विधीयते उतायमप्यनुवाद इति चिन्तायाम् ।

हिग्रब्दश्रवणाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चोपरि हीत्यनुवादः पूर्वस्तु-
त्यर्थः । न च प्राप्यभावः । सुगदण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्भवतीतिवच-
नेन सुगदण्डस्याधिकरणत्वप्रतीतेरुपरि धारणाभावे च पतनप्रति-
बन्धकत्वरूपतदयोगादुपरिभावस्य प्राप्तेः । न च समित्सुगदण्डयो-
रुभयोरपि कृतार्थत्वादुत यत्सुम्बन्ति सामिधेनीस्तदन्वाङ्गरितिवद्देशा-
र्थत्वावधारणात् सप्तम्या सामीप्यमाचलक्षणेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् ।
कृतार्थयोरङ्गाङ्गिभावाभावेऽपि अधिकरणत्वेनैव दृष्टान्त इव सुगद-
ण्डस्य देशत्वोपपत्तेः । अतोऽचाप्यनुवाद इति प्राप्ते ।

सुगदण्डस्य न तावद्गृहणाधिकरणत्वम् । इत्यस्यैव तदधिकरण-
त्वात् । उपशब्दवैयर्थ्याच्च । नाप्युपशब्दार्थं सामीप्ये, सुगदण्डस्य
सामीप्यप्रतियोगित्वेनाधिकरणत्वानुपपत्तेः । अतः सप्तमी सामीप्य-
प्रतियोगित्वमाचलक्षणार्था । कथञ्चित् सामीप्याधिकरणत्वसम्भवेऽपि
वा समिदधिकरणत्वस्याप्राप्तत्वाच्चोपरिभावानुवादः । अतो हिग्रब्द-
परित्यागेनैकवाक्यतामपि भुङ्क्ता दैवाग्निहोत्रे उपरिभावनियम-
विधिः ।

वस्तुतस्तु । अनियतप्राप्त्याऽप्येकवाक्यत्वसम्भवे हविर्हभयत्वादिव-
द्वाक्यभेदाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादस्यार्थवादत्वमेवाङ्गीकृत्य सिद्धवन्निर्देशा-
न्यथाऽनुपपत्त्या विध्यन्तरस्यैवाप्राप्तनियमफलकस्य कल्पनेति युक्तम् ।

वस्तुतस्तु सुगदण्डे निधाय समिधमनुद्भवतीति न्यायसुधाकृत्स्नि-
खितवचनेनोपरिभावस्यापि लक्षणातात्पर्यघाटकप्रमाणाभावेन प्राप्त-
त्वादेतदक्षणाभावं कृत्वा चिन्तयेदमधिकरणमिति ध्येयम् ॥३॥५॥५॥

द्विभ्रभागश्च ॥ सोमे, प्राचीमवंगं करोतीत्येतद्विधिग्रहः प्राचीं

देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा-
इत्ययं श्रुतः । तत्र मनुष्यसंयुक्ते निवृत्ताधिकरणवदौदुम्बराधिकर-
णवच्च विधित्वं निरस्तमपि पूर्वाधिकरणवन्मनुष्यकर्त्तव्यवैदिक-
कर्मणि तावद्दिगन्तस्यैव सामान्यविशेषादिवचनेन प्राप्ततया प्रतीच्या-
स्तत्राप्राप्तेः सौक्तिके च कर्मणि प्रतीच्यानित्यप्राप्त्यभावाद्विधित्वं
विधिकल्पकं वेति प्राप्ते ।

इह प्रतीच्या मनुष्यसम्बन्धमात्रोपादानेऽपि कर्मविशेषानुपादा-
नात् सर्वत्र विधानस्य त्वयैव निरस्तत्वाद्यस्यामेव क्रियाव्यक्तौ
प्रतीचीदिग्भिमुखत्वं लोके यद्दृश्यते सिद्धं, तादृशक्रियागतमेव
मनुष्यप्रतीचीसम्बन्धं गृहीत्वा स्तुत्युपपत्तेर्नातिरिक्तविध्यन्तरकल्पनं
प्रमाणवत् । उपरि हीत्यत्र तु देवाग्निहोत्रत्वावच्छेदेनोपरिभाव-
श्रवणात् तस्य चाप्राप्तत्वेन विध्यन्तरकल्पनया दैवाग्निहोत्राङ्गसमि-
द्धारणानुवादेनोपरिभावविधिः । अनुमितवाक्यत्वाच्च न विशिष्टो-
द्देश इति वैषम्यम् ॥ ३ ॥ ५ ॥ ६ ॥

परुषिदित ॥ दर्शपूर्णमासयोः, पर्व प्रतिक्षुनातीति विधेर्यत्परु-
षिदितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत्समूलं तत्पितृणा-
मिति शेषः । तथा सोमे, यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम्, यदुपर्यधान्तद्दे-
वानामिति उपरिविद्यादृष्टातीत्यस्य विधेः । तथा तत्रैव, नवनीते-
नाभ्यङ्गे इत्यस्य धृतं देवानां निःपक्वं मनुष्याणामिति । तथा दर्श-
पूर्णमासयोः, अविद्वहता अपयितव्यमिति विधेर्यां विदग्धः स
नेच्छतइति ।

अत्र मनुष्यसंयुक्ते क्रियाविशेषस्य स्वभादेरुपादानात्तत्र च

लौकिकस्रवणत्वाद्यवच्छेदेनान्तरालादिगुणानां नित्यप्राप्त्यभावादि-
 ध्यन्तरकल्पनयाऽपि विधानम् । न च फलकल्पना । तद्यथैवादो-
 मनुष्यराज आगत इत्यादौ, नयनं दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमङ्ग-
 इत्यादौ च शतशस्तस्या अङ्गीकारात् । अन्यथा तत्तत्सूतीनां
 तत्तदर्थवादोऽतीतविधिमूलकत्वानुपपत्तेः । यो विदग्ध इत्यत्र
 तु विदग्धनिर्घृतिदेवतोभयसम्बन्धस्याप्राप्तत्वादिध्यन्तरकल्पनार्था नैव
 किञ्चिद्वाधकमिति प्राप्ते ।

परुषिदितमित्यत्र दितपदस्य वैदिकस्रवणपरस्यान्तरेत्यचानुषङ्गे
 तदर्थपरत्वे विकल्पप्रसङ्गादर्थान्तरपरत्वे वैख्यापत्तेरनुषङ्गायोगेना-
 ध्याहारवश्याभावाद्यदन्तरेति यच्छब्दयोगेन च लोकप्राप्त्यादृ-
 ष्टिकान्तरास्रवणव्यक्तिमुद्दिश्यैव मनुष्यसम्बन्धस्य स्तुत्यर्थमुपदेशप्रती-
 तेर्लौकिकस्रवणत्वावच्छिन्ने अन्तरालस्याप्रतीतेस्तस्य च तद्वाक्यौ
 नित्यप्राप्त्या न विध्यन्तरकल्पनम् । नयनं दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमङ्गे
 सद्यं हि मनुष्या आञ्जत इत्यत्र तु मनुष्यनेचाञ्जनत्वावच्छेदेनैव
 सद्यपूर्वकत्वस्य स्तुत्यर्थमुपादानात्तादृशस्य च नित्यप्राप्त्यभावेन विधि-
 कल्पकत्वमिति विशेषः ।

यादृशस्य हि स्तुत्यर्थमुपादानं, तादृशस्य नित्यवदप्राप्तौ विधि-
 कल्पनं नान्यत्र । अत एव यो विदग्ध इत्यादौ विदग्धत्वनिन्दार्थं
 तस्य कर्मानर्हत्वफलकनिर्घृतिसम्बन्धमात्रस्य उपेक्षाविधया सङ्की-
 र्तनाभिर्घृतिसम्बन्धस्य च तं यज्ञं निर्घृतिर्गृह्णातीत्यादौ कर्मानर्हत्व-
 प्रयोजकत्वावगतेरुपेक्षायां उपेक्षितार्थस्य प्राप्त्यभावेऽपि क्षतिविर-
 ष्याभिर्घृतेरक्षोधिपतित्वेन देवानर्हभक्तकत्वस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वाच्च

न विधिकल्पकत्वम् । न ह्ययं देवतातद्धितः, येन तस्याप्राप्तत्वा-
द्विधिः कल्प्येत । निन्दार्थैः सम्बन्धसामान्येनापि तदुपपत्तेः । अतो-
नैते विध्यन्तरकल्पकाः ॥ ३ ॥ ५ ॥ ७ ॥

अकर्म ॥ तत्र क्रतुप्रकरणस्याविधिप्रतिषेधविशेषाः समिधो-
यजति नानृतं वदेदित्यादयः किं शुद्धपुरुषधर्मा एत क्रतुयुक्त-
पुरुषधर्मा एत शुद्धक्रतुधर्मा इति विचारः ।

यद्यपि च प्रतिषेधस्य परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विधेयत्वरूप-
मङ्गलमेव दुर्वचम् । प्रतिषेधपदार्थस्य निवर्त्तनाया वदनानुकूल-
कृत्यभावस्य वा सम्बन्धान्तरेण कृत्यन्वयित्वेऽपि निमित्तादिवत्कृति-
कारकत्वाभावात् । उपकारकत्वव्याप्यस्याङ्गत्वस्य व्यापकाभावे अस-
म्भवाच्च । प्रतिषेधवदनादेस्तु क्रत्वङ्गत्वपुरुषाङ्गत्वे विध्यविहितत्वादेव
कृत्यादिवहुरापास्ते । अतोऽङ्गत्वासम्भवादेव तद्विशेषविचारासम्भवः ।

तथापि प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वं नाम पुरुषनिष्ठप्रत्यवायजनक-
क्रियाविषयत्वं, क्रतुसम्बन्धिपुरुषगतायोग्यतासम्पादकक्रियाविषयत्वं च
क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं, क्रतुगतवैगुण्यापादकक्रियाविषयत्वं शुद्धक्रतुधर्म-
त्वम् । इदञ्च तत्र, यत्र न प्रतिषेधक्रिया विशेषशास्त्रेण विहिता ।
यथा प्रकृतोदाहरणे । यत्र तु सा विशिष्य विहिता, यथा षोड-
शीयहणादौ, तत्र प्रतिषेध्यषोडशीयहणाभावेऽपि क्रतोः फलजन-
कत्वमित्यस्यैव निषेधेनाच्चेपादुक्तविधार्थानुमापकत्वेनैव प्रतिषेधस्य
क्रत्वङ्गत्वेति ध्येयम् । अत एव गौणमुख्यसाधारणेनाङ्गत्वमेवाध्यायार्थ-
इति न कचणसङ्गतिः ।

तत्र सत्यपि भावार्थाधिकरणोक्तन्यायेन भावनावाचित्वे आख्या-

तस्य कर्त्ताऽपि वाच्यः । एकत्वादिवत्ततस्तस्यापि प्रतीतेः । कर्त्तरि कृदित्येतत्सूत्रस्य कर्त्तरीत्येतदनुकर्षणार्थं चकार युक्तेन सः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेन कर्त्तृकर्मभावानामप्याख्यातार्थत्वस्य तेऽस्य । चैत्रः पचतीति चैत्रादिपदसामानाधिकरण्याच्चैवम् ।

स च भावप्रधानमाख्यातमिति सूत्या एकत्वादिवदेव यद्यपि भावनां प्रति विशेषणत्वेनाम्बीयते । तथाप्युपस्थितत्वात्तदाश्चकपदान्तरमात्रकल्पनया तदुपकारस्यैव भाव्यत्वेनाम्बयो न तु कर्मणो-विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । इत्यते च गुणत्वेन प्रतीतस्यापि प्रयोजनाकाङ्क्षायां प्राधान्यं पश्चाद्यथा पशुपुरोडाशादौ देवतादेः । विधिनिषेधाभ्यामपि स्वविषये तद्गतेष्टानिष्टसाधनत्वाच्चेपाच्चेदमेव युक्तम् । अतश्च विधिस्थले स्वर्गा निषेधस्थले च प्रत्यवाय एव क्रियाफलं समानाभिधानविधिभ्रुतिभ्यां, न तु क्रतूपकारकः प्रकरणात् । एवञ्च यद्यप्याख्यातेन कर्त्ता नाभिधीयते, तथापि भावनयाऽऽक्षिप्तस्याख्यातेन लक्षितस्य च तस्यैवोपस्थितत्वात्तदर्थत्वकल्पनं न दोषः ।

अतश्च वैमृधवत्प्रकरणवाधेन शुद्धपुरुषधर्मत्वावगतेस्तदा चानृतवदनप्रतिषेधस्योपनयनप्रभृतिप्रवृत्तेः स्मार्त्तानृतवदनप्रतिषेधस्यापीदमेव मूलमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि पुरुषप्राधान्यावगमे स्वर्गप्रत्यवायादिकल्पना-ऽपेक्षया क्रतुगतफलाधानयोग्यत्वाद्योग्यत्वरूपसंस्कारस्यैव प्रकरणाव-गतस्य श्रुत्यपेक्षितस्य कल्पनं युक्तम् । अतश्च जज्ञभ्यमानमन्त्रवदेवैषां क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । तदा च,

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ।

इति स्यतेः सनातनग्रहणेन सार्वकालिकविषयत्वावगतेरेतन्मूल-
कत्वाद्यभावेन मूल्यान्तरस्यावश्यकत्वात् सर्वदा चानृतं वर्जयतः क्रताव-
नृतप्रसक्तभावाद्नुवाद एवाद्यम् ।

अस्य वा पुरुषार्थप्रतिषेधेन पुरुषस्थानृतवदने प्रत्यवायबोधनेऽपि
क्रतुवैगुण्यापत्तौ प्रमाणाभावाद्यः प्रत्यवायं सोऽपि क्रतुं सगुणं
कर्तुमिच्छेत्तस्य ब्रौहिभिर्घृष्ट्य इत्युक्त्वा सम्भवत्येव धर्वांगेऽनृत-
प्रसक्तिरिति क्रतुप्रकरणगतस्यापि निषेधस्य विधायकत्वम् । अत-
श्चेतदतिक्रमे औतप्राथस्यिन्नप्राप्तिश्च फलमिति प्राप्ते ।

सत्यं नानुवादः । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे तु न किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।
यद्यपि तावत्कर्ता वाच्यः स्यात्तथापि तस्य वक्ष्यमाणरीत्या गुणत्वे-
नोपपादनाच्च तावच्छब्दत एव प्राधान्यम् । नापि पदान्तरकल्प-
नया, वैभृधादिवत् । कर्तुः प्रयोजनवत्त्वसिद्धार्थमवश्यं प्रकरणास्तीचने
क्रियमाणे क्रतोरुपस्थितत्वेन तद्गतसाङ्ख्यवैगुण्यपरिहरिणोरेव प्रवर्ग्य-
न्यायेन कल्पयितुं युक्त्वात् ।

अत एव यच्च पशुपुरोडाशाद्यादौ उद्देशाग्रस्य दृष्टविधया देवता-
स्मारकत्वाच्चादृष्टोपकारकत्वकल्पना, तच्च सन्निपत्योपकारकत्वाभावाच्च
परम्पराङ्गीकरणमप्यदोषः । अञ्जभ्यमानमन्त्रे तु वक्ष्यते । प्रकृते तु
समिदादेः प्रकृतापूर्वसाधनीभूतपुरुषोद्देशेन प्रकृतस्तुफलाधानयो-
ग्यतासम्पादकतया विधाने गौरवापत्तेर्लाघवात् प्रकृतापूर्वसाधन-
क्रतुगतसाङ्ख्यमेव समिदादीनाम् । अनृतवदनस्य च तद्गतवैगुण्य-
सम्पादकत्वम् । अतः शुद्धक्रतुधर्मत्वमेव कर्तुर्वाच्यत्वपक्षेऽपि युक्तम् ।

वस्तुतस्तु । न तस्य वाच्यत्वम् । प्रतीतेरन्यथाऽप्युपपत्तेः । तथा-
 हि, आख्यातान्तावत्कर्त्ता कृतिरेकत्वादिकं प्रतीयत इत्यविवादम् ।
 तत्रानेकार्थबोधकपदे सर्वत्रैकत्र शक्तिरपरचाक्षेपादीत्यपि तथैव ।
 इतरथाऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । तत्र च नियामकापेक्षार्या प्रधानेन
 गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात् प्राधान्यं तावन्नियामकम् । तच्च
 यथा सत्वप्रधानानि नामानीत्यनया स्रत्या कृदन्तादिनामसु सत्व-
 रूपस्य कर्त्तुरेव प्राधान्यावगमादाच्चत्वं न कृतेः, लक्षणदिनाऽपि
 तत्प्रतीत्युपपत्तेः । एवमाख्याते भावप्रधानमाख्यातमिति स्रत्या
 भावनायाएव प्राधान्यावगमादाच्चत्वं नाश्रयस्य कर्त्तृकर्मादिर्लक्षणया-
 ऽपि तत्प्रतीतेः ।

अत एव यत्र न किञ्चित्प्राधान्यनियामकं, तत्रैव घटघटत्वादौ
 नागृहीतविशेषणान्याय इत्यादि कौस्तुभे चुषम् । यत्र तु नैक-
 त्वादौ व्यभिचारादाक्षेपः, तत्रातिरिक्तैव शक्तिः, न तु कर्त्तादौ ।
 या तु स्रतिस्तत्र प्राज्ञः । श्लोकयोर्द्विवचनैकवचने बह्वषु बह्ववचन-
 मिति सञ्ज्ञाशास्त्रेण लः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यता । अत्र हि
 श्लोकयोरित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः द्विलैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा
 श्लोकेष्विति बह्ववचनापत्तेः । तथा च कर्त्तादौ वर्त्तमानेष्वेकत्वादिषु
 लकारादिभूततिवाच्यैकवचनादीनि भवन्तीति सूचदयार्थः । न तु
 कर्त्तादौ लकारः शक्त इति ।

न चैवं कर्त्तादिरनभिहितत्वान्तत्र द्वतीयाद्यापत्तिः । शक्त्वाऽनभि-
 धानेऽपि लक्षणयाऽभिधानादिति । अत्रानभिहितत्वं अभिहितत्वा-
 भावः । तच्चाभिहितत्वं न तिङादिवाच्यत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रं वा ।

तथात्वे पाचनेन गम्यते चैषेण भुक्त्वा गम्यत इत्यादौ द्वितीयाद्यना-
पत्तेः । कृतप्रत्ययेन कर्तुंरूपात्तत्वात् । क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृत्वोक्त्वा
कर्तुंरूपादानाच्च । नाप्यभिहितसङ्ख्याकत्वं, चैषेण पक्व इतिवचैषेण
पाचक इति प्रयोगापत्तेः । सूत्रे लक्षणापत्तेश्च ।

विषयवृत्तौऽपि संबन्धं स्वयं हेतुमवाप्नोति ।

इत्यादौ निपातेन युज्यत इति क्रियाभिधायकेन सङ्ख्याऽनभि-
धानात् वृत्तमिति द्वितीयापत्तेश्च ।

अपि तु यद्वृत्ति कारकं स्वाम्बधिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन
वृत्त्या प्रतिपाद्यं, तत्त्वम् । अस्ति चेदं चैवः पचति ओदनः
पचत इत्यादौ । चैवादिदृष्टिकर्तृत्वकर्मत्वादेर्निरूपकपदेन प्रति-
पादनात् । पाचनेन गम्यत इत्यादौ च कृतुपात्तस्य पुरुषस्य गमन-
क्रियैवान्बन्धिनो न तु पाकक्रिया, तस्या एव तस्मिन्कर्मत्वात् । तद्वृत्ति
च कारकं न कर्माख्यातेनाभिहितमिति युक्तैव तच्च द्वितीया । एवं
चैषेहेत्यस्य भुजिक्रियायामनन्वयाद्गमनक्रियायामेवान्बन्धाङ्गीकारात्
द्वितीयोपपत्तिः । मयैव पक्त्वा मयैव भुज्यते इत्यत्र तु पक्त्वत्यनेन
कर्तुंरूपात्तत्वात्कर्त्तरि न मयेत्याद्या द्वितीया । अपि तु आत्मान-
मात्मना वेत्ति, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि,
इत्यादिवत्करणे इति न काचिदनुपपत्तिः । पक्त्वौदनो भुज्यत-
इत्यादौ तु पचिधातोः कर्माकाङ्क्षायां द्वितीयात्तौदनपदाध्याहारेण
वाक्यपूरणम् । न हि प्रधानक्रियायामुक्तस्य कारकस्य गुणभूत-
क्रियायामप्युक्तिरिति निधने प्रमाणमस्ति । येनाध्याहारं विनाऽपि
वाक्यं समर्थ्यत । तथात्वे, ओदनं भुक्त्वा शास्त्रं पचते,

श्रुत्वाऽप्यर्थं नानुमतस्तेन षोऽर्थः क्षुब्धदिना ।

इत्यादिद्वितीयात्मप्रयोगानापत्तिः । यदि त्वृक्प्रयोगेऽन्वयान्वाद्यो-
मयैव भुज्यत इत्यत्र च कर्त्तर्यैवाद्या द्वितीया पञ्चौदनो भुज्यत-
इत्यत्र नाघाशाराङ्गीकरणम् । तदोक्तनिधममङ्गीकृत्य क्त्वाप्रत्यय-
स्यापि च भाव एवशक्तिमङ्गीकृत्य तदर्थस्य भावस्य पूर्वकात्त्वसमा-
नकर्त्तृकत्वसंसर्गेषोत्तरक्रियायामन्वयोऽङ्गीक्रियते । तदाऽस्तु बहुवृत्ति
कारकं स्वान्वयिप्रधानक्रियाप्रतिपादकपदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यं तत्त्व-
मभिहितत्वं, तदभावोऽनभिहितत्वं, तत्र द्वितीयादौति संशेषः ।

अत्र वदन्ति । एवं सति ऋ इति षष्ठ्यन्तनिवाच्यन्वितं वाच्यम् ।
प्रथमान्तस्वान्वयात् । अतस्तु सत्येति सूत्रवैचर्यापत्तिः । आदेशभूत-
ग्रानजादेः कर्त्तादिवाच्यत्वानुपपत्तिस्तु । न च कर्त्तरि ह्यदित्यनेन
तद्वाच्यत्वं, तथात्वेऽपि कर्मणि भावे चाकर्मके तत्प्राप्तेः सूत्रान्तरा-
विषयत्वात् । अत एव परिहर्तव्यम् । स इति प्रथमान्तं कर्त्तादावे-
वाप्तेति । न त्वेतावता तस्य वाच्यत्वं साधयेन वृत्त्या तद्गम्यत्वस्यैव
ग्राह्यतात्पर्यविषयत्वेन शक्यं तद्वापाराकल्पनात् । सा तु प्राधा-
न्यादिनैव सिध्यतीति सिद्धमाख्याते कर्त्तादेरवाच्यत्वम् । ग्रानजादौ
च वाच्यत्वमिति । सत्येति सूत्रस्य च तिवादीनां आदेशत्ववि-
धासकस्य न वैचर्यम् ।

अतः कर्त्तुरवाच्यत्वादावाच्यत्वेऽपि वा प्राधान्यस्य दूरभ्रष्टत्वाच्च
पुरुषधर्मत्वक्रतुधुक्त्वाच्चपुरुषधर्मत्वे । एतेन सत्येति तस्योपहितत्वादेव
तत्त्वस्यनेति गिरस्तम् । प्रयोजनमाद्यप्ये स्मार्त्तं प्राचक्षिप्तम् ।
क्रतुधुक्त्वाच्चपुरुषधर्मत्वे फलिसंस्कारकत्वाद्यजमानेनैव विधिप्रतिषेधार्थ-

सम्पादनं, न तु समाख्ययाऽध्वर्युनियमः । शुद्धक्रतुधर्मत्वे तु विधिषु सति सम्भवे तथा नियमः । निषेधेषु तु तस्यानियामकत्वासम्भवात् कर्त्तृमात्रेण वर्जयितव्यमिति ॥३॥५८॥

अहीनवत् ॥ व्योतिष्टोमे, तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवतीत्यत्र तीर्थस्नानस्य प्रकरणादेव पूर्ववदारादुपकारकत्वं प्राप्तं, पशुपुरोडाग्न्यायेन दृष्टरूपमन्त्रापाकरणार्थत्वलिङ्गेन बाधित्वा क्रतु-
युक्तपुरुषधर्मत्वम् । तेऽस्य दौष्टातपसौ प्रावेशयन्निति अर्चवादे अस्य दौष्टावत्सङ्कीर्त्तनात् दौष्टायास्य यमनियमपरिग्रहहोपायाः पुरुषसंस्कारकत्वस्य गृहपतिं दौष्टयतीत्यादिना स्पष्टत्वात् अपि स्नानस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत एव कर्त्तृत्वाग्रे वैथर्ष्यादनुपयोगेऽपि प्रधानाग्रे उपसर्गकल्पनादस्य याजमानत्वमिति स्पष्टत्वादेवेदं मूले उदाहृतमपि न विचार्यते ।

दर्शपूर्वमासयोस्तु, जज्ञभमानोऽनुब्रूयान्नाधि दक्षकृत् इति प्राणापानावेवात्मन् धत्त इति श्रुतो मन्त्रपाठः किं शुद्धक्रतुधर्म-
उत शुद्धपुरुषधर्म आहो क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति विन्तायाम् । पूर्ववत्पुरुषस्य प्राग्जुपात्तस्यापि सर्वप्रधानभूतायां भावनायां चैवा-
दिवद्विगेषत्वेनोपादानात्प्रवर्ग्यन्यायेन प्राधान्यकल्पनानुपपत्तेर्लक्ष-
णेनोः क्रियाया इत्यनेनानुवचनक्रियायां लक्षणत्वेनावगतस्य जृम्भास्य
भावत्वादिना लक्षणलाद्योगाभिमित्तत्वप्रतीतेर्बृम्भायां निमित्तेऽनु-
वचनं भेदनहोमवदारादुपकारकम् । प्राग्जुपात्तः कर्त्ता त्वर्थप्राप्त-
त्वादनुवादः ।

वस्तुतस्तु । अनुवचनस्यारादुपकारकत्वे समाख्याया आध्वर्यवत्त्वा-

नुपपत्तेर्यजमानाद्यन्यपुरुषजृम्भायामपि तत्कर्तृकमन्त्रपाठापत्तेः शान-
जुक्तजृम्भाकर्तृकर्तृकत्वानुवादानुपपत्तेरवश्यं जृम्भायाः पुरुषविशेषण-
त्वमङ्गीत्य जञ्जभ्यमानकर्तृविशिष्टमनुवचनमेवाध्वर्यवं विधीयते
आरादुपकारकत्वेन । ततश्च जृम्भायाः क्रियां प्रति निमित्तत्वेनान्व-
यायोगादार्यिकमेवास्या वषट्कारादिवन्निमित्तत्वमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु जञ्जभ्यमानस्य कर्तृत्वेनानुवचनं प्रति गुणत्वाङ्गीकारे
गुणानुरोधेन प्रधानभूतानुवचनस्य क्रतौ पाञ्चिकत्वापत्तेर्जञ्जभ्यमानस्य
क्रियां प्रति शब्दतो विशेषणस्यापि स्वर्गादिवदेव प्राधान्यम् । तदा
हि प्रधानानुरोधेन पाञ्चिकत्वेऽपि न दोषः । यद्यपि च तिङ्-
भिहितकारकत्वमेव प्रथमार्थं न तु संस्कार्यत्वम् । तथापि कर्तृ-
त्वस्य फलसमानाधिकरणत्वतद्वाधिकरणत्ववैशिष्ट्यभेदेन भिन्नत्वादुक्त-
युक्त्वेह फलसमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव प्रथमार्थत्वात् फलभोक्तृत्वरूप-
संस्कारसिद्धिरविकल्पैव । एतदभिप्रायेणैव च कौस्तुभे अधिकारि-
त्वस्य प्रथमार्थत्वोक्तिरिति ध्येयम् । अतो जञ्जभ्यमानोद्देशेनानु-
वचनविधानात् प्रकरणानुरोधेन च वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावात्
शुद्धपुरुषधर्मत्वम् । न च फलकल्पना । प्राणापानधारणरूपस्य
फलस्य स्ववाक्य एव कृतृत्वेन तदभावात् । यद्यपि चायमर्थवादः
स्यात्, तथापि प्रकरणावगतकृतृपकारापेक्षयाऽस्यैव स्ववाक्योपस्थितस्य
तदाशक्यपदान्तरकल्पनया फलत्वस्थौचित्याच्च । अतः शुद्धपुरुष-
धर्मत्वमिति प्राप्ते ।

न तावत् फलं कृतृम् । धत्त इति वर्तमानत्वनिर्देशेन योग्या-
नुपलब्धिबाधितत्वात् । अतोऽस्य स्तुत्यर्थत्वेनान्वयमङ्गीकृत्य फला-

पेषायां कामपदयुक्तपदान्तरकल्पनयाऽस्यैव वा भविष्यदर्शकल्पनया
फलपरत्वं परिकल्प्य तस्य कथञ्चिद्व्यञ्ज्यमानकर्तृभोग्यत्वं वाच्यम् ।
तथा सति फलं तज्जनकत्वं तद्भाषारूपापूर्वस्येत्यनेककल्पनातो वरं
प्रकरणानुरोधेन कृत्प्रकृतफलाधानयोग्यताजनकत्वमात्रं कल्पपेक्षित-
त्वात् कल्पयितुमुचितमिति क्रतुयुक्तपुरुषधर्मं पवाच्यम् । फलाधान-
योग्यतासम्पादकत्वाच्च याजमान इति प्रयोजनम् ॥३॥५६॥

ग्रंथौ ॥ अत एव दर्शपूर्णमासयोर्देवा वै ग्रंथं बार्हस्पत्यमब्रुवन्
ह्ययं नोवहेति सोऽब्रवीत् वरं वृषै किं मे प्रजाया इति तेऽब्रुव-
न्बोब्राह्मण्याथावगुरेत्तं अतेन यातयान्तस्माच्च ब्राह्मण्याथावगुरेदिति
श्रुतोदण्डोद्यमनादिरूपावगूरादिप्रतिषेधोऽपि शुद्धपुरुषधर्म एव ।
यातनारूपस्य फलस्य कृत्प्रत्वेन प्रकरणेन वाच्यसङ्कोचायोगात् । अत्र
हि आग्निषि लिङ्, प्रवर्त्तनाया बाधात् । आख्यातार्थोऽपि लक्षणया
भोगरूपानुभवो निस्तारो वा । तमिति द्वितीयार्थो विषयत्वम् ।
तथाचावगूरणकर्तृविषये अतगुणं यातनानुभवः अतसंबन्धरेण वा
तन्निस्तारो भवत्वित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु आख्यातार्थोऽनुभावनानादि, लिङ्गार्थोऽनुकूलव्यापार एव ।
तथाच तं प्रति भवान् ग्रंथरनुभावयेदित्यर्थः । अत्र लिङ्गुपादानेन
पूर्ववद्वर्त्तमानत्वाप्रतीतेर्यातनायाः साध्यत्वावगमास्त्रिविधफलं काम-
पदाद्यभावेऽपि कृत्प्रम् । अतः शुद्धपुरुषधर्म इति प्रत्युदाहरणमा-
त्रम् । अतएव सामान्येन ग्रंथोर्वरदानमपि सङ्गच्छते । पुरुषधर्मत्वञ्च
पुरुषनिष्ठफलजनकक्रियाविषयतामात्रं, न तु पुरुषस्य संस्कार्यतया
श्रेयित्वं प्रमाणाभावादिति ध्येयम् ।

न च क्रतौ अवगूरणप्राप्त्यभावाद्देवास्त्रोत्कर्षसिद्धेर्न प्रत्युदाहरण-
त्वमिति वाच्यम् । अन्वाहार्येषामत्यसम्भवे तस्यापि तदर्थं प्राप्तेः ।
क्रतूपकारकतया प्राप्त्यभावेऽपि न खिद्यसुपेयादित्यादिवत्क्रतुमध्य-
प्रसक्तप्रतिषेधस्यापि क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेश्च । अतश्च फलस्य कृत्तत्वादेव
पुरवधर्मत्वम् । अथ चार्थवादोऽस्तीत्यस्य वा पदान्तरस्य फलपरत्वं,
अस्यैव खर्गादिवदा तत्परत्वमित्यादि तु खद्यमूहम् ॥३॥६०॥

प्रागवरोधात् ॥ दर्शपूर्णमासयोरेव, मन्वावदाससा न संवदेदिति
श्रुतम् । मन्वावदासा रजस्वला । अस्य च प्रतिषेधस्य फलाश्रवणात्
क्रत्वङ्गत्वे नानुपपत्तिः । न च यस्य त्रत्येऽहन् पन्थनालभ्युका ख्यात्
तामपवृध्य यजेतेति वचनेनैवानालभ्युकापदवाच्यरजस्वलाऽपरोधोऽन्तरं
ह्याप्रत्ययेन यागप्रयोगकर्त्तव्यताविधानात् क्रत्वङ्गभूतस्य लौकिकस्य
च याजमानस्य आर्त्विजस्य वा रजस्वलासंवादस्याप्रसक्तेः कथं प्रति-
षेध इति वाच्यम् । अन्यस्याप्रसक्तावपि साधारणद्रव्यतया त्रीन्ना-
द्यंशेऽनुमतिरूपस्य तस्य प्रसक्तेः । अनुमतेरपि परम्परया ज्ञातुं
शक्यत्वेन संवादाप्रसक्तौ तु पन्थतिरिक्तरजस्वलासंवादस्य क्रतुमध्ये
रागतः प्राप्तस्यापरोधवाक्यविषयस्य स्यतौ निषिद्धस्यापि क्रत्वर्थतया
प्रतिषेधोऽनुतवदननिषेधवदिति प्राप्ते ।

मनुजा, रजस्वला च वंढस्येत्यादि प्रक्रम्य,

होमे प्रदाने भोज्ये च घदेभिरभिवीक्षितम् ।

दैवे हविषि पिश्वे वा तद्गच्छत्ययथायथम् ।

इत्युक्त्वा, तमप्यनयेत् तत इत्यनेन रजस्वलामाचस्य दैवकर्मभाषे
वाक्येन आहुप्रकरणं बाधित्वा अपमथविधानात् तथा च संवादा-

प्रसक्तेर्न क्रत्वर्थत्वम् । न चेद्यमेव अतिस्तस्यामूलम् । स्यतेर्देवकर्म-
मात्रविषयत्वेन सामान्यरूपत्वात् । न च रजस्वलामात्रस्यापनये
अपरोधवाक्यवैयर्थ्यम् । अपरोधवाक्यस्य पत्न्या सहैव पत्युरधि-
काराद्भ्रूजस्वलायास्यानधिकारेण तां विना यागाकरणप्रसक्तौ दर्श-
पूर्णमासकरणविधिर्यत्वात् । अत एव तत्रत्यमपदध्येत्यनुवादः । अत-
स्याप्रसक्तत्वात् पुरुषार्थ एवायं निषेधः । अत्रैतन्प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थ इति
तु शक्यते वक्तुमिति श्येयम् ॥३॥६१॥

अप्रकरणे ॥ अनारभ्य, सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो-
भवतीति श्रुते, न तावत्क्रतुगतहिरण्योद्देशेन सुवर्णत्वविधिः ।
धारणप्राप्त्यभावेनानुवादानुपपत्तेः । नापि हिरण्यं हस्ते सम्प्रदाय
घोऽग्निस्तोत्रमुपाकरोतीति विहितक्रतुहिरण्यधारणानुवादेन सुव-
र्णत्वविधिः । विग्रिष्टोद्देशापत्तेः । अतो भार्यमिति कृतप्रत्ययेन
सुवर्णस्य कर्मत्वाभिधानान्तदुद्देशेनैव धारणाख्यसंस्कारविधिः ।
हिरण्यपदस्य तु सुवर्णरजतसाधारणवाचिनोऽनुवादित्वम् । न चैव-
मपि क्रतुगतसुवर्णोपस्थितावेव प्रमाणाभावः । सुवर्णस्वरूपे आन-
र्थक्यास्त्रौकिकक्रियासाधनीभूतग्रहणेऽपि तत्तादवस्थ्यात् सुवर्णस्यैव
श्रुतकर्मत्वान्वयाऽनुपपत्त्या स्तर्गार्थवादिकफलकत्वनस्य चात्रयाभा-
वादानुपपत्तेः । परिशेषादेव क्रतुगतसुवर्णोपस्थितिलाभोपपत्तेरिति
प्राप्ते ।

न तावत्प्रकरणात्क्रतुसम्बन्धोपपत्तिरनारभ्याधीतत्वात् । नापि
जुहादिवदव्यभिचरितत्वात् । लोकेऽपि सुवर्णसत्त्वेन व्यभिचारात् ।
न वा पारिशेष्यात् । श्रुतकर्मत्वान्वयाऽनुपपत्त्या सुवर्णस्यार्थवादिक-

फलसाधनत्वकल्पनाया एव प्रसङ्गेः पारिशेष्याभावात् । धारणस्य संस्कारकस्य सुवर्णस्यात्रयापेक्षायां तत्त्वेनाप्यर्थादन्वये बाधकाभावात् । न चेष्टापत्तिः । तथात्वे धारणसुवर्णाभयकरणकयोर्दोर्भावनयोर-पूर्वयोस्तत्पदयोश्च कल्पने गौरवापत्तेः । सुवर्णांग्रेऽप्यपूर्वविधित्व-प्रसङ्गाच्च । अध्वर्युं दृणीते, स्नाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ तु उभयोरपि दृष्टार्थत्वादुक्तगौरवाभावेन संस्कारविधिन्यथाऽनुपपत्त्या विनियोग-कल्पनेऽपि न दोषः । प्रकृते तु धारणेन सुवर्णं संस्कारार्थेन च तदाश्रितेन फलं भावयेदिति कल्पने गौरवम् ।

अतः कृतप्रत्ययसंज्ञा एकैवाच भावना । तस्याच्चावश्यकत्वादार्य-वादिक्कस्य फलस्यैव भाव्यत्वं, न तु सुवर्णस्योद्देशानेकत्वप्रसङ्गात् । अतः सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गात् सुवर्णहिरस्यधारणमेवार्थकर्मतथा विधीयते । किञ्च सुवर्णस्वरूपे आनर्थक्ये यथैव तत्कार्यं क्रतुरेवं ज्ञौकिक्यपि क्रिया । तस्यामपि च नैवानर्थक्यम् । चेचकर्मणि बाह्विहिरणादिवन्निर्विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेन धारणास्यसंस्कारोपपत्तेः । अतः परिशेषाभावाच्च क्लृप्त्यर्थत्वम् । न चोभयार्थत्वम् । एकस्यैव विधेरंग्रे प्रयोजकत्वमंग्रे च प्रधानप्रयुक्तत्वादप्रयोजकतेति वैकृत्याच्च । अतः सक्तुवद्विनियोगभङ्गमपि प्रकृत्य धारणास्यार्थकर्मतैव युक्ता ।

न च तस्यापि वैदिकक्रियात्वसामान्यात्कल्पत्वं सादृश्येन क्लृप्त-स्थितौ धर्मातिदेशस्येवाङ्गत्वेऽपि बाधकाभावादिति वाच्यम् । विधिसंज्ञेनोपस्थितेषु नियमेन सर्वेष्विष्टेषु तद्गतनिरतिशयत्वस्यापि सर्वपुरुषाभिसापितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया स्वर्गस्यैव कल्पनीयत्वात् । आर्धवादिक्कस्य वाक्योपात्तत्वेन ततोऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्च ।

क्रत्वर्थत्वे तु स्वगतेन वैदिकक्रियात्वेन क्रतुगतस्य तस्योपस्थितौ क्रतोऽपस्थित्या तदङ्गत्वकल्पने गौरवम् । अत एव विश्वजिह्वाचि-
सचादौ न तत्कल्पनम् ।

प्रकृते तु विशिष्टधारणस्वार्थवादिकमेव फलमिति पुरुषार्थता । तत्त्वं सुवर्षस्य कर्मत्वमेव । तस्यैव त्वार्थवादिकफलम् । तेनेति पदाध्याहारस्य स्तुतिपद्येऽपि समानत्वात् । न चात्रात्रयापेक्षाविधि-
वैयर्थ्यं, तस्य संस्कारविधिनेव परिहारात् । दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृस्यो-
भवतीत्यत्र भविष्यदर्थकत्वमात्रलक्षणा तु पूर्वपक्षिणोऽस्यविशिष्टा ।
स्तुतिलक्षणा सुवर्षपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च तवाधिकेति ममेव
साधवमिति ॥३॥३२॥

श्रवोऽप्रकरणे ॥ अमारभ्येवाधीतं, येन कर्मणेत्येत् तत्र जयां
जुहुयादिति । कर्मणा ऋद्धिं स्वफलाधिक्यं प्राप्तमित्यर्थः । अतश्च
यथावस्थितफलार्थं विनैव जयादौन् कर्माणि । कर्मभ्यः फलाधिक्ये-
च्छायान्तु जयादयः कर्माङ्गम् ।

तत्र च कर्मत्वस्य क्रतुव्यभिचरितत्वाच्च तावज्जुहादिवत्तदुप-
स्थितिः । न च लौकिकस्य कर्मणः कृतिभोजनादेर्दृष्टार्थत्वेना-
दृष्टार्थजयादिपादकत्वाद्योगः । रोहिण्यां कृषिकर्माणि कारयेत्,
पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां ज्ञेयमर्थादायां द्यावापृथिवीयं वसिं
हरेदित्यादिवदस्यापि निर्विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेन फलोपचयार्थत्वेन वा
ग्रहणोपपत्तेः । न च तथापि जयादेराहवनीयसाध्यत्वात्कृष्यादौ
तदभावादनङ्गत्वम् । जयादेरेव होमत्वेनाहवनीयप्रणयनप्रयोजक-
त्वोपपत्तेः । न च प्रधानस्य देशासम्भवादनङ्गत्वम् । अङ्गगुणविरो-

धन्यायेन तदसम्भवेऽप्यङ्गत्वोपपत्तेः । कृषिदेशेऽग्निमयनेन समान-
देशसम्भवाच्च ।

वस्तुतस्तु कृष्यादेर्दृष्टार्थतया विधेयत्वाभावेन प्रयोगविध्यभावा-
दङ्गप्रधानयोरेकदेशत्व एव प्रमाणाभावः । अस्तु वा तत्तथापि
तस्य लिङ्गादिरूपप्रमत्तत्वाभावेन वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेर्लौकि-
कसाधारणसर्वकर्मार्यत्वमेव जयादीनामिति प्राप्ते ।

अग्निमदैदिककर्माग्ने तस्य परप्रयुक्ताग्निमत्प्रणयनोपजीवित्वं
तदन्यकर्माग्ने च तत्प्रयोजकत्वकल्पनमिति गौरववैकल्यादिभिर्या
कामश्रुतीनामाहिताग्न्यादिमात्रविषयत्ववज्रयादिविधिनेव कृष्याच्च-
वार्यमग्निमत्कर्मार्यतथैव जयादिविधानाग्नेतरकर्मार्यत्वम् ॥३॥६३॥

दोषात् ॥ अनारभ्य, प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयस्य स्त्रीं देवतामा-
हृत्य पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तन्निरवपत्ततो-
वै स वरुणपाशादसुस्यत वरुणो वा एतं मृच्छति घोऽश्वं प्रतिमृच्छति
थावतोऽश्वाग्रतिमृच्छीयात्तावतो वारुणांसतुष्कपालान् निर्वपेदिति
श्रुतम् ।

प्रतियद्ग्रहोऽच दानपर इत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । ततश्च
यन्मिचदायादादिभ्यो लौकिकं दानं तस्यन्विनीयमिष्टिः, किं
वाऽश्चदानमात्रसन्विनी, किं वाऽग्निमत्कर्माङ्गभूताश्चदानसन्-
न्विनीति चिन्तायाम् । अर्थवादानुरोधेन दानविषयत्ववदस्या इष्टे-
र्दाषनिर्घातार्थत्वस्याप्यवगमाद्दोषस्य च न केशरिषो ददातीत्यनेना-
विहितलौकिकविषयत्वान्तदनुरोधेनास्यापि लौकिकदानविषयत्वम् ।
इदं हि वचनं यचामियनेन सामान्यतो विहिते अश्वविषये

रक्षया प्रवृत्तिर्यत्र वा नैव विहितं तथा मित्रदायादादिभ्यस्तद्विषयम् ।

अत एव यत्र विश्वजिदादौ सर्वस्वदानेऽश्वदानं नियतं तत्र तत्प्रकरणस्यैव वाक्यान्तरेणैव तस्य पर्युदासेऽप्यस्य शाखान्तरीयवचनस्योक्तविषयनिषेधत्वमेव । अतस्तत्र निषेधबलेन दोषावगतेस्तन्निघातार्था इष्टेरपि तद्विषयत्वम् । भेदनहोमस्यैव भेदनवद्ग्रहपूर्णमासविषयत्वम् । अत एव दोषनिघातः फलं, अश्वदानं च निमित्तं न तु श्रेष्वि । तथात्वे उक्तफलत्वानुपपत्तेः । अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावाच्च । यदि त्वस्यादोषनिघातार्थत्वं नाभ्युपगम्यते, ततो यावच्छब्दसमभिव्याहारेणाश्वदानस्योद्देश्यत्वावगतेस्तावच्छब्दसमभिव्याहृतायाः प्राप्तेऽस्तदङ्गत्वापाताभिनिमित्तत्वानुपपत्तिः । न हि यावच्छब्दो निमित्तवाची ।

न च यावत्तावच्छब्दाभ्यां क्रियाद्वयसम्बन्धमात्रावगतौ श्रेष्वित्वपक्षे आरादुपकारकत्वेन तत्र त्वापत्तेस्तावच्छब्दस्य प्राप्यभावेन विधेयत्वप्रसङ्गाभिनिमित्तत्वपक्षे च प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिरिति न्यायेनैव तावच्छब्दार्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादिधिसाधनेन निमित्तत्वावगतिः सिद्धान्ते सुलभेति वाच्यम् । पक्षद्वयेऽपि निमित्तत्वानुरोधेन आवृत्तिप्रसक्तौ काष्ठस्यैक्ये तन्मूलप्रान्तेस्तावच्छब्दस्य प्रतिप्रसवविधित्वावश्यभावात् । अत एव मृत्तुयादिति श्लिङ्गः प्रयोजकत्वापरपर्यायहेतुत्वार्थकत्वेऽपि श्रेष्वित्वेऽपि तदुपपत्तेर्निमित्तत्वनिश्चयो दुर्लभः । प्रत्युतापेक्षितत्वाच्छेषित्वमेव सिद्धान्ते स्यात् । मम तु दोषनिघातार्थत्वात्तन्निश्चय इति वैषम्यम् । अतस्तद्वचनेन शौकिक-एवाश्वदाने आहिताग्नेः स्यादिति प्रथमः ।

द्वितीयस्तु तदर्थवादे जलोदरापरपर्यायो वरुणग्रहाख्यो दोषः ।
 स नैव प्रत्यक्षादिना वैद्यकसंहिताभिर्वाऽम्बदानजन्यतयाऽवगम्यते ।
 अथ मुख्यार्थबाधेऽपि पापमेव वृणोतीति व्युत्पत्त्याऽवयवयोगेन
 वरुणग्रहग्रन्थेनोच्येत, ततो वैदिके दानेऽपि कथञ्चित् त्यागाद्दुःख-
 दर्शनात्तदेव वरुणग्रहग्रन्थेनोच्यताम् । दृष्ट्याऽम्बरविनोदेन च
 दुःखग्रमनात्स एवैवमित्यस्याप्युपपत्तेरस्यादोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणा-
 भावासौक्तिकमात्रविषयत्वानुपपत्तेर्वाक्यसंकोचायोगेन सर्वविषयत्वम् ।
 न च गृह्योद्यादिति खिन्ना विहितत्वेनोक्तत्वाद्विहितस्योपस्थितिः ।
 उद्देश्यस्य विहितत्वेन विशेषणयोगात् । अतः सर्वविषयत्वमिति
 प्राप्ते ।

जयादिन्यायेनैव सौक्तिके फलकल्पना वैदिके नेत्येवं विहिते-
 ऽप्यग्निरहिते तत्प्रणयनादिप्रयोजकत्वमितरत्र नेत्येवञ्च वैख्यापत्ते-
 र्विधिज्ञासवानुरोधेनैव स्वसंकोचं कामश्रुतिवदेवानुमन्यते । अत-
 स्त्याग्निमत्कर्मसम्बन्ध्यम्बदानमेवोद्देश्यम् । तदपि च न श्रेषितया ।
 प्रवर्ग्यन्यायेनाम्बदानगतप्रयोजनवत्त्वजिज्ञासायामवश्योपस्थितकतोरेव
 श्रेषित्वकल्पनौचित्यात् । अतस्योपसद्देव नाम्बदानहेतुत्वं श्रेषितया
 अपि तु निमित्ततयैव । अस्तु वा तत्तथापि अग्निमत्कर्मसम्बन्ध्यम्ब-
 दान एवेयमिष्टिः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अचोदितं च ॥ सेयमिष्टिर्न प्रतिघृहीतुरपि तु दातुरेव । उप-
 क्रमस्वार्थवादे प्रजापतेर्दातुरेव प्रधानभूतस्य स इत्यनेन परामर्शात् ।
 प्रजापतिरेव वरुणायाम्बं दत्त्वा स्नां देवतां सम्बदानरूपां वरुणं जलो-
 दररूपेण प्राप्त इत्यर्थावगमाम्बत्तस्यैव तद्धिर्नोकार्थमिष्टिकर्तृत्वाव-

गतेद्वैद्वादिदेवोपसंहारस्यप्रतिग्रहीत्वपदस्य दाद्वलक्षणार्थत्वात् ।
अथवाऽऽख्यातेन साक्षात्प्रयोजकसाधारणेन कर्तृमात्राद्येपात्साक्षात्स-
म्भवे प्रयोजककर्त्तृनापेक्षेऽपि इहोपक्रमानुरोधेन तदाद्येपात्प्रतिग्रहं
यः कारयेदित्यर्थावगतेर्विमैव लक्षणां दातुरितिः ।

न चैवं तेन गतार्थत्वम् । मैत्रायणीयशाखायां स एषोऽश्वः
प्रतिगृह्यते इत्येवं प्रतिग्रहोपक्रमाया एवास्या आख्यानान्तदश्रेणोप-
क्रमस्येऽप्यर्थवाद एव लक्षणेत्यधिकाग्रहायाः सत्त्वात् । तन्निवृत्तिस्तु
शाखान्तरे प्रतिग्रहीतुरिच्छवगनेऽप्यस्यां शाखायां प्रबलोपक्रमे
प्रमाणाभावेन लक्षणानुपपत्तेरेतद्वचनेन दातुरिष्टौ बाधकाभावात्
दूरस्थकर्मानुवादेन उद्देश्यसम्बन्धानुपपत्तेरस्य कर्मान्तरविधायकत्वाच्च
नामादीनामुपस्थापकानामभावेन शाखान्तरन्यायाभावाच्च । दातुप-
क्रमानुरोधेन मैत्रायणीयशाखास्थोपक्रमस्यापि प्रयोजककर्तृत्वाभि-
प्रायेण व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च ॥३॥६५॥

पानव्यापच ॥ अनारभ्यैव, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्धते
यः सोमं वमिति तस्मात्सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेत्सोमवामिन् इति
श्रुतेष्टिरपि वैदिकस्यैव सोमस्य वमने न तु सौक्तिकस्य । वैदिक-
गौरवादिभयेन जयादिहोमवदेवोभयार्थत्वस्य तावदनुपपत्तेः । न
चास्यप्रतिग्रहेष्टिवहोषनिर्घातार्थत्वकल्पनया सौक्तिकमात्रविषयत्व-
ग्रहा । वमनजन्यस्यार्थवादिकस्येन्द्रियवीर्यनाशाख्यवृर्धिर्हूपस्य दोषस्य
वैदिकसोमवमनेऽपि जायमानत्वात् । तन्निर्घातार्थत्वस्य प्रत्यक्ष-
बाधितत्वाच्च । वैद्यके वमनार्थतयैव सोमपानविधानात् तस्येन्द्रि-
यादिनाशकत्वानुपपत्तेः । अत इन्द्रियवीर्यवृर्धिर्पदेन लक्षणया

क्रतुवैगुण्यस्यैवोपादानात्तन्निर्घातार्थत्वमेवास्या इष्टेर्युक्तम् । जायते
 च मामेका वाक् नाभिमतिगाइत्यादिमन्त्रवर्णात्मन्यग्जरणात्मस्यैव
 भक्षणस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेर्वमने क्रतुवैगुण्यम् । अतश्चाश्वदान-
 वदमनस्य वैधत्वाभावेऽपि इष्टेरग्निमत्क्रतुविशेषाङ्गत्वमविरुद्धम् ॥
 ३॥६६॥

तत्सर्वं च ॥ सैव किं याजमान एव वमने स्यादुतार्त्विज्येऽपीति
 चिन्तायाम् । अत्विम्बमनेऽपि प्रतिपत्तिविश्वोपादिना वैगुण्यस्याव-
 श्यकत्वात्तत्समाधानार्थमियमिष्टिः स्यादेवेति प्राप्ते ।

दृष्टिसावद्विद्यं क्रत्वङ्गत्वाद्यजमानेन कार्या । अत्विग्भिर्भजमान-
 द्रव्यस्य त्यक्तमग्रकत्वात् । स्वद्रव्येण स्वाग्निषु करणे पुनः क्रत्वर्थ-
 त्वानुपपत्तेः । यजमानकर्तृकायाश्च न अत्विम्बमनस्य निमित्तता, यः
 सोमं वमितौति यच्छब्दबलेनेष्टेर्वमनसमानकर्तृकत्वावगतेः । तस्य
 सोपादेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । अतश्च समानकर्तृकत्ववशाद्य-
 यपौयमिष्टिर्नैमित्तिकी क्रत्वपकारिका, यदि वा नैमित्तिक्येवार्थ-
 वादवशात्क्रतुवैगुण्यसमाधानार्था सती आरादुपकारिका, यदि वा
 वमनस्य जृम्भावदेवार्थिकं निमित्तत्वमङ्गीकृत्य तददेवेयमिष्टिः षष्ठ्या
 क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारिका, सर्वथा यजमानवमन एव स्यात् अत्विम्ब-
 मने तु सामान्यविहितं यजुर्भेषनिमित्तम् ॥३॥६७॥

सर्वप्रदानम् ॥ शेषभृतसोमवमनप्रसङ्गात्किमाग्नेयादौ कृत्स्नस्य
 पुरोडाशादेर्यागसाधनता होमस्योत द्यवदानादेरेव तत्पुरोडाशा-
 दिस्तु तत्रकृतिरुत कृत्स्नः पुरोडाशादिः यागसाधनं होमस्तु तद्द्व्य-
 वदानस्यैवेति चिन्तायाम् । उत्पत्तिवाक्ये कृत्स्नस्यैव साधनत्वप्रतीतेर्न

40115
Indk 212.143

BIBLIOTHECA INDICA:

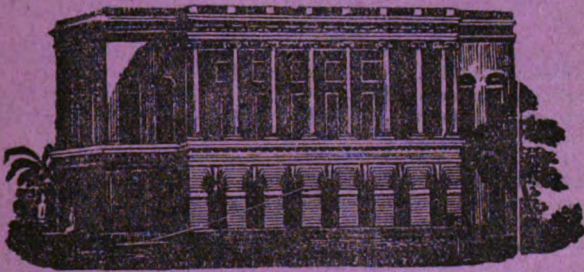
BRITISH MUSEUM LIBRARY
DEC 10 1901
CAMBRIDGE, MASS.

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Gift of the Society

NEW SERIES, No. 993.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬĀ DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀMSĀ SCHOOL OF HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.
VOL. I, FASCICULUS III.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1901.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Ra.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	...	...	0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4	2
Aitarēya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	7	8
Aṅu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /1/ each	...	...	10	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	...	1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-3	...	...	1	2
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1	...	...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	...	...	6	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1-4	...	...	1	8
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18.	...	...	19	14
Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	1	8
Çlokovartika, (English) Fasc. 1-2	...	...	4	8
*Çrauta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 4-15 @ /6/ each	...	...	5	10
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	2
Çrī Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I, Fasc. 1-2	...	...	1	8
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-4	...	...	4	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	10	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	3	6
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	2	4
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	4	2
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	...	3	0
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	1	2
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	4	8
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	14
*Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	...	1	2
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	...	1	8
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/	...	...	5	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	0	10
Nyayabinduṭikā, (Text)	...	...	3	6
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	6	0
Padumawati Fasc. 1-3 @ 2/	...	...	...	...

तावद्ब्रह्मवदानस्यैव यागसाधनत्वम् । न हि चतुरवत्तं जुहोतीत्येतदु-
त्पत्तिवाक्यम् । तथात्वे आग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवताद्यनेकगुणविधाने
वाक्यभेदापत्तेः । अतश्चोत्पन्नशिष्टत्वेन पुरोडाशावरुद्धे यागे चतुर-
वत्तविधानानुपपत्तेः चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना यागमनूद्यावदा-
नाख्यसंस्कार एव निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीतिवदिधीयते । न हि
यागाद्भूमोभिद्यते, येन जुहोतिना नानुवाद इत्याशङ्क्येत । जुहोति-
चोदितानामपि, स एष यज्ञः पञ्चविध इत्यादौ यजिनाऽनुवादात् ।
यजतिचोदितानाञ्च प्रयाजादीनामभिक्रामं जुहोतीति जुहोति-
नाऽनुवादाच्च । यागहोमयोर्भेदे प्रयाजानूयाजमृहमेधीययागादौ
प्रक्षेपे प्रमाणाभावाच्च । अतो यागहोमयोरभेदाद्युक्तो जुहोतिना
यागमनूद्य प्रदेयपुरोडाशसंस्कारकतयाऽवदानविधिः । अतश्च हस्त-
स्यैव पुरोडाशस्यावदानेन संस्कार्यत्वात् पुनः पुनरवदाय याग इति
ज्योतिष्टोमवद्यागाभ्यासेऽपि न दोषः ।

वस्तुतस्तु । सर्वं पुरोडाशं पुनः पुनरवदाय सकृदेव हृद-
यादिवद्वाग इत्यपि शक्यं वक्तुम् । शेषकार्याणि स्निष्टकृदा-
दीनि तु प्रकृते विद्यमानशेषाभावाद्भविरन्तराक्षेपकाणि । तदा-
क्यश्चशेषशब्दस्तु अवशिष्टवचनत्वासम्भवादाद्येन शेषं संस्त्रापयतीति
वदन्यपरः । दृष्टञ्च शेषशब्दोऽन्यथापि ततः शेषेण विशिष्ट-
देशजात्यादिमतोजन्म प्रतिपद्यत इति गौतमस्मृतौ स्वर्गारम्भक-
सुकृतातिरिक्तसुकृतपरः । न हि स्वर्गारम्भकसुकृतशेषेण देहान्तर-
प्राप्तिरन्यथान्यस्य व्यापारायोगात् । अतस्तत्र शेषशब्दोऽन्यवाच्ये-
वेति प्रकृतेऽपि हविरन्तरमेव पूर्वसदृशं शेषशब्दवाच्यं भविष्यति ।

असु वा शेषकार्यानुरोधाद्यस्य कस्यचित् प्रकृतस्यैकस्य हविषः शेषस्थापनं, इतरेषां तु सर्वहोम एव । तदा च तद्विषयमेव मध्यपूर्वार्धवाक्यमिति प्राप्ते ।

न चतुरवन्तवाक्येनावदानविधिः, द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेनैव प्राप्तेः । अनेनैव विधानेऽपि वा निष्ठाप्रत्ययोपादानवैधर्म्यप्रसङ्गेनावदानसंस्कृतस्यैव द्रव्यस्य विधेयत्वाच्च । अतश्च यागानुवादेनावन्तस्यैव हविष्टेन विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्येऽष्टाकपास्तपदं पशुसोमवत् प्रकृतिद्रव्यविधायकम् । अतश्चावन्तस्यैव यागसाधनत्वाद्वग्निष्टस्थानुनिध्यक्षप्रतिपत्तिशेषकार्याणीति भाव्यकारः ॥

वार्त्तिककारस्तु । न यागहोमयोरभेदः । याज्ञिकानां देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागे प्रचेपाङ्गके यजिपदप्रयोगाद्देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रचेपेषु समप्रधानेषु जुहोतिप्रयोगात् प्रचेपाङ्गकक्रियाद्वयवृत्तिजातिर्यागत्वं, क्रियाचयवृत्तिजातिश्च होमत्वमिति तयोर्भेदात् । अत एव न यजिनाऽङ्गभूतोऽपि प्रचेपः शक्नोष्यते, अपि तु प्रमाणान्तरसम्भ्य एव । तदन्वयेत्यादिवाक्ये यागमाचानुमानेऽपि अङ्गभूतस्य प्रचेपस्याप्राप्तत्वाच्चतुरवन्तवाक्येनैवावन्तोद्देशेन तद्विधानम् । अतएव तच्च द्वितीयाऽप्युपपद्यते । यागे त्वष्टाकपास्तः कस्तू एव हविः । प्रचेपस्तु त्यागसमानकालीनस्तदुत्तरकालीनो वा द्वावदानस्य प्रतिपत्तिः । अतएवाचत्यजुहोतिनोद्देशत्यागयोदुत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तेर्लक्षणाया प्रचेप एव प्रतिपाद्यते । एवं च यत्र प्रकृतौ विकृतौ वा प्रत्यक्षवचनेनातिदेशेन वा प्रचेपप्राप्तिस्तत्र नाच्चेपः प्रचेपस्य । अन्यत्र तु प्रयाजादौ प्रमाणान्तराभावाच्च न प्राप्तिस्तत्र यजिनैवाच्चेपः । तदङ्ग एव

शक्तिपहात् । पालीवतादौ तु देवतासम्बन्धेनोद्देशत्यागयोरेव कल्प-
नात् पर्यग्निकरणान्तगरीति विधानेन च प्रक्षेपानतिदेशात् न
प्रक्षेपः । गृहमेधीयादौ तु आच्यभागवत् पुनःश्रवणादा तत्कर-
मिति विशेषः । अतश्च कर्तव्यस्यैव पुरोडाशस्य देवतायै त्यागादुप-
सृक्तस्य च द्रवदानस्य प्रक्षेपणमिति प्रतिपत्तिः । उत्तरार्धादेश
स्त्रिष्टुप्दादिना । न च त्यक्तस्य स्त्रिष्टुक्ते पुनस्त्यागानुपपत्तिः ।
वचनवशेन त्यक्तस्यापि पुनः स्त्रीकारेण त्यागोपपत्तेः । अतोऽस्ति
शेष इति सिद्धम् ॥२॥६८॥

अप्रयोजकत्वात् ॥ अत्र भाष्यकारेण शेषकार्याणामर्थकर्मत्वा-
देकस्मादेव इविषः शेषकार्याणि कर्त्तव्यानीति पूर्वपक्षधित्वा प्रति-
पत्तित्वं प्रसाध्य सर्वेभ्य इति सिद्धान्तितम् । तच्चतुर्थ एतादृशविषये
प्रतिपत्तित्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् पुनश्चत्वापत्तेः पूर्वाधिकरण-
प्रयोजनकथनार्थान्वेतानि सूत्राणीति वार्त्तिककारो व्याचक्ष्वौ ।

यदि पूर्वाधिकरणे शेषकार्याणां हविरन्तराक्षेपकत्वं पूर्वपक्षे, तदा
स्यष्टमेव प्रयोजनम् । यदा तु शेषकार्यानुरोधेन शेषस्थापनं, तदा
तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजौवित्वेनाप्रयोजकत्वेऽप्यर्थकर्मत्वेन तुषोपवाप-
कपाक्षवच्छेषस्य गुणभूतत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याव्यव्या-
दुपादेशविशेषणत्वेन तद्गतसङ्ख्याया विवक्षितत्वादेकस्मादेव करणं
शेषकार्याणाम् । सङ्कल्पकदिति वीष्णाश्रवणं तु चतुर्थं चतुर्थेऽहन्व-
हीनस्येतिवत्प्रयोगान्तरविषयम् । सिद्धान्ते तु विद्यमानशेषत्वात्स-
त्वात्तुर्थिकन्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वादेविवक्षितसङ्ख्याशेषाख्यसंस्कृतार्थानु-
रोधेन सर्वेभ्यः करणम् । वीष्णा चोपपन्नतरा ॥ २॥६९॥

एकस्माच्चेत् ॥ परप्रयुक्तद्रव्योपजीविनोऽर्थकर्मणश्च तुषोपवापादे-
रनेकपुरोडाशीयकपालानां मध्ये एकस्मिन् कपाले गृह्णामहे अग्नि
यमप्राप्तौ आग्नेयस्य मुख्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात् तदतिक्रमकारणा-
भावेन तदीयकपालस्यैव ग्रहणम् । याज्ञतावच्छेदकञ्च प्रथमोप-
स्थितत्वं न त्वाग्नेयत्वम् । अतो विहतावन्यविकारस्य तच्चेन तदीय-
मेव कपालं याज्ञम् ।

यत्त्वच मूले सङ्कृतिस्त्रोभेन कृत्वाचिन्तया यदा शेषकार्यानुरोधेन
यस्य कस्यचित् स्थापनं तदा कस्येत्यपेक्षायां मुख्यस्येति सिद्धा-
न्तितम् । तदाग्नेयवेक्षायां शेषकार्याणामबुद्धिस्थत्वाच्छेषस्थापना-
च्चेपानुपपत्तेः शेषकार्यानुष्ठानवेक्षायां चान्यस्यैव स्थापनोपपत्तेरपे-
क्षितम् । तत्रत्यमुख्यपदं वा प्रथमोपस्थितपरम् । ततश्च यस्यैव यत्र
प्रथमोपस्थितिराद्यस्यान्यस्य वा, तस्यैव तत्र ग्रहणमिति न्याय-
शरीरार्थः ॥ ३॥७०॥

भवाश्रवणात् ॥ आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्धा कृतस्येदं ब्रह्मणः
इदं होतुरित्यादिमन्त्रवर्णकश्चितो विभागरूपो व्यादेशः श्रुतः ।
स किं दक्षिणारूपतया परिक्रथार्थः सन् षड्लिकसंस्कारार्थः, उत
भक्षणरूपतया प्रतिपत्त्यर्थः सन् शेषसंस्कारार्थ इति चिन्तायाम् ।
भक्षणस्याश्रवणाद् ब्रह्मण इत्यादिषष्ठीश्रुत्या च वासिष्ठादिवद्ब्रह्मादीनां
स्त्रामित्वावगमात् तस्य च दानमन्तरेणानुपपत्तेस्तस्य च त्यक्तेऽपि
पुरोडाशे स्त्रिष्टुष्टद्वेव स्त्रीकारकस्यकत्वोपपत्तेः सोमसमसवदृत्तिक-
संस्कारार्थं दक्षिणादानविधिरेवात्र कल्प्यते । अत एव एषा वै दर्श-
पूर्णमासघोर्दक्षिणेत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । अतः परिक्रथार्थ इति प्राप्ते ।

सकलस्यैव पुरोडाशस्याग्रये त्यक्तत्वाद्दनीशो यजमानो न शक्नो-
 त्यन्यास्तेन परिक्रेतुम् । अतस्तव मते पुनः स्त्रीकारो दानं आन-
 तिस्येत्यनेककल्पना । खिष्टकृति तु यागस्य श्रुतत्वात् स्त्रीकारकल्प-
 नेऽपि न दोषः । अतोवरभक्षणकर्तृत्वमेव सम्बन्धसामान्यवाचिषष्ठ्यर्थं
 परिकल्प्य शेषापेक्षितशेषप्रतिपत्तिरूपं भक्षणमेव ब्रह्मादिकर्तृकं
 मान्स्ववर्षिकविधिना विधीयते । अवश्यं चान्तिरप्यनेन भक्षणोप-
 योगिन्येव जननीया, न तु गृहसुवर्णादिवत् क्रियान्तरोपयोगिनी,
 अयोग्यत्वात् । अतश्चावश्यकत्वाद्भक्षणमेव सम्बन्धघटकं कल्प्यते न
 क्रियान्तरं समर्पणादि गौरवात् । अतश्च ब्रह्मसम्बन्धि समर्पणमेव
 शेषप्रतिपत्तिस्तेन तु गृहे नीत्वा स्वयं अन्यद्वारा वा भक्षणं सम्पाद-
 नीयमित्यपास्तम् । आवश्यकभक्षणस्यैव तत्कर्तृकस्य प्रतिपत्तिलोप-
 पत्तौ क्रियान्तरकल्पने गौरवात् । दक्षिणाश्रुतिस्तु आनुषङ्गिका-
 नतिसाधनत्वादर्थवादः ॥ ३ ॥ ७ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
 द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ।

आख्याच्च ॥ उपांशुयाजप्रयाजाख्यभागानूयाजादिद्रव्याणां जौह-
वादीनां स्निष्टहृदिडादीनि शेषकार्याणि कर्त्तव्यान्वृत नेति चिन्ता-
याम् । उत्तरार्धात् सक्तसक्तसमवद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यती-
त्यादिवचनेभ्यो वेद्यां हवींभ्यासादयतीतिवदङ्गप्रधानसाधारणहवि-
रर्थत्वप्रतीतेः कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

सत्तावदेषां तत्तद्यागेषु असाधारणं प्रयाजानूयाजेषु जौहवाद्ये-
कदेशरूपं आख्यभागोपांशुयाजेषु च वाचनिकध्रौवोपादानं चतु-
र्द्वितीयं, तस्य तत्तद्यज्याच्चिन्नप्रक्षेपरूपविशेषप्रतिपत्तिसत्तात् चतु-
र्द्वितीयं जुहोतीति भाष्यकारदृष्टोपांशुयाजावान्तरप्रकरणस्त्रवाक्या-
देव तत्सत्तादा न सामान्यविहितविद्यमानशेषोपक्षीणस्निष्टहृदादि-
प्रतिपत्तिसाहकता । अत एव यत्र प्रयाजशेषाभिघारणादौ विशि-
ष्टैव तद्विधानं, तत्रागत्याऽवयवशस्तयोः समुच्चयः । न चैवमाग्नेय-
स्यापि विशिष्य चतुर्धाकरणभक्षणरूपप्रतिपत्तिविधानात् स्निष्ट-
हृदाद्यकरणपत्तिः । तत्र भक्षणस्य कल्पत्वेन तस्यापि विसम्बोप-
स्थितिकत्वेन तुल्यत्वात् । नापि तत्तदपादानभृतात् ध्रौवात्
स्याख्याद्यादा तत्करणं, तयोः सर्वस्मै वा एतदित्यादिवाक्याद्-
द्यज्ञादिरूपकरिष्यमाणकर्मार्यत्वस्याप्यवश्यभावेनाकीर्णकरत्वाभावात् ।
न चाकीर्णकरत्वाभावेऽपि आख्ये तावन्मध्य एव प्रतिपत्तिः तत्राग्रे
स्याख्याख्यस्य पिष्टलेपफलीकरणादावुपयोगसत्त्वेऽपि वचनादेव पत्नौ-

संयाजावयवशेषस्यैव प्रतिपत्त्युपपत्तावपि प्रकृते तादृशवचनाभावेन साधारणद्रव्यस्य प्रतिपत्त्ययोग्यत्वात् । न च सर्वकार्यान्ते क्रमं बाधित्वाऽपि प्रयोजनवशेन तत्करणं, समिष्टयजुरादिविशिष्यप्रतिपत्त्यन्तरविधानेन तत्र तदप्राप्तेः । अतः शेषाभावाच्च शेषकार्याणि ॥ ३ ॥ ७ ॥ २ ॥

साकं प्रस्थाप्ये ॥ दर्शपूर्णमासयोः, साकं प्रस्थाप्येन यजेत पशुकाम इत्यत्र सफलं फलाय विधीयते । तस्य चाग्नेयेन प्रचर्याग्नीधे सुषौ प्रदाय सह कुम्भौभिरभिक्रामेदिति वाक्येन सास्त्राख्याङ्गभूतमभिक्रमणं आश्रयत्वेनोच्यते, कुम्भौ गिरूपकत्वेन, अन्यत् सर्वमनूद्यते । वाक्यभेदश्च न, निपातत्वादिशिष्टिभावनाविधानाद्देत्युक्तं द्वितीये । तदत्र सास्त्राख्याङ्गतया स्मिष्टकृदादिशेषकार्याणि कर्त्तव्यानि न वेतिचिन्तायां, अभिक्रमणे कुम्भौसाहित्येऽपि आहवनीयदेशङ्गत्वाच्चतुरवत्तमादायैव होमानुष्ठानाच्छेषसद्भावेन कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

नाचापूर्वमभिक्रमणमाश्रयः, भेदकप्रमाणाभावात् । अपि तु सास्त्राख्यप्रक्षेपाङ्गभूतमेव । तादृशाभिक्रमणकर्त्तुः कुम्भौसाहित्यं च कर्त्तव्यमभिक्रमणकालीननयनसंस्कार्यत्वं नान्यत् । नयनमपि च नेदमपूर्वं, अपि तु दृष्टार्थत्वज्ञाभाय सुकत्यागानुवादाच्चोक्तप्रक्षेपाङ्गभूतसुग्नयनमेव । अतश्च कुम्भोरुक्तसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्याऽभिषवयुक्तप्रतिकवत् सुक्कार्यप्रक्षेपार्थत्वावगत्या तत्स्यस्य हविषोऽपि ह्यवदानवत्प्रक्षेपप्रतिपाद्यत्वावगतेः सर्वहोमावसायाच्च साकं प्रस्थाप्यप्रयोगे सास्त्राख्यस्य शेषकर्माणि ॥ ३ ॥ ७ ॥ ३ ॥

सौचामस्थाम् ॥ सौचामष्ठी नाम पशुयागाः । तत्रातिदेश-

प्राप्तदेवतासंस्कारार्थं पशुपुरोडाशे द्रव्यतया पयोयज्ञाः सुरायज्ञाश्च विधौयन्त इति दशमे सूत्रभाष्यकाराभ्यां वक्ष्यते । तदत्र स्नानापत्या पुरोडाशाङ्गं खिष्टकृदिङ् कर्त्तव्यमेव । न च यज्ञशब्दस्य नामातिदेशकत्वाज्ज्योतिष्टोमिकशेषकार्यातिदेशशक्या । यज्ञशब्दस्य प्रथमौषपदवज्जामातिदेशकत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

न तावद्वग्निष्टः शेषोऽस्ति । यथागृहीतान् यज्ञान् ऋत्विज-
षपाददते उत्तरेऽग्नौ पयोयज्ञान् जुहति दक्षिणेऽग्नौ सुरायज्ञानिति
वचनेनागवदायैव होमावगमात् । न चोष्णिरिष्टि न सर्वज्ञतं
जुहोतीति वचनेन ऊतशेषावगतेः शेषकार्यकरणम् । तस्य ब्राह्मणं
परिक्रीणीयादुष्कषणस्य पातारं यदि न विन्देत् वस्त्रीकवपाया-
मवनयेत् ततोऽप्यवग्निष्टं श्रुतादृष्टायां विचारयन्ति इति विग्निष्य
प्रतिपत्त्यन्तरविधानेनातिदेशिकप्रतिपत्तिबाधात् । वस्त्रीकवपा व-
स्त्रीककिङ्गं, श्रुतादृष्टा श्रुतकिङ्गा कुम्भी । इदञ्च सूत्रभाष्यकारमता-
भिप्रायेणोक्तम् । यदा तु वार्त्तिकरीत्या देवतासंस्कारार्थं चागा-
न्तरमेव सुरापयोद्रव्यकं विधौयते, तदाऽप्यौषधद्रव्यकल्पपयोद्रव्यक-
त्वाभ्यां दार्शिकपूर्णमासिकविध्यन्तस्याष्टमे वक्ष्यमाणत्वेन खिष्टकृदि-
ङ्गादिप्राप्तावपि पूर्ववत्तदभाव इति अधिकरणं व्याख्येयम् ॥ ३ ॥ ७ ४ ॥

द्रव्यैकत्वे ॥ सर्वपृष्ठायामिन्द्राय राधन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय
वैष्णवायेत्यादिषट्कविष्कारायां षष्ठोऽपि निरूप्य सहावघातपेषणे
कृत्वा प्रकृतिवद्भिभागे प्राप्ते तमकृत्वा वचनादेकमेव रथचक्रमात्रं
पुरोडाशं कृत्वा समन्ततः पर्यवद्यतीति वचनेन समन्ततः पर्यवदाय
प्रधानानि क्रियन्ते । अत्र समन्तत इत्येव कर्मभेदतात्पर्यप्राप्तकम् ।

अन्यथाऽग्रे कृत्तिकाभ्य इतिवत्कर्मकत्वे सङ्कदेवदानापत्तेः । घाण्या-
भेदाद्वा कर्मभेदः । तत्र च खिष्टकृदिङ्गादि प्रधानभेदात् प्रत्येकं
भवति ।

न च द्रव्यैकत्वात् तन्त्रता, अवदानप्रदेशभेदेन तत्तदुत्तरार्धा-
दीनां भेदात् । न च संस्कारवाक्यानां परस्परान्वये प्रमाणाभावे-
नीत्तरार्धस्यावदानप्रदेशप्रतियोगिकलाभावात् प्रकरणेन हविःप्रति-
योगिकत्वप्रतीतेस्तस्य च पुरोडाशैक्येन साधारणत्वात् द्रव्यैकत्वमिति
वाच्यम् । तत्तद्देवतायै चतुर्मुष्टिपरिमितस्यैव निरूप्यस्य हविहेन
पुरोडाशस्य हविष्वाभावात् । न च तथापि हविषः संसृष्टत्वेन
साधारणत्वाद्यागकाले इन्द्राय राघन्तराय निरूप्यं यत्तत् तस्यै न
ममेति प्रत्येकं सङ्कल्पेऽपि संसृष्टोत्तरार्धादेः अष्टस्यमाणविशेषत्वात्
तन्त्रत्वं शेषकार्याणामिति वाच्यम् । तथापि न ह्यचानूषाजामिति-
वत् द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्द्वैतस्य वषट्करोतीत्यनेन प्रधान-
भेदस्य शेषकार्यभेदे हेतुत्वावगमात् । तदन्यथानुपपत्तिकल्पित-
व्याप्तिबलेन भेदोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

तेन ह्यसं क्रियत इतिवदिधौ लटा भूतलक्षणापत्तेरपेक्षित-
स्तुतिमात्रपरत्वावसायाङ्गमकमात्रस्य च न्यायप्राप्ततन्त्रत्वबाधकत्वानुप-
पत्तेः सङ्कदेव शेषकार्याणि । न ह्यपेत्यत्र तु लक्षणाभावाद्देतु-
विधित्वमिति शेषः । ऐन्द्रवायवे तु वचनादेव भद्याद्युत्तिरिति
वैषम्यम् ॥ ३ ॥ ७ ५ ॥

सोमे ॥ ज्योतिष्टोम उत्पत्तिशिष्टोऽपि सोमोऽभिषवादिसंस्कार-
विधिवशाद्गुणप्रकृतिः । रस एव तु यद्गुणमसादिपाचयत्तिरैन्द्रवाय-

वादिदेवतासम्बन्धाद्भविरिति सर्व एव सञ्च्यते । तस्य चाख्यं जुहो-
तीति वचनेनोत्सोद्देशेन प्रक्षेपरूपप्रतिपत्तिविधिर्नूतवदानवत् । तच्च
च ग्रहैर्जुहोतीत्यादिना पाचविधिरिति स्थितिः । अतश्च शेषसत्त्वा-
द्गच्छणं प्रतिपत्तिः । तत्रमाणञ्च समाख्या वचनञ्च ।

तच्च समाख्या तावत्प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यादिका वेदे,
याज्ञिकानां सोमश्चमस इत्यादिका । अदनार्थस्य चमेर्धातोर्धि-
करणवाचके औणादिके अस्यप्रत्यये कृते चमसग्रब्धनिष्पत्तेः । सोम-
सम्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सोमभक्षणसाधनत्वावगतेस्तत्तत्समाख्या-
कल्पितश्रुत्या होत्रादिकर्तृकभक्षणस्य सोमप्रतिपत्त्यर्थत्वसिद्धिः ।
यदि लौणादयोऽव्युत्पत्त्या इति पचाश्रयणं, तदा चमसग्रब्धस्य
प्राप्ते हृदले योग्यतयैव होत्रसोमादिसम्बन्धो भक्ष्यभक्षकत्वादिसम्ब-
न्धेनैवेति तथा भक्षणसिद्धिरविकला । अतश्च होत्रब्रह्मोद्गाहयज-
मानमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोदनेऽङ्गावाकाग्रीभ्राणां स्त्रक्षचमसेषु
समाख्याया भवः । सदस्यपक्षे तस्यापि स्त्रचमसे । वचनं त्वये गिरु-
पधिष्यते ॥३॥७६॥

उद्गाह ॥ तत्रैव, प्रैतु होतुरित्यादिमन्त्रे प्रोद्गाहणमिति श्रुतम् ।
तेन किं उद्गातैवैकस्तश्चमसभक्षणे विनियुष्यते उतोद्गाहप्रसोदप्रति-
हर्त्तारस्त्रय इति चिन्तायाम् । प्रातिपदिकश्रुत्या उद्गातैव । न च
बहुवचनानुरोधेनास्य सर्वतोमुख्यादौ उत्कर्षः, प्रातिपदिकस्य वा
स्त्रिङ्गसमवायेन चित्तथपरत्वम्, योगेन वोक्त्रष्टगानकारित्वेन चित्तथ-
परत्वं कल्प्यतामिति वाच्यम् । उद्गाहग्रब्धस्य प्रचुरप्रयोगेनोद्गीया-
परपर्यायसामद्वितीयभागरूपोद्गानकर्त्तरि हृदत्वाद् गुणभूतबहुवच-

नानुरोधेन तदुक्तायास्त्रिविधाया अपि अन्याय्यकल्पनायाः पाशा-
धिकरणन्यायेनानुपपत्तेः । न ह्युत्कर्षायोग एव तदधिकरणविषयः,
प्रकरणबाधापादकतदयोगे श्रुतिबाधापादकलक्षणाद्ययोगस्य सुत-
रान्तदधिकरणविषयत्वात् । अतो बह्ववचनमेव व्यत्ययानुशासनादि-
रीत्या एकलक्षणाद्यं व्याख्येयम् । न चैकलक्षणायां जहत्स्वार्थ-
तापत्तेः प्रातिपदिक एवाजहत्स्वार्थता युक्तेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् ।
मुख्यत्वप्राधान्याभ्यां प्रातिपदिके जघन्यवृत्त्यङ्गीकारे निरस्ते जहत्-
स्वार्थतायाः फलमुख्यत्वेनादोषात् ।

न च प्रतिहर्षादिकर्मण्यपि तत्प्रतिपादकवाक्येषु च औद्गात्रं
कर्म काण्डञ्चेति समाख्यानात् तत्कर्त्तर्यपि प्रतिहर्षादावुद्गात्रशब्दस्य
शक्तैव प्रयोगोपपत्तेरेनेकार्थकस्योद्गात्रपदस्य बह्ववचनानुरोधेन निघ-
द्योद्गातारः सुवत इत्यादिविहितयपरत्वमविशेषाद्वा समुच्चयस्य चतु-
ष्टयपरत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । अनेकशक्तिकल्पनाभियोद्गान-
कर्त्तृवाचकस्यैवोद्गात्रपदस्य लक्षणादिनाऽपि काचित्सर्वविषयप्रयो-
गोपपत्तेः । अत एव मुख्योद्गातुरेव कर्म मुख्यमौद्गात्रं तद्देहसंयोगा-
च्चान्यत्रापि औद्गात्रशब्द उद्गात्रशब्दस्य गौण इति द्रष्टव्यम् । अतः
पाशाधिकरणन्यायेनोद्गातैवैकः पिबेदिति प्राप्ते ।

नोद्गात्रशब्दस्य ऋत्विग्निशेषे शक्तिः, कृष्णावयवयोगेनैवोत्कृष्ट-
गानकर्त्तृमात्रवाचित्वेनोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् । प्रचुरप्रयोगस्याहवनीयेऽग्निपदवस्त्रिहृदलक्षणायाऽप्युपपत्तेः ।
न चात्र रथकारादिशब्दवदवयवार्थं विहाय ऋत्विग्निशेषे प्रयोगः,
येनातिरिक्ताऽपि शक्तिः कल्प्येत । न चोद्गात्रतिरप्यङ्गीयवाच्येवेति

नियमः । उद्गायतीनामरविन्दसोचनमित्यादावव्यञ्जापि प्रथोगात् । अत एव पञ्चकादिशब्दस्य मञ्जूकादौ प्रथोगाभावेन योगवृद्धि-
कल्पनायामपि प्रकृते न तत्कल्पना । अपि तु अग्निशब्दवक्षिण्ण-
कल्पयैव । अतश्च तात्पर्यग्राहकसत्त्वे साचष्टिकार्थग्रहणेऽपि प्रकृतेऽग्नि-
सुपनिधाय सुवत इतिवन्मुख्यार्थसम्भवे साचष्टिकार्थग्रहणाद्योगात्
वञ्जवचनासुरोधाच्च निषद्योद्गातार इतिवत्प्रकृतापूर्वीवगानकर्तृणा-
मेव ग्रहणम् । न सुवत्प्रकृतस्य भाव्यकारोक्तस्यापि । गानकर्तृत्वा-
भावात् । मूलग्रन्थान्यथाकरणं तु युक्तनुरोधेन न दोषः, सिद्धान्ते-
ऽव्यथात्वाभावादिति ध्येयम् ॥ ३ ॥ ७७ ॥

यावद्भुतः ॥ भवे समाख्या प्रमाणासुक्ता । वचनमिदानीमभि-
धीयते । यथाचमसमन्यांसमसांसमसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य
हारियोजनस्य सर्वे एव क्षिप्तान्त इति श्रुतम् । तत्र क्षिप्ताशब्दे-
नोपक्रमस्वार्थवादानुरोधाक्षिप्तान्तामात्रग्रहणे अद्भुष्टार्थलापत्तेस्य सच-
ण्या भक्षयन्मभिधीयते । तच्च हारियोजने वक्ष्यमाणविधया वषट्-
कारनिमित्तं होमाभिषवनिमित्तञ्च यद्यपि प्राप्तं, तथाप्यत्र विभि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेर्भक्षान्तरमेव सर्वकर्तृविभिष्टं विधीयते ।

अथवा हारियोजनावान्तरप्रकरणे पाठात् तदीयभक्षानुवादेनैव
पुरस्तादैश्रवायवस्य भक्षयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयती-
त्यादिवहुणमात्रं विधीयते । विशेषपुरस्कारेषु कर्तृविधानाच्च नैक-
कर्तृवरोधे कर्तृन्तरविधानानुपपत्तिग्रहा । सर्वथा वाचनिकः कर्तृ-
विशेषः । तदिह सर्वपदं किं चमसिमात्रपरं किं वा प्राकृतसर्व-
विक्रपरमिति चिन्तायाम् । सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वादुपस्थितपरा-

मर्त्रित्वावयवतेऽमसिनामेव पूर्वमुपस्थितत्वात् तेषामेव गृह्यमिति प्राप्ते ।

चमसिग्रन्थस्य चमसेषु एकैकचमसिनो भक्षणं न्याय्यं अत्र तु चमसिग्रामन्वेषां च सर्वेषामेव तद्युक्तमित्येवं स्तुत्यवस्यन्मनस्वेनोपपत्तेर्न पुनः सर्वपदसङ्कोचत्वम् । अतश्च परमसर्वेण व्यवहारासम्भवादावस्यकेषु प्रकरणादिनैव प्रकृतकर्मकरमात्रगृह्योपपत्तौ पुनश्चमसिभिर्विग्रेषु च प्रमाणाभावः । न चैवं पठ्या अपि गृह्यापत्तिः सेषीवदेव, मुक्तिश्चैव तस्या गृह्यानुपपत्तेः । चमसाध्वर्षणान्तु याज्ञिकाचाराभावादेवा-
गृह्यमिति ध्येयम् । न हि ऋत्विज एव सर्वग्रन्थेन याज्ञा इत्यत्रान्यत् किञ्चिद्व्यभिचारमस्ति ॥२॥७८॥

वषट्कारश्च ॥ सोम एव, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति श्रुतम् । तत् किं भक्षान्तरवचनं किं वा समाख्यादिप्राप्तभक्षानुवादेन प्राथम्य-
मात्रविधिरिति चिन्तायाम् । भक्षान्तरत्वे प्रमाणाभावात् प्राथम्य-
मात्रविधिः । न च वषट्कर्तुरपि विधेयत्वे वाक्यभेदः । वषट्कारे
चिसित्ते भक्षोद्देशेन प्राथम्यविधायात् रथन्तरे निमित्ते गृह्योद्देशे-
नैप्रमाणास्यत्वविधिवच्च विज्ञातीयानेकोद्देशे वाक्यभेदाभावान् ।
अतश्च यत्र चमसे हारियोजने वा अध्वर्यादेरन्यस्य वषट्कर्तुश्च
सोमाभिववाभ्यां समाख्यया सिद्ध्यवचनेन वा भक्षप्राप्तिरुच्यते वषट्कर्तुः
प्रथमं भक्षः ततोऽन्यस्येति वचनार्थ इति प्राप्ते ।

प्रथमभक्ष इति समासरूपे एकस्मिन्पदे एकांग्रेनोद्देश्यत्वे एकां-
ग्रेण विधेयत्वे चाङ्गीक्रियमाणे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः कर्मान्तर-
मेवेदम् । न च तस्मिन्पूर्वकतावीजाभावः । यामर्चाभङ्गश्चैव तस्मिन्-

त्वात् । तथा हि सर्वचोद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्ये विधेयान्वयात्पूर्व-
मुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेन क्रियान्वयोऽवश्यं वक्तव्यः । अत एव,

यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यसञ्चरणम् ।

इत्यपि सङ्गच्छते । प्राथम्यं तत्त्वेन प्रथमक्रियान्वयोऽन्वयाति-
प्रसक्तत्वात् । तदत्र यत्र भिन्नपदस्थले यागेन स्वर्गं भावयेदित्यादौ
तत्तत्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन यागस्य च विधेयत्वेन
क्रियान्वये प्रथममवगते पश्चादेव विधेयस्य यागस्योद्देश्ये स्वर्गोऽन्वय-
इति स्थितिः । तद्वच्चेष्टायेकपदस्थले भक्ते प्राथम्यान्वयात्पूर्वं भक्तस्य
क्रियान्वयोऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्च क्रियान्वयात्पूर्वं भक्तप्राथम्ययोर्विश्रे-
यविशेषणभावानवगमादेकार्थीभावसञ्चरणसामर्थ्यभङ्गादपरिपूर्णसमा-
सपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयायोगः ।

यद्यपि चास्मन्मते वैयाकरणवद्विशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं,
तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं विशिष्टार्थबोधकत्वमेव तदिति बोध्यम् ।
अत्र च क्रियाभिन्नं विधेयं बोध्यम् । क्रियात्मके विधेये तदन्वयात्
पूर्वमुद्देश्यस्य तत्त्वेन क्रियान्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव विविदि-
षन्ति यज्ञेनेत्यादौ विविदिषोद्देशेन यज्ञादिभावनाविधानेऽपि न
क्षतिः । अतश्चैकप्रसरताभङ्गभिया भक्षान्तरमेव विधेयम् । अत एव
सोहितोष्णीषा इत्यादावतिदेशात् पूर्वमेव सोहितोष्णीषविशिष्टाः
कर्तार एव प्रचारोद्देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलका इति
तत्र तथैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारो वक्ष्यते । अतश्च प्रकृते एक-
प्रसरताभङ्गभिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्मस्थनिवेशाद्गुणादेव वषट्कार्थप्राथ-
म्योभयविशिष्टभक्षान्तरमेव विधीयते सोमसंस्कारार्थत्वेन । तत्र च

यागार्थत्वेन वषट्कारस्य कृत्तृत्वात् कर्तृपक्षचणत्वेनार्थाभिनिमित्तत्वाव-
गतेर्वषट्कारनिमित्तकमिदं भक्षणं ग्रहेषु चमसेषु चाविशेषात् सिद्धं
भवति ॥ ३॥७५॥

होमाभिषववाभ्याश्च ॥ इदमपरं भक्षणं निमित्तम् । हविर्धाने
यावभिरभिषुत्याह्नवीये ङ्गत्वा प्रत्यङ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीत्यत्र
हविर्धानादीनां सर्वेषां गुणानां विध्यन्तरादर्थ्याश्च प्राप्तत्वात् केवलं
होमाभिषवसमानकर्तृकत्वं भक्षणमात्रे अप्राप्तं विधेयम् । यद्यपि
हारियोजनादौ होमाभिषवसमानकर्तृरपि भक्षणं प्राप्तं, तथाप्यव-
युत्यानुवादे वाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य विधेयता । सा च न पूर्वविहित-
भक्षेषु । सर्वोत्पत्तिशिष्टविशेषविहितकर्षन्तरावरोधात् । अतश्च
होमाभिषवसमानकर्तृकं भक्षणान्तरमेवेह विधीयते । कर्तृरूपगुणा-
नुरोधेन वाऽवेष्टिवदषट्कर्तृभक्षस्यैव प्रयोगभेदमाचमम् । न चोत्पत्तौ
नियामकाभावः । प्राथम्यस्यैवोत्पत्त्यन्वयिनो वषट्कारवाक्ये नियाम-
कत्वात् । प्राथम्यस्यापि प्रयोगान्वये तु कर्मान्तरमेवेति ध्येयम् ।

अत्र च होमे अभिषवसमानकर्तृकत्वस्याध्वर्यवसमाख्यावशादेव
प्राप्तेः प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वाच्च भक्ष एवाभिषवसमानकर्तृकत्वं
होमसमानकर्तृत्ववद्विधीयते । होमाभिषवयोश्च कृत्तृपक्षत्वाद्दषट्कार-
वदेवार्थाभिनिमित्तत्वम् । तयोश्च समुच्चितयोर्निमित्ततेति षष्ठे वक्ष्यते ।
अतश्च यो यदभ्यासे होमाभिषवकर्त्ता अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताऽन्यो वा
ग्रहे चमसे वा स तेन भक्षयेत् ॥ ३॥८०॥

प्रत्यक्षोपदेशात् ॥ अथ यच्चैकस्मिन्पात्रे अनेकेषां भक्षकर्तृणामेक-
स्मिन्कर्त्तरि वा अनेकेषां वषट्कारहोमाभिषवसमाख्यादिकारणानां

समवायस्तत्रैकशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद् भक्षणानां विकल्पः । प्रत्यक्षशिष्टा-
 मामपि वषट्कारादिभक्षाणां सामान्यविहितत्वात् कल्पिकयाऽपि
 समाख्यया विशेषनिष्ठया प्रमेयबलावसन्न्यायेन बाधाद्ब्रह्मविषयत्वाव-
 गतेर्भिन्नविषयत्वे वा प्राप्ते अल्पं भक्षयतीति वचनेन कृत्स्नस्य शेष-
 स्यैकभक्षणप्रतिपाद्यत्वासम्भवादेकेन भक्षणेन प्रतिपादितेऽपि शेषे
 अत्रशिष्टशेषस्य भक्षणान्तरेण प्रतिपत्तिसम्भवात् प्राथम्यविधेस्य समु-
 चयः ।

नन्वेवं कर्तृभेदेन केषाञ्चिद्भक्षाणां पृथगनुष्ठानेन समुचयोप-
 पन्तावपि यत्रैकस्मिन्नेव कर्त्तरि कारणानेकत्वं, तत्र प्रयोगविधिव-
 मतसाहित्यसम्पत्त्यर्थं तन्मूलोपपत्तेर्न पृथगनुष्ठानेन समुचयः । वस्तु-
 तस्तु समाख्याया ब्रह्मोद्गाहयजमानसदस्यचमसेषु कारणान्तरेणैतत्-
 कर्तृकभक्ष्यप्राप्तत्वात् तद्विधायकश्रुतिकल्पकत्वेऽपि होचकचमसेषु
 वषट्कर्तृत्वेन तेषां तत्र भक्ष्य प्राप्तत्वात् कृतप्रवृत्तिनिमित्ततया न
 विधिकल्पकत्वावकाशः । एवं हारियोजनेऽपि । येषां कारणान्तरेण
 न भक्षप्राप्तिस्तप्राप्तिफलक एव सर्वत्र विधिरिति न तत्रापि कार-
 णद्वयस्यैकस्मिन् कर्त्तरि समवाय इति चेत् ।

मैत्रावरुणादिहोचकचमसेषु वषट्कारान्तेषामिव होतुरपि वष-
 ट्कर्तृत्वाद्गोहोचकचमसाधारणेन चाध्वर्षीरपि होमाभिषवकर्तृत्वाद्गो-
 चादौनामपि तद्भक्षणप्राप्तेर्विशिष्य तत्तत्तमस इत्येवंविधसमाख्याया-
 स्तत्तत्कर्तृकभक्षणान्तरविधिमन्तरेणानुपपत्तेः । अत एव तन्मानुष्ठाने
 विधिफलाभावेन न तन्मूलमपि । न चैवमप्येकस्मिन्नेव कस्मिंश्चि-
 द्ब्रह्मसे समाख्यानिमित्तभक्षकरणमात्रेण समाख्योपपत्तौ न चमस-

साध्याभ्यामाद्ये तदापत्तिः । समाख्याकल्पयन्तौ अग्निषोषात् प्रथमा-
पूर्वसाधनचमसस्यसोमसंस्कारार्थत्वेन तत्तत्कर्तृकभक्ष्यस्य विधेयत्वेन
सर्वत्रैव चमससाध्याभ्यामे तत्प्राप्तेः । अतः सर्वत्रैव एकपात्रे कर्तृभेद-
इवैककर्त्तरि कारणभेदेऽपि युक्तो भक्ष्यस्य पृथगनुष्ठावसमुच्चयः ।
यदा, स्वरियोजने तु माऽस्तु समुच्चयः । आश्रिकानुष्ठानं चेत्तर्हि
तेनास्तु सः ॥२॥८१॥

एकपात्रे ॥ भक्ष्यसमुच्चये चिन्तितेऽयुक्त प्रसङ्गात् तत्कामो निरू-
प्यते । तत्रैकस्त्रिणपात्रे कर्तृभेदेन भक्ष्यभेदे, वषट्कर्तुः प्रथममत्र इति
वचनात्, होतेव नः प्रथमः पाहि इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च वषट्कर्तुस्त-
न्निमित्तः प्रथमो भक्षः । न च होमकर्तुरध्वर्याहसो पात्रसत्त्वादप्यण-
प्रत्यर्षककल्पने गौरवापत्तेस्तस्यैव न्यायेन भक्षप्राथम्यावगतेस्तदपेक्षया
च वषट्कर्तुः प्राथम्यविधाने अपूर्वविधित्वापत्तेः समाख्याविहित-
भक्ष्यपेक्षयैव तेन प्राथम्यविधिर्नियमविधिस्तावदानुरोधेन युक्त इति
वाच्यम् । नियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेवैतस्य वचनस्य प्रवृत्तत्वेन
निष्पन्नविधिज्ञानपायात् न्यायेन सङ्कोचानुपपत्तेः ।

अतो वषट्कारनिमित्तं प्रथमं भक्षः । नैचावरुणादिष्वमसेषु च
सवससुखीये ऐन्द्रप्रदाने होत्रा वषट्कारात् मिचावरुणादिभ्यश्च प्रदाने
नैचावरुणादिभिर्वषट्कारादवषट्कर्तृकत्वे तु प्रधानक्रमेण क्रमः । वष-
ट्कर्तृभक्षानन्तरञ्च होमाभिषवोभयकर्तृकत्वे तस्य भक्षः । तन्नि-
मित्तभक्षस्य वाचनिकत्वात् । ततो दुर्बलः समाख्याप्रमाणकः ।
होमाभिषवकर्तृकभक्ष्याभावे तु तदनन्तरं भिक्षकर्तृकसमाख्या-
प्रमाणक एव । समानकर्तृके तु होमाभिषवकर्तृकभक्ष्याभावे द्विरनु-

छानमाचं न क्रमाभिव्यञ्चकं किञ्चित् । तस्यचे तु पूर्वाङ्गक्रम इति
ध्येयम् ॥ ३॥८२॥

वचनात् ॥ इदं च भक्षणं, नानुपहृतेन सोमः पातय्य इति
वचनादनुज्ञायैव । तदपि न सौकिकेन ग्रन्थेन, अपि तु आणा-
नवशादुपहृत उपहृत्यस्त्रेत्यनेनैव मन्त्रेण । तथापि सिङ्गेन वाक्यं
वाधित्वा विभज्यैवैकोऽनुज्ञापने अपरस्यानुज्ञायाम् । निषेधवसा-
द्यानुज्ञापनानुज्ञयोर्विधिकल्पना । मन्त्रवसाच्च । तथाप्यर्थक्रमेण पाठं
वाधित्वा उपहृत्यस्त्रेति प्रथममनुज्ञायहणे उपहृत इति पश्चादनुज्ञा-
दाने विनिषोक्त्यम् ॥ ३॥८३॥

तदेकपाचाणाम् ॥ सेयमनुज्ञा यथैकस्मिन् पात्रे भक्षप्रसक्तिस्त-
स्यैव याच्ना । इष्टार्थताच्चाभात् । भागाधिक्यादिप्रसङ्गनिमित्तकसह-
ग्रहानिवृत्त्यर्थत्वात् । उपायान्तरेणापि तु तस्मिन्पात्रस्य नियमवि-
धित्वात् । अन्यस्यानुज्ञाने तु अदृष्टार्थत्वमपूर्वविधित्वञ्च दोषः । अत-
एव यथैकस्मिन् पात्रे एक एव भक्षयिता तत्र नैवानुज्ञायह-
णम् । एवं अग्निमस्यापि भक्षयितुर्नानुज्ञायहणं, प्रयोजनाभावात् ।
याञ्चिकास्त्राचरन्ति ॥ ३॥८४॥

वाच्यापनयेन ॥ ज्योतिष्टोमे ऋतुयाव्यासु हौचप्रवचनाच्चापानासु
अग्न्या याव्या होतुरपनीथ यजमानस्य विकल्पेन विधीयते । यज-
मानवाव्या सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्त्रयं वा निषद्य यज-
तीति । तत्र स्त्रयं याव्यापाठपत्रे वषट्कारभक्षयोः स एव कर्त्ता उत
होतेति चिन्तायाम् ।

षठीश्रुत्या यजमानस्य याव्यामाचं श्रुतं न वषट्कारः । तस्य

वाच्याया अधिवषङ्करोति वचनेन याच्यातो भेदात् । अतस्य वष-
ङ्कारे समाख्यानिमित्तोहोतैवेति तन्निमित्तो भक्षः तस्यैव । यत्तु स्यं
वेति वचनम् । तस्य तावद्यागकर्तृत्वविधायकं तस्य प्रधानवाच्या-
देव सिद्धेः । नापि यागप्रकाशकवषङ्कारप्रयोगकर्तृत्वविधायकम् ।
विध्यन्तरत्वे वाक्यभेदापत्तेः । अत आद्यवाक्येन यजमानस्य याच्यायां
विहितयां द्वितीयेन प्रेषकर्तृत्वविधानात् प्रेषार्थकर्तृत्वानुपपत्ते-
रेव याच्याविकल्पप्राप्ते यागकर्तृत्वस्य च याच्याप्रयोक्तृत्वमात्रेणाद्युप-
पत्तेस्तृतीयमर्थवादः । निषद्येत्यपि याच्यायां निषद्यत्वस्य सामान्य-
विधित एव प्राप्तत्वाद्नुवादः । अजवानं यजतीति तु याच्यान्तर-
विषयमिति प्राप्ते ।

आख्यातश्रवणादाऽनुपपत्तेः द्वितीयमेव विधायकं, आद्यन्वर्थ-
वादः । अतस्य याच्यान्तेन वषङ्कारेणैव मुख्ययागकर्तृत्वाद्द्वयङ्कारोऽपि
तस्यैव । याच्यावषङ्कारयोः समानकर्तृकत्वस्यानवानत्वस्य च बाधा-
पेक्षया वषङ्कारे होदकर्तृकत्वमात्रस्यैवैकस्य समाख्याप्रमाणस्य बाधौ-
चित्याच्च । एवञ्चाद्यस्यापि विधित्वे न कश्चिद्दोषः । अतस्य वष-
ङ्कारनिमित्तो भक्षोऽपि तस्यैव ॥३॥८५॥

फलचमसः ॥ तत्रैव, यदि राजन्यं वैश्वं वा याजयेत् स यदि
शोमं विभक्षयिषेद्यद्योधस्तिभिनीराहृत्य ताः सन्पिष्य दधन्युमृष्य
तमस्यै भक्षं प्रयच्छेत् शोममिति श्रुतम् । अत्र द्वितीयो निःसन्धि-
ग्वत्वपरः आद्यस्तु निमित्तत्वपर एव । स्तिभिनीः अङ्कुरामूलाणि
च । तत्रैतस्य फलचमसपदाभिधेयस्य किं भक्ष्यमात्रं किं वा
यागोऽपीति चिन्तायाम् ।

निमित्तत्वेनोपशीलस्य घागस्य फलचमसाम्बन्धित्वानुपपत्तेस्त-
 च्छब्दपरामृष्टस्य च तस्य भक्ष्यत्वयश्रवणात् प्राप्तयागानुवादेनानेक-
 पेक्षणादिरूपगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेस्तानेकगुणविशिष्टभक्ष्यान्तर-
 मेव फलचमसकरणकं विधीयते । फलचमसस्य विनियोगाभावेन
 संस्कारार्थत्वानुपपत्तेः सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गस्यावश्यकत्वात् । तदपि
 नारादुपकारकमपि यजमानसोमभक्ष्यस्य बाधकं, न सोममित्यनु-
 वादवशात् । न गिरा गिरेति ब्रूयादितिवदेककार्यत्वाभावेऽपि
 कथं कत्वरूपाया एव स्थानापत्तेरङ्गीकारात् । अस्तु वा खतम् एव
 तन्निषेध इति प्राप्ते ।

यद्यपि भक्ष्यान्तरमिदं तथापि तस्य नारादुपकारकत्वम् ।
 तन्निनि द्वितीयानिर्देशेन फलचमससंस्कारार्थत्वप्रतीतेः । अनुप-
 युक्तस्य च संस्कारायोगेऽपि अध्वर्युं वृणीतइत्यादिवद्विनियोग-
 कल्पना । तत्रापि यदि सोमं विभक्षयिषेदित्याद्यनुवादवशाद्यज-
 मानकर्तृकभक्ष्यस्य च तावतैवोपपत्तौ सर्वत्र सोमवाधेन सर्वार्थत्व-
 कल्पने प्रमाणाभावाद्यजमानचमसयागाभ्याससाधनत्वमेव फलचमसस्य
 कल्पित इति न काचिदनुपपत्तिः ।

अस्तुतस्तु । भक्ष्यान्तरत्वे प्रमाणाभावाद्यजमानसोमभक्ष्य एव
 तत्कर्तृकपेषणदध्युत्पृथुत्तरकासदयविशिष्टः फलचमससंस्कारकत्वेन
 विनियुष्यते । राजा राजसूयेनेतिवत्, तस्य वाचव्याख्यितिकक,
 विनियोगविशिष्टप्रयोगविधानाद्वाक्यभेदः । यजमानचमसाभ्यासो-
 षट्त्वंसंस्कारकभक्ष्यसंस्कारार्थत्वात्, पूर्वाक्तयुक्तेषु, तदीयत्वानुमानात् ।
 कल्पितवाक्येन फलचमसस्य उक्तयागाभ्याससाधनत्वसिद्धिः । नैमि-

भित्तकत्वाच्च तच्च नित्यसोमबाधकत्वम् । एवं च स्थानापत्तैव फल-
चमसे इतरसोमसंस्कारवद्यजमानभक्ष्यापि प्राप्तिसम्भवे पूर्वप्रवृत्त्या
तद्विध्यङ्गीकरणं गुणद्वयविधानार्थं फलचमसस्य यागसाधनत्वसिद्ध्यर्थं
चेति द्रष्टव्यम् । एतेन यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुष्या-
दित्यथाभिषवयुक्तपूतीकानामपि यागसाधनत्वं व्याख्यातम् ॥३॥८६॥

अनुप्रसर्पिषु ॥ राजसूये दग्गपेथो नाम सोमयागविकारोराज-
कर्तृकः । तत्रातिदेशतोदग्गसु चमसेषु प्राप्तेषु यजमानचमसे राज्ञो-
भक्ष्यम् । तत्रापरं, शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति दग्गदग्ने-
कक्षमसमनुप्रसर्पियुरिति वचनद्वयं श्रुतम् ।

तच्च न तावच्छ्रुतं ब्राह्मणा इति विधिर्दग्गदग्नेत्यनुवादः, भक्षा-
नुवादेन गुणद्वयविधाने वाक्यभेदात् । एकैकस्मिन् भक्षे शतब्राह्मण-
प्राप्त्वापत्तौ दग्गदग्नेत्यस्य प्राप्यभावाच्च । अतो दग्गेत्येव सिद्धश्रवणा-
द्विधिः । सोऽपि न चमसोद्देशेन, दग्गत्वस्य प्राप्तत्वात् । नापि तदु-
द्देशेन भक्षान्निदग्गकर्तृविधिः । चमसोन्नयनादिक्रियान्तरस्थाप्या-
श्रयत्वप्रसङ्गेन भक्षस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । याज्ञिकाचारसिद्ध-
समाख्याभक्ष्यैव नियमेनोपस्थित्यभावेन वषट्कारनिमित्तस्थाप्याश्रय-
त्वावच्छेद्य । चमसमिति द्वितीयाया अनुशब्दयोगनिमित्तत्वेन प्रति-
योगित्वपरतया तस्योद्देश्यलोपस्थापकाभावाच्च । नापि चमसानुप्रस-
र्पणोद्देशेन दग्गकर्तृविधिः । विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदात् । चमस-
प्रतियोगिकत्वात्कर्तृकानुप्रसर्पणस्याप्राप्तत्वाच्च । प्रयाजेभ्यस्तदिति वत्सर्व-
चमसेषु एकस्यैव दग्गकस्य प्रसत्त्वापत्तेश्च । चमसे चैकैकत्वविशेषणे
पुनर्विशिष्टोद्देशः । दग्गदग्नेति वीक्ष्यार्थविधाने वाक्यभेदः । प्रतिचमसं

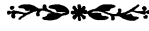
विंशत्यापत्तिश्च, अतो दशकर्तृविशिष्टं प्रत्येकचमसप्रतियोगिकमनु-
 प्रसर्पणमेवात्र विधीयते । तद्योश्च पार्ष्टिकाम्बये एकैकस्मिन् चमसे
 दशदश कर्तारो भवन्तीति वीष्णानुवादः । अनुप्रसर्पणस्य च
 प्रयोजनापेक्षायां वैश्वधन्यायेन चमसपदान्तर्गत-चमिधातु-प्रतिपाद्यस-
 माख्यानिमित्तभक्ष्यैव स्ववाक्योपस्थितत्वात्तदाचकपदान्तरकल्पनया
 प्रयोजनवत्त्वम् । अतश्च समाख्यानिमित्तभक्ष्यार्थं प्रतिचमसं दशाना-
 मनुप्रसर्पणे चमसानां दशत्वाच्छतसङ्ख्यासम्पत्तेः शतवाक्यमनुवादो-
 विधेयदशत्वस्तुत्यर्थो न तु ब्राह्मणत्वविधायको वाक्यभेदापत्तेः । अतो-
 ब्राह्मणग्रहणं सोमपदवदेव भृक्षा गौणमिति यजमानचमसे राजत्व-
 जातेरेव न्यायप्राप्तत्वाद्वाजन्यादश भक्षयेथुरिति प्राप्ते ।

ब्राह्मणत्वस्य सर्वचमसेषु प्राप्यभावेनोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति
 वद्विधेयत्वापत्तेर्गौणत्वे प्रमाणाभावाद् ब्राह्मणत्वमेवेह शतोद्देशेन
 विधीयते । सोमान् भक्षयन्तीत्यनुवादमात्रम् । वस्तुतस्तु भक्षयतिना
 पूर्ववाक्ये समाख्याभक्ष्योद्देश्यत्वेनोपस्थितस्यैवोपादानात्तदुद्देशेनैव ब्रा-
 ह्मणत्वविधानमिति दशत्वैकत्वबाधवद्ब्राह्मणत्वेन राजत्वबाध इति
 यजमानचमसेऽपि ब्राह्मणाएव फलचमसन्दश भक्षयेयुः । न च स यदि
 सोममित्यनेन राजकर्तृकभक्ष्यस्य निमित्तत्वावगतेः कथं तदभावे
 फलचमस इति वाच्यम् । निमित्तद्वयाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तेराद्ये-
 नैव यदि-शब्देन यागगतराजकर्तृकत्वनिमित्तप्रतिपादनात् । अथन्तु
 यदि-शब्दो निःसन्दिग्धत्वार्थकोऽनुवाद इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ ८७ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टद्वैपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

अथ षष्ठः पादः ।

सर्वाद्यैः ॥ अनारभ्य श्रुतेन यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवतीत्यादिना
अथभिचरितकृतसम्बन्धिजुह्वद्देशेन विधीयमाना पर्णता तद्दारेण
जुह्वमत्कृत्वङ्गमिति स्थिते, सा किं प्रकृतिविकृतिसाधारणा उत
प्रकृतिरेवेति चिन्तायाम् ।

अविशेषात् सर्वोऽपि । न च विकृतावतिदेशेनापि प्राप्तेर्द्विकृ-
त्वापत्तिः । उपदेशेनैव प्राप्तिस्तत्रे अतिदेशस्य कुग्रविषयत्ववत्पर्णता-
विषयत्वाकल्पनात् । न च विकृतौ जुह्वप्राप्तेरतिदेशापत्तत्वात्तस्य च
प्रकृतेः सर्वाङ्गसम्बन्धोत्तरकासीनत्वेन पर्णताविधेः प्रथमं प्रकृति-
विषयशाब्दबोधजनकत्वावश्यभावे पुनर्विकृतिविषये तज्जनकत्वा-
द्योगेन प्राप्तिकासवैषम्यापत्तिरिति वाच्यम् । वैमृधादिवत्पर्णता-
व्यतिरिक्ताङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णत्वमङ्गीकृत्य विकृतावतिदेशोपपत्तौ
पर्णतायाः पश्चादेव विधानेन साधारण्योपपत्तेः । अन्यथा वैमृधेऽपि
वैमृधव्यतिरिक्तप्रथाजाद्यतिदेशानापत्तेरिति प्राप्ते ।

सत्किञ्चिदितिकर्तव्यताक-वैमृधोपेतसकालाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः
पूर्णत्वमङ्गीकृत्य वैमृधेऽतिदेशकल्पनायामपि येषामङ्गानां स्थाङ्ग-
सम्बन्धेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न वैमृधस्य अङ्गविशेषा-
नवगमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतश्च पर्णतारूपाङ्गसम्बन्धं
विना प्रकृतेः पूर्णत्वाभावादतिदेशतो जुह्वप्राप्त्यनन्तरं पुनः पर्णता-
विधौ प्राप्तिकासवैषम्यापत्तेः प्रकृत्यर्थैव पर्णता । यथा चैवं सति

दीक्षासु यूपच्छिन्नत्तौत्यत्र अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यसम्बन्धुप-
दिष्टातिदिष्टच्छेदनसाधारण्येन दीक्षाकालविधौ न प्राप्तिकासवैषम्यं,
तथाऽप्येव वक्ष्यामः । वस्तुतस्तु न साधारण्येन विधिः । प्रकृत्यर्थत्वेन
विहितस्यातिदेशतोऽपि प्राप्तिसम्भवात् । तथापि यूपैकत्वं भिन्न-
कासकत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वात् पाचवदेव नानुपपन्नम् । प्रथोजनं,
पूर्वपत्रे पर्षतास्रोपे वेदान्तरौयविकृतौ याजुर्वेदिकत्वात्तद्भेषप्राथ-
स्थितं, सिद्धान्ते अविज्ञातप्राथस्थितं विकृतिवेदीयं वा । भूरादि-
प्राथस्थितानामपि उपक्रमानुसारेणोच्चैर्वादिवदेदधर्मत्वात् ॥२॥८८॥

प्रकरणविशेषान्तु ॥ सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतं
सामिधेन्युद्देशेन विधीयमानं सप्तदशं प्राकरणिकपाञ्चदश्यावरो-
धात् पूर्ववत्प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्निविशते सामिधेनीस्वरूपे आन-
र्थक्यप्रसक्तौ स्वचणीयस्यापूर्वविशेषसाधनत्वस्य प्रकरण**उत्पुपस्थाप-
नात् । सप्तदशे तु अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धेन कथञ्चिदपूर्वसामा-
न्योपस्थितावपि तद्विशेषस्य द्विरुक्तत्वन्यायेनोपस्थित्या विसम्भितत्वात् ।
किन्तु विकृतौ ।

न च तथापि कृत्तूपकारपाञ्चदश्याविरोधः । औपदेशिकत्वेन
अवहाधकत्वोपपत्तेः । न चानारभ्याधीतत्वेन दौर्बल्यं, निरवकाशत्व-
रूपप्रावृत्त्यम् । युक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । अत एव य इच्छेत्यनेन
गम्यमानसद्यस्कासत्वादिष्वविकृतिषु निविशत एव । सर्वविकृतिषु
सप्तदशप्राप्तौ कासुचित्पशुभिचविन्दादिविकृतिषु सत्युनःअवृत्तं

* सर्वत्रैव पुस्तके अत्र किञ्चित् स्थानं रक्षितम् ।

अन्यविहितेषु तत्परिसङ्घातकोपसंहारार्थम् । न च वाक्यद्वय-
वैवर्थापत्तिः । एकेन सामिधेनैव सम्बन्धोऽपरेण क्रतुविशेषसम्बन्ध-
इति विषयभेदात् । न चैवमपि प्राकरणिकेनैवोभयसम्बन्धसिद्धौ
इतरवैयर्थ्यम् । वाक्यद्वयाज्ज्ञानबलेनाभ्युदयगिरस्कत्वकल्पनादिति
द्वयमे वक्ष्यते ॥३॥८८॥

नैमित्तिकम् ॥ यत्तु प्रकरण एव, सप्तदश वैश्वस्येति नैमित्तिक-
कषाप्तदशनात्यासदशस्य बाधकम् । अथ हि षष्ठ्या नैमित्तिकत्वमेव
वैश्वस्योच्यते । विजातीयत्वाच्च सामिधेन्युद्देशेऽपि न वाक्यभेदः ।
वैश्वस्यसामिकसामिधेन्युद्देशेन वा सप्तदशविधिः । षष्ठ्याः परम्परा-
सम्बन्धस्य प्राचा व्युत्पत्तत्वेन न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि । वैश्वो-
द्देशेनैव वा स्वस्यसामिकसामिधेनैकत्वसम्बन्धेन तद्विधिः । सामि-
धेनैरनुग्रयादित्यस्य तात्पर्यघातकत्वात् । अन्वयपक्षद्वये च वैश्वभावे
सप्तदशाननुष्ठानाभिनिमित्तत्वं तस्यार्थिकम् ।

तथा, काम्यमपि गोदोहनादि एकविंशत्याद्यनुवचनादि च
नित्यस्य षमसपासदश्यादेर्नैमित्तिकस्य च सप्तदश्यादेर्बाधकम् ।
नित्यस्य सामान्यविहितत्वेन ब्राह्मणादिप्रयोगे सावकाशत्वेन च
विशेषविहिताभिरवकाशाच्च काम्यनैमित्तिकाद्बुद्धत्वावगतेः । न
चैवमपि नैमित्तिकस्य कामनारहितप्रयोगे सावकाशत्ववत्काम्यस्यापि
ब्राह्मणादिकाम्यप्रयोगे सावकाशत्वाविशेषेण नैमित्तिकत्वापेक्षया बल-
वत्त्वानापत्तिः । साक्षात्पुरुषार्थसाधने पुरुषस्योन्मुखत्वेन काम्यस्य
पुरस्कर्त्तिकतया बलवत्त्वोपपत्तेः ।

न च काम्यस्य क्रतुनङ्गत्वात्तेन क्रतुङ्गभूतनित्यादेर्बाधे विगुण-

क्रत्वाश्रितात् काम्यादपि फलानापत्तिः । काम्यस्य साधवेन परप्रयु-
क्ताश्रयोपजीवितया स्वातन्त्र्येषानुष्ठानग्रहानुपपत्तेराश्रयस्यापि पर-
प्रयुक्तकाम्यगुणैवोपकारसिद्धौ नित्यनैमित्तिकचमसाद्यनुष्ठापकत्वा-
कल्पनात् । काम्यप्रयोगे चमसादेरङ्गत्वाभावेनैव वैगुण्यग्रहणाऽप्रसक्तेः ।
अतो दुर्बलस्य नित्यादेः प्रवक्ष्यानास्क्रन्दितप्रयोगविषयत्वकल्पनस्य
प्राप्तबाधविधया बाधकत्वं काम्यनैमित्तिकादेरिति सिद्धम् ॥ ३॥८० ॥

इत्थर्थम् ॥ अग्नीनामतिदेशेन पवमानेष्वङ्गत्वावगमान्तसंस्कार-
कलेन विहितसाधानस्यापि प्रकरणसहस्रतवाक्यात् पवमानेष्टिसा-
धनीभूताग्निं संस्कारकलेन विनियुक्तस्य पवमानेष्वङ्गत्वम् । पवमा-
नेष्टीनां विश्वशिष्टाद्येन फलकल्पनेति प्राप्ते ।

आधानस्य किमुत्पादकत्वस्युत सप्तार्गादिवदग्निनिष्ठातिशयमात्र-
जनकत्वं? उभयथापि तन्मते अग्निहोत्रादिषु आहवनीयाद्युत्पा-
दकाभावादतिदेशश्चैवासम्भवः । अतोऽग्निहोत्राद्यङ्गभूताहवनीयाद्यु-
त्पादकमेवाधानम् । पवमानेष्टोऽप्यग्न्यङ्गभूताः, फलवदाधानाङ्गभूता-
एव वा, प्रकरणात् । ततश्च पवमानेष्टिष्वसिद्धत्वाद्ग्नैरतिदेशश्चैवा-
भावः । प्रयोजनं, पवमानेष्टिषु पूर्वपक्षेऽग्नारम्भणीया, सिद्धान्ते
पृथगारम्भाभावाच्चेत्यादि ॥ ३॥८१ ॥

तत्रप्रकृत्यर्थम् ॥ तदाधानमग्निवदेव पर्यतान्यायेनायमिषरित-
क्रतुसम्बन्धन्यङ्गत्वेन क्रत्वङ्गत्वावगतेर्द्विरङ्गतादोषभियैव प्रकृत्यर्थमिति
प्राप्ते ।

नाधानस्य क्रत्वङ्गत्वं, प्रमाणाभावात् । जुह्वाद्योच्चारकतिविशेष-
रूपाः पर्यतादित्यतिरेकेणापि काष्ठान्तरेण जायमाना आनर्धक्य-

भयासक्तं यत्पर्यतादेः स्वजन्यापूर्वार्थतां बोधयन्तीति । आहवनीया-
सग्रयसु अदृष्टविशेषरूपा आधानं विनोत्पत्तौ प्रमाणाभावादानर्थ-
क्याभावेन स्वस्वरूपार्थत्वमेवाधानस्यावबोधयन्ति । अत एव तत्र
नाग्निशब्दे अपूर्वसाधनत्वसंज्ञा । अतः क्रत्वर्थत्वस्यैवाभावात् प्रकृ-
त्यर्थता दूरापास्यैव । न चैवमाधानाकरणे क्रतुवैगुण्यानापत्तिः ।
अन्यभावेन वैगुण्योपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु, साधनेन क्रतुविधीनां आधानविधिसिद्धाग्निपृथ-
नैवोपपत्तौ स्वयं अग्निप्रयोजकत्वाभावाद्नाहिताग्नेरनधिकारः क्रतु-
त्विति वैगुण्यशङ्का दूरापास्यैव । एवं पवमानेष्टीनामप्यक्रत्वर्थत्वं
व्याख्यातम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे आधानस्य कात्यायनराश्यानेन भिन्न-
प्रयोगविहिततया सर्वार्थं सकृदनुष्ठानेऽपि दृश्यति सवादिवदधि-
कारिविशेषणत्वे प्रमाणाभावाच्चित्ते आधानं विनाऽप्यनुष्ठानं यथा-
शक्तिप्रयोगे । सिद्धान्ते त्वधिकारसम्पादकत्वाच्चेति ॥३॥८२॥

तासाम् ॥ पवमानेष्टीनां दर्शप्रकृतिकत्वात्तिदेशेन प्रधाजादि-
वदेवाग्निः प्राप्नोति । ते आधानपवमानेष्टिसाध्या इति ततः पूर्वं
कर्त्तव्यमेवाधानम् । पवमानेष्टयश्च । न चानवस्था । यावत्पौर्णमा-
स्यादिकासं करणोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

न तावत्पवमानेष्ट्यादिकं प्रकृतावज्ञं, अग्निमाचार्यत्वस्य स्थापित-
त्वात् । सत्यपि चाङ्गत्वे तेषां नातिदेशः । पवमानेष्ट्यादिषु यत्कि-
ञ्चिदितिकर्त्तव्यताकपवमानेष्ट्युपेतसकलाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णतां
परिकल्प्य पवमानेष्टिच्चतिदेशाकल्पनाद्येषामङ्गानां प्रकृतौ साङ्ग-
सम्बन्धेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न पवमानेष्ट्यादीनाम् ।

तेषामङ्गविशेषामवगमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णात् । अतोऽग्न्या-
रक्षणीयावैमृधन्यायेनैवानतिदेशः ।

वस्तुतस्तु, नाङ्गत्वमपि । अग्नीनां तु सत्यप्यङ्गत्वे साध्यत्वात्तेषाति-
देशः । अवश्यं हि ये प्रथमतः आधानेष्ट्यादयः कार्याः तेभ्योऽग्नि-
सिद्धिरङ्गीकर्त्तव्या । ततश्च तेभ्यः कार्यसिद्ध्यावन्वेषामकरणम् ।
यथा चैवं सति पवमानेष्टिहोमादय आधानहोमावाऽऽधानजन्यो-
त्पत्त्यपूर्वरूपाहवनीयादौ भवन्ति, तथा कौस्तुभे वारणाधिकरणेऽच
च स्पष्टम् ॥२॥८३॥

तुल्यः ॥ ज्योतिष्टोमे क्रयसन्निधावग्नीषोमीयः पशुराज्ञातो वष-
नात् स एष औपवसथ्येऽहन्वास्तव्यः इत्यस्माच्चतुर्थेऽहन्यनुष्ठीयते ।
पशुधर्माश्च तत्रैव पशुपाकरणादयः समाज्ञाताः । सवनीयस्य पशुः
सौत्येऽहनि समाज्ञात आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा चिद्वृता धूपं परिवी-
याग्रेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति इति । अनूबन्ध्यस्वान्ते समाज्ञातः ।
तदिह पशुधर्माणां किं पशुचयसाधारण्यमुत सवनीयमाचार्यत्वमुत
सवनीयाग्नीषोमीयोभयार्थत्वमुताग्नीषोमीयार्थत्वमेवेति चिन्तायाम् ।

महाप्रकरणाज्ज्योतिष्टोमसम्बद्धानां धर्माणां पशुधर्मत्वेन साचा-
न्तसम्बन्धायोगेनानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पशुयागद्वारकत्वावगतेक्षेपां च
मध्ये कस्यचिद्विशिष्य प्रकरणबाधकबलवत्प्रमाणाभावेनाविशेषात्सर्वा-
र्थत्वमित्याद्यः पचः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य पशुधर्मपाहकत्वे सव-
नीयावान्तरप्रकरणेन तद्बाधः तस्य औपवसथ्येऽहन्येवोत्पत्तिः ।
आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आसन्न एन्द्राय उक्थे द्वितीय ऐन्द्रोवृष्टिः

षोडशनि द्वितीयः सारस्वती मेय्यतिरात्रे चतुर्थीत्येतेर्वचनैः क्रतु
पशूनां विधानात् तस्य च कृत्नोपकारप्राकृताङ्गसम्बन्धेऽपि अपेक्षितानां
पशुधर्माणां सन्निहितत्वेन प्राकृताङ्गसन्दृष्टत्वेन चात्र प्रकरणोपपत्तिः ।
ऐन्द्राग्नादिपशूनान्तु संस्थाधिकरणन्यायेन समानविधानत्वाभावादेव
न पशुधर्मगाहकत्वग्रहणा । अस्तु वा तेषामथवान्तरप्रकरणाद्भूमंगाहक-
त्वम् । नैतावता सर्वार्थत्वम् । न च सौत्येऽहनि तद्विधिः । सवनीयोद्दे-
शेन तस्याश्विनयज्ञोत्तरकाखलमात्रविधायकत्वात् । यूपपरिव्याणस्य
चिद्वृता यूपं परिव्ययतीति सामान्यविधिना आश्विनयज्ञं गृहीत्वोप-
मिक्कस्य यूपं परिव्ययतीति परिव्याणान्तरविधिना वा प्राप्तत्वेना-
नुवादात् । परिव्याणान्तरे चिद्वृत्त्वस्यापि रश्मिनासाधारस्याधिकरणे
उपपादयिष्यमाणत्वात् । न च तथापि दूरसकर्मनुवादेन काखवि-
धिरशक्यः । औपवसथ्याहे विहितानामपि क्रतुपशूनां वपसा प्रातः
सवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयसवने इत्यनेनोत्क-
र्षविधानात्सौत्येऽहन्यनुष्ठेयमानतद्योपस्थित्युपपत्तेः । तेन यथैव क्रय-
सन्निधावाद्यातस्याग्नीषोमीयस्यौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठेयमानत्वे नैव धर्म-
गाहकत्वं सिद्धान्ते, तद्वदिहापीति न दोषः । न चैवमपि क्व सव-
नीयविधिरित्यत्र विनिगमनाविरहः । धर्मवाङ्मस्यैव निधामक-
त्वात् । अतश्चावान्तरप्रकरणात्सवनीयार्थ इति ।

द्वितीयस्तु सत्यं सवनीयार्थाः स्थानाद्ग्रीषोमीयार्था अपि ।
तस्य हि क्रयसन्निधौ विधिदशायामेव कृत्नोपकारप्राकृताङ्गैर्गिराका-
ङ्गीकृतस्यौपवसथ्येऽहन्युत्कृष्टस्यार्थोपस्थितिमात्रसत्त्वेन स्थानम् । सव-
नीयवदाख्यसन्निध्यभावेन प्रकरणग्रहणानुपपत्तेः । अत एवेतिकर्तव्य-

तात्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिरिति स्थानसञ्चरणम् ।
यद्यपि चात्र पशुधर्माणां श्रुत्यादिविनियुक्तत्वात् प्रकरणस्य स्थानस्य
वा विनियोजकत्वसम्भावना, तथाप्यपूर्वसाधनत्वसञ्चयान्तात्पर्यमाहकत्व-
एव विनियोजकत्वव्यवहारोभाक्त इति द्रष्टव्यम् । न चैवमपि प्रकरणेन
स्थानबाधापत्तिः । अग्नीषोमीयस्य पशुधर्माकाङ्क्षायामेवातिदेश-
कल्पनवदौपदेशिकस्थानस्यैव विनियोजकत्वकल्पनौचित्यात् । अन्यथा
प्रबलौपदेशिकप्रमाणेन प्रकृत्यर्थत्वाद्गर्भाणां कापि विकृत्यर्थत्वाना-
पत्तेः । इन्द्रादेरुपायान्तरेणापि स्थितिसम्भवात् स्रिङ्गादेः श्रुतिकल्प-
कत्वमिति विशेषः । अत उभयार्थत्वमिति प्राप्ते ।

न सवनीयस्यावान्तरप्रकरणं, सौत्येऽह्न्युपपत्तेः । अन्यथा दूरस्त-
कर्मानुवादेन काञ्चरूपानुपादेयगुणविधानानुपपत्तेः । न च प्रातः-
सवन उत्कृष्टत्वादेवोपस्थितिः । आनुष्ठानिक्युपस्थितेरङ्गमाहकत्वेऽपि
प्रकरणान्तरप्रतिबन्धकत्वस्य काण्यदर्शनात् । अस्तु वा तत्, तथापि
वपाभ्यासमात्रस्य प्रातःसवन उत्कृष्टत्वेऽपि उपाकरणोत्कर्षे प्रमाणा-
भावान्तदुपस्थित्यनुपपत्तेः । यद्यपि चोपाकरोतिना याग एव सञ्च्येत,
तथापि शक्यार्थस्योपाकरणस्याग्निग्रहणोत्तरकाञ्चस्याप्राप्तेरनुवादा-
नुपपत्तिः । यद्यपि च वपाप्रचारोत्तरभाविपदार्थान्तदाद्युत्कर्षन्या-
येनोत्कर्षः सम्भाव्येत, तथापि न तत्पूर्वभाविनामुपाकरणादीनामु-
त्कर्षे प्रमाणमस्ति । वस्तुतस्तु । पूर्वद्युर्वेदिकरणन्यायेनापूर्वत्वान्तदुत्तर-
भाविनामपि नोत्कर्षः ।

वस्तुतस्तु, गङ्गायाङ्गोष इत्यादौ शक्यार्थस्य घोषान्वयप्राप्त्यभावे-
ऽपि सञ्चयान्तात्पर्यान्तस्योत्तरकाञ्चत्वप्राप्त्यभावेऽपि उपाकरोतिना वपा-

भ्यासस्य च षोपपत्तेः । पशुनपक्रमोपयोगिधूपदार्ढ्यसम्पादकद्वितीयपरि-
 व्यासस्याश्विनग्रहणोत्तरकासताविधित एव तदुत्तरभावविपायाग-
 स्थापि आश्विनग्रहणोत्तरकासत्वसिद्धेरेतद्वाक्यवैयर्थ्याभिधा एवाभ्यासा-
 देतस्योत्पत्तिविधितम् । तथापीतरस्य सर्वस्य द्वितीयधूपपरिव्यासा-
 देर्वाक्यान्तरप्राप्तत्वात्कालविशिष्टं शुद्धमेव वा द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्म
 विधीयते । ततस्त्वानेनेव वाक्येनाग्नेयसवनीयस्यैतत्समानजातीयैश्च
 वाक्यान्तरैरेद्राग्रादीनां विधानादौपवसव्याहे तेषां पुनः अवणमनु-
 वादमाचम् । तदपि यथा वै मत्स्योऽविदितोजसमवधुनुते एव-
 मेतेऽप्रज्ञायमानाजनमवधुनुते इत्यर्थवादकृतसन्ततकरणमिभित्तक-
 मिन्दोपपादकैतच्छब्दापेक्षितपशुसमर्पणार्थं मिन्दोच्चीतदोषपरिहा-
 रार्थं च वपया प्रातःसवने चरन्तीत्यादिना वपाप्रचाराद्युद्देशेन
 प्रातःसवनादिकास्यविधिः । सख्यग्रः कास्यभेदेनासुष्ठाने हि मध्ये
 सत्यर्थमवकाशस्वाभाहोषपरिहारः । यद्यपि चाचापि कास्यविधान-
 न्दूरस्यकर्मानुवादेन न शक्यम्, तथाप्यर्थवादत एव तदुपस्थितेर्न
 कश्चिद्दोषः ।

यन्तु प्रचारविप्रकर्षस्थोपादेयगुणस्य सत्त्वाच्च दोष इति मूलोक्तं
 समाधानं, तद्विप्रकर्षस्याशब्दस्य विधेयत्वाभावादुपेक्षितम् । अतो न
 सवनीयस्यावान्तरप्रकरणम् । स्थानाच्चग्नीषोमीयाङ्गं पशुधर्माः ।
 न च ज्योतिष्टोमप्रकरणेन स्थानबाधः । पशुधर्माणां श्रुत्यादिभिः
 पशुसंस्कारकतया विनियुक्तानामयोग्यतया ज्योतिष्टोमप्रकरणेना-
 ग्रहणात् । अतो यत्रैव श्रुतः सम्बन्धो यथा वाजपेयस्येत्यादौ, तत्रै-
 वानर्थक्यतदङ्गन्यायो न तत्र । एवं सत्यपि यदि कस्यापि पशो-

विंशत्य प्रमाणान्तरमपूर्वसाधनत्वेऽपि स्थापकं न स्यात्, ततो महा-
प्रकरणगृहीतानामेषामानर्थक्यतदङ्गन्यायेन भवेत्सर्वपश्चर्यत्वम् । न तु
तदस्ति । स्थानेनाग्नीषोमीयार्थत्वावगमात् । तेन सिद्धमग्नीषोमीय-
एवोपदेशोऽन्यत्र तत्तिदेश इति । सामानविध्यप्रयोजनं दशमादौ
स्पष्टम् ॥ ३॥८४॥

दोहयोः ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दधि पूर्वद्युरपरेद्युश्च पय उत्पाद्यते ।
दोहधर्माश्च ग्राखाहरणादयः पूर्वद्युः क्रियन्ते । तेषामनुष्ठानसादे-
श्याहृदिमाचाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

यद्यपि स्नानं भवेत्तथापि प्रकरणेन तद्वाधः । न ह्यत्र पूर्ववत् कृत्तूप-
कारकत्वादिना प्रकरणाभावः शङ्कितुं शक्यः । न च स्नानमत्र
दधियागस्यास्ति । उत्तरेद्युरेवानुष्ठानात् । दध्नस्तु विद्यमानमपि नान-
र्थक्यभिधाऽपूर्वसाधनत्वस्य चण्णातात्पर्यग्राहकम् । न च स्नानविधया
दध्नैव यागोपस्थितेः स्नानशङ्का । तादृशोपस्थितेर्नैयत्याभावेन ग्राह-
कत्वानुपपत्तेः । किञ्च दोहधर्माः परेद्युरेवास्मातास्तत्रैव च भाव्यापे-
क्षायां प्रकरणादुभयार्थत्वेनावगम्यमानाः सामर्थ्यात् पूर्वद्युरनुष्ठीय-
मानदधिसिद्धयर्थं पूर्वद्युस्तन्त्रेण क्रियमाणा अपि न तन्माचार्या-
भवन्ति । दोहनादयस्तु सामर्थ्यादेवावर्त्तन्त इति विशेषः ॥ ३॥८५॥

तद्वत्सवनान्तरे ॥ ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनिकग्रहणसन्निधौ यद्द-
धर्मा उपोम्नेऽन्ये यद्वाः साद्यन्तेऽनुपोम्ने भ्रुव इत्याद्याः । ते निःसन्दिग्ध-
स्थानात् प्रातःसवनिकग्रहमाचार्या इति प्राप्ते । माध्यन्दिनसवनि-
कादीनामपि प्रकरणात्तेन च स्नानवाधात्सर्वार्थत्वं, प्रसाजादीना-
मिवाग्नीषोमीयार्थत्वमिति ॥ ३॥८६॥

रश्मना च ॥ पशुनियोजनाङ्गत्वेन विनियुक्तस्य यूपस्थानुष्ठानसा-
 देश्चादग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतपशुनियोजनार्थत्वम् । अतिदेशान्तु
 सवनीयानुबन्धार्थत्वम् । एवं तदुत्पादकानां क्सेदनादिसंस्काराणा-
 मपि । यद्यपि च यूपस्वरूपे आनर्थक्याभावस्तथाप्यनुवादस्य सन्नि-
 हितगामित्वादेवाग्नीषोमीये निवेशः । विहृतौ त्वभिक्रमणवद्गमनम् ।
 तेषां तु भेदेनानुष्ठाने प्राप्ते दौचाकालस्याप्युपदेशातिदेशाभ्यां
 विहितस्यैकत्वान्तन्त्रेणानुष्ठानादेकस्या एव यूपव्यक्तेः सर्वोपकारकत्व-
 मेकादग्रे वक्ष्यते । ये च परिव्याणादयः उत्पन्नयूपसंस्कारकास्तेषा-
 मयनानुष्ठानसादेश्चातिदेशाभ्यां प्रकृतिविहृत्यङ्गत्वम् । यूपस्वरूपस्य
 तद्व्यतिरेकेणाप्युत्पन्नत्वात् । यूपव्यक्तेरेकत्वान्तु गृह्यमाणविशेषत्वेऽप्या-
 तिथ्याद्यर्थवर्धिःप्रोचणन्यायेन प्रसङ्गेन कार्यसिद्धेर्नावृत्तिः ।

न चैवं तत्राथेनैवाग्निपात्रसम्भारगादेर्दाग्निपूर्णमासिकस्यापि विहृतौ
 प्रसङ्गापत्तिः । ब्रौह्मिप्रोचणादिवद्यत्कार्यकूटोद्देशेन यद्व्यक्तेरुत्पत्ति-
 सत्कार्यकूटाङ्गभूततद्व्यक्तिगतसंस्कारजन्यादृष्टं प्रति तत्कार्यान्तिम-
 कार्यत्वेन नाशकत्वस्य क्लृप्तत्वेन तदनापत्तेः । न ह्यग्निपात्रादेर्यत्कार्य-
 कूटोद्देशेनोत्पत्तिः तत्कार्यकूटाङ्गं संस्कारः । सम्भारगस्य ज्योतिष्टोमा-
 द्यनङ्गत्वात् । अतस्तत्र तद्व्यक्तिजन्यादृष्टत्वावच्छिन्नं प्रकृति* तत्फलौ-
 भूतान्तिमकार्यत्वेन नाशकतेति विशिष्य कार्यकारणभावेनैव तत्र-
 योगवृत्त्यन्तिमफलेन नाश इति वैषम्यम् । एवं च परिव्याणरश्मना-
 तद्दर्मादय औपवसथ्येऽह्न्यनुष्ठीयमाना अप्युपदेशातिदेशाभ्यां चित-
 त्तोपकारकाः । सवनीये चाग्निं यद् गृहीत्वोपनिष्कम्य यूपं परि-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रति,—इति पाठः प्रतिभाति ।

व्यथतीति विधिनाऽध्यासात्परिव्याणान्तरं विहितम् । आश्विनोत्तर-
 काश्वलस्य पाठादुपनिष्क्रमणस्य चार्थादेव प्राप्तेः । तच्च प्रकरणात्
 सवनीयस्यैवाङ्गान्तदपि च न प्राकृतकार्यापन्नम् । प्राकाशदानवद्विधि-
 वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव तत्कार्यमदृष्टं यूपदाह्याधिक्यं वेत्यन्यदेतत् ।
 तदिह रश्मनातद्गर्मास्य चितृत्वदर्भमयीत्वादयोनाप्राकृतकार्यापन्ने
 परिव्याणान्तरे यूपवटबर्हिराक्षरण इव भवन्तीति प्राप्ते ।

उत्पत्तिवाक्ये चितृत्वानुवादरूपतात्पर्यपाहकवशात्प्राक्प्राक् प्रकृत-
 तापूर्वसाधनीभूत-यूपपरिव्याणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं, न तु विजा-
 तीयपरिव्याणत्वम् । तथात्वे उत्पत्तिवाक्ये चितृत्वस्याप्राप्तत्वेन विधाने
 गौरवापत्तेः । अत उद्देश्यतावच्छेदकरूपसत्त्वान्तचापि रश्मनातद्गर्माः ।
 व्याख्याद्वणान्त सङ्गतिस्त्रोभेन यूपच्छेदनपरिव्याणरश्मनातद्गर्माणां
 सर्वेषामुपदेशेनैव चितयसाधारण्यमङ्गीकृत्य सवनीयपरिव्याणान्तरे
 उपदेशेनैव तत्प्राप्तं व्याचक्षणाणामभिप्रायं न विद्मः ॥ ३ ॥ ६ ७ ॥

आराच्छिष्टम् ॥ ग्रहधर्माणां ग्रहस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ ग्रहवा-
 गाभ्याससाधनत्वमेव ग्रहपदेन लक्ष्यते, दीक्षणीयावाङ्मियमन्यायेन ।
 न तु ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वम् । अतश्च प्रकरणोपस्थितापूर्वसाधन-
 त्वस्यैव लक्षणाज्ञानारम्भाधीतांश्वदाभ्यापूर्वार्थत्वं धर्माणामिति प्राप्ते ।

प्रकरणादन्येषामिवानुष्ठानसादेश्यादनारम्भाधीतानामप्युपस्थिते-
 र्वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावादेव सर्वार्थत्वम् । अत एव प्रसङ्गेन दुर्बलेन
 वा प्रमाणेन साधनत्वेनावगतानां सर्वेषामेव हविषां वेद्यादिकमङ्गम् ।
 वस्तुतस्तु अंश्वदाभ्योरनारभ्योत्पन्नयोरपि प्राकरणिकवाक्येनैव क्रम-
 ङ्गतेति तुल्यत्वमेव ॥ ३ ॥ ६ ८ ॥

अथ्यम् ॥ इष्टकाधर्माणामकृष्णालादीनामनारम्भाधीतचिचि-
 ष्वादीष्टकाविनियोगस्याप्यनारम्भाधीतत्वात् प्राकरणिकेष्टकामाच-
 धर्मत्वमिति प्राप्ते । पूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादिष्टकाप्रयोष्यचयनापूर्व-
 सम्बन्धित्वस्यैव सचणीयस्थानारम्भाधीतास्त्रयविशेषाच्चाप्युभयधर्म-
 त्वम् ॥ ३ ॥ ८८ ॥

नैमित्तिकम् ॥ सोमधर्मा अभिषवादयः फलचमसेऽपि समान-
 विधानाः । सोमस्वरूपे आनर्थक्यप्राप्तौ सचणीयस्य ज्योतिष्टोमापूर्व-
 साधनीभूतप्रदेशप्रकृतित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य यवेस्त्रिव फलचमसे-
 ऽप्यविशेषात् । न च सोमत्वमपि विवक्षितम् । फलचमसे स्थाना-
 पत्याऽप्यभिषवाद्यनापत्तेः । न च नित्यानामभिषवादीनामित्यकतु-
 सम्बन्धे अनित्यस्य फलचमसस्य द्वारत्वानुपपत्तिः । नित्यानामपि
 नित्यसोमवदनित्यफलचमसस्य द्वारत्वे उद्देश्यत्वं एव वा बाधका-
 भावात् । इत्यतएव हि उपांशु यजुषेत्यादौ नित्यानां नैमित्तिक-
 कार्णां च होमादीनामुपांशुत्वादिविषयता ।

न च नैमित्तिकस्य नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विश्वम्भित-
 प्रतीकत्वादतुल्यत्वम्* । तथात्वे प्रमाणाभावात् । कश्चित्सेऽपि त्रा
 संस्कारविध्युत्तरप्रवृत्तिकले प्रमाणाभावेन तुल्यत्वाच्च । अस्तु वा
 तत्प्रमाणापि संस्कारविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य फलचमसेऽप्यनिवा-
 रणाच्च । न च संस्कारविधावपूर्वसाधनत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारक-
 सोमविशेषकबोधोपाङ्गीकाराच्च फलचमससङ्ग्रह इति वाच्यम् । एव-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विश्वम्भित-
 प्रतीकत्वत्वादतुल्यत्वम्,— इति तु समीचीनं प्रविभाति ।

मथुपदेशस्य सोमतात्पर्यकत्वाभिवारणेन विकारभृतेऽपि फलचमसे
 अप्राकृतविशेष्यकत्वप्रसङ्गादभिषवाघनापत्तेः । अतश्च सर्वत्र संस्कार-
 विधौ प्रकृत्यपूर्वसाधनत्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसाधनविशेष्यक एव बोध-
 इति तद्वत् कुर्यादित्यतिदेशेन विकृत्यपूर्वसाधनेऽपि समानविधान-
 लाभावेऽपि धर्मप्राप्तिरविरुद्धा । प्रकृते तु फलचमसस्य प्रकृत्यपूर्व-
 साधनत्वादेव यथादिवदुपदेशविषयत्वमिति प्राप्ते ।

सर्वत्र संस्कारविधौ प्रकृत्यपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसम्बन्धि-
 विशेष्यक एव पार्यन्तिक उद्देश्यबोधः । तथापि सा सम्बन्धिता
 यद्गर्मावच्छिन्नस्य संस्कारविधिपार्यन्तिकग्राह्यबोधात्पूर्वं प्रतीयते,
 तद्गर्मावच्छिन्नस्यैव संस्कारविध्युपदेशविषयत्वेन व्यवहारोपान्यस्य
 तस्य । घटादेरिव तत्त्वेनाप्रतीतस्योद्देश्यत्वानुपपत्तेः ।

अत्र च तप्ते पयसि दधानयतीत्यादौ प्रथमं पयस्त्वावच्छिन्नो-
 देशेन विधीयमानेऽपि दधानयने पयस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्व-
 बोधोत्तरमेवापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतायाः पार्यन्तिकत्वात् पयस-
 एवोपदेशविषयत्वं पार्यन्तिकपदोपादानात् विरुध्यते । प्रकृते च न
 फलचमसत्वावच्छेदेनापूर्वसाधनताऽभिषवादिविधितः पूर्वं प्रमिता ।
 तथात्वे स यदि सोमं विभक्षयिषेत्तमसौ भक्षं प्रयच्छेत्त सोम-
 मित्याद्यनुवादानुपपत्तेः । अतस्तात्पर्यग्राहकानुरोधेन सत्यप्युद्देश्यता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वोपदेशविषयत्वे फलचमसस्येत्यसमानविधानता ।
 अतश्च तस्यैव धर्माकाङ्क्षायां सत्यपि कर्मकले कल्पितेन स्थानापस्था-
 स्थातिदेशेन क्रयाभिषवादीनां सोमधर्माणां प्राप्तिः । अत एव
 प्रकृतोपदेशविषयभिन्नविषयत्वादस्य संस्कारो हत्वमाचक्षते ।

वस्तुतस्तु गुणकामवाक्य इवात्र भावनान्तरमेव विधीयते ।
अनेकगुणोपादानाच्च । अतस्तु तस्या एवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाऽतिदेश-
कल्पनमित्यपि शक्यं वक्तुम् । अत एव न्यघोधस्त्रिभिनीनामाहरण-
स्यैवौपदेशिकत्वाच्च क्रय इति केचित् । प्रयोजनं, गुणकामप्रवृत्त्य-
प्रवृत्तौ । सोमपदवतोमन्त्रस्य सोपोहौ च ॥६॥१००॥

प्रतिनिधिस्य ॥ त्रीष्ट्याद्यभावे नौवारादिषुश्रुतिप्रतिनिधेरपि
संस्कारविधितः पूर्वं साधनत्वानवगमादसमानविधानत्वम् । सकृत्साङ्ग-
युक्तग्रीहिन्यथागप्रयोगासम्भवे कर्मशास्त्रेषु तदाद्येपादिति प्राप्ते ।

सत्यसुत्तरकाश्रन्तदाद्येपः, तथापि त्रीहिश्रास्त्रार्थासोचनवेत्त्याया-
मेव त्रीहिलजातेर्थागसाधनत्वेऽवगते तदन्यथानुपपत्त्या तदवच्छिन्न-
व्यक्तेस्तदारम्भकौभूतावयवानां च साधनत्वमाचिष्यते । अतस्तु जाति-
व्यक्तवचनसाधनतायां पूर्वमेवावगतानां सर्वासामसम्भवे कतिपयशङ्क-
सोत्तरकाश्रप्रतीतिकत्वेऽपि स्वरूपेण पूर्वावगतेः समानविधानलोप-
पत्तिः । न हि नौवारत्वेन रूपेण तेषामुपादानं, येन तद्रूपेण
साधनत्वबोधसोत्तरकाश्रिकत्वादसमानविधानत्वापत्तिः । अपि तु
त्रीष्ट्यारम्भकावयवसमानजातीयकतिपयावयवारम्भत्वात् । अतस्तु तेषां
त्रीष्ट्यवयवनिष्ठसाधनतासम्पत्त्यर्थमवर्जनीयतथोपादानेऽप्यवयवसाधन-
तायाः संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव प्रमितत्वात्समानविधानलोपपत्तिः ।
संस्कारविधिषु हि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतप्रदेशद्रव्यप्रकृतित्वावच्छि-
न्नस्यैव प्रकृतित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वादवयवनिष्ठसाधनताया अवयव-
निष्ठसाधनतातोभेदेऽपि* न विरोधः ।

* अवयवनिष्ठसाधनतातो भेदेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

एवं यत्र नावयविघटितसादृश्येन प्रतिनिधिसूत्रं न समानविधा-
 मत्वं, न वा कार्यापत्त्याऽपि धर्मप्राप्तिः । यथाऽवघातप्रतिनिधितया
 मन्त्रनिर्गुणनादेः करणे मन्त्रेषु प्रोक्षणादेः । धूपावटस्तरण-वर्धिवर्धौ-
 क्रिकेतिकर्तव्यतोपादानेऽपि चरितार्थत्वात् । फलत्रयसे तु तमस्यै
 भक्षं प्रयच्छेदित्यादिशब्दमतसिद्धादेवातिदेशकस्यनमिति विशेषः ।
 प्रयोष्यन्, त्रीदीपां मेध इति मन्त्रस्य पूर्वपक्षे लोपः, सिद्धान्ते
 त्वनूः । मन्त्रान्तर्गत-त्रीक्षादिपदानां त्रीक्षित्वाधनताऽऽचित्त्वध-
 नतत्पदानामित्यर्थेनावयवेऽपि प्रयोगोपपत्तेः ॥ ३ ॥ १० १ ॥

नित्यमार्था ॥ यत्र तु पूतीकादौ तत्त्वेन विधिसूत्रं सकृत्साङ्गयुक्त-
 सोमजन्यथागप्रयोगासङ्गमे पश्चादेव तत्प्रवृत्तेर्न समानविधानत्वम् ।
 न च पूतीकगतावयवानां प्रतिनिधिस्वियमः । तेषां मन्त्रसदृशत्वेन
 यत्रोऽप्यप्राप्तेः । पूतीकपदेऽवयवसङ्ख्याप्रसङ्गाच्च । न च नियमविधि-
 साधनानुरोधेन मदङ्गीकारः । तस्य फलसुखत्वेन निषिद्धस्यपत्यधि-
 करकेन न्यायेनाकिञ्चिद्व्यतिरिक्तत्वादिन्ति प्राप्ते ।

पूतीकपदार्थस्य हि पूतीकत्वस्य व्याप्त्यकरणत्वं श्रुतं, द्वितीयात्मत्वम् ।
 अतश्च नियमविधिसाधनानुरोधेन तथा न पूतीकत्वस्य साक्षात्प्राप्त-
 यधनत्वं साध्यते । अपि त्ववयवनिष्ठस्यधनतात्पन्नारिभ्यकप्रयोक्तृत्व-
 मिति न पूतीकपदेऽवयवसङ्ख्या । सदृशनिधिसङ्ख्याव्यतिरिक्तैः पूर्वमेव
 सस्य विभेः प्रवृत्तेर्निधिसङ्ख्याप्रसङ्गः । ततस्तथापि कतिपयस्य-
 यकप्रधनत्वस्य सोमप्राप्त्यादेव सिद्धेः समानविधानत्वम् ॥ ३ ॥ १० २ ॥

संज्ञासु ॥ व्योतिष्टोमे चतस्रः संज्ञाः त्रिभिस्तुमेतत्संज्ञाप्रोक्तव्यति-
 राचसंज्ञाः । संज्ञा नाम क्रतुप्रयोगवृत्तिस्रोचोपरमः । तत्र दादश

सोपास्यग्निष्टोत्रे । तथाग्निष्टोमसोपमन्थम् । साऽग्निष्टोमसंज्ञा नित्या
 कान्था च । संयोगपृथक्काद्वादिवात् । उक्त्येऽग्निष्टोमसोपोत्तर-
 न्नीकान्थान्मुक्त्यसोपासि । सोक्त्यसंज्ञा । षोडशिनो तदुत्तरं
 षोडशिसोपम् । सा षोडशीसंज्ञा । अतिरात्रे तदुत्तरं द्वादश
 सोपात्मकास्यधोरात्रिपर्याया आग्निमसोचं च । साऽतिरात्रसंज्ञा ।
 यास्तत्त्वग्निष्टोमवाजपेयाग्नोर्यामास्या अन्यास्तिस्रः स्मृतौ गण्यन्ते, ता
 एतास्तेषामभूर्गताः । यथाग्निष्टोमसोपोत्तरं उक्त्यान्वक्तृत्वा षोडशि-
 स्रोचं क्रियते, सा अग्निष्टोमसंज्ञैवात्यग्निष्टोमपदवाच्या । यथावस्थित-
 षोडशुत्तरं यच्च वाजपेयसोचं क्रियते, सा षोडशीसंज्ञैव वाजपेयपद-
 वाच्या । यथातिरात्रे चतुर्धोरात्रिपर्याय-सोपचचात्मकोवर्धते, तथा-
 तिरात्रसंज्ञैवाग्नोर्यामपदवाच्या । तथात्यग्निष्टोमोराजन्त्यस्य नित्यः ।
 अत्यग्निष्टोमे राजन्त्यस्य गृहीयादिति वचनात् । अन्यास्तुक्त्यादयः
 कान्थाः । पशुकाम उक्त्यं गृहीयात्, षोडशिना वीर्षकामः
 सुवीत, अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति वचनेभ्यः । अथाग्नि-
 ष्टोमादिशब्दानां प्रचुरप्रयोगात् संज्ञास्त्रैव शक्तिः, तदति ज्योति-
 ष्टोमे निवृत्तस्य च, तदति क्रमन्तरे सांप्रतिकी, यदृणे स्रोचं च
 गौषीत्येवं कौशुभे द्रष्टव्यम् ।

अतस्तु संज्ञानामेव फलसम्बन्धः । यदृणसोपादिकं तु तत्त-
 दास्त्रे वाक्यान्तरप्राप्तमनूयते । संज्ञापदार्थवृत्तिप्रथोमस्य प्रतिबन्ध-
 न्ध्यपेक्षायाश्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमक्रतुरेवाश्रयत्वेनाप्नोयते । तदेत-
 त्सर्वमिन्द्रिवकामाधिकरणे स्थितमेव । इह तु सर्वगुणकामाश्रय-
 मामानविध्यं न वेति चिन्तायां, फलवत्त्वेन संज्ञादीनामपि ज्योति-

ष्टोमादिवत् प्रकरणाविशेषाद्दीक्षणीयादिधर्माणामुभयार्थत्वमिति प्राप्ते ।

फलवत्त्वज्ञानं विना धर्माणामङ्गत्वबोधानुपपत्तेस्तस्य च गुणस्यले आश्रयसम्बन्धव्यतिरेकेणाबुध्यमानत्वादाश्रयस्य च स्वविधिविहितस्य स्थाभसम्भवे गुणेनोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणामनाक्षेपाद्गुर्माणां गुणान्वयात् पूर्वमेवाश्रयान्वयस्य तद्विधिपर्यवसानार्थमवश्यं वाच्यत्वेन विरम्य व्यापारत्वापत्तेर्नोभयार्थत्वम् । न ह्येवमाश्रयनिष्ठफलवत्त्वज्ञानं गुणान्वयाधीनम् । तद्बोधव्यतिरेकेणापि यागस्य क्रियारूपस्य फलवत्त्वबोधोपपत्तिः । गुणे तु फलवत्त्वज्ञापकविधिवैयर्थ्यापत्त्यैव कृतिसाध्याश्रयान्वयस्य धर्मान्वयात् पूर्वमवश्यं वाच्यत्वम् । अत एवाश्रयोगुणनिष्ठकरणतासम्पादको गुणकरणतावच्छेदककोटिप्रविष्टोवेति करणाकाङ्क्षैव वितता आश्रयाकाङ्क्षेति मूलप्रवादः । अतोधर्माणामाश्रयाङ्गत्वमेव । गुणभावनायान्तु आश्रयतोधर्मातिदेश इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं, यद्यपि न गुणकामप्राप्तिरूपं सम्भवति । संस्त्राणां विकृतित्वेऽपि तदाश्रयभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतिभूतस्य सत्त्वेनैव सदोमानाद्याश्रितगुणकामानां षोडश्याद्यभ्यासाङ्गभूतपदहणाद्याश्रितानां वा गुणकामानां प्राप्त्युपपत्तेः । नाप्युद्भिदादीनां वैकल्पिकसंस्त्राप्रकृतित्वरूपम् । यागत्वसादृश्याधिक्येन ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वस्यैवोपपत्तेः । तथापि यत्राथेष भूर्वैश्वदेव इत्यादौ न यागत्वपरिचायकपदश्रवणं, तत्र वैकल्पिकसंस्त्राप्रकृतित्वं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वमेवेति द्रष्टव्यम् । संस्त्राङ्गभूतधर्मभेषे याजुर्वेदि-

कादिप्रायश्चित्तं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते त्वविज्ञातमपि । तथा, यज्ञस्या-
 ग्रीहदृशमग्रीयेत्यादि यज्ञपदोपेतमन्त्रे अविज्ञातः प्रयोगः पूर्वपक्षे ।
 संस्त्रायामस्य लोपात् । सिद्धान्ते तु यज्ञस्य संस्त्रायास्याग्रीरित्येव
 मूहितव्यम्, इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥३॥१०३॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
 द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ।

प्रकरणाविशेषात् ॥ दर्शपूर्णमासद्योर्वेदिवर्षिणी तद्दुर्मास्य सन-
नस्रवनादथः किमङ्गप्रधानसाधारणहविरासादनार्था उत प्रधाना-
ङ्गभूतहविरासादनमाचार्या इति विचारे । वेद्यां हवींश्यासादयति
वर्षिणि हवींश्यासादयतीति वचनेन वेदिवर्षिरासादनस्य हविरह-
शेन विधानादर्थान्तयोरपि हविरर्थत्वप्रतीतेर्हविः स्वरूपे चानर्थक्य-
प्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वस्रक्षणातात्पर्ययाहकजिज्ञासायां अप्रतिबद्ध-
स्रवप्रधानाधिकाराख्यप्रकरणस्यैव तात्पर्ययाहकत्वावसायान्तेन चाङ्ग-
त्वसम्बन्धस्यैव श्राब्दस्य स्रक्षणाघटकतया अवस्थात् प्रधानापूर्वाङ्ग-
भूतहविरर्थत्वमेवेति प्राप्ते ।

प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावादानर्थक्यपरिहारार्थं यथा
प्रधानप्रकरणेन तात्पर्यग्रहस्तथा दुर्बलेनापि अङ्गाधिकाराख्यतत्प्र-
करणेनापि । अत एवानारभ्याधीताङ्गानुष्ठानसादेश्यस्यापि तात्पर्य-
याहकत्वमुक्तम् । तेन सर्वार्था एवेते । अस्तु वा प्रधानप्रकरणस्यैव
तत् । तथापि नाङ्गत्वं सम्बन्धघटकं, गौरवात् । अपि त्वपकार-
कत्वमात्रं, अभ्युदितेभ्यो दधिपयसोरिव । सम्बन्धमात्रं वा स्वर्गादि-
वदगन्धेत्यत्र । अतश्च प्रधानापूर्वोपकारकहविरर्थत्वमात्रावगते रङ्ग-
तदङ्ग हविषामपि अनारभ्याधीतानां प्राकरणिकानां वा प्रधानोप-
कारकत्वाविशेषात् सर्वार्थत्वम् ॥३॥१०४॥

फलसंबन्धोक्तम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्ध्वोतिष्ठोमादौ केशशश्रुवप-
नादयः तावत् क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारार्था न त्वारादुपकारकाः ।
केशशश्रु वपते, नखानि निहन्तते, दतोधावते, चाङ्गे, ऽभङ्गे
इत्यादावात्मनेपदनिर्देशेन पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रियाफलस्य आत्म-
गामित्वे आत्मनेपदम् । आरादुपकारकत्वे तु तत्फलस्य क्रतु-
सादृश्यस्य क्रतुगतत्वेन नात्मगामित्वम् । यत्रवान्तरादृष्टं, न तत्
क्रियाफलम् ।

यद्यपि क्तौ अच् च धातुः परस्मैपद्येव, तथापि हृन्दस्यात्मने-
पददर्शनान्तस्य च सार्थकत्वे सम्भवति साधुत्वार्थत्वस्यान्यात्सत्त्वरिते-
त्यादिविधेरेवानित्यत्वं परिकल्प्यात्मगामिक्रियाफलत्वाङ्गीकारो न
दोषाव । एवं दतोधावत इत्यादौ । दन्ताणां द्वितीयेषाऽपि
संस्कारार्थत्वावगमः । पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादौ षष्ठ्या । खानस्य तु
महापकर्षणार्थत्वसिद्ध्यात् । एवं तपसोऽपि वक्ष्यते । अन्ततो यत्र
न किञ्चिद्गमकं, तत्र दौषासमाख्येव तथा । यमादिपरिग्रहानु-
कूलपुरुषसंस्कारवाचिन्वात् । पुरुषस्य च क्रतुपयोगित्वं कर्त्तृतया
क्रतुजन्यफलभोक्तृत्वाच्च । तदिह संस्काराः किं कर्त्तृत्वाङ्गोपयोगिन
स्त भोक्तृत्वाङ्गोपयोगिन इति चिन्तायाम् ।

भोक्तृत्वार्थत्वे समप्राधान्यापत्तेः प्रकरणावगतक्रतुसम्बन्धवाधा-
पत्तिः । अतः कर्त्तृत्वार्थाः । दन्तधावनादौर्णां शरीरसंस्कारार्थ-
त्वात्तस्य च परस्मैकभोग्यफलभोक्तृत्वेऽनुपयोगादपि तथात्वम् ।
अतश्च कर्त्तुरङ्गप्रधानार्थत्वात् संस्काराणामपि तथात्वमिति प्राप्ते ।

कर्त्तृत्वस्य शरीरादिवदेव संस्कारव्यतिरेकेषापि जायमानत्वा-

द्वैवर्थाद्दृष्टरूपभोक्तृत्वार्थमेव युक्तम् । भोक्तृत्वस्य कर्तृत्वापेक्षया
 अभ्यर्हितत्वाच्चैवम् । शरीरादीनामपि स्वावच्छेद्यजीवव्यक्तिगतत्वसम्ब-
 न्धेन भोक्तृत्वोपयोगित्वमव्याहृतम् । न चैवं प्राधान्यापत्तिः, चेच-
 संस्काराणां बीजावपनार्थत्वस्यैवात्मसंस्काराणामपि क्रतुजन्यफला-
 धानयोग्यताजननार्थानां क्लृप्तत्वोपपत्तेः । अत एव सर्वैरेव संस्कारैः
 स्वस्वावान्तरादृष्टद्वारा समुच्चित्य प्रधानफलानुकूलातिशयविशेषो
 जन्यते । प्रधानफलमेव चात्मन्युत्पद्यते इति तदर्था एव संस्कारा
 नाङ्गार्थास्तत्फलस्य क्रतुगामित्वात् । यच्च तु दृष्टविधया वचनादेव
 वा कर्तृत्वोपयोगित्वं, यथा प्राथमिकशब्दार्थस्त्वानाचमनादौ हिरण्य-
 मास्त्रिनः प्रचरन्तीत्यादौ च बहुवचनात्तच्च कर्तृत्व एवोपयोगादङ्ग-
 प्रधानार्थत्वम् । अत एव तादृशस्थले अङ्गविकृतिषु तस्याति-
 देशः ॥ ३ ॥ १०५ ॥

चिकीर्षया ॥ सोमे षट्चिंशत्प्रक्रमादिपरिमाणां वेदिं विधाय
 श्रुतं, इत्यति शब्दामहे, स्थां कर्तुमिति । सा वेदिर्यद्यपि देशत्वा-
 दङ्गप्रधानार्थतया प्रसज्यते, तथापि दौष्टादक्षिणन्यायेन उक्तवचनात्
 प्रधानमाचार्या । कर्तुमिति हि तमुना इच्छार्थकेन चिकीर्षि-
 तार्थत्वप्रतीतेः प्रधानस्यैव चिकीर्षितत्वादङ्गानाञ्चाचिकीर्षिताना-
 मपि चिकीर्षितप्रधानार्थत्वेनैवानुष्ठानात् प्रधानमाचार्यैव वेदिः ।
 स्त्रितन्तावदपर्यवसितम् ॥

तथा प्रधानेन ॥ दर्शपूर्णमासयोश्चतुर्दशौ चा पौर्णमासीमभि-
 न्द्रेत् पञ्चदशौ चामावास्यामिति श्रुतम् । तत्राप्येतौ मन्त्रौ पौर्णमास्य-
 मावास्यापदवाच्यप्रधानमाचसंयोगात्तद्भुविरभिमर्शनाद्यर्थविव । न च्च

पौर्णमास्यादिशब्दौ कालपरौ तथात्वे द्वितीयया सप्तम्यर्थलक्षणा-
नुपपत्तेः । आसन्नानि हवींश्चभिमृशतीति प्राप्ताभिमर्शनानुवादेन
मन्त्रकालोभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च । काले निमित्तेऽभिमर्शनो
द्देशेन मन्त्रविधौ प्रतिपदादिकालौनाभिमर्शने मन्त्रानापत्तेश्च ।
पौर्णमास्यादिपदाभ्यां पौर्णमास्यादिप्रयोगस्याधिकरणत्वविधौ चोभ-
यत्र प्रातिपदिके प्रत्यये च लक्षणाप्रसङ्गो वाक्यभेदश्च तदवस्थ एव ।
प्रयोगस्य निमित्तत्वाङ्गीकारे च लक्षणादयप्रसङ्गो विकृतावप्राप्त्या-
पत्तिश्च । अतो साधवात् प्रातिपदिकेनैव पौर्णमास्यादिप्रधानमाच-
सम्बन्धिहविर्लक्षणात्तदुद्देशेनैव मन्त्रविशिष्टमभिमर्शनं विनियुज्यते ।
मन्त्रमात्रं वा तदुद्देशेन विधीयते । अभिमर्शनं तु प्रकरणप्राप्तानु-
वादः । उत्पत्तिवाक्ये च हविःशब्देन प्रधानमाचहविरूपादानमुप-
संहारविधया न विरुध्यते । अतः प्रधानमाचार्यौ मन्त्रौ ॥

स्थितादुत्तरम् ॥ यद्यपि चिकीर्षितायां वेदिस्तथापि साङ्गस्यैव
फलसामग्रीत्वेन चिकीर्षितत्वाद्ङ्गप्रधानार्थैव सा । वस्तुतस्तु । देश-
त्वान्तस्थाः प्रकरणादेवाङ्गप्रधानार्थत्वसिद्धेरर्थवाद एवायमियति
शक्यामह इति । अत एव शक्यामह इति वचनात् कर्त्तृप्रचारमा-
चार्यत्वमङ्गीकृत्याङ्गप्रधानार्थत्वमप्यपास्तम् । अतः सर्वार्थायावेदेरग्नी-
षोमोयादौ प्राकृतहविरासादनार्थवेदिबाधकत्वं तद्विद्यतौचाति-
देशः सिद्धो भवति ।

यत्तु दादशे प्राकृतवेदेः प्रसङ्ग इति वक्ष्यते । तत्कर्त्तृप्रचार-
माचार्यत्वं कृत्वा चिन्तया । द्वितीयस्योत्तरम् । सत्यं पौर्णमास्यादि-
शब्दाभ्यां प्रधानसम्बन्धिहविर्लक्षणा । तथापि सम्बन्धोनाङ्गत्वात्स्यः,

तथात्वे वाक्यसङ्कोचापत्तेः । अपि त्वपकारकत्वाख्य इत्यङ्गप्रधानार्था-
वेव मन्त्रौ ॥ ३ ॥ १० ॥ १० ॥ ७ ॥

दौचादक्षिणम् ॥ ज्योतिष्टोमे दौचा, दण्डेन यजमानं दौच-
यतीत्यादिका, दक्षिणा च गौश्वाम्येत्यादिका, श्रुता साङ्गप्रधा-
नार्था । दौचायास्तावद् द्वितीयया पुरुषसंस्कारिकाया वपमाधि-
करणन्यायेन फलिसंस्कारकत्वप्रसक्तावपि यो दौचितो यद्ग्रीषोमोऽं
पशुमासभते दौचितः सोमं क्रौणातीत्यादौ दौचितघण्टाभि-
र्वाथ्येनेष्टकाः प्रचंतीत्यादिवद्विशेषणीभूतदौचाया अपि कर्त्तृसंस्कार-
द्वाराऽग्रीषोमीयस्यर्थत्वप्रतीतेस्तस्य च स्तम्भविध्युःसायकले गौरवा-
दनुवादविधया दण्डेन दौचयतीत्यादौ हिरण्यमाक्षिण इति
वक्तव्यवचनवत्कर्त्तृसंस्कारकतातात्पर्यपाहकत्वावगतेः कर्त्तुरङ्गप्रधानार्थ-
त्वेन दौचाया अप्यङ्गप्रधानार्थत्वात् । दक्षिणायास्तु कर्त्तान्यनार्थ-
त्वादेवाङ्गप्रधानार्थत्वं स्फुटमेव । एवं च दौचाः सोमस्य दक्षिणाः
सोमस्येति वाक्यद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धसामान्यमादाया-
नुवादः । इतरथा परिसङ्ख्यापत्तेरिति प्राप्ते ।

वचनानर्थक्यभिया प्रधानमाचार्यत्वम् । फलतः परिसङ्ख्यात्वाच्च
न ज्ञेदोष्यापत्तिः । न च वचनस्य प्रधानप्रयुक्तत्वमात्र परत्वेनाप्युप-
पत्तेरङ्गागलनिवृत्तिपरत्वे मानाभावः । प्रसङ्गसिद्धिद्विकृतिकारकत्वादे-
र्निराकर्त्तृमशक्यतया वचनस्याङ्गोद्देश्यतामात्रनिवृत्तिफलवत्वावसाया-
स्तस्यास्य प्रयुक्तत्व इवाङ्गत्वेऽपि प्रविष्टत्वेनोभयनिवृत्त्युपपत्तेः । प्रयु-
क्तत्वनिवृत्तौ अङ्गत्वाङ्गीकारे फलभावाच्च । न च दक्षिणावाक्ये
परिसंख्यार्थत्वोपपत्तावपि दण्डेनेत्यादिवाक्येन दौचायाः प्रसङ्गस्य

प्रधानमाचार्यत्वस्य यो दौक्षित इत्यादिवाक्येन दौक्षायास्तत्तद-
 ङ्गाङ्गताविधायकेन बाधितस्य प्रतिप्रसवार्थता दौक्षाः सोमस्येति
 वाक्यस्यास्त्विति वाच्यम् । गौरवेणाग्नीषोमीयादिवाक्यस्य दौक्षा-
 विधायकत्वानुपपत्तेः । अतोऽनुवादविधयैव तद्बाधकत्वाद्युक्तमेव
 परिसङ्ख्यात्वम् ।

वस्तुतस्तु गौरवभियैवानुवादविधयाऽपि न बाधकत्वम् । अपि
 तु प्रधानाङ्गभूतदौक्षायकपुरुषानुवाद एव य एवं विद्वानिति-
 वदौक्षितपदम् । अतस्य दौक्षावाक्यस्यानुवादकत्वमेव दक्षिणाप्रशंसा-
 कत्वम् । अतः प्रधानमाचार्यमेव दौक्षादक्षिणम् । तथापि तु नाङ्गेषु
 प्राकृती अन्वा वा दक्षिणा । प्रसङ्गेन कार्यसिद्धेर्दादग्ने वक्ष्यमाणत्वात् ।
 प्रथोजनमग्नीषोमीयादिविकारेषु दौक्षादक्षिणयोरनतिदेशः सि-
 द्धान्ते । अतस्य तेऽप्येचितत्वाच्छतोऽप्यथादिवत्प्रकृतितोऽन्वाहार्यदक्षि-
 णायाः स्तन्मादिदेशः, अर्थाच्चिन्न यत्किञ्चिदानतिसाधनं द्रव्यं वा
 दक्षिणेत्यपि तत्रैव वक्ष्यते ॥ ३ ॥ १० ८ ॥

तथा यूपस्य ॥ दर्शपूर्णमासयोर्होतुरन्तर्वेद्येकः पादो भवति
 बह्वेद्येक इति श्रुतम् । तथा सोमेऽग्नीषोमीययूपमानं, प्रकृत्यार्ध-
 मन्तर्वेदिमिनोत्यर्धं बह्वेदीति । तत्रान्तर्वेदिदेश एव तत्तदङ्गत्वेन
 विधीयते, उतान्तर्वेदिबह्वेदिशब्दस्यचित्तदेशविशेषो वेति सि-
 न्नायाम् । प्रमाणाभावादन्तर्वेदिदेश एवैकपादोद्देशेन यूपार्धोद्देशेन
 च विधीयते । तद्विधौ पादार्धान्तरयोर्बह्वेदिदेशः प्राप्त एवा-
 नूद्यतइति प्राप्ते ।

आद्योदाहरणे तावद्भविरासादनार्थाथादैचिक्यावेदेरेकपादोद्दे-

श्रेण विधावेकत्वस्योद्देशविशेषणस्याविवक्षापत्तेः बहिर्वेद्येक इत्यस्यानु-
वादायोगाद्विधाने वाक्यभेदापत्तेरगत्या देशविशेषलक्षणाया ह्योच-
वस्त्वानोद्देशेन विधीयते । न च देशविशेषलक्षणापेक्षया साध-
वदतर्वेदित्वविशिष्टबहिर्वेदित्वमेव लक्षणाया विधीयतामिति वच्यम् ।
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् ।

द्वितीयोदाहरणेऽपि सौमिक्यावेदेर्देशत्वेनाङ्गप्रधानार्थत्वस्य स्था-
पितत्वाद्युपाध्दयेऽपि वेदेः प्राप्तत्वादर्धाद्देशेन तद्विधाने परिसङ्घा-
पत्तिः । न चाग्नीषोमीयादिरूपाङ्गाङ्गत्वेऽपि वेदेस्तदङ्गभूतगूपमा-
नाङ्गत्वे प्रमाणाभावः । प्रयोगविधिना साङ्गानामेवाङ्गानां प्रयोग-
विधानात् । अन्यथा तदङ्गप्रयाजपशुपुरोडाशादिहविरासादनादौ
वेद्यादेरनापत्तेः । न च वाक्येन वेदेर्युपाधाङ्गत्वेन विधानात्
प्रकरणगम्यसर्वार्थत्वस्य बाधोपपत्तेः परिसङ्घात्वात्पत्तिः । षट्-
चिंशत्प्रक्रमपरिमाणार्थवादस्ये यति शक्यामह इत्यस्यार्धमात्रार्थत्वे-
ऽनुपपद्यमानत्वेन सर्वार्थत्वबाधानुपपत्तेः ।

न चैवमपि फलतः परिसङ्घात्वात् चैदोव्यानापप्रापकप्रमाण-
प्रतिबन्धाभावेन शाब्दपरिसङ्घात्वात्पत्त्या चैदोव्यावश्यकत्वात् । अतो
वरं देशविशेषलक्षणैका । न चार्धाद्देशेन बहिर्वेदिमात्रविधाना-
दर्धान्तरे च वेदेरेव प्राप्तत्वादनुवादोपपत्तेर्न लक्षणाऽपीति वाच्यम् ।
अनुवादवैयर्थ्यमिथैव लक्षणाङ्गीकारात् । तत्राप्यन्तर्वेदिपद एव
लक्षणाङ्गीकारे बहिर्वेदेरपि विधेयत्वेन वाक्यभेदापत्तेरर्धमन्तर्वेदि
अर्धं बहिर्वेदौति पदैर्लक्षितदेशविशेषविशिष्ट-मानस्यैव यूपोद्देशेन
मानोद्देशेनैव वा विधानम् । तत्रयोजनं तु, यूपेकादग्निन्यां

वेदेरविवृद्धिः । वस्तुतस्तु देवविशेषस्यैवायामपि सामान्यतः साङ्गे
विहितत्वात् वेदेरविरोधेनार्थं प्राण्युपपत्तेर्युपैकादग्निन्यामपि तदर्थं
वेदिविवृद्धिरावश्यकौ । अतएव चावद्युपं वेदिसुद्धन्तीति कल्पसूच-
कारवचनमपि सङ्गच्छते । अतोऽन्यप्रयोजनं नृगं, देवविशेषस्यैव
वा माङ्गीकर्त्तव्येति धेयम् ॥३॥१०८॥

सामिधेनी ॥ सोमे, एत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाङ्गरिति
श्रुतम् । यत् यत्र दक्षिणहविर्धानेऽभिषवस्तथाग्नीषोमीयादिसामि-
धेनीरनुब्रूयादित्यर्थः । तत्र हविर्धानशकटः सामिधेन्यङ्गसुत तल्लि-
तोद्देव इति चिन्तायाम् । पूर्ववत्परिसङ्ख्यावाक्यभेदाद्यभावात्तत्राप-
रिहाराय सोमधारणे कृतार्थस्यापि हविर्धानस्यैव पुरोडाशकपाल-
न्यायेन सामिधेन्यङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

हविर्धानस्यान्यन्ताप्राप्तस्य सामिधेन्यङ्गत्वेन विधावपूर्वविधित्वा-
पत्तेः प्रकृतित आहवनीयप्रत्यग्देवस्यातिदेशप्राप्तस्यानियमेन दक्षि-
णोत्तरहविर्धानसमीपवर्त्तितया प्राप्तेर्दक्षिणहविर्धानस्यतिदेशस्य
नियमविधौ साधवमिति तदनुरोधेन सञ्चयाऽपि न दोषः ।

वस्तुतस्तु साधवस्य प्रमाणांशुयाहकत्वात्त्रिषादस्यपत्यधिकरणन्या-
येनोत्तरकास्तिकत्वाच्च तदनुरोधेन सञ्चयाऽनुपपत्तेः यद्यत्र देवे
सुन्वन्त्यभिषुन्वन्ति तस्मिन्नभिषवदेवे सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थाव-
नयेन हविर्धानस्याप्रतीतेरभिषवदेवस्यैव श्रौतत्वेन विधेयत्वाच्च
सञ्चयाऽपि । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे हविर्धानोपरि सामिधेनीपाठः ।
सिद्धान्तोऽभिषवदेवे दक्षिणहविर्धानसमीपे ॥३॥११०॥

शास्त्रफलम् ॥ तदेवं पूर्वैः सह प्रकरणस्थानयोर्विरोधाविरोध-

विचारे समाप्तेऽधुना समाख्यायास्तं कर्तुं प्रथमं तावत्स्वाम्यतिरिक्त-
कर्तृसद्भावः प्रतिषमाध्यते ।

अग्निहोचदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु दक्षिणायुक्तेषु कर्मसु
यद्यपि तावत्स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्यात्साङ्गाद्या अपि
यागादिकरणिकायाभावनायाः स्वर्गकामकर्तृत्वं प्रतीयते, तथापि
कर्तृत्वस्य स्तम्भः कर्त्ता तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति सूत्रद्वयानुसारात्
षड्भिर्ह्यैः कृषतीति प्रयोगाच्च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्येनैवावग-
तेरसति प्रमाणात्तरे प्रयोजककर्तृत्वायोगेऽपि प्रकृते दक्षि-
णाऽऽखानादिना प्रयोजककर्तृत्वस्याप्यवगतेः स्वाम्यतिरिक्तस्यापि
कर्तृत्वम् ।

कर्मकरानतिसाधनवचनो हि दक्षिणाशब्दोनासत्सु कर्मन्तरेषु-
पपद्यते । न ह्यनासि किञ्चिद्व्यवहाराद्यकं येन यदि पत्नीः संयाजयन्
कपालमभिजुहुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनोगौर्द-
क्षिणा तं स देव्याय दद्यादित्यत्र देव्यस्य ऋत्विक्प्रतिषेधादिवा-
दृष्टार्थत्वं लक्षणया कस्येत । सामानाधिकरण्यस्य प्रयोजककर्तृत्वेना-
प्युपपत्तेः । आत्मनेपदस्यापि च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्येनाकर्त्तरि
फलप्रतिषेधकत्वेनैवोपपत्तेर्न फल्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रतिषेधकत्वम् ।

अत एव यजन्ति याजका इति परस्मैपदप्रयोगः । तेन कस्यापि
बाधकस्यभावाच्च दक्षिणादानस्यादृष्टार्थत्वकल्पना । अतस्तद्व्याहृ-
पूर्णमासयोस्तत्वार ऋत्विज इति वचनाद्वैचादिसमाख्यावरणाद्या-
ज्ञानवशाच्च स्वाम्यतिरिक्ता अपि कर्त्तारः । न च स्वामिनोऽग्रहौ
दक्षिणादानादिनाऽन्योपादानम् । दक्षिणादेर्नित्यवदाज्ञानविरो-

धात् । अतः परकीयस्त्वस्य परेषोत्सृष्टुमग्रक्यत्वादुत्सर्गमांशं
स्वामिना कार्थम् । अन्यत्तु विशेषतः प्रमाणाभावेऽन्येनैवेति
सिद्धम् ॥३॥१११॥

तच्चार्यात् ॥ ते कियन्त इत्यपेक्षायां तत्तत्कर्मणि अध्वर्या-
दिसंज्ञापुरस्कारेण तत्तत्कर्मविधानाद्यावतां यत्र विधानन्तावन्त-
एव तत्र ज्ञेयाः । अत एवाग्निहोत्रे एक एवाध्वर्युः, दर्शपूर्णमास-
योस्तत्वारः, चातुर्मासेषु पञ्च, पशौ षट्, सोमे सप्तविंशतिः ।

न च परिश्रयवशादेकोपादानावश्यकत्वात् तस्यैव पाचकसावका-
दिवत्तत्तत्कर्मकरणनिमित्तावच्छः संज्ञाभविष्यन्तीति वाच्यम् ।
सञ्ज्ञानां कर्मकरणात् पूर्वमेवाध्वर्युं वृणीत इत्यादिना पूर्वप्रयुक्त-
त्वेन कर्मकरणनिमित्तकत्वाभावात् । अपि तु तत्तद्वरणनिमित्तकत्वं
तत्तद्वरणजन्यतत्तदानतिनिमित्तकत्वं उक्तविधानतिजन्याध्ववसाय-
निमित्तकत्वं वा । कृतेऽपि वरणे अहमध्वर्युः स्वामित्यध्ववसायाभावे
अध्वर्युशब्दाप्रयोगात् ।

वस्तुतस्तु अध्ववसायस्यापि निश्चयरूपस्य चणिकत्वात्तज्जन्योऽभि-
मानविशेष एव निमित्तम् । तस्य च सचे स्त एवानतत्वेन वरणा-
भावेऽपि इच्छात एव सत्त्वादध्वर्युत्वाद्युपपत्तिः । प्रकृतावपि ह्येता
अदृतः सामिधेनीरन्वाहेति वरणात्पूर्वं होत्रशब्दप्रयोगोपपत्तिः ।
अत एव वरणजन्यादृष्टवत्त्वमध्वर्युत्वादिकमिति प्राभाकरमतमपा-
स्तम् । सचेऽपि ऋतुयाव्यावरणवत् वरणापत्तेश्च ।

न चैवमप्येकस्यैव तत्तदभिमानोपपत्तेः कर्तृभेदे प्रमाणाभावः ।
अध्वर्युं वृणीते ब्रह्माणं वृणीत इति तत्तद्विधिविहितवरणानाम-

भ्यासेन भिन्नानां संस्कार्यभेदं विनाऽनुपपत्तेः । अप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रवर्त्तनफलकमभ्यर्षणं हि वरणम् । न च तदेकस्मिन् पुरुषे अनेकं सम्भवति । भिन्नानां संस्कार्याणां तत्तत्क्रियासु भिन्नास्त्रेव विनियोगात् विकल्पाग्रहा । दर्शपूर्णमासयोस्तत्वार ऋत्विज इत्याद्यनुवादवशादप्येवम् ।

एवं च ऋत्विजोऽवृषीत इत्यपि न वरणविधिस्तथात्वे ऋत्विज इति ब्रह्मलानुवादरनुपपत्तेः । अपि तु ऋत्विक्संस्कारकवरणमाचानुवादो ऋत्विग्धर्माणां तदुत्तरत्वप्राप्त्यर्थस्यदुर्मविधानार्थस्य । अतोऽथावन्ति शौकिकानि थावन्ति मन्त्रवन्ति वा वरणानि, तावन्तः कर्त्तार इति सिद्धम् ॥३॥११२॥

चमसाध्वर्यवस्य ॥ अध्वर्यादिसञ्ज्ञानां ब्रह्मलादस्य भेदकत्वम् । चमसाध्वर्युसञ्ज्ञायास्तु चमसेभ्यध्वर्युरित्येवं यौगिकत्वादध्वर्युपुरुषादस्य एवैत इति प्राप्ते । यद्यपि सञ्ज्ञाया यौगिकत्वे चमसाध्वर्युन्वृषीत इति पृथग्वरणाख्यानादरीतव्यानां चमसाध्वर्युणां पूर्ववदेवाग्यत्वम् । एवं सदस्यं वृषीत इति वचनात्सदस्यस्यापि । एवं च मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होचकाणां चमसाध्वर्यव इति ऋत्विक्सम्बन्धव्यपदेशोऽपि भेद एवोपपद्यते ॥३॥११३॥

उत्पत्तौ ॥ ते चमसाध्वर्यवोवरणवाक्ये ब्रह्मलानुतेर्वचः । यद्यपि तत्रोद्देश्यविशेषणत्वाद्ब्रह्मलाविवचा । तथापि स्नाथ्यायोऽध्येतव्य इति वत्संस्कारविधयन्वयाऽनुपपत्त्या विनियोगकल्पनदशाथान्तद्विवक्षोपपत्तिः । अग्नयैव दिशा पुरोहितं वृषीते अध्वर्युं वृषीत इत्यादावप्येकत्वविवचा द्रष्टव्या । वस्तुतस्तु तत्र तत्र विनियोगे चम-

साध्वर्धवस्यमसानुस्यन्ति अध्वर्युः पुरोविभजते इत्यादौ बज्रलैक-
लश्रुतेस्तद्विषयोपपत्तिः ॥३॥११४॥

दशत्वम् ॥ ते च दशैकादश वा । न तु षयः । चमसानान्ता-
वन्तात् । अत एव मथ्यतः कारिणां होषादीनां चतुर्णां होषकार्णां
च मैत्रावरुणादीनां षष्ठां चमसाध्वर्वव इति व्यपदेशोऽपि सङ्गच्छते ।
सदस्यपक्षे तस्यमसे एकादशः । एवं च दशपक्षे क्रतौ सिद्धवद्दश
चमसाध्वर्वव इति व्यपदेशोऽपि सदस्याभावपक्षे सङ्गच्छते । चित्तपक्षे
न कथञ्चिदस्योपपत्तिः ॥३॥११५॥

ग्रमिता च ॥ पशौ ग्रमितारमुपनयीतेति श्रुतः । ग्रमिता
वरुणभेदानाद्यानास्त्यपि सञ्ज्ञाभेदे धौगिकत्वेन प्रकृत्येव अलिङ्गु
अनृत्विषु वा तेषु तस्या उपपत्तेर्नान्यः । तथाप्यध्वर्याः पराङ्गावर्तते-
ऽध्वर्युः पशोः सञ्ज्ञायमानादिति वचनेनासामर्थ्यान्तत्पुरुषः प्रति-
प्रज्ञाता सञ्ज्ञपयेत् । न च तस्य हिंसादोषभिया अप्रवृत्तिः ।
दक्षिणादिस्त्रोभेन तदङ्गीकारेण प्रवृत्त्युपपत्तेः । अत एवालिङ्गं
निन्दन्ति । ब्राह्मणस्य च ग्रामिणविषये कक्षौ पृथङ् निषेधो-
दोषाधिपन्नस्यापनार्थः । अत एव कक्षौ ग्रामिणे ब्राह्मणास्त्राभेन
शूद्रेण क्रियमाणे स्त्रोमाङ्गे ग्रमितस्तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः
स्यादिति वचनं सङ्गच्छत एव । अब्राह्मणः स्यादिति यजमानपर-
मिति तु प्राज्ञः ॥३॥११६॥

उपगातारश्च ॥ एवं सोमे समास्याता उपगातारोऽपि वृतेष्वेव ।
न सोपगाहृणां कर्तृगुणत्वेन सोमे प्रसिद्धेर्हतानां च तुल्यकचत्वेन
तदभावादस्य इति वाच्यम् । तुल्यानामपि प्रेषप्रैषार्थकारित्ववत्पर-

स्वरोपकारित्वस्यैवोचितत्वात् । स्वामिपरिक्रीतानामपि शिष्यकारिणां तथा दर्शनाच्च । तच्चाप्युपगामस्य सामवैदिकत्वादुक्ताचादीनां तथाणाङ्गानव्यावृत्तत्वेऽपि* सुब्रह्मस्थो नियतः । अन्ये तु श्वरा-
उपगायन्ति चत्वार उपगायन्तीति वचनान्तरानुसारादभिनियताः ।
अत एव नाध्वर्युपगायेदिति वचनात्सासौ ॥३॥११७॥

विक्रयौ ॥ सोमविक्रयौ त्वन्य एव । वरणादिकं हि क्रत्वर्थत्वा-
त्तदङ्गपदार्थकरणाय पुरुषानुपादातुं क्रियते । विक्रयस्त्वविहितः
क्रयान्यथानुपपत्त्या आवश्यकोऽपि दोषस्त्रीकारेण रागतः प्रवृत्तपुरु-
षकर्तृकविक्रयोपजीवनेनापि क्रयसिद्धेरनाचेपाञ्चानङ्गम् । अतस्तत्र
प्रवृत्तानामप्राप्तेरन्य एवेति ॥३॥११८॥

कर्मकार्यात् ॥ ब्रह्मादयश्चमसाध्वर्यवश्च सोमे कर्त्तारः समधिग-
तास्तौ सर्वे ऋत्विक्पदवाच्याः । ऋत्विक्पदस्य ऋत्विग् दध्गित्यादि-
स्तथा कर्त्तृवाचिक्विबन्तत्वनिपातनेन यौगिकत्वावगतेर्वसन्तास्यश्चतु-
कास्त्रीनथागप्रयोगकर्त्तृवाचित्वनिर्णयोनादृष्टरूपश्चत्विक्त्वे ह्रुठिमङ्गी-
हृत्यौणादिकत्वकल्पनाऽनुपपत्तेः । तस्य च सर्वपुरुषेष्वविशेषात् ।
तस्यैतस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति तु एकं वृणीत इत्यादि-
वदवयुत्थानुवादः । इतरथा परिसङ्ख्यायां चिदोषत्वापत्तेः । अदृष्ट-
रूपश्चत्विक्त्वकल्पनायां गौरवादेव वरणमेव तस्मिन्नादृष्टमेव वा
श्चत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तम् । ह्रुठिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् । ब्रह्मादिवरणानां भेदादनेकादृष्टशक्तिकल्पनापत्तेः । व्याप-
कधर्मस्य वरणत्वस्यैव शक्यत्वाङ्गीकारे तु अतिप्रसङ्ग इत्यस्मत्प्रत-

* व्याप्तत्वेऽपि,— इति भवितुमुचितम् ।

प्रवेशः । यजमाने वरणाभावेन ऋत्विक्त्वानापत्तेः । सचे ऋत्विक्-
त्वसम्पत्तये वरणापत्तेः । अत एव ऋत्विजोऽवृणीत इत्यस्यैव वरण-
विधित्वादेकमेव वरणं पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम् । ब्रह्माणं
वृणीत इत्यादिविधीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेन ब्रह्मादिनिष्ठऋतु-
यजनान्येव ऋत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम् । अनेकशक्ति-
कल्पनातादवस्थ्यात् । अतश्च सर्व एव ऋत्विक्पदवाच्या इति
सर्वेषामेव हिरण्यमाश्लित्वादि ऋत्विक्कार्यमिति प्राप्ते ।

सत्यं, ऋत्विक्पदं यौगिकम् । ऋतुयजनसामान्यवाची च सः ।
तथापि सप्तदशश्रुत्या उद्भित्पङ्कजादिवदेव हृदिककल्पयित्वैव
सप्तदशश्रुत्युत्थितप्राचीनप्रयोगस्य सहकारित्वकल्पनयैव सप्तदशानामेव
ऋत्विक्पदग्रन्थलोपपत्तिः । न ह्युद्भिदादिपदेषु अतिप्रसङ्गनिरा-
करणार्थं हृदिककल्पनम् । तथात्वे सोमादिवस्मत्त्वर्थलक्षणामङ्गीकृत्य
गुणविधित्वस्यैवोपपत्तेः । न चैवं सप्तदशश्रुतेः परिसङ्ख्यात्वापत्त्या
त्रिदोषत्वापत्तिः । ऋत्विक्पदन्यायकारणताकल्पनवेत्तायामेव* सप्त-
दशश्रुतेस्तात्पर्यसाहकलकल्पनेन प्राप्तपरिसङ्ख्यात्वाभावात् । अतश्च
सप्तदशानामेव ऋत्विक्कार्यं हिरण्यमाश्लित्वादि ॥३॥११८॥

नियमः ॥ के ते सप्तदशेत्यपेक्षायां ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती-
त्युपक्रम्याग्नीध्रे ब्रह्मण उद्गात्रे इत्यादीनां षोडशानामेव सङ्कीर्त्त-
नान्तेषामेव ऋत्विक्त्वम् । अत एव सचे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वा-
न्तेषामेव यजमानसहितानां दीक्षाश्रवणम् । अतः षोडश तावत्स-
मधिगताः ॥३॥१२०॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

स्वामिसप्तदशः ॥ सप्तदशस्तु सदस्यः । तस्यापि पृथग्भरणाच्चा-
नाच्च समविधानाच्चेति प्राप्ते । सदस्यकर्त्तव्यपदार्थाश्रवणादरण्यस्य
सङ्गन्यायेन विनियोगभङ्गं कल्पयित्वा दृष्टार्थत्वावगतेः सदस्यस्य
पाक्षिकत्वेन सप्तदशश्रुतेः पाक्षिकानुवादत्वात्सचे तस्य दीक्षास्नानाच्च
स्वाम्येव सप्तदशः । कर्मकरत्वेऽपि वा न पत्नी । सप्तदशलज्जनकी-
भृतापेक्षाबुद्धौ छिन्नवैकल्याङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ॥२॥१२१॥

ते सर्वार्थाः ॥ तत्तत्कृतुषु प्रमितानां तेषां कर्त्तृणामथ्यवस्यैवा-
सति विशेषविधौ छिन्नप्रकरणाभ्यां तत्तत्पदार्थकर्त्तृत्वं, न तु तयोर्दुर्ब-
लया आध्वर्यवादिस्माख्यया सङ्कोचः ॥ स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥

अग्नयस्य ॥ आहवनीयादयोऽनारम्भाधीतवचनैर्होमाद्यनुवादेन
विहितः पर्यतान्यायेन प्रकृतिहोमाद्यर्था एव विकृतौ हि ये
तावद्होमादयोऽतिदेशेन प्राप्यन्ते, तेषु प्राप्तिकास्त्रवैषम्यात् स्पष्टमेव
द्विरुक्तम् । येऽप्यामनहोमादयोऽपूर्वास्त्रोषामपि विकृतिसम्बन्धबो-
धव्यतिरेकेणाङ्गप्राहकत्वानुपपत्तेर्विकृतेषु कृत्तुपकाराङ्गग्रहणार्थं पूर्व-
मतिदेशकल्पनाऽवश्यभावात्तस्य च प्रकृतावाहवनीयप्राप्तिमन्तरेणानु-
पपत्तेस्त्रेष्वपि द्विरुक्तम् । अतस्त्रेषु नोपदेशेन नापि दूपावटस्तरण-
वर्ध्विर्वदतिदेशेनाहवनीयप्राप्तिः । अतोऽधिकरणं विनैव तदिति प्राप्ते ।

सत्यमतिदेशप्राप्तेषु नाहवनीयाद्युपदेशः । अपूर्वेषु तस्यानारम्भा-
धीतत्वादतिदेशेन प्राप्तिरविरुद्धा । न चामनहोमानां विकृति-
सम्बन्धं विना नाङ्गप्राहकत्वम् । उत्पत्तिवाक्ये दृष्टसामान्यस्य भाव्य-
त्वबोधेनापि शाब्दबोधस्य पर्यवसन्नतथा तदनुवादेनाहवनीयविधा-
नोपपत्तेः । अतस्त्रेऽपि सर्वार्थाः ॥२॥१२२॥

स्मितादुत्तरम् ॥ नात्र समाख्यया खिन्नप्रकरणयोर्बाधः । किन्तु
ताभ्यामव्यवस्थया प्राप्तानां कर्तृणां व्यवस्थामात्रमपेक्षितं क्रियते ।
अतश्च हौत्रसमाख्याताः पदार्थाहोत्रा कर्त्तव्या आध्वर्यवसमाख्याताः
साध्वर्युणा औद्गात्रसमाख्याता उद्गात्रा । सर्वेषु हि ऋग्वेदयजुर्वेद-
सामवेदेषु ये पदार्थाविहिताः तेषामेताः क्रमेण समाख्या याञ्चि-
कानां प्रसिद्धाः । यौगिकाश्चैते शब्दा न पदार्थानामध्वर्या-
दिसम्बन्धव्यतिरेकेण सम्भवन्तीति तेषु तेषां योग्यत्वात्कर्त्तृत्व-
सिद्धिः ॥ ३॥१२३॥

तस्योपदेश ॥ अयं चोत्सर्गोवचनाद्यजमानस्य याव्येत्यादिका-
द्विग्रेससमाख्यया च पोत्रीयं नेट्रीयं याजमानमित्यादिकथा अपो-
द्यते । न चैवं तादृशविषये सामान्यसमाख्यायानिर्विषयत्वापत्त्या
आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन विकल्पापत्तिः । यथाशक्ति प्रयोगे पोत्रादी-
नामशक्तौ सविषयत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु हौत्रादिसमाख्यायाः सामा-
नाधिकरस्यसम्बन्धेन ऋग्वेदविहितकर्मत्वमुपलक्षणीकृत्यैव तत्तत्पदा-
र्थेषु होत्रादिविधायकत्वं निरुक्तसम्बन्धेनाग्नीषोमीयप्राक्काण्डवृत्तित्व-
मुपलक्षणीकृत्योपांशुत्वविधायकत्वमिव यत्किञ्चित् प्राचीनमित्यस्य ।
अतश्च तद्देव केषु चित्पदार्थेषु तदभावेऽपि न क्षतिः । अत एव
दक्षिणारहितकाम्यादौ यजमानस्यैव कर्त्तृत्वेऽपि समाख्यायान
काचिदनुपपत्तिः ॥ ३॥१२४॥

प्रेषानुवचनम् ॥ ज्योतिष्टोमे नैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति
श्रुतम् । सन्ति च तत्र केचित् केवलाः प्रेषाः, अग्रये समिध्यमाना-
द्यानुब्रूहि यूपायाम्यमानायानुब्रूहीत्यादयः । केवलानि चानुवच-

नानि, प्रबोवाजा अभिद्यवः अञ्जनि तामध्वर इत्यादीनि उप-
देशातिदेशप्राप्तानि । प्रैषोत्तरत्वाच्चेषामनुवचनत्वम् । कानिचित्तु
प्रैषत्वे सत्त्वैवानुवचनानि, यथा होता यच्चदित्यादीनि । एषां च
प्रेष्येत्यध्वर्युप्रैषोत्तरभाविताङ्कोत्तर्यजेत्यन्तं प्रैषत्वाच्चोभयरूपत्वम् ।

तदिह मैत्रावरुणः प्रैषानुवचनोद्देशेन विधीयमानः सर्वत्र स्थाव-
रानु प्रैषान्तानुवचनेष्वेव । उद्देश्यविशेषणस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वात् ।
च-शब्दस्यापि प्रैषानुवचनरूपधर्मसाहित्यपरत्वेन प्रैषत्वानुवचनत्वरूप-
धर्मयोरैकाधिकरणरूपसाहित्यबोधकत्वाभावात् । तस्य च प्रति प्रधानं
गुणान्वयन्यायेनैवास्मन्मतेऽपि सिद्धेरनुवादकत्वाच्च । अतस्तु सर्वत्रैव
समाख्याप्राप्तकर्त्तन्तराधेन वाक्यान्मैत्रावरुणनिवेशः । न साचाने-
कोद्देशे वाक्यभेदोदोषः । अर्धमन्तर्वेदि मिनोतीतिवदाख्यातैकत्वा-
भावात् । अत एवैकवाक्योपादानगम्यसाहित्यस्योद्देश्यगतस्याप्रतीत-
त्वादेव नाविवक्षापत्तिः ।

न चैवमपि शुद्धप्रैषेष्वध्वर्युकर्त्तृकत्वस्य शुद्धानुवचनेषु च हो-
तृकर्त्तृकत्वस्यैव समाख्यया प्राप्तेः कर्त्तन्तरानपेक्षत्वादेव न मैत्रावरुण-
विधिः, प्रैषान्तानुवचनेषु तु प्रैषत्वेनाध्वर्युकर्त्तृकत्वस्यानुवचनत्वेन च
होतृकर्त्तृकत्वस्य प्राप्तेर्विरोधेनोभयोरपि निवृत्तौ कर्त्तन्तरापेक्षायां
तत्रैव मैत्रावरुणविधिरिति पार्थसारथ्युक्तं युक्तमिति वाच्यम् ।
प्रैषान्तानुवचनानामपि ह्यैव एव पाठस्य वार्त्तिकोक्तत्वेनाध्वर्युकर्त्तृ-
कत्वाप्राप्तेः । उभयत्र पाठेन तत्प्राप्तावपि च विकल्पेनोभयनिवे-
शोपपत्तेर्निवृत्त्यप्रसङ्गाच्च ।

यदपि वार्त्तिके अग्नीषोमीयाङ्गभूतेषु प्रैषान्तानुवचनेषु यजेति

शब्दस्य प्राकृतत्वात्तन्नाचेऽतिदेशेनाध्वर्याः प्राप्तिः । प्रेष्येति प्रैषा-
न्तरात्मानादा । इतरमन्य इति न्यायेन प्रतिप्रस्थातुः । सोमाङ्गा-
न्तर्वर्त्ति-यजेति शब्दे तु होतर्थयेति लिङ्गानुरोधेन समाख्यां
बाधित्वा मैषावरुणस्य । तदतिरिक्तपदान्तरेषु होतुरेव । ततश्चांग्र-
भेदेन नामाकर्तृप्राप्तेरेकपदार्थं च कर्तृद्वयासम्भवात् प्रच्युतयोर्मैषा-
वरुणविधिरित्युक्तम् । तदपि यजेति शब्दस्याग्रीषोमीयादौ हौच-
एव प्रत्यक्षपठितत्वेन समाख्याया अतिदेशकाध्वर्यवादिवाधेन होतृ-
प्राप्तेस्तस्य च होतर्थयेति लिङ्गेन बाधेऽपि तत्पुरुषस्य मैषावरुणस्यैव
यजेतिपदे तदेकवाक्यतापक्षपदान्तरेषु च प्राप्तेरुपेक्षितम् ।

अबाधेऽपि वा समाख्यायादुर्बलत्वेन यजेति शब्दे तदेकवाक्यता-
पक्षपदान्तरेषु च प्रतिप्रस्थातुरेवैकस्य प्राप्तेर्न कर्षन्तरापेक्षा । एवं
सोमाङ्गभूतेष्वपि । अतः सर्वत्रैव मैषावरुण इति प्राप्ते ।

वाक्यभेदाङ्गीकारेऽनुषङ्गापत्तेस्त-शब्दवैयर्थ्याच्च पदद्वयेन प्रैषा-
नानुवचनान्वेवार्धमन्तर्वेदीतिवक्ष्यचयित्वा तेवैव मैषावरुणविधानम् ।
च-शब्देन धर्मिणोरितरेतरयोगस्य स्वरूपे कार्यं वा असम्भवात्समुच्च-
यस्य च न्यायादेव प्राप्तेरानर्थक्यतदङ्गन्यायेन धर्मयोरेव प्रैषत्वा-
नुवचनत्वयोरितरेतरयोगप्रतीतेर्निपातस्थले च परस्परान्वयस्य व्यु-
त्पत्तिषिद्धत्वेन वाक्यभेदाभावात्तद्विषयां विनैव परस्परयुक्तप्रैषत्वानु-
वचनत्वावच्छिन्नोद्देशेन मैषावरुणोविधीयते । अत एव प्रैषानुवचन-
त्वावच्छिन्ने एव सञ्चणोपपत्तेर्न युक्तोवाक्यसङ्कोच इत्यपास्तम् ।
वस्तुतस्तु शूद्रानुवाक्यास्तपि वासुचिन्मैषावरुणस्य याज्ञिकसम्मतत्वाच्च-
शब्दो नेतरेतरयोगार्थः । अपि तु धर्मिसमुच्चयार्थ एव सञ्चनुवादः ।

न चैवं सार्वत्रिकत्वापत्तिः । अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वनिश्चयेन यानि त्रैषानुवचनान्यधिष्ठत्यायं विधिः प्रवृत्तस्तदिष्यत्वस्यैवाङ्गीकारात् ॥ ३॥१२५॥

चमसात् ॥ चमसेषु विशेषसमाख्यया चमसाध्वर्युरूपथा तेषामेव होमादौ कर्तृत्वम् । समासान्तर्गताध्वर्युपदस्य रूढ्या श्रद्धाध्वर्युपदवदेव वरणादिनिमित्तत्वाविशेषात् । इयांसु विशेषः, यत्तस्य सर्वकार्येषु विनियोग एतेषां तु चमसेष्वेवेति । यदि तु तत्तदरणाणां भेदादनेकग्रन्थिकल्पने गौरवमाशङ्क्येत । ततोऽस्तु एष्वध्वर्युशब्दस्य गौणत्वम् ।

न च विनिगमनाविरह इति शङ्क्यम् । चमसाध्वर्युवरणवाक्ये रूढिकल्पने चमसाध्वर्युपदस्यैव तत्कल्पनापत्तेरध्वर्युपदस्य ततोभिस्यस्य ग्रन्थान्तरकल्पनावश्यभावात् । अतो साधवात् प्रचुरप्रयोगाच्चाध्वर्युपदस्यैव प्रसिद्धाध्वर्यावेव शक्तिरितरेषु तु गौणी । तथापि तु गृहादौ तस्यापि होमादिकर्तृत्वाद्धोमकर्तृत्वसादृश्यमात्रेणैतेषु गौणत्वोपपत्तेः सामान्यसमाख्यां बाधित्वा चमसेष्वेतेषामेव होमादिकर्तृत्वमिति प्राप्ते ।

गौणत्वस्यावश्यकत्वे चमसवृत्तिहोमादिकर्तृत्वेनापि गौणत्वोपपत्तौ स्तोपजीव्यसामान्यसमाख्याबाधे प्रमाणाभावाच्चमसेष्वध्वर्युरेव होमादिकर्ता तस्यान्यत्र व्यापृतत्वे तु गौणसमाख्यया चमसाध्वर्यवस्तेषामप्यसम्भवे इतरमन्य इत्येवं प्रतिप्रस्थाचादयः ॥ ३॥१२६॥

वेदोपदेशात् ॥ औङ्गाचे सामवेदे श्नेनेन अतो ज्योतिष्टोमो-धर्मवान् । तत्र प्राकृताङ्गेष्वतिदेशेन नामा ऋत्विजः प्राप्ता औपदे-

शिक्षा औद्गात्रसमाख्यया बाध्यन्त इति तेषूद्गातैव कर्त्ता । समा-
ख्या हि कर्त्तृप्रापिका, कर्त्ता च प्रयोगाङ्गं, प्रयोगस्य प्रयोगवि-
धिना साङ्गस्यैवैकोविधीयत इति समाख्यया अङ्गेष्वपि कर्त्तृविधि-
रूपदेशेन । अतश्च यथैवाश्ववभ्येन चरन्तीत्यपान्देशत्वात्साङ्गभावना-
विषयत्वप्रतीतेः प्राकृतेषु प्रयाजादिव्यग्निबाधकत्वं, तथा प्रकृतेऽपि ।

न च समाख्यायाः प्रधानमात्रे अत्राया अपि अङ्गविषयत्वस्य
कल्पनीयत्वेन प्रयोगविध्याश्रितत्वात्तस्य चातिदेशप्रापिताङ्गविषयत्वेन
तदपेक्षत्वात्तदुपजीविसोदकप्रापितनानाकर्त्तृत्वबाधानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । सत्यपि द्वितीयाश्रवणे अपामप्यङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वे-
नोक्तविधयाऽग्निबाधकत्वानापत्तेः । न हि द्वितीयायाः साङ्गवृत्ति-
करणत्वे शक्तिरपि तु प्रधानकरणत्व एव । तत्तु अङ्गवैशिष्ट्यं विना-
ऽनुपपन्नमिति अङ्गविषयत्वं कल्प्यमेव ।

अतश्च शरादौ कृत्रोपदेशस्यैव इव कस्थोपदेशस्याप्यतिदेश-
बाधकत्वं वाच्यम् । अत एव यत्र प्रकृतावेव स्तोत्रशस्त्रादौ
वेदान्तरीयविशेषसमाख्यारूपेणोपदेशेनैव कर्त्तृन्तरप्राप्तिस्तत्राङ्गविषये
कस्थ्यायाः प्रधानसमाख्याया बाध इष्ट एव । वर्णितं ह्येतद्गुणमुख्य-
क्रमाधिकरणे । प्रकृते त्वातिदेशिकत्वात् प्रधानसमाख्याया एव
प्राबल्यमिति प्राप्ते ।

इहापि प्रयोगविध्याश्रितायास्तस्या अङ्गविषये कल्पत्वेनोपजी-
व्यातिदेशापेक्षत्वात्, तेन च कर्त्तृविशिष्टानामेव प्राप्तत्वेन कर्त्तृपेक्षा-
ऽभावात्, समाख्याया आकाङ्क्षाविरहे अत्यकल्पकत्वात्, कल्पकत्वे-
ऽपि वा प्राकृताङ्गविषयत्वाभावात् प्राकृतकर्त्तृबाधकत्वम् । न चैव-

मस्यपि तथात्वापत्तिः । अद्विधेः प्रत्यक्षत्वात्तासाञ्च धात्वर्थान्वयस्या-
 व्युत्पन्नत्वात् तृतीययाऽवभ्ययकरणकभावनायामन्वयावगतेर्द्वैगत्वेन च
 भावनोत्पत्त्यन्वयित्वाभावेन तत्रयोगान्वयित्वात् प्रयोगस्य चाङ्गप्रधा-
 नसाधारणत्वाद्भावनाऽन्वयद्वारा पास्रात्यतद्विशेषणान्वये अविशेषणोभ-
 यान्वयतात्पर्यावगत्योपदेशेनैव प्रधान इवाङ्गेष्वमग्निबाधात्* । अत-
 एव यत्र तृतीयायाः श्रवणभावो यथा यज्ञार्थवर्षं वै काम्या इष्टयः
 ता उपांशु कर्त्तव्या इत्यादौ, तत्र प्रधानकर्मकभावनायामेवान्वया-
 त्तस्यां चाङ्गान्वयाभावेन प्रधान एव प्राकृतस्तरादिबाधकत्वम् ।
 प्रकृते तु समाख्यायाः प्रधानमात्रविषयत्वात्तस्य च स्वामिकर्त्तृकत्वे-
 नान्यकर्त्तृकत्वानुपपत्तेः स्वनिर्विषयत्वापत्त्या कथञ्चिदानर्थक्यतदङ्ग-
 न्याथेनाङ्गमात्रविषयकत्वकल्पनेऽपि क्लृप्तकर्त्तृकाङ्गविषयत्वकल्पने प्र-
 माणाभावात्कष्टकविनोदनाद्यौपदेशिकाङ्गविषयत्वमेव कल्प्यते ।

वस्तुतस्तु तेषामपि विशिष्य स्वसमाख्ययैव कर्त्तृप्राप्तेर्न प्रधान-
 समाख्याविषयत्वम् । अपि तु यानि वेदत्रयाविहितानि स्रत्याद्य-
 नुमितवेदविहितान्यङ्गानि, तद्विषयैव चेति ध्येयम् । अतः प्राकृता-
 ङ्गेषु नानैव कर्त्तारः । किं च समाख्यायाः पाठमात्रनिबन्धनत्वे-
 नोच्चैः ऋषेत्यादिवद्विधाननिबन्धनत्वाभावात् प्राकृतानां च सामवेदे
 अपठितत्वादपि तद्विषयत्वाभावः ॥३॥१२७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । इवाङ्गेष्वमग्निबाधात्,—इति प्रतिभाति ।

अथ अष्टमः पादः ।

स्वामिकर्म ॥ वरणं दक्षिणादानं च समाख्ययाऽध्वर्यादिभि-
रेव कार्यम् । अध्वर्युश्च यथा तान् स्त्रद्रव्येण परिक्रीणीते तमुपायं
यजमानः कुर्यात् । अध्वर्योस्त्रेतरमन्य इति न्यायेन वरणादिकं
प्रतिप्रस्नाता कुर्यात् । स चाध्वर्युर्दक्षिणादानात् तेनागतः स्त्रद्रव्यं
कुर्यात् । ऋत्विगन्तरार्थं स्त्रद्रव्यं दातुं यजमान उपायान्तरं कुर्या-
दिति प्राप्ते ।

अवश्यं वृत्तोऽध्वर्युरन्यान् वृणीते । अन्यथा ध्वर्युत्वावभावात् ।
वरणस्याद्दृष्टार्थत्वाद्यापत्तेः । तद्वरणं च येनादौ कर्त्तव्यं, तस्या-
ध्वर्युगुणत्वसम्पत्तये वरणस्यावश्यकत्वान्नस्य च समाख्यातः सकर्त्तृकत्वा-
वश्यंभावाद्दरणे तावत्समाख्याबाध आवश्यकः । एवं दक्षिणादानेऽपि ।
उपायान्तरकल्पने गौरवापत्तेः । प्रयोगवाक्यावगतस्वामिकर्त्तृकत्व-
बाधापत्तेः । समाख्याया एव केवलात्वा बाधः ।

वस्तुतस्तु । सर्वत्र स्वामिकर्त्तृकत्वप्राप्तौ वरणेनेव दक्षिणादानेना-
ध्वर्यवान्त्वकर्त्तृकत्वसिद्धेः समाख्यया नियममात्रं क्रियत इति स्वस्वा-
धवानुरोधेनापि न समाख्यावरणभरणविषयिणी । सत्यपि वा
तस्मिन्नुपायान्तरकल्पनाद्यनुरोधेनैव दानमात्रे स्वामिकर्त्तृकत्वम् ।
यत्र तु वचनं यथा य एतामिष्टकामुपदध्यात्स चौश्वरान्दद्यादित्यादौ,
तत्राध्वर्यादीनामपि दानकर्त्तृत्वम् । अत्र हि स्वामिकर्त्तृकत्वे ह्युप-
धानस्य सामानाधिकरन्धेन तत्समानकर्त्तृत्वावगतेरस्यापि तत्कर्त्तृत्वे
उपदध्यादिति परस्मैपदानुपपत्तिः । तस्य जित्पत्रत्वेन उपधादृभिन्न-

गामिक्रियाफलकत्वावगतेः । यदि तु क्रियाफलस्याग्यादिगतत्वात्प-
रस्मैपदोपपत्तिरित्याग्रह्येत, ततः प्राप्नोपधानानुवादेन दानस्य तत्-
कर्त्तृत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, य इत्यनेन कर्त्तृप्राप्तिप्रतीते-
स्योपधानस्याध्वर्युकर्त्तृकत्वावसायात्तत्प्रमानकर्त्तृकस्य दामस्यापि तत्-
कर्त्तृकत्वमिद्धिः ॥ १॥१२८॥

संस्कारास्तु ॥ वपनादथः फलिसंस्काराः समास्थानादध्वर्युक-
र्त्तृकाः । तेनाध्वर्युणा चुरन्दन्तकाष्ठं जलं च गृहीत्वा यजमानस्य
केशवपनादिकं दन्तधावनं स्नानं कारणीयं अञ्जनाभ्यञ्जनवत् इति
प्राप्ते ।

वपत इत्यात्मनेपदादपनफलाश्रयस्य यजमानस्यैव तत्कर्त्तृत्वं
प्रतीयते । अस्ति च तस्यापि छेदनाख्यवपनाधारत्वेन स्यात्सौ पच-
तीवत् तत्कर्त्तृत्वम् । तदादायैव च तस्मात् केशान्बपाम्यहमिति
प्रयोगः । यस्तु नापितोवपतीत्यादिप्रयोगः, स छेदनामुकूलचुर-
क्रियाकर्त्तृत्वमादाय । तत्प्रयोजककर्त्तृत्वमादायैव नापितो यजमानं
वापयतीत्यादिप्रयोगः । अतश्च वपत इत्यात्मनेपदस्येव आधार-
त्वमादायैव तत्कर्त्तृत्वोपपत्तौ चुरग्रहणकर्त्तृत्वेऽपि तात्पर्यकल्पने
प्रमाणाभावः । तेनार्थाच्छिन्नस्य यजमानकर्त्तृत्वस्य नियम एव ।
प्रमाणाभावे अध्वर्युकर्त्तृकत्वनियमस्य कः प्रसङ्ग इति नापित-
कर्त्तृकमपि तत् ।

सोमे तु प्रवपति देवश्रु इति परस्मैपदादध्वर्युकर्त्तृकगोदानव-
पनोत्तरं नापिताय चुरं प्रयच्छतीति विधानात्तत्कर्त्तृकमेव तत् ।
एकमन्वत्राप्यात्मनेपदयुक्ते द्रष्टव्यम् । अत एव यच्च तमभ्यनक्ति शरेषी-

कथाऽनक्ति दण्डेन दीचयतीत्यादौ परस्मैपदनिर्देशोऽधिकः श्रुतस्याप्यस्य
 धारत्वमादायात्मनेपदोपपत्त्या यजमानकर्तृकत्वे अपारान्तर-
 स्थापि विधेयत्वाद्धर्ष्यकर्तृकत्वमिष्टमेव ।

ज्ञाने तु स्मिन्नित्यापार एव ज्ञातीति परस्मैपदस्थापि प्रयोगा-
 दन्वकर्तृके च स्थापयतीत्येव प्रयोगाद् यजमानस्मिन्नित्यापारस्यैव
 विधेयत्वेनान्यकर्तृकस्यापारस्थाविधेयत्वेन नाद्धर्ष्यनियमः । न ह्यपि
 परस्मैपदादन्वकर्तृकत्वनियमः, स्थाधातोः स्मरितेत्वाद्यभावेन तद-
 भावात् । अतः फलिसंस्काराः स्मामिकर्तृका एव, कर्तृसंस्कारास्तु
 स्मिरिण्यमाश्रित्यादयः सामान्यविहिताः सर्वेषामेव, विभिन्नविहितास्तु
 तेषामेवेति न तथापि समाख्याया नियमः । तस्या नियामकमाश्रित्वेन
 प्रापकत्वाभावादिति वक्ष्यते ॥ ३ ॥ १२८ ॥

तपस्य ॥ सोमे द्युहं नाम्नाति द्युहं नाम्नातीति श्रुतम् । तथा-
 चमग्नप्रतिषेधोऽगृतवदनप्रतिषेधवदेवादारादुपकारको न फलि-
 संस्कारकः । आत्मनेपदाद्यभावात् । सत्त्वेऽपि वा स्मरितेत्वाद्य-
 भावाच्च । अतश्च समाख्यानाद्धर्ष्यकर्तृकत्वम् । वस्तुतस्तु । अगृतवदेव
 प्रतिषेध्याग्नस्थाविहितत्वादभावस्य चाननुष्ठेयत्वाच्च समाख्याविषय-
 त्वमिति कर्तृमात्रविषयत्वे प्राप्ते ।

आरादुपकारकत्वपक्षे अग्नस्य क्रतुवैगुण्यजनकत्वं तस्य च फलप्रति-
 बन्धकत्वमित्यादिकल्पनाऽपेक्षया स्थापनेनाग्नभावाच्च दुःखजनकतया
 कृतत्वात्तदुःखस्य च अग्निकोभूतपापनाग्नकत्वस्यापि कृततया केवलं
 तत्पापस्य सोमकल्पप्रतिबन्धकत्वमात्रकल्पनाया अग्नभावाच्च यज-
 मानस्मिन्नित्यापारप्रतिबन्धकाभावसम्पादकत्वमेव यदाग्नस्यैव मेधाह-

इति वाक्यगेषानुसारात् कल्पयितुमुचितम् । अतश्च तस्य शिष्टादेश
यजमाननिष्ठत्वम् । न ह्यन्यसमवेतदुःखेनान्यदीर्घं पापं नश्येत् । न
वा अतिग्नतपापस्य क्षामिगतफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनम् । गौरवात् ।
अत एव यत्र अतिज उपवसन्तीत्यादिवचनं तत्रानृतवदन्यायेनारा-
हुपकारकत्वकल्पनं व्यधिकरणस्यैव वा फलप्रतिबन्धकत्वादिकल्पनमिति
द्रष्टव्यम् । अत एव तत्र न समाख्या निष्पत्तिः ॥ ३ ॥ १३० ॥

गुणत्वाच्च ॥ ये अतिक्रमसंस्कारा शिरस्यमाश्रित्वाद्यः तत्तद्देह-
पठितास्ते समाख्यानादध्वर्यादिना कर्माभ्याः, बल्लवशोद्देश्यगतत्वेना-
विवक्षितत्वात् । अथाप्यनुवादापेक्षा, तदा तत्पुरुषैः कार्या इति प्राप्ते ।

अनियतकर्तृप्राप्तौ समाख्यया साधवेनापेक्षितनियममाचकर-
णात् प्रकृते च संस्कार्यस्य प्रतिप्रधानाद्यभिन्न्यायेन सर्वस्यैव नियत-
प्राप्ततया नियमानपेक्षत्वाच्च समाख्यायास्तन्निषेधकत्वम् । कर्मानर-
परिसङ्ख्यायकत्वं तु वैकल्याणपत्तेरयुक्तम् । यदि तु समाख्यायास्तत्त-
त्पदार्थवाचिन्याभेदेनास्याशिरस्यमाश्रित्वविषयिण्याः परिसङ्ख्यायकत्व-
मेवेत्याग्रह्येत, तथापि समाख्यया वचनस्य सङ्कोचाज्जोगादेव सर्व-
विषयत्वनिश्चयः ॥ ३ ॥ १३१ ॥

तथा कामः ॥ ये गुणजन्याः कामाः, यदि कामधेतुर्वर्तुक्तः
पर्वण्यः स्यात्तीक्ष्णैः सदोमिनुयादित्यादयस्ते मानाद्याश्रयस्य तावदा-
ध्वर्यवत्त्वात्तस्याभानाधिकरण्याच्च कामधेतुस्तत्समानकर्तृकत्वप्रतीतेर-
ध्वर्युनिष्ठा एव । अत एव यत्र दग्नेन्द्रियकामस्येति वैषधिकरणं तत्र
यजमानगामित्वमेव । प्रथेपाख्यहोमस्याध्वर्यवत्त्वादिति प्राप्ते ।

मिनुयादिति क्तितः परस्मैपदनिर्देशादध्वर्युभिन्नकर्तृकत्वावगतेः

सामानाधिकरण्यवाधेन यजमानत्वमेव । यत्रापि यो वृष्टिकावः
 च सौमरेण श्रुवीतेत्यादौ न परस्मैपदं, तथापि नोद्गाहगामित्वम् ।
 अतिज्ञानात्पुरोधेन यजमानफलसाधनीभूतमित्यगुणवाधानुप-
 पत्तेः । अतस्तत्र सामानाधिकरण्यमात्मनेपदञ्च प्रयोजककर्तृत्वाभि-
 प्रायेणैव व्याख्येयम् । अतएव यत्र न नित्यगुणवाधोवाधेऽपि वा
 वाचादेव वचनं, तत्र सामिभिरगामित्वेऽपि न चतिः । यथाऽऽत्मने
 वा यजमानाद्य वा र्धं कामं कामयते तमुद्गायेदिति । अत्र
 वृषग्व्यजमानपदश्रवणाद्वाग्भ्रवणाच्चात्मपदेनोद्गातैवोच्यते । अत-
 एवाऽनुब्रूयैष वाक्यभेदोऽप्यदोषः । तमित्यनेनोभयविशिष्टं वैकल्पिकं
 कामं परामृश्य उद्गेषत्वविधानादा न वाक्यभेदः । गायतेच
 गायन्ति चं सामगा इत्यादौ अर्थाभिधानेऽपि प्रयोगात्त काम-
 रूपार्थस्योद्देश्यत्वविधातः ॥ ३ ॥ १ ३ १ ॥

मन्त्रस्य ॥ इह कार्यं करणभूताः कर्मफलप्रकाशकाः कर्माङ्ग-
 भूतमन्त्रा आयुर्दां अग्ने अग्नस्य सुवरित्यादयः । ते समाख्यानादा-
 ध्वर्यवाहति प्राप्ते ।

यद्यप्येते सिद्धादिनाऽऽहवनीयोपस्थानादौ विनियुक्ता न सूक्त-
 वाकादिवत्तृतीयवा इतिकरणेन वा विनियुक्तत्वाभावादानुषङ्गिक-
 फलकल्पकान्ताथापि कर्मफलमेवोपस्थानादिप्रयोक्तव्यं प्रोक्ताह्वनार्थं
 प्रकाशयन्ति । तत्र च यच्चैतत्प्रकाशं फलं कर्मजन्यत्वेन क्लृप्तं, तत्र
 तच्छब्देनैव नियतमनियतं वा प्रकाशते । अत एव दर्शपूर्णमासादौ
 स्वर्गायुराद्भिः फलत्वान्तत्पक्षार्थप्रयोग एव तत्तन्मन्त्रो न फलान्त-
 र्थप्रयोगे । यत्र तु नैतत्प्रकाशश्च कर्मफलत्वं; तत्र चक्षुष्याः

कर्मफलमेव एतेन मन्त्रेण प्रकाशयत इति द्रष्टव्यम् । तच्च फलं
यजमानगान्धेव । अलिकफलस्थोपस्थानाद्यप्रयोज्यत्वेन तत्रकाग्रमे
तदङ्गत्वानुपपत्तेः । तस्य यजमानादाग्रास्थत्वेनाग्निं प्रत्यनाग्रास्थत्वाच्च ।
न च यजमानफलमेवाध्वर्युणाऽऽग्रास्थताम् । मरुति अगन्त इति
आध्वर्य्वप्रकाशकत्वेन सिद्धविरोधात् । अतो याजमाना एवैते ।
अत एव यत्रैव नैतादृशं सिद्धं, तथाध्वर्यवा एव ॥ ३ ॥ १ ३ ३ ॥

द्वाब्जातेषु ॥ ये मन्त्राः सामान्यत आध्वर्यवसमाख्याते काष्ठे
समाख्याताः पुनश्च याजमानेऽपि विशेषतः समाख्यायन्ते । यथा-
ऽऽव्यपहणमन्त्राः सुग्व्यूहमन्त्राश्च । ते तावत्सत्यप्यभासे प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वाद्विध्यभावाद्याभिज्ञाः । अतस्तत्र गुणभूतकर्तृदयस्य
विकल्पः । विशेषसमाख्याबलाद्वा यजमान एव कर्ता । आव्यपहण-
सुग्व्यूहनादेर्वा मिःषन्दिग्धमाध्वर्यवत्वान्तदङ्गभूतामन्त्रा अपि
तत्कर्तृका एव । न चैवं द्विःपाठवैधर्म्यम् । एकत्र स्वरूपज्ञानमन्त्रच
विनियोग इत्येवं सार्थक्यादिति प्राप्ते ।

एकपाठेनैवोभयसिद्धौ द्वितीयस्य वैधर्म्यापत्तेस्तस्योच्चारणान्तर-
विधाधित्वावगतेस्तस्य च समाख्यानन्तरेण कर्त्तन्तरसिद्धिः । उच्चा-
रणान्तरप्रयोजनं तत्क्रियाप्रत्यवेक्षणमिति नादृष्टकल्पनाऽपि ।
यद्यपि च तन्निश्चयेन यजमानस्य न प्राप्तं, तथापि द्विःपाठबलादेव
तत्कल्पमिति न दोषः । यत्र तु नैवविधं प्रयोजनं कर्त्तृभेदोवा-
ऽसम्भवी । यथा अद्यं सहस्रमानव इत्यस्यामौद्गात्रे एव प्रगीता-
प्रगीतभेदेन समाख्यातायाम् । तत्रागत्याऽभ्युदयशिरस्कृतं परिकल्प्य
उत्पत्तिविनियोगपरत्वेन सार्थक्यमिति विशेषः ॥ ३ ॥ १ ३ ४ ॥

ज्ञाते च ॥ वाजपेयादौ च कृत्नीर्धजमानं वाचयतीति श्रुतं,
तत्र याजमानोमन्त्रः । वाचनमाध्वर्यवमित्यविवादम् । परन्तु
वाचयतेर्ब्रह्मचारिणो गायत्र्युपदेशादौ शिष्यवाचित्वेन कृततथा
प्रकृतेऽपि शिष्यविधायित्वावगतेः तस्य चादृष्टार्थत्वप्रसङ्गेन ज्ञातर्ध-
सम्भवादुक्तविधानानुरोधेनाह एव वाजपेयादावधिकारी । अतो-
ऽन्वेषां क्रतूनामध्ययनविधिसिद्धिज्ञानोपजीवनेन ज्ञातधिकारकत्वेऽपि
वाजपेयादौ तदसम्भवादश्रयैव वाचनमिति प्राप्ते ।

वाचयतेर्वचनामुक्तस्यापारमात्रवाचित्वेन कश्चिदन्यथानुपपत्त्या
शिष्यवाच्यत्वेऽपि स्वरणमात्रवाच्यत्वेनापि प्रकृते वाचनोपपत्तेरर्थज्ञाना-
शेषकत्वे प्रमाणाभावात् श्रयैव वाचनम् । तच्च खण्डग्रो वा इमं
मन्त्रं ब्रूहीत्येवं वेत्यन्यदेतत् ॥ ३ ॥ १३५ ॥

याजमाने ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वत्समुपावसृजतीत्यादीनि कानि
चित्कर्माण्याध्वर्यवसमाख्यायुक्तानि प्रत्येकं विभिन्नदेशे विधाय,
पुनस्तान्येव याजमानसमाख्यायुक्तानि इन्द्रगोवत्ससोपावसृजत्युखा-
द्याधिप्रयतीत्याद्युक्तैतानि वै द्वादश इन्द्रानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
सम्पाद्य यजेतेति श्रुतम् । तदेषां ज्ञात्वातमन्त्रवदुभयकर्तृकत्वं तावन्न
सम्भवति । अदृष्टार्थत्वापत्तेः । न चाभासात्कर्मार्यत्वम् । अन्यपरत्वात् ।
अत एव एककर्तृकत्वावच्छंभावे विशेषसमाख्यानाद्याजमानत्वे प्राप्ते ।

नैषां याजमानकाण्डे विधानम् । आध्वर्यवे भिन्नदेशविहिताना-
मेव दधोर्मियः प्रत्यासन्नत्वाख्यइन्द्रतारूपगुणविधानार्थमेवानुवादात् ।
अतः पदार्थेषु तावदध्वर्युरेव कर्ता । न च इन्द्रतायामेव यजमानः
शक्यः । अन्येन क्रियमाणानामन्येन इन्द्रतायाः सम्पादयितुमशक्य-

त्वात् । इन्द्रता हि नाम एकया वत्सोपावसर्जनक्रियया धेनुवत्सयोः
प्रत्यासक्तत्वसम्पादनं, एकया चावहननक्रिययोः सुखसमुपसक्तयोः । एवं
द्वादशस्यपि द्रष्टव्यम् ।

न च तत्कर्त्तुरोद्येन प्रधानभूतपदार्थानां कर्त्तृबाधः । अङ्ग-
गुणविरोधन्यायेन तदसम्भवात् । न च तानि सम्पाद्य यजेतेति
क्लाप्रत्ययबलेनैव इन्द्रतायाः यागसमानकर्त्तृकत्वावगतेः वचनादेवाङ्ग-
निष्ठादपि पदार्थेषु समाख्याया बाध इति वाच्यम् । क्लाप्रत्ययस्य
प्रयोजकत्वेनाप्यपत्तेः प्रधानसमाख्याबाधकत्वानुपपत्तेः । एवं इन्द्र-
तानिष्ठसमाख्याऽपि प्रयोजकत्वाभिप्रायेणैव व्याख्येया । अतः स्मरण-
मात्रं याजमानं पदार्थास्त्वाध्वर्थवा एव ॥ ३ ॥ १ ३ ६ ॥

विप्रतिषेधे ॥ द्वैत्रपशौ द्युपपरिव्याणे आध्वर्थवः करणमन्त्रः
परिवीरसीत्ययं श्रुतः । तथा, द्युवा सुवासा इत्ययं क्रियमाणानु-
वादी सौचोऽपि । तौ च द्वावपि द्युपाय परिवीचमाणाद्यानुब्रूहीति
प्रैषवशादेतदुत्तरपाठाच्चैतत्प्रैषाव्यवहितोत्तरक्षणे एककास्त्रीणौ । आङ्ग-
परिव्याणभावनाकरणसमकालत्वाच्च क्रियमाणानुवादित्वाविरोधः ।
सोमविहृतौ च कौण्डपायिनामद्यने तथैव प्राप्तौ । तत्र च योहोता
सोऽध्वर्युरिति च श्रुतम् । तस्य च सचत्वात्सुत्रे चानतिप्रयुक्तवरण-
जन्यहोत्रत्वाध्वर्युत्वादेरानत्यभावेनाभावाद्योहोतेत्यत्र होचध्वर्युपदाभ्यां
तत्कार्यस्य चणया कार्यद्वयेऽप्येककर्त्तृकत्वं विधीयते । अतश्चौपदेशि-
कैककर्त्तृकत्वबलेन प्राकृतैककालत्वबाधात् प्रथमतः करणं पश्चादपर-
इत्येकः पक्षः ।

होत्रत्वादेरध्ववसायमाचनिमित्तकत्वस्य स्थापितत्वात् सचेऽपि

तत्सम्भवेन पदद्वये कार्यसूचणार्थां प्रमाणाभावाज्जघन्य एवाध्वर्युपदे
तत्सूचणामङ्गीकृत्याध्वर्यवपदार्थानां होतृसंस्कारकत्वेन विधानम् ।
अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेः होतृपदे कर्मत्वसूचणापत्तेश्च होतैव वा
तत्कर्तृत्वेन विधीयते । तथापि तु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र
परिधित्वाविरोधेनेव होतृत्वाविरोधेनेव कर्तृत्वविधानाद्भौचः क्रिय-
माणासुवाद्येव तेन प्रयोक्तव्यः । अपरस्तु तेन कास्मान्तरेऽन्येन वा
तत्पुरुषेण तस्मिन्नेव काले प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

पुरोडाशकपालवदग्निपरिधानार्थस्यैव परिधेः पशुनिधोजने
विनियोगाद्युक्तं परिधिधर्माणां सत्वह्लादीनां प्रावक्ष्यम् । प्रकृते
त्वध्यवसायनिमित्तहोतृत्वेनैवाध्वर्यवे विनियोगाद्भोतृकार्यस्य प्रयोज-
कत्वकल्पने प्रमाणाभावादाध्वर्यवस्य करणस्यैव प्रत्यक्षवाक्यावगत-
शेषित्वेन प्रावक्ष्यान्नातिदेशिकसमाख्याप्रमाणाकक्रियमाणासुवादिनः
प्राथम्यं, न वा कास्मान्तरे तस्य होचा पाठः । स च श्रेयान् भवतीति
किङ्गावगतक्रियमाणासुवादित्वाधापत्तेः । नापि करणमन्वाद्यव-
हितोत्तरस्ये होचा तस्य पाठः । धूपाद्येत्यादिप्रैषे होतुः कर्तृत्वेन
प्रैषार्थं तदसम्भवात् । अतस्तस्मिन् तत्काले एव होतृपुरुषोऽन्यः
कश्चिदन्तरङ्गोऽध्वर्यादिः कर्ता । तस्य कर्मान्तरव्याप्तौ तु बहिर-
ङ्गोऽपि ॥ ३ ॥ १३ ७ ॥

प्रैषेषु ॥ प्रोचणीरासाद्येत्यादयः प्रैषाः प्रैषार्थासु प्रोचस्थासा-
दनादयः समाख्यानादध्वर्युषैवैकेन कर्तव्याः । न च स्मिन् स्मिन्
प्रैषानुपपत्तिः । चेतो वृथा खिद्यथ इत्यादाविव स्मिन्नापि
स्मिन्प्रोचदेशसम्भवात् । वस्तुतो नैवायं प्रैषः । अपि तु प्रैषातिवर्गप्राप्त-

कालेषु कृत्याद्येति चकारेष खोटोऽपि प्राप्तकाशतायां विधानात्
प्राप्तकाशतायामयं खोट् । प्रोक्षण्यासादनस्य प्राप्तः काश इति ।
युषदर्थकोमथमपुरुषस्य साधुत्वार्थः । अथ वा । हे प्रोक्षण्यासादन,
तव प्राप्तः काश इति क्रियायां चेतनत्वाधारोपेक्ष सः । यत्र तु
अग्नीदग्नीग्विहरेत्येवं प्रैषः, तथास्तु सम्बोधनानुरोधेन प्रैषार्थस्याग्नी-
प्रकर्तृकत्वम् । वस्तुतस्तु हे अग्नीत् ममाग्निविहरणस्य प्राप्तः काश-
इति व्याख्यातुं शक्यत्वात् तत्रापि समाख्याबाध इति प्राप्ते ।

समाख्यानुरोधेन मथमपुरुषस्य साधुत्वेन क्रियायां चैतन्यत्वा-
रोपेक्ष व्याख्याने प्रमाणाभावात् सम्बोधनमथमपुरुषयोः सादृष्टार्थत्वा-
पत्तेः प्रैषत्वसमाख्याबाधापत्तेः प्राप्तकाशार्थकत्वानुपपत्तेः । प्रैषस्यापि
साक्षिन्मौपचारिकत्वापत्त्या एकसाध्वर्युसमाख्याबाधेनोभयोर्भिन्नकर्तृ-
कत्वमेव ॥ २ ॥ १३८ ॥

अध्वर्युः ॥ तत्रापि वज्रवु प्रधानभूतेषु प्रैषार्थेषु समाख्याबाधे प्रमा-
णाभावादेकस्मिन् प्रोक्षणीरासादयेत्यादिप्रैषे एवाध्वर्युबाधेनान्यकर्तृ-
कत्वम् । अत एव तिर्यङ्गं स्वप्नधारयित्वा संप्रैषमाह यदन्वङ्गं धारयेत्
स्वप्नोवञ्जेषाध्वर्युं वञ्छीतेति धारयितुर्भिन्नमध्वर्युं दर्शयतीति प्राप्ते ।

प्रैषार्थेऽन्यकर्तृकत्वेऽपि प्रयोजकत्वेनाप्यध्वर्याः कर्तृत्वोपपत्तेः
समाख्यायाः कुषाप्यबाधात् प्रैषार्थानन्य एव कुर्यात् प्रैषोच्चारणं
त्वञ्चर्युः । स च सोमादावसति विशेषवचने प्रतिप्रस्थापादिस्तत्-
पुरुषः, दर्शादौ त्वाग्नीध्र एव कर्मकरत्वेन साक्षिकप्रसिद्धत्वादिति
ध्येयम् । यस्तु क्षिप्रं, तद्यथाध्वर्युरन्वञ्जन्धारयेत्तदा स्वप्नं वञ्छीते-
त्यर्थेऽपि बाधकाभावाद्धारणप्रैषयोराध्वर्यवत्वेऽप्युपपन्नम् । स्वप्नधार-

समपि कल्पसूत्रेषु आध्वर्यवमेव प्रसिद्धमिति । अथ वार्त्तिकं प्रौढिवादः ॥ ३ ॥ १ ३ ८ ॥

ऋत्विक्फलम् ॥ ये इतिकरणेन द्वितीयथा वा विनियुक्ताः करणमन्त्रास्तेषां मन्त्रवर्णिकक्रियाजन्यफलकल्पकत्वं, न तु आयुर्दा अग्न इत्यादिवत् प्रधानफलानुवादकत्वमित्युक्तं कौस्तुभे । तदच-
ममाग्ने वर्षाविष्वेखस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णातीत्यादावग्न्यन्वा-
धानक्रिया तावदाध्वर्यवी । मन्त्रस्त्रिङ्गवग्नेन प्रधानभूतक्रियायां
समाख्याप्राप्तकर्तृबाधानुपपत्तेः ।

न च आजमानेन मन्त्रेषाध्वर्युगतक्रियाप्रकाशनम् । वयस्वेन्धाना-
इति मन्त्रस्त्रिङ्गवग्नेन क्रियासमानकर्तृकत्वस्य मन्त्रे प्रतीतेः । अतश्च
मन्त्रक्रिययोद्भवयोरप्याध्वर्यवत्वात् फलमपि वर्षःप्रश्नति तद्गतमेव ।
अन्यथा ममाग्ने इति मन्त्रं न मन्त्रामित्यादिमन्त्रस्त्रिङ्गविरोधापत्तेः ।

न च साङ्गप्रधानविधायिकत्वावाक्यावगतात्मनेपदानुरोधेनाङ्ग-
फलानामपि स्वर्गकामकर्तृकत्वावगतेर्यजमानगामित्वमिति वाच्यम् ।
श्रुतस्यात्मनेपदस्य सावकाशतया तेन कल्पितस्यापि सौत्रिकस्याध्वर्यु-
दत्तित्वस्य बाधानुपपत्तेः । न चात्मनेपदार्थस्यैव तद्विषये बाधे
विधेरग्न्यन्वाधानविषयेऽनुष्ठापकत्वस्यापि बाधापत्तिः । प्रमाणा-
भावात् । अतोऽग्निसंस्कारार्थानुष्ठापितक्रियाजन्यानुषङ्गिकफलस्य
क्रमनुपयोगिनोऽप्याध्वर्यवत्वेऽपि न काचित् अतिरिति प्राप्ते ।

यां काश्चन यज्ञे ऋत्विज आग्निष आशासते यजमानस्यैव सेत्य-
नन्यथासिद्धस्त्रिङ्गानुसृष्टौतात्मनेपदश्रुत्या यजमानगामित्वावगतिः ।
एतस्त्रिङ्गवक्त्रादेव च यज मान्तात्मनेपदश्रवणं यथा जुहुयादित्यादौ,

तथापि यजमानगामित्वम् । अतश्च तदनुरोधेन ममेति मम यज-
मानस्त्वेषं व्याख्येयम् । मङ्गमित्यादौ त्वस्यच्छब्देन यजमान एवो-
पचारादभिधीयत इति न दोषः । प्रयोजनं, सचेऽन्यथाधानाभावा-
दुद्दानुहप्रयोजनासम्भवेऽप्यर्थासुसन्धानविशेषरूपं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ १४० ॥

कर्मार्यम् ॥ यत्र तु मा मा सन्नाप्तमित्यादावितिकरणविनि-
युक्त एवासन्नापनादिरूपं फलं चत्विगामित्वेऽपि क्रतुविरोधिस-
न्नापनिवर्त्तकतया तदुपयोगि, तत्र यजमानस्य चेति षष्ठ्याः पर-
स्परयाऽप्युपपत्तेर्किङ्गानुरोधाद्द्विगाम्येव ॥ ३ ॥ १४१ ॥

अपदेशाच्च ॥ एवं यथापि तन्नौ सचेत्यादौ द्विवचनासुपपत्ति-
ज्ञायापि चत्विगामित्वम् ॥ ३ ॥ १४२ ॥

द्रव्यसंस्काराः ॥ बर्हिर्धर्माणां प्रकृतावङ्गप्रधानसाधारणत्वमुक्तम् ।
अतश्च दैवपश्चावपि बर्हिषा धूपावटमवस्तृणातीति विहिते धूपा-
वटस्तरणबर्हिषपि दार्शिकबर्हिर्धर्माभवेयुरिति प्राप्ते ।

प्रकृतौ बर्हिषि इवीत्याद्यादद्यतीति वचनादङ्गप्रधानसाधारण-
इविराद्यादगार्थेणैव बर्हिषि धर्मा न कार्यमाचार्ये इत्युत्तराधिकरणे
बद्ध्यते । यद्यपि वा परिभोजनीयादिवत् प्राकृतकार्यमाचार्यत्वं
स्यात्, तथापि नाप्राकृतकार्ये धूपावटस्तरणबर्हिषि भवेयुः । अ-
कारणभवेनैव पदार्थानामतिदेशेन विकृतावप्राकृतकार्यकारित्व-
कल्पनाऽसुपपत्तेः । न हि प्रकृतौ येन केनचित्सम्बन्धेन अपूर्वसम्बन्धि
बर्हिषुहेयतावच्छेदकम् । येनाप्राकृतस्यापि तत्सम्बन्धाद्बर्हिषाकत्वं
ग्रह्येत । सम्बन्धविशेषपादकप्रमाणबलेन तावद्विशेषाणामेव प्रवेशे-
नासुपपत्तितयामान्वयोहेयतावच्छेदककोटावप्रवेशात् । न च तथापि

सूपावटस्तरसभावनासाधर्माकाङ्क्षात्त्वात्मेव फलसमव्यायेन धर्मपाद-
कल्पम् । शौकिकधर्मग्रहणेनाप्याकाङ्क्षानिवृत्तौ उपदेशातिदेशधोर-
भावान् । फलसमये तु ज्ञानापत्त्या भवानुवादवशाच्चातिदेश-
कल्पनमिति विशेषः ॥२॥१४२॥

विरोधे ॥ प्रकृतावपि च न समन्तकवर्षिर्ष्वनादिधर्मात्सं
प्रकृत्यपूर्वसम्बन्धिवर्षिर्माचार्यत्वम् । अपि तु इविरावादनार्थवर्षि-
र्षत्वमेव । अत एव पवित्रविष्टत्यादिवर्षिषि गैते संस्काराः ।
चिधातु पञ्चधातु वा वर्षिर्षुनातीति विहितस्य वनं संस्कृतस्य वर्षिष-
स्यैव सप्तद्वयाद्यादितस्य । चिधातु पञ्चधातु वा वर्षिर्षुनामिती
वचनेन सर्वस्यैव स्तरणे विनिधोगात्, अमन्त्रस्यवगमात्रसंस्कृतस्य
परिभोजनीयवर्षिषः प्राकृततदितरसर्वकार्यार्थत्वेन तत एव पवि-
त्रादिकरणोपपत्तेः ॥२॥१४४॥

अपमवः ॥ शोभे पुरोडाशप्रकल्पस्यैत्रवाचवपाचे प्राप्नोति अ-
मिषां मैत्रावद्वपाचे धाना आमिषपाच इति श्रुतम् । तत्र शकस्य-
पदस्य उत्तरार्धादिपदवदेकदेशवापित्त्वेन स्वतन्त्रपुरोडाशाचेपकल्प-
प्रसङ्गेः प्रातःसवनिकसवनीयपुरोडाशाववचपरत्वं तावन्नविवाद्दम् ।
आमिषादौ तु तदभावात्पचसा मैत्रावद्वं शौचातीतिवज्ञौकिकस-
मिषादिप्राहकल्पेनोपपत्तौ कृतप्रतिपत्तिनाथेन सवनीयगततद्व्या-
धिने प्रमाणाभाव इति प्राप्ते ।

द्वितीयया प्राचमस्यामिषादिप्रतिपत्तिनाथमप्यदंशे शौचदे-
शिकस्य तथा चातिदेशिकप्रतिपत्तिनाथोपपत्तेः प्रातःसवनिकसव-
नीयसम्बन्धिनार्थमेव पुरोडाशादीनां यद्वचम् ॥२॥१४५॥

विकृतौ ॥ अनारभ्य, यज्ञाद्यर्वणं वै काम्या इत्यस्य सर्पाशु कर्त्तव्या इति श्रुतमुपांशुत्वं प्रधानवदङ्गेष्वपि मन्त्रोच्चारणसत्त्वात्काम्य-
शब्दस्य च कामप्रयोजकत्वेनाङ्गेष्वपि प्रयोगोपपत्तेर्जनकमात्रपरत्वे-
ऽपि चोद्देश्येष्टिविशेषणत्वेनाविधितत्वादिष्टीनामेवाविधितत्वे सो-
मेऽपि तदापत्तेः साङ्गेष्वङ्गमिति प्राप्ते ।

अङ्गेषु क्वचिदपि काम्यशब्दप्रयोगाभावाज्जनकत्वसम्बन्धेन प्रधान-
मात्रपरत्वावगतेः काम्यत्वेष्टित्वोभयपरामर्शकतच्छब्दस्य चोद्देश्यपर-
त्वेनोभयविवक्षोपपत्तेः प्रकृतौ प्राकरणिकचैस्त्वर्थान्वरोधे निवेशासम्भ-
वेऽपि काम्यविकृतौष्टिप्रधानमात्रे निवेशः । न ह्यचोचैः प्रवर्ग्येषाव-
म्बधेनेत्यादिवत्करणविभक्तिनिर्देशो येन साङ्गस्य भवेत् । तद्यप्रत्य-
येन कर्मत्वाभिधानान्तु प्रधानमात्रे एव निवेशः ॥३॥१४६॥

सन्निधान ॥ श्येने, इतिनवनीतमाब्धं भवतीति श्रुतम् । इति-
नवनीतं प्रकरणात् श्येनप्रकरणाङ्गम् । न ह्यप्राधान्यानुवादेन इत्य-
धिकरणकनवनीतप्रकृतिविधिः । आब्यस्य नवनीतप्रकृतिकत्वस्य प्रा-
प्तत्वात् । तदनुवादेन इत्यधिकरणकत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गा-
पत्तेश्च । अतो बह्व्रीहिसमानार्थ एवैकोइत्यधिकरणकनवनीतप्रकृ-
तिकः सन्निधानात् श्येने विधीयते । आब्यपदन्तु तस्यैव नवनीत-
प्रकृतिकत्वानुवादः अन्यपदार्थतात्पर्यसाहक्येति नानेकविधानता ।
अत एव श्येनोऽप्याब्यद्रव्यकत्वादुपांशुयाजविकार एव । गमकान्तर-
सत्त्वे तु सोमप्रत्याख्यानमात्रमिति प्राप्ते ।

विशिष्टविधौ गौरवाद्यापत्तेः अतिदेशप्राप्त्याब्यपरत्वमेवाब्यशब्द-
स्याङ्गीकृत्य तदुद्देशेन इत्यधिकरणकनवनीतप्रकृतिकत्वमेव प्रयो-

गान्तःपातितया विधीयते । आष्यञ्चाङ्गेष्वेव प्राप्तमिति तस्याच-
विषयता । यन्तु दृतिगवनीतपदस्य तत्पुरुषत्वमङ्गीकृत्य दृत्यधिकर-
णकगवनीतमेव आष्यपदस्यचिततत्कार्योद्देशेन द्रव्यतया पक्षरुत-
रूपाच्चप्रत्याघातेन विधीयत इति न्यायसुधाकृतोक्तम् । तदाष्यपदे
सांप्रतिकक्षयपापनेसादपेक्षया आनुशासनिकनिरूढसंज्ञापादक-
वञ्जप्रौढाङ्गीकारस्यैव न्याय्यत्वादुपेक्षितम् । यदि तु किञ्चिद्भ्रम-
कान्तरम्भवेत्तदा तदेवास्तु ॥३॥१४७॥

आधाने ॥ सर्वत्र धर्माणामनारम्भाधीतप्राकरणिकसाधारणेना-
पूर्वीपकारे एवान्वयात्पवमानेष्वादीनामपि च श्रेणापूर्वीपकारकत्वा-
त्तथापि दृतिगवनीतमिति प्राप्ते ।

अदुपकारकता वैधप्रमाणप्रमिता तदुपकारके एव धर्माणां
निवेशः । न त्वर्थसमाजयस्तोपकारकत्वेऽपि । श्रेणोपकारकथजमा-
नाष्यभोजनादावपि दृतिगवनीतत्वापत्तेः । न चाधानादेः श्रेणोप-
कारकत्वं शास्त्रप्रमितम् । अग्निमाचार्यत्वस्यैव तत्प्रमितत्वात् । अतः
श्रेणप्रयोगवर्जितदुपकारकाख्ये एव तन्निवेशः ॥३॥१४८॥

तत्काख्ये वा ॥ एवं चेत्सुत्याकाख्ये एव श्रेणवेश्यविकाणां सह
पशुनासभत इत्यादीनां दर्शनाद् दृतिगवनीतत्वस्यापि सुत्याकाखा-
व्याङ्ग एव निवेश इति प्राप्ते ।

यामान्यतोद्दृष्टेन वाक्यसङ्कोचायोगात्सर्वार्थत्वम् । न हि पशु-
साहित्यस्यापि सुत्याकाख्ये श्रेणाङ्गत्वं प्रयोजकं, अपि तु प्रधान-
प्रत्यासत्ति-तुल्यकाख्योत्कर्ष-वाक्याबाधरूपहेतुत्वम् । न चात्र तदस्ति ।
अतः सर्वार्थमेव ॥३॥१४९॥

मांसन्तु ॥ षट्त्रिंशदाब्धिके शाख्यानामथनाख्ये सप्ते, संखिते संखितेऽहनि गृहपतिर्भृगयां याति तत्र यान् गृगान् इति तेषान्तरसाः सवनीयाः पुरोडाशाभवन्तीति श्रुतम् । मांसं भवतीति विधिना प्रत्यासन्नत्वात् पुरोडाशश्च तद्गृहेणैव विधीयते । विधेरेव हि प्रवर्त्तनाथं भावनाभाव्यसाकाङ्क्षत्वम् । अतस्तत्प्रत्यासन्नस्यैव तदुचितं, न सवनीयानाम् । यदा तु पुरोडाशाः सवनीया इति भवदेवादिष्टतः पाठस्तदा प्राथमिकत्वादिधेयतरसप्रत्यासन्नत्वाच्च पुरोडाशकार्यस्यैवोद्देश्यत्वं स्पष्टमेव ।

न च पुरोडाशश्च सवनीयपदेन विशेषणम् । विघ्नितोद्देश्यपत्तेः । अतः सर्वपुरोडाशकार्यं तरसं विधीयते । सवनीयपदन्तु सवनीयासवनीयपुरोडाशमात्रे गौणं साक्षणिकं वा । अतः पुरोडाशमात्रे तरसञ्च धानाख्यादिस्थाने इति प्राप्ते ।

सवनीयपदवत् पुरोडाशपदेऽपि कार्यसञ्चणपत्तेः प्राथमिकसवनीयपदमेव सवनीययागोद्देश्यतापरम् । प्रथमायास्तु द्वितीयार्थसञ्चणा उभयवादिषिद्धैव । अतः सवनीययागोद्देश्येणैव धानादिपञ्चकवाधेन तरसं विधीयते । पुरोडाशपदं लेकं जघन्यञ्च पुरोडाशवत्त्वसम्बन्धेन सवनीययागेषु साक्षणिकमनुवादः । इष्टञ्च पुरोडाशानसङ्कुर्वित्यादौ पुरोडाशशब्दः सवनीयइविःपर इति तस्य सवनीययागसञ्चकत्वं सुकरमेव । तदेवं श्रुत्यादिषट्प्रमाणकमङ्गलं निरूपितम् । अतः परं प्रयोष्यत्वं निरूपयिष्यते ॥३॥१५०॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

द्वितीयस्थायमः पादोऽध्यायश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अघातः क्लृप्त्यर्थं ॥ एवं सिद्धे शेषिनिरूपिते शेषत्वे प्रयोजक-
निरूपितं प्रयोज्यत्वमिह निरूप्यते । तच्च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्य-
त्वम् । कृतिव्याप्यत्वज्ञानुष्ठाप्यत्वरूपं काष्ठादिव्यावृत्तं वाजपेयाधि-
करणे कौस्तुभ एव निरूपितम् । अतश्च काष्ठादेः कृतिकारकत्व-
घटिताङ्गत्वसत्त्वेऽपि प्रयोज्यत्वाभावः । अङ्गत्वाच्च प्रयोज्यत्वस्य भेदः ।

तेन यदुद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं यस्य, तत्तत्प्रयोज्यम् । यथा
दृष्टानयनप्रघाजा आमिच्छादर्शपूर्णमाशादेः । यन्निष्ठकृतिव्याप्यता-
निरूपितोद्देश्यताग्राह्यि यत्तत्तस्य प्रयोजकम् । यथाऽऽमिच्छादर्शादि
दृष्टानयनादेः । उद्देश्यता चाचानुपादेयपञ्चकषाधारणी ग्राह्या ।
तेन काञ्चनिमित्तादेः प्रयोजकत्वाविघातः ।

यद्यपि विधिरेव सर्वचानुष्ठापकः । प्रवर्तनारूपत्वात् । प्रवर्त-
नारूपो हि विधिरिच्छाधनत्वमिव कृतिसाध्यत्वापरपर्यायप्रयोज्य-
त्वमपि विषयव्याप्तिपतीति भवति प्रयोजकः । तथापि स यदुद्देशेन
प्रयोजयति तस्यापि प्रयोजकत्वव्यवहारः शास्त्रे ।

अथ च यद्यपि न प्रयोज्यत्वावच्छेदेन तन्निरूपणं प्रति शेषत्व-
निरूपणस्य हेतुत्वम् । निमित्ताद्यङ्गत्वाभावेऽपि वैमिषिकस्य
तत्प्रयोज्यत्वेनाङ्गत्वे व्यापकत्वस्यैव पुरोडाशकपाष्ठादेस्तुषोपवापं प्रति

कारकत्वेनाङ्गत्वसत्त्वेऽपि तत्रप्रयोज्यभावेन व्याप्यत्वस्याप्यभावात् । अतो-
नावच्छेदकावच्छेदेन हेतुहेतुमद्भावः । तथापि कश्चिद्दधानयनादि-
निष्ठप्रयोज्यत्वनिरूपणे तन्निष्ठशेषत्वनिरूपणस्योपयोगात् सामानाधि-
करणत्वेन तन्निरूपणं प्रति अङ्गत्वनिरूपणस्य हेतुत्वात् सङ्गत्युपपत्तिः ।

अथ प्रयोज्यत्वं, कश्चिन्नित्यर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण निरूप्यते, कश्चि-
दन्यद्वारेण, कश्चित्साक्षादेवेति प्रयोज्यत्वमेवाध्यायार्थः । क्रत्वर्थपुरुषार्थ-
त्वन्तु द्वितीयसिद्धमपि उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वसिद्धार्थं
विचार्यत इति विवेकः ॥४॥१॥१॥

यस्मिन् ॥ वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्ष्यसुच्यते । तत्र
तन्मरत्ने तावत्स्वयं प्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानः पुरुषार्थसादुपकारार्थः
क्रत्वर्थ इत्युक्तम् ।

तत्र, फले काम्यकासादौ न कसञ्चन्यदित्यादिनिषेधेषु
चाव्याप्तेः । अनुष्ठेयलाभावात् । निषेधेषु स्वयं प्रार्थितसाध्याप्रसिद्धेः ।
क्रत्वर्थलक्षणे आधानादावतिव्याप्तेः ।

यदपि शास्त्रद्वीपिकायामितिकर्त्तव्यतात्वेनाश्वितत्वं क्रत्वर्थत्वं
तद्विषयत्वं करणफलवृत्ति पुरुषार्थत्वमित्युक्तम् । तदपि न, क्रत्वर्थ-
निषेधानामक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतात्वेन तेऽव्याप्तेः । आधानाध्य-
यनयोर्द्वयभयभिन्नतया तन्मरत्ने तदुक्तत्वेन* तत्र पुरुषार्थलक्षण-
सातिव्याप्तेः ।

तस्मात् स्वयं प्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधिविषयताकत्वं
पुरुषार्थत्वम् । स्वयं प्रार्थितत्वञ्च शास्त्रानधीनेष्टसाधनताज्ञानजन्ये-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदुक्तत्वेन, इति तु प्रतिभाति ।

आविषयत्वम् । स्वर्गं कान्यादौ हि इष्टसाधनता न शास्त्रगम्या । इदञ्च स्वर्गस्य देशविशेषरूपत्वे । सुखविशेषरूपत्वे तु शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येष्वाविषयत्वं बोध्यम् । यागक्रतूपकारादौ तु शास्त्रगम्येति । तेन स्वयं प्रार्थिताः स्वर्गादयश्च तथा । अतस्तदुद्देशेन विधीयमानं यागादि भवति पुरुषार्थम् । फलस्य च पुरुषार्थत्वव्यवहारो भाक्त इत्युक्तमेव फलं पुरुषार्थत्वादित्यत्र ।

उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिके सञ्चयषट्के न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । तेन निषेधस्थले नरकाभावोद्देशेन निवृत्तिविधानात्फलोद्देशेन च काष्ठविधानात्साव्याप्तिः । पुरुषार्थैवभ्यनुष्ठाविधिषु च दोषाभावोद्देशेन तत्तत्क्रियाविधानात्साव्याप्तिः । एवञ्च स्वयं प्रार्थितभिक्षवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वमेवेह क्लृप्तत्वम् । क्रतुशब्दो ह्यस्मिन् प्रकरणे स्वयमप्रार्थितपरः । तेनाधानाध्ययनयोर्ज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वाभावेऽपि तादृशान्यर्थज्ञानार्थत्वात्कत्वर्थत्वोपपत्तिः ।

क्लृप्तनिषेधेषु चोक्तविधया क्रतुवैगुण्यपरिहारोद्देशेन निवृत्तेर्विधेयत्वात्साव्याप्तिः । नातिराज इत्यादौ तु क्रतुसाहस्यस्याङ्गान्तरजन्यत्वेऽपि षोडशियदृष्टाभावं प्रत्युद्देश्यत्वाविघाताच्च सा । एवं क्लृप्ताभ्यनुष्ठाविधिष्वपीति सर्वं समञ्चसम् ।

यदा, ज्ञानेन सञ्चयकरणम् । अपि तु फलस्वापीतरांशवद्भावनाविशेषणत्वादिधेयत्वम् । न ह्यन्यांशयोरपि विशेषणत्वातिरिक्तं विधेयत्वम् । यदि तु विशिष्टभावनाविधावर्यादितरांशयोर्विधिरित्युच्येत, तत्फलस्याप्यविशिष्टमिति प्राप्ते ।

विशिष्टभावनाविधाने आर्थिकविशेषणविधेरावश्यकत्वात्तच्च च

यदंशे अप्राप्तिस्तदंश एव कल्पनात् फलस्य च रागप्राप्तत्वेन तत्कल्पने प्रमाणाभावादविधेयत्वम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे श्येनफलस्याभिचारस्य विधेयत्वाभिषेधाविषयत्वम् । सिद्धान्ते तु रागप्राप्तत्वाच्च हिं-
स्यादिति निषेधविषयत्वम् ।

न च हिंसाशब्दस्य मरणानुकूलव्यापारवाचित्वात्तस्य च वैरि-
मरणाख्याभिचारफलकश्येनरूपस्य विहितत्वात्कथं निषेधविषयत्व-
मिति वाच्यम् । अभिचरन् यजेतेति सामानाधिकरण्याच्चश्येन-
समानकर्तृत्वावगतेरभिचारपदस्य मरणानुकूलश्येनकर्तृनिष्ठविषदा-
नादिव्यापारवाचित्वावगतेस्तस्यैव श्येनफलत्वावसायाद्वागप्राप्तस्य तस्य
निषेधविषयत्वोपपत्तेः । एवञ्चावश्यं श्येनेन विषदानाद्युत्पत्तिस्तेन
वैरिमरणम् । न तु श्येनेनैव साक्षादिति ध्येयम् ।

यत्तु वैरिनिष्ठो मरणानुकूलव्यापार एवाभिचारपदार्थः । तत्र च
यजमानस्य श्येनद्वारा प्रयोजककर्तृत्वमिति तस्य निषेधाविषयत्वेऽपि
यजमानस्य पापोपपत्तिरिति केनचिदुक्तम् । तत् श्येनस्यैव तथा
सति प्रयोजकव्यापारत्वात्तस्य च विहितत्वात्तत्कर्तृत्वेन यजमाने
पापोत्पत्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितम् । यत्र तु वैरिमरणकामो यजेतेति
श्रुतं, तत्र वैरिमरणानुकूलकर्तृनिष्ठलौकिकव्यापाराभावेऽपि वैरि-
मरणरूपपरानिष्टचिन्तनादेव पापमिति ध्येयम् । अभिचारार्थ-
कर्मणस्तामसधर्मत्वस्मरणाद्वा तथा । प्रकृतेऽपि तथैव वाऽस्तु ।

यदा गोदोहनादीनां षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्वावगमेऽपि प्रकरणात्
क्रत्वङ्गत्वम् । इतरथा, प्रणयनस्य चमसन्नोपेनाङ्गाभावाद्वैगुण्यापत्त्या
विगुणप्रणयनाश्रिताहुणादपि फलानापत्तेः । अत उपजीव्यत्वाद्-
दुर्वलमपि प्रकरणं विनियोजकम् ।

अथ वा षष्ठौसम्बन्धमात्रवाचिनौ ह्रीषादिन्यायेन सार्वकाम्य-
वाक्यप्राप्तपशुप्रयोजकप्रणयनजनकत्वसम्बन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पशू-
द्देशेन गोदोहनं विधत्ते । न तु साक्षादिति प्राप्ते ।

दुर्बलप्रकरणानुरोधेन परम्परासम्बन्धाङ्गीकारे प्रमाणाभावा-
द्धीषादिवन्नियमविधिसाधवाभावाच्च साक्षादेवोद्देश्यत्वं पशूनाम् ।
प्रणयनवैगुण्यस्य च परप्रयुक्तगोदोहनजन्योपकारमात्रोपजीवनेन
प्रणयनस्य तत्प्रयोगे अनङ्गत्वमसाद्याहितया अनाशङ्कत्वात्पुरुषार्थत्व-
मेव तस्येति पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनमिति स्वतन्त्रपशुकामनाधामेव
कर्त्तव्यम् ।

यत्तु भाष्यकारादिभिर्ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमर्जयेज्ज्या-
दिना राजन्य इत्यादिविधिसुदाहृत्यानारभ्याधीतस्यापि प्रतिग्रहा-
दिनियमस्य फलकल्पनाभिध्या क्रत्वर्थत्वावसायात् तादृशविशिष्टोपा-
यार्जितद्रव्यमपि सर्वं क्रत्वर्थमेव । अत एवाव्यभिचरितहिरण्यादि-
सम्बन्धात् तन्नाशेष्यादीनामपि क्रत्वर्थत्वसिद्धिरिति पूर्वपक्षयित्वा ।
श्रुत्याद्यभावाददृष्टकल्पनस्य च क्रत्वर्थत्वपक्षेऽपि तुल्यत्वास्त्रियमस्य
क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेरर्जनस्य च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् तदर्जितद्रव्यस्य
दृष्टार्थत्वादिहिताविहितसाधारणपुरुषकृत्यमात्रशेषत्वमेव । इतरथा
जीवनपरिसोपात् सर्वतन्त्रपरिसोपापत्तेः । किञ्च द्रव्यार्जनरूपा-
ङ्गोपक्रमेण सर्वक्रत्वानामुपक्रमाद्यो दर्शपूर्णमासयाजौ सन्नमावास्यां
वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदित्यनारभ्यरूपातिपातनदर्शनानुपपत्तिः ।
अतो द्रव्यार्जनं तावत्पुरुषार्थम् । नियमोऽप्यदृष्टार्थत्वेऽपि पुरुषार्थ-
एव । एवञ्च कामवत्यादयोऽपि पुरुषार्था एव । क्रत्वर्थत्वे प्रमाणा-

भावादिति सिद्धान्तितम् । तद्यतिग्रहस्य फलकक्षणाभिधा क्रत्वर्थत्वे
द्विरस्यधारणादेरपि तदर्थत्वापत्तेस्तेन गतार्थत्वाद्योपेक्षितम् ।

किञ्च नियमस्य क्रत्वर्थत्वेन भृतिवचनादिवत्तदर्जितद्रव्यस्य
क्रत्वर्थत्वेऽपि भोजनाद्यर्थमनियतद्रव्योपायाद्येप्रतिबन्धे प्रमाणाभा-
वाच्च सर्वस्य द्रव्यस्य चामवत्यादीनां वा क्रत्वङ्गता । अत एव
सिद्धान्ते जीवनस्योपायापादनमसङ्गतम् ।

किञ्चास्तु वा तत् । तथाप्यतिपातनस्थानारम्भरूपत्वे प्रमाणा-
भावाद्यागाकरणस्यासमापनस्यैव वाऽतिपातनत्वाङ्गीकारेण तद्दर्श-
नोपपत्तिः । अनारम्भरूपत्वेऽपि वा द्रव्यार्जनस्य प्रयोगवर्हिर्भूताङ्ग-
त्वाङ्गीकारेण प्रयोगान्तःपातेऽपि वा भृतिवननप्रयाजादिवदेव
प्रतिप्रयोगादृश्यङ्गीकारेणातिपातनदर्शने न काचिदनुपपत्तिः ।

बस्तुतस्तु नार्थं प्रतिग्रहादिनियमविधिः । फलकक्षणापत्तेः ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तच्च वर्जयेत् ।

इति तस्य पापजनकत्वश्रुतेः । नापि प्रतिग्रहाद्यतिरिक्तोपा-
यान्तरपरिसंख्या । चौर्यादीनां सर्वसाधारणप्रतिषेधेनैव परिसंख्या-
तत्त्वात् । शिशोःश्लेष्मादायादीनां^(१) मुख्यवृत्तित्वेन परिसंख्यानुपपत्तेः ।
जयवाण्ड्यादीनां ब्राह्मणपुरस्कारेणापहृत्तित्वविधानादेवानापदि
प्रतिषेधाच्च । अतो ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहविधिदायशिशोःश्लेष्माद्यसम्भवे
दोषाभावमात्रबोधकतयाऽभ्यनुज्ञाविधिरेव । दायशिशोःश्लेष्मादीनां

(१) क्षत्रे निपतितानां ध्यान्यागानेकैकगुणिकोच्चयनं शिलम् । तेभामेव
मङ्गल्युच्चयनमुच्छः । पित्रादिसकाशादागतं धनं दायः ।

प्रतिषिद्धत्वाभावान्मुख्यवृत्तित्वमेव । सोऽपि च चीष्टि कर्माणि जीवि-
केत्यादिवचनात्प्रकरणाद्यभावाच्च पुरुषार्थः ।

न्यायागतेन द्रव्येण कुर्यात् कर्माणि वै द्विजः ।

अन्याद्योपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपश्चितः ॥

धर्माकाङ्क्षी तु यजते न धर्मफलमश्नुते ।

इत्यादिवचनैस्तु मुख्यगौणसाधारणवृत्त्युपायानामधिकारितार-
तन्त्रेण क्लृप्त्यपि बोधनात् संयोगप्रत्यक्त्वन्यायेनोभयार्थत्वेऽपि न
दोषः । यदि तु शिष्योऽङ्गादेः कश्चित्फलश्रवणं भवेत्, तदा जीव-
नाश्रितथावज्जीवशिष्योऽङ्गमित्यस्यैव फलजनकत्वं बोध्यं, न तु प्रति-
पक्ष्येति धर्मोऽयं विचारः । कृत्वाधिनात्वेन वा बोध्यः ॥ ४ ॥ १ ॥ २ ॥

तदुत्सर्गं ॥ तस्य व्रतमित्युपक्रम्य,

नेचेतोद्यन्तमादित्यमस्तं यत्नं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इत्यादि प्रजापतिव्रतं श्रुतम् । तत्रापि भाष्यकारादिभिः प्रति-
षेधत्वे पर्युदासत्वे बोधयथापि फलकल्पनादिभिर्या क्लृप्त्यन्तमा-
श्रय्य, अनारम्भाधीतत्वाच्छ्रुत्याद्यभावेन च क्लृप्त्यन्तानुपपत्तेः पर्यु-
दासत्वमङ्गीकृत्य पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितम् । तदपि कश्चिन्नभक्ष-
प्रतिषेधश्चिरस्थधारणन्यायेन क्लृप्त्यन्तानुपपत्तेरपेक्षितम् ।

विचारस्त्वमेवात्र कर्त्तव्यः । किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो-
वेति । सिद्धान्ते आर्थवादिकफलप्रयुक्तत्वात् प्रतिषेधपक्षे च तद-
भावात् सङ्गत्युपपत्तिः । तत्र नञः प्रधानान्वयव्युत्पत्तेर्धात्वर्थाद्य-
न्वयस्य लक्षणाभिर्याऽनुपपत्तेः पर्युदासत्वायोगाद्वागप्राप्तोद्यदादित्ये-

चक्षुःभावनाद्याः प्रतिषेध एवायं पुरुषार्थः कस्यञ्चभक्षणादिप्रति-
षेधवत् ।

अतश्च निषेधेनेच्छणस्यानिष्टसाधनत्वाच्चेऽपि फलान्तराकाङ्क्षा-
भावाच्चैतावता ह्येनसा युक्तो भवतीत्याद्यार्थवादिकाद्यक्षयफलकल्प-
नानुपपत्तेर्नार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वम् । अर्थवादस्वीच्छणन्यप्रत्यवाया-
भावबोधनद्वारा ईच्छणमिन्देति प्राप्ते ।

तस्य अतमिति अतश्चब्देनोपक्रमस्थेनानुष्ठेयक्रियाप्रतिपादानात्
तदनुरोधेनोपसंहारस्थो निषेधोऽप्यनुष्ठेयानेव क्रियां विधत्ते । अत-
एव नञ्-ईच्छतिभ्यामीच्छणाभावसंकल्परूपा क्रियैव लक्षणाया विधी-
यते । मानससंकल्पस्य प्रवृत्त्यविनाभूतत्वात् । ईच्छतिरेव वा लक्षको-
नञ्पदं तात्पर्यग्राहकम् । न चैवमुद्यदादित्यस्य पदार्थैकदेशे ईच्छणे
अन्वयानापत्तिः । कारकाणां प्रथमतो भावनान्वयस्यैव स्त्रीकारेणै-
कदेशेऽन्वयाप्रसङ्गेः । यस्मिन्ने हि सोमादीनां प्रथमत एव धात्वर्थ-
ऽन्वयस्तस्मिन्ने एवेदं दूषणं न त्वस्मिन्ने । अतोऽनीप्सितकर्मत्वेन
लक्षवस्तुचितकरणत्वेनैव वा भावनान्वयः । पार्ष्टिकान्वये तु समस्त-
पदघटितवाक्यस्यैव कल्पनाच्च कोऽपि दोषः ।

अतश्चादित्येच्छणाभावसंकल्पभावनैवोदये निमित्ते विधीयते ।
अमुलादिवच्छब्दप्रत्ययेन निमित्तत्वाभिधानात् । तत्फलस्यार्थवादि-
काद्यक्षयः । अतः सिद्धं भावनाभिन्ने नञः सम्बन्धात्पर्युदासः, स च
फलप्रयुक्त इति ।

नन्वेवमपि नञोभेदवाचित्वस्य तदन्य-तद्विरुद्ध-तद्भावेषु
नञ इति प्रसिद्धेरुद्यत्पदेनैव सम्बन्धाङ्गीकारादुद्यत्किञ्चादित्येच्छण-

स्यैवाद्ययफककत्वेन विधानोपपत्तेर्न संकल्पलक्षणा । न च सुबन्त-
सम्बन्धेन नञः समासापत्तिः । नानुयाजेष्विति वदुपपत्तेः । न च नञ-
आदित्यपदेन वा सम्बन्धः उद्यत्पदेन वेत्यत्र विनिगमकाभावः ।
विशेष्यसाकाङ्क्षत्वस्यैव विनिगमकस्य सत्त्वादिति चेत् ।

तथात्वेऽपि नोद्यन्तमिति सुबन्तपदस्य निपातान्वयव्युत्पत्त्यभावेन
उद्यद्भिन्नेऽपि पदद्वयलक्षणाया आवश्यकत्वात् । तथात्वे स्त्रभावेनैव
तादृशादित्येषणस्य सर्वदा जायमानत्वेनाद्यद्यथोपपत्तेर्विधिवैफल्यात् ।
स्तरसतः प्रतीयमाननिषेधस्य संकल्पलक्षणयाऽप्यपरित्यागेन भवदुक्त-
पर्युदासानुपपत्तेस्य । अस्मिन्नुदाहरणे तथाङ्गीकारेऽपि न वारिष्य-
मित्यत्रैकादश्याञ्च भुञ्जीतेत्यादौ च संकल्पलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च ।
प्रयोजनं स्पष्टम् । सूत्राण्यप्यस्मिन्नेव विचारे सुधीभिर्व्याख्यानि ॥
४॥१॥३॥

द्रव्याणि ॥ स्फुरस्येत्याद्युपक्रम्य श्रुतस्य यज्ञायुधवाक्यस्य तृतीये
उदाहृतस्यैव साक्षात्प्रधानभूताग्नेयाद्युद्देशेनोत्पत्तिवाक्याविहितद्रव्य-
कोपांशुयाजोद्देशेनैव वा स्फुरादिद्रव्यविधायकत्वम् । इतरथा समस्त-
वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । यज्ञशब्दस्य तस्माधनोद्धननादिसंज्ञकत्वापत्तेस्य ।
तस्मादुद्धननादिवाक्यैः स्फुरादीनामुद्धननाद्यर्थत्वेऽप्याद्येन मह वि-
कल्पेनोपांशुयाजार्थत्वमपीति प्राप्ते ।

सम्भरणविधेकवाक्यत्वादस्य तदर्थवादत्वेनाप्युपपत्तेः अनन्यशेष-
भूतेन सर्वस्यै वेति वाक्येन विहितस्याज्यस्य पात्रिकत्वापादकत्वा-
नुपपत्तेरुद्धननादिक्रियाभेदेऽपि च दशत्वस्य सम्भरणरूपैकक्रिया-
सम्बन्धादेवोपपत्तेरायुधशब्दस्य प्रयोजकत्वलक्षणयाऽप्युपपत्तौ साधन-

लक्षणात्वाभावाद्यज्ञशब्देऽपि तदनापत्तेर्नैतस्य स्यादिविधायकत्वम् ।
तदेतदर्थवादस्य द्वितीयसिद्धत्वेन पूर्वपक्षोत्यागभावेऽपि त्रिष्व-
हितार्थसुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

यत्तत्र भाष्यादिभिः सिद्धसुक्तं स्याद्याकारस्य श्रवदानेन
विकल्पात् पूर्वपक्षे परिधानीये कर्मणि आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति
यज्ञपाचैवेति यज्ञपाचकरणकदाहानुपपत्तिरिति । तत्पूर्वपक्षे चङ्कन-
नाद्यर्थपाचानां पृथक्सत्त्वान्तेषाञ्च यज्ञसाधनत्वाभावेऽप्यायुधशब्दा-
भावेन प्रयोजकतयैव यज्ञपाचलोपपत्त्या दाहोपपत्तेरपेक्षणीयम् ॥
४॥२॥४॥

तत्रैकत्वं ॥ पशुना यजेतेत्यादौ यज्ञोपादेयपश्वादिगता संख्या
विभक्त्युपान्ता सा किं विवक्षिता न वेति चिन्हायम् । सत्त्वप्रधा-
यानि नामानौति स्यात्या प्रातिपदिकार्थस्य पश्वादेर्विभक्त्युपान्त-
संख्याविशेषत्वरूपसत्त्वसमाख्यया विभक्त्युपान्तसंख्यायाः प्रातिपदिकार्थं
प्रति पदश्रुत्या योग्यतारूपच्छिन्नेन च विशेषणत्वावगमादाक्षीयक्रिया-
न्वयानुपपत्तेस्तदभावेऽपि क्रियाया अवैगुण्यञ्च विवक्षिता संख्या ।

न चैकत्वादेः पश्वन्वयेऽपि तद्विशिष्टस्यैव पशोः कारकान्वयद्वारा
क्रियासम्बन्धात्प्रोहितोष्णीषादिवत्पशुविशेषणस्यापि विवक्षोपपत्तिः ।
संख्याकरणत्वथोर्विभक्त्या युगपदुपादानेन संख्यायाः प्रथमतः पश्व-
न्वयमभिधाय पश्वादिशिशिष्टस्य पशोः कारकान्वयाभिधाने विरम्भ-
व्यापारतापत्तेः । न च त्वयापि संख्यायाः पदश्रुत्या पश्वन्वयाङ्गी-
कारायुगपदन्वयद्वयस्य शाब्दबोधस्य च विवक्षत्वात् प्रथमतः श्रुतस्य
पशोः कारकान्वयमङ्गीकृत्य पश्वात्संख्यायाः पश्वन्वयाङ्गीकारे तत्रापि

विरम्बव्यापारतापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि भावनाम्बितकारक-
विशेषणविशेषणस्यासमस्तपदस्थले भावनाम्बयव्युत्पत्त्यभावेनाविवक्षोप-
पत्तेः । इतरथाऽऽरुष्यस्याप्यानुशासनिकमत्त्वर्थलक्षणया एकहायनीं
प्रत्येव विशेषणत्वोपपत्तौ प्रथमतः क्रियान्वयमभ्युपगम्य पार्ष्टिकैक-
हायनीसम्बन्धसिद्धान्तभङ्गापत्तेः ।

अत्र च सौहित्यादेर्भावनाम्बितकारकविशेषणविशेषणत्वेऽपि
समस्तपदत्वाच्च क्षतिः । वारवन्तीयादेस्तु कृत्वा-शब्दोक्तभावनायामे-
वान्वय इति न कापि क्षतिः । अत एव सोमादृष्टादीनामपि न
प्राथमिको धात्वर्थान्वयोऽपि तु भावनाम्बय एवेत्युक्तं तत्र तत्र ।

किञ्च न प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य प्रकृत्यर्थं पशुं प्रति प्रकारता ।
प्रत्ययार्थप्राधान्यभङ्गापत्तेः । अपि तु पशोरेव करणत्वं प्रतीवैकत्वं
प्रत्यपि प्रकारता । अतस्यैकत्वस्य करणत्ववद्विधेयभावनायामप्रकार-
त्वादविवक्षेति प्राप्ते ।

पशोः करणत्व एवान्वयो न त्वेकत्वेऽपि, प्रमाणाभावात् । अतश्च
पशोस्तद्वारा भावनाम्बयवत् संख्याया अपि बलीयस्या समानाभि-
धानश्रुत्या आधेयत्वेन सामानाधिकरण्येन वा प्रथमतः कारका-
न्वयस्यैवाङ्गीकारात्पस्याच्च पदश्रुत्यादिना आधारत्वसम्बन्धेन पशु-
न्वक्षोपपत्तेर्निर्दृश्युत्पत्त्यैव संख्यायाभावनासम्बन्धित्वादिवक्षितत्वम् ।

न चैवं यदि सोममपहरेयुरेकाङ्गां दक्षिणां दद्यादित्यादा-
वेकपदवैधर्म्यम् । गामित्यनेनैवैकत्वविधानोपपत्तेरिति वाच्यम् ।
एकत्वविधिवद्गोत्वविधेरपि प्राप्तदक्षिणाऽनुवादेन धेनुर्दक्षिणेति वत्
विभिन्नकारकान्तरविधानेनापत्तौ दादश्रुतसंख्यावत्सामान्यविहिता-

शादीनामपि बाधप्रसङ्गात् तच्चिह्नत्वा दानाम्भित्तौव गोहृद्देशेन
विधानार्थमेकपक्षोपपत्तेः । अतो विवक्षितैव संख्या । अत एव
कर्त्तव्यामा अवशिष्टा रौद्रा नभोरूपाः पार्वव्याख्येपार्थेप्राप्ते दशम-
इति दशमत्वदर्शनमुपपन्नम् ॥४॥१॥५॥

तथा च ॥ भवतु संख्या शब्दार्थत्वादिविचिन्ता । चिह्नान्तु सपा-
देधनतमस्यशब्दार्थत्वादिविचिन्तम् । न हि तन्प्रातिपदिकार्थः ।
सिंहादिपदात् तदप्रतीतेः । तस्य चिह्नव्यवसाधारणेन चिह्नव्याप्त्य-
व्यभिचाराच्च । नापि प्रत्ययार्थः । व्यभिचारादेव । नापि टादिसु-
म्बिकाराणां तस्माच्छब्दोऽनः पुंसीत्यादीनाम् । विचिह्ने वृक्षादौ
विपरीतचिह्ने वृक्षमधिक्वादौ च प्रयोगेन व्यभिचारादेव । अतः
शब्दानुशासनमाचमिदं, न चिह्नं नाम कश्चिच्छब्दस्यार्थ इत्य-
विवक्षितमिति प्राप्ते ।

सिंहः तिष्ठतीत्यादावनन्यथासिद्धचिह्नप्रतीतेर्लिङ्गमपि कश्चि-
द्वादिसुम्बिकाराणां कश्चिन्निष्पन्नत्वादिप्रातिपदिकविकाराणां
वाच्यम् । अतः सुवर्धलेन संख्यावत्, कश्चिच्च प्रातिपदिकार्थत्वेनैव
विवक्षितम् । अथ तु बाधस्तत्र साधुत्वायं तच्छब्दप्रयोगः ॥
४॥१॥६॥

आम्रचिषु ॥ अजति जुहोतीति वा अथ अतं, तत्र यजि-
स्त्वावहेवतोद्देशविभिन्नद्रव्यत्यागवाप्तिव्याख्यागंशस्यादृष्टविधया आरा-
दुपकारकत्वम् । उद्देशांशस्य लदृष्टविधया तदुपकारकत्वमेव । अत-
एवोद्देशाङ्गभूतदेवतावाख्यागाङ्गभूतद्रव्यापेक्षया दुर्बलत्वम् । प्रक्षेपस्तु
तत्र त्यागाङ्गद्रव्यसंस्कार एव । जुहोतिस्तस्यै तदङ्गमेवादृष्टविधये-

तरौ । समप्रधानौ वा । अत एवोभयत्र मन्त्रसूक्तदङ्गभूतदेवतादि-
प्रकाशनाय एवेति स्थितिः ।

यत्र तु स्नाहाकारस्त्रिष्टुक्तसूक्तवाकपशुपुरोडाशपिष्टलेपादि-
होमनाजिनेष्यादौ परकीयं द्रव्यं देवता वा प्रचेपाग्नेहोशाग्नेन
मन्त्रेण वा संस्क्रियते । यथा स्नाहाकारसूक्तवाकपशुपुरोडाशादा-
वाग्नेथादिमन्त्रदेवतोद्देशाभ्यां स्त्रिष्टुक्ति प्रचेपाग्नेन तदीयं द्रव्यं,
मन्त्रैवैव तदीयादेवताः । उद्देशाग्नस्य स्त्रिष्टुक्तदेवताकत्वात् । पिष्ट-
लेपादौ प्रचेपेण तदीयं द्रव्यमेव । सर्वत्र प्रमाणं तत्र तथोक्तं वक्ष्यते ।
यस्तु तत्र त्यागाग्नः सोऽदृष्टार्थ एव । न च तस्य पदार्थैकदेशत्वा-
न्निष्प्रयोजनकत्वेऽपि न चितिः । विहितपदार्थान्यथानुपपत्त्या तद-
वयवानामप्यर्थाद्विहितत्वेन प्रयोजनकाङ्क्षोपपत्तेः । अतः सोऽप्यदृष्टार्थ-
एव सङ्कलवत्प्रचेपाद्यङ्गं तत्संस्कार्यद्रव्याद्यङ्गमेव वेति तत्संस्कार्य-
द्रव्यदेवतादावेव प्रोक्षणादिवददृष्टं जनयतीति सन्निपत्थोपकारक-
त्वात्प्रयुक्तमेति प्राप्ते ।

विशेष्यतया गृह्योक्तस्य त्यागाग्नस्य प्रचेपाद्यङ्गत्वे प्रमाणाभावा-
द्देवतादेश दृष्टमात्रापेक्षत्वेनादृष्टोपकारानपेक्षत्वात् प्रकरणात्त्यागा-
ग्नस्यारादुपकारकत्वमेव प्रयाजादिवत् । तत्र स्वेतावान्निशेषः ।
यत्परप्रयुक्तद्रव्यदेवतोपजीवि, तत्र परप्रयुक्तभावे स्नातन्त्रेण तद्रव्य-
देवताऽऽपेक्षकम् ।

अत सर्वैककपाद्यस्य सर्वहोमे स्त्रिष्टुक्तत्यागस्य स्तोत्र एव ।
स्तोत्रोपकारकद्रव्यस्य नाशादिनिमित्ताभावेनाप्येनापि समापना-
धीनात् । यचनादावयागे वाचनिकप्रयाजादिविधियोगेऽपि च न

स्त्राहाकारयागः । प्रकृतौ तु द्रव्यनाग्रे यस्य सर्वाणि हवींषि नश्ये-
युर्भक्षेयुरपहरेयुर्वाऽऽव्येनैतादेवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनादा-
व्येन समापनम् । सञ्जिपत्योपकारकत्वे तु संस्कार्याभावादिडादि-
वक्षोप एवेति विशेषः ॥४॥१॥७॥

अर्थ ॥ एवं तावत्कत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण प्रयोजकत्वं
चिन्तितम् । इदानीन्तु साक्षादेव तच्चिन्त्यते । तस्मिन्कार्यस्य काचित्को-
ऽङ्गाङ्गिभावविचार इति सुखयहणार्थं प्रतिज्ञामात्रमिदम् ॥४॥१॥८॥

एकनिव्यक्तेः ॥ चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि तप्ते पयसि दधानयति
सा वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतम् । तत्र दधानयन-
स्यामिच्छा वाजिनश्चेत्युभयं प्रयोजकमुतामिच्छेवेति चिन्तायाम् ।

दधानयनवाक्ये तावत्तप्तपयोऽधिकरणकं दधानयनमात्रं श्रुतं न
तु पयसो दध्नो वा प्राधान्यम् । सप्तम्या प्राधान्यान्निधानात् । तथात्वे
उद्देश्यविशेषणत्वेन तापस्याविवक्षापत्तेश्च । न चानयतेर्द्विकर्मकत्वात्
पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयाऽपि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मक-
धातुस्ये हि अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारक-
सम्बन्धमात्रविवक्षायाश्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितश्चेति
सूत्रेण कर्मसंज्ञाकरणाद्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणा-
भावात् । प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितैयकर्म-
प्रसक्त्यभावाच्च ।

दध्नस्त्रपयोगाभावादेव सक्तुवच्च प्राधान्यावगतिः । न चामिच्छा
नाम दधिपथोरूपा । रसघनीभावादिधर्मभेदेनार्थान्तरत्वात् ।
तस्यै श्रुतं तस्यै दधि तस्यै चामिच्छा तस्यै वाजिनमिति भेदेन

ख्यदेशाच्च । गोपयसोर्यदिति विकारवाचि-यत्प्रत्ययान्तपयस्याशब्द-
पर्यायत्वाच्च जुषतां युञ्जं पय इति तु धान्यशब्दवद्विकारपरम् ।
अतश्च दधानयनस्य वाक्ये उद्देश्याभावात् सामर्थ्येन दधिसंसृष्टपयो-
जन्यामिच्छार्थत्वाङ्गौकारे च अन्यत्वाविशेषेण वाजिनार्थत्वस्याप्यवगतेः
सभयं प्रयोजकमिति प्राप्ते ।

सा वैश्वदेवीति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वात् पूर्ववाक्ये यत्प्रा-
धान्येन निर्दिष्टं तदामिषेत्यवधार्यते, न त्वर्थान्तरम् । रसश्च मधु-
राश्चरूपयोस्तयोरेवावधार्यत इति न ततोऽप्यर्थान्तरम् । घनौभावस्तु
पौयूषादिवदभेदेऽप्युपपन्न एव । पृथक्निर्देशोऽप्यवस्थान्तरात् ।
विकारार्थ-यत्प्रत्ययस्यतिरपि तच्छब्दाद्यनुरोधेनावस्थापरैव । तस्मा-
न्नामिच्छाऽर्थान्तरमपि तु दधि पयो वा । तत्रापि विशेषनिर्णय-
स्त्वष्टमेऽतिदेशसिद्धार्थं निरूपयिष्यते ।

तस्मिद्धं स्रवाक्य एवामिच्छारूपोद्देश्यसम्बन्धित्वावगतेर्दधानयनं
तत्प्रयुक्तमेव । न तु वाजिनप्रयुक्तम् । तस्य तच्छब्दाद्यभावेनार्था-
न्तरत्वप्रतीतिः । तज्जन्यत्वेऽपि शेषित्वावगमात् । अतश्च तस्थानु-
निव्यस्यत्वात् तद्यागस्य स्निष्टकृदादिवदनुनिव्यस्यप्रतिपत्तित्वावगमेन
परप्रयुक्तदधानयनोपजीवित्वावगतेर्न तत्प्रयोजकत्वं वाजिनस्य कल्प-
नीयं गौरवात् ।

प्रयोजनं, पूर्वपक्षे वाजिनद्यागस्यार्थकर्मत्वेन समप्राधान्यापत्तेरा-
मिच्छाद्यागविकारेऽनतिदेशः, सिद्धान्ते त्वनुनिव्यस्यप्रतिपत्तित्वेना-
मिच्छाद्यागाङ्गत्वात् तद्विकारेऽतिदेशः ।

सोमेश्वरस्य तु सिद्धान्तेऽपि वाजिनद्यागे अर्थकर्मत्वं वदत-

आमिषायागाङ्गत्वानापत्तेस्तद्विकारेऽतिदेशो न सिद्ध्यति । अष्टौ
हवीषीत्यस्य च विनिगमनाविरहेणावयुत्यानुवादत्वस्य तन्मते*
आपत्तेः । यत्तु भाष्यकारादिभिः पूर्वपक्षे वाजिनलोपे आमिषाणाग्र-
इव पुनर्दधानयनेन वाजिनोत्पत्तिः सिद्धान्ते त्वाज्येन समापनमिति
प्रयोजनमुक्तम् । तत् षष्ठे हविर्नाशादिनिमित्ते त्वाज्येन समापनस्य
विधिवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वादुपेक्षितम् । ४॥१॥८॥

पदकर्म ॥ सोमकथार्थमेकहायनीं विधाय क्रयदेशे तस्ययने
क्रियमाणे, तस्याः षट् पदान्यनुमिष्कामति सप्तमं पदं स्थेन
सिद्धेत् । हिरण्यमन्तर्धाय पदे जुहोति । ततः सप्तमं पदमध्वर्यु-
रञ्जलिना गृह्णाति । यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाञ्च-
मुपाञ्च्यदिति श्रुतम् † ।

तत्राद्याभ्यंजनमपि क्रयवदेवैकहायनीमयनस्य प्रयोजकम् ।
जन्यत्वषट्पञ्चत्वस्याप्युभयत्र समत्वात् । अद्याभ्यञ्जने हि तच्छब्देनैव
पदपांशवो निर्दिष्टा इति ते तदङ्गम् । पदस्य चैकहायनीनिह-
पित्वम्, तस्याः सप्तमं पदमित्यनुषङ्गाच्छाखान्तरवचनाच्चावगत-
मिति चाऽपि तदङ्गम् ।

अतश्च नीचमानसंस्कारार्थस्य नयनस्याप्युभयार्थत्वादुभयप्रयोज्य-
त्वम् । न च प्रकरणादेवैकहायनीलाभात् तच्छब्दस्यानुवादकत्वम् ।
प्रकरणप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोजकत्वफलकाङ्गत्वविध्युपपत्तेः ।
न च तथापि क्रयप्रथमत्वविशिष्टैकहायन्या एव तच्छब्देन परामर्शात्

* तन्मते,—इति भवितुमुचितम् ।

† तेनाञ्चमञ्च्यदिति,— । इति भाष्यदृष्टः पाठः ।

पुरोडाशकपालान्यायापत्तिः । तच्चात्वे कलाभावेन तच्छब्दवैचर्या-
पत्तेस्तस्यैकहायनीस्वरूपमात्रपरत्वाङ्गीकारादिति प्राप्ते ।

विधिगौरव-प्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवाभ्यां तच्छब्दस्य पूर्व-
परमर्शित्वस्वभावेनोपजीव्यप्रकरणप्राप्तानुवादकत्वावगतेस्यैकहायन्याः
ऋयमात्राङ्गत्वावसाथात् तदङ्गभूतमङ्गस्यापि तस्याचार्यत्वप्रतीते-
रच्चाभ्यञ्जनं पदहोमादिकं वा ऋयप्रयुक्तैकहायनीतस्ययनसाभेन
चरितार्थं नैकहायन्यास्तस्ययनस्य वा प्रयोजकम् ।

अतस्यैकहायन्यां ऋयार्थं गीयमानायां देवाद्वावृषि सप्तमपद-
पातेऽच्चाभ्यञ्जनार्थं पुनर्न तदानयनम् । यथाशक्तिप्रयोगाद्दौ ऋय-
सोपेऽपि वा नैकहायनीप्रयुक्तिः । अच्चाभ्यञ्जनार्थन्तु ये केचित्प्राशवो-
याद्या एव । शुष्कसोपे सुखसोपास्तुपपत्तेः । होमस्य आरादुषकार-
कत्वाद्वावृषेव । यथाशक्तिप्रयोगे त्वाहवनीये निरधिकरणक एव
वेत्यन्वदेतत् ॥३॥१११०॥

अर्थाभिधान ॥ दर्शपूर्वमासयोः पुरोडाशकपालेन तुषास्तुपवप-
तीति श्रुतम् । तत्र कपालस्य, कपालेषु पुरोडाशं अपथतीति
अपथे विनियुक्तस्यापि द्वितीयया तुषोपवापार्थमेनाप्यार्थिकविशेषण-
विधिना विनियोगात् उभयप्रयुक्तत्वम् । न च पुरोडाशार्थकपाल-
त्वेनैव तुषोपवापे विनियोगाच्च तुषोपवापप्रयुक्तत्वम् । प्रकृतिविकार-
भावाभ्रमेण तादर्थ्यसमासायोगात् । षष्ठीसमासे च सम्बन्धमात्राव-
गतेस्तस्य च कपालत्वेनैव विनियोगेऽपि पुरोडाशार्थीपात्तस्यैव
प्रसङ्गेन षष्ठीोपपत्तेरनुवादकत्वात् ।

अदि तु प्रसङ्गस्यैवाभावादुपादेयस्यै प्रकृतपदस्य च तानि

द्वैधमित्यत्र निराकृतत्वाच्च पुरोडाशार्थकपालनियम इत्याशङ्कते, ततोऽस्तु नाम पुरोडाशसम्बन्धविशिष्टस्यैव विधानम् । तत्फलञ्च तद्विज्ञकपालस्यावृत्तिरेव न त्वप्रयोजकत्वमपि । सम्बन्धरूपान्नाभावेऽपि अग्निहोत्रहवणीन्यायेन प्रधानभूतकपालसाधानुपपत्तेर्त्सर्वादौ तन्निघमाभावरूपस्याप्रयोजकत्वफलस्यासम्भवादिति प्राप्ते ।

पुरोडाशसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरगम्यस्यासोचने तत्प्रयुक्तत्वस्याप्यवगतेर्न पुनस्तुषोपवापविधिरपि तत्प्रयुक्ते । अतो साधवाद्दवघातकालौनस्तुषोपवापः परप्रयुक्तकपालोपजीवितया न कपालोपादानासादनयोः प्रयोजकः । निनयनकालौनस्तु कपालधारणस्य प्रयोजको भवत्येव । उपादानस्य तु सोऽप्यप्रयोजकः । प्रयोजनं, चर्वादौ न कपालनियमः । अग्निहोत्रहवण्यान्तु वक्ष्यते ॥४१॥

११॥

पश्चावनासम्भात् ॥ पशौ, शकृत्सम्यविध्यति लोहितं निरस्यतीति श्रुतं निरसनं, पश्चात्सम्भस्य शकृत्लोहितस्यैव वा प्रयोजकम् । न हीयं तस्य प्रतिपत्तिः । इदयादीनामेव हविष्टेन तस्थानुपयुक्तत्वाद्पूर्वसाधनत्वाभावाच्च । अतश्चार्थकर्मैवेदं शकृत्लोहितस्य तावत्प्रयोजकम् । पश्चात्सम्भोऽपि च विग्रसनवाक्ये श्रुतः प्रयोजनाकाङ्क्षः सन् इदयादेरिव लोहितादेरपि पशुप्रकृतिकत्वमाचिपति । न हि इदयादेस्तदुत्पत्तिवाक्याधीनम् । तस्य तदभावे हविष्टेनैव तद्विधायकत्वात् । अतस्तत्रत्यपशुपदमपि देवतासम्बन्धसिद्ध्यर्थं वस्तुतोऽस्तुवाद एव ।

अस्तु वोत्पत्तिवाक्यावगतं पशोर्यागसाधनत्वम्, विग्रसनवाक्यासुरोधात् हवीरूपइदयादिप्रकृतित्वरूपमेवेति विग्रसनवाक्यस्यापि

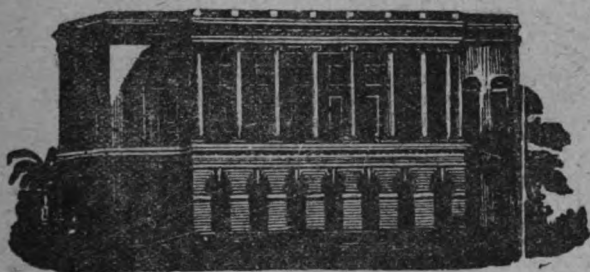
40.115
Indh 212.143 (Boxonshi)

HARVARD COLLEGE LIBRARY
OCT 23 1903
CAMBRIDGE MASS.

BIBLIOTHECA INDICA

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1043.

भाट्टद्वैपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MIMAMSA SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KANTA TARKALANKĀRA.
VOL. I, FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO

HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

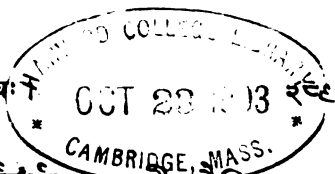
Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs. 1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	...	0	6
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	7	8
Aṅu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Aṣṭavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
*Bhāmātī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	...	1	8
Brhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	...	0	12
Catadusani, Fasc. 1	...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	...	6	0
Ātapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1-6	...	2	10
Catasahasrika Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
Catadusani, Fasc. 1	...	0	6
Catasahasrika-prajna-parimita Part I, Fasc. 1-5 @ /6/	...	1	14
Ālokavartika, (English) Fasc. 1-3	...	2	4
*Ārauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	5	4
Ditto Ānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	5	10
Āri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Dan Kriya Kaumudī, Fasc. 1-2	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-5...	...	1	14
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-5	...	1	14
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	6	0
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Mārkaṇḍēya Purāna, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
*Mīmāṃsā Darṣana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	...	1	14
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	2	10
Nyayabinduṭīkā, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	3	6

चतुर्थोऽध्यायः

तत्परत्वमेव । तथापि निरसनस्यार्थकर्मत्वाच्चापनीवस्तौकिकग्रह-
लोहितप्रयोजकत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति प्राप्ते ।

द्वितीयया निरसनस्य प्रकृतित्वावगमाच्च लोहितादिप्रयोजकत्व-
मपि । उपयुक्तत्वाभावेऽपि चानुनिष्यञ्जत्वेन प्रतिपत्तिसापेक्षत्वात्
परम्परयाऽपूर्वसम्बन्धस्य सत्त्वेन चानर्थक्याभावात् प्रतिपत्तिकर्मत्वोप-
पत्तेः । प्रयोजनं, पशुलोहिताद्यभावनाग्रयोस्तल्लोपः । प्रायश्चित्तं परं
तल्लोपनिमित्तं भवत्येव । सोमेश्वरलिखितरत्नोभागत्वसत्त्वे तु
त्यागांशस्याज्येन येन केनचिदा द्रव्येण समापनं भवत्येवेति
द्रष्टव्यम् ॥४॥१॥१२॥

एकदेशे ॥ यत्तत्ताराद्वात् खिष्टकृते समवद्यतीत्यादौ न
द्वितीयादिनिर्देशस्तत्र प्रतिपत्तित्वे प्रमाणाभावादपादानत्वेन श्रुत-
स्योत्तरार्द्धस्य द्यागं प्रति गुणत्वादुत्तरार्द्धस्य तावद्यागः प्रयोजको-
भवत्येव । तस्य च समन्विकत्वेन स्वप्रतिसम्बन्धियकित्किञ्चद्रव-
यवाचेपकत्वं सुसम्भवेव । न च प्रकृतपुरोडाशरूपावयवविसत्त्वे न
स्वतन्त्राचेपकत्वम् । प्रकृतस्य स्वकार्यं सर्वस्य विनियुक्तत्वेनान्यत्र
विनियोगासम्भवात् । न च तस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रचेपांशेनास्य
प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । प्रचेपांशस्याग्नेयादिप्रचेपवत्स्ययागाङ्गत्वेनैव प्रयो-
जनानपेक्षत्वात् । उत्तरार्द्धस्यांशभेदेनापि गुणत्वप्रधानत्वयोरङ्गी-
कारे वैकल्प्यप्रसङ्गाच्च । प्रधानमात्रत्वस्वीकारेऽपि सञ्जनायास्तावद-
निवारणाच्च । अतः खिष्टकृद्यागोऽर्थकर्मैव प्रयाजादिवत्समुत्तरार्द्ध-
तदवयविनोः प्रयोजक इति प्राप्ते ।

यद्यपि तावदर्थकर्मैव स्यात्तथापि समन्विकत्वात्प्रतिसम्बन्धपे-

क्षायां यावत्प्रकृतप्रतिसम्बन्धिसाभस्तावन्नान्याच्चेपकत्वकम् । गौरवात् ।
अस्ति च प्रकृते प्रतिपत्त्यपेक्षः शेषः । अतस्तदुपजीवकत्वमेव । अत-
एव शेषात्स्विष्टकृत इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । एवञ्चोत्तरार्द्धस्य त्यागं
प्रति गुणत्वेन विनियुक्तस्यापि प्रधानगतप्रतिपत्त्यपेक्षानुरोधेन
वाक्यान्तरकल्पनया प्रक्षेपांशं प्रति प्राधान्येऽपि न क्षतिः । अतयाग-
विधिनाऽपि धारणप्रयोजकत्वकल्पनाभिधा तदनुपपत्तेश्च ।

अत एवानुमितप्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजकत्वादिकल्पना ।
दोषो नानुमिते ह्यसाविति न्यायात् । अनुमानस्य फलमुख-
त्वाच्च । अत एव सर्वाणि हवींषि समवद्यतीति लिङ्गमपि प्राधान्या-
दुपपन्नम् । अत एव स्विष्टकृतप्रक्षेपोऽपि प्रधानाङ्गभूतस्तत्प्रयुक्तएव
सन् स्विष्टकृत्यागस्याप्यङ्गं तत्प्रयुक्तस्य । प्रतिपाद्यत्वाविशेषात् । अतः
स नावयविनो नोत्तरार्द्धस्य वा प्रयोजकः । आज्यप्रक्षेपस्य तु
प्रयोजको भवत्येवेति सिद्धम् ॥४॥१॥१॥३॥

अभिघारणे ॥ दर्शपूर्णमासयोः, प्रयोजशेषेण हवींष्यभिघारय-
तीति श्रुतम् ।

तत्र प्रयाजशेषोऽभिघारणस्य द्वितीयाद्वितीयाभ्यामुपयुक्तसंस्कारा-
पेक्षया चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्याभ्यर्हितत्वाद्भुविःसंस्कारकत्वमेव । न
तु प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वं, लक्षणाप्रसङ्गात् । न च हविःसंस्कार-
कत्वे अदृष्टकल्पनापत्तेरपेक्षितदृष्टरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वलाभाय लक्षणा-
द्वयाङ्गीकरणमपि न दोषायेति मिश्रमतं युक्तम् । निषादस्य-
पत्यधिकरणन्यायेनादृष्टकल्पनादेः फलमुखत्वात् । किञ्च द्वितीयायाः
सम्प्रत्यर्थलक्षकत्वे हविषामभिघारणं प्रत्युपादेयत्वापत्तेस्तद्गतसङ्कल्पस्य

विवचापत्तौ त्रिवेव करणापत्तिः । तथा च ग्रहैकत्वाधिकरणे तदविवचाऽभिधानं वार्त्तिककारीयं नोपपद्येत ।

यन्तु अभिघारणं प्रत्याधारत्वेनान्वितानामपि हविषामाधारतानियमं प्रत्युद्देश्यत्वाद्दिशेषणाविवचेति । तन्न । श्रुताभिघारणं प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितत्वे आर्थिकाधारतानियमं प्रत्यपि चयाणामेवोद्देश्यतापत्तेः । किञ्च यदर्थो नियमाश्रयस्तदर्थो नियम इति सर्वत्र स्मृतेराधारतानियमोऽपि अभिघारणनियमवत्तद्वारा प्रथामेवोपयुज्येत । इतरथा पशुस्यजाघनीतुषोपवापादिवाक्येष्वपि करणतानियमस्य जाघनीप्रतिपत्त्यर्थत्वकपालसंस्कारकलापत्तेरेकत्वाविवचापत्तिः । एतेन पदद्वयेऽपि लक्षणामङ्गीकृत्याधारतानियमोद्देश्यतामात्रेणैव हविःसंख्याविवचामुक्तवतो भृशोमेश्वरस्यापि मतं प्रत्युक्तम् ।

यन्तु कैश्चित् द्वितीयाया एव द्वितीयार्थे लक्षणामङ्गीकृत्याभिघारणस्योभयार्थत्वं विजातीयानेकोद्देश्यकत्वाच्च न वाक्यभेद इत्युक्तम् । तदपि न । निषादस्यपत्यधिकरणविरोधस्य तादवस्थ्यात् । श्रुतोद्देश्यसत्त्वे लाक्षणिकत्वस्यान्याय्यत्वाच्च । न्याय्यत्वेऽपि वा श्रुतहवीरूपोद्देश्यसंस्कारस्यैव धारणप्रयोजकलापत्तेश्च ।

किञ्च वैजात्यं न तावन्निमित्तफलादिवत् । उभयोरपि स्त्रीतत्वात्संस्थोद्देश्यत्वस्य समानत्वात् । अथ वैजात्याभावेऽपि चाकाङ्क्षादेव नानेकोद्देश्यता । तथात्वे गोदोहनादेरपि पशुप्रपथनाद्युभयोद्देश्यतापत्तेः । अतोऽभिघारणस्य केवलहविःसंस्कारार्थत्वाच्चिनयनकालीनतुषोपवापपुरोडाशकपालन्यायेन शेषोत्पादना-

प्रयोजकत्वेऽपि धारणप्रयोजकत्वोपपत्तिः । अतश्च दैचे हृदया-
द्यभिघारणार्थं वाजपेथे प्राजापत्यवपाभिघारणार्थं धारणीय एव
पाचान्तरे प्रयाजशेषः । प्रकृतौ हि प्रयाजोत्तरं वपायागमांशं
कृत्वा कालान्तरे हृदयादियागः । वाजपेथे च प्राजापत्यान् क्रतु-
पशूंसोपक्रम्य दशप्रयाजोत्तरं पर्यग्निकरणान्ते कृते प्राजापत्यानां
वैकल्पिको ब्रह्मसामकाले उत्कर्षः । अतश्च पर्यग्निकरणोत्तरभाव्यु-
त्तरप्रयाजशेषेण क्रतुपशुवपाभिघारणवत्कालान्तरभाविप्राजापत्यव-
पाभिघारणार्थमपि धार्थ्यः शेष इति प्राप्ते ।

सत्यं प्रयाजशेषाभिघारणं हविःसंस्कारार्थमेव वाक्येन विधीयते ।
तथापि तु प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् तदनुरोधेन खिष्टकृद्देव
वाक्यान्तरकल्पनयाऽभिघारणस्यैव तत्प्रतिपत्त्यर्थमङ्गीक्रियते । न च
प्रयाजेषु सर्वहोमस्यैवापत्तेर्न प्रतिपत्त्यपेक्षा । आर्थिकप्रतिपत्त्यन्तर-
विध्यभावेऽपि प्रयाजशेषकरणकाभिघारणविधिनैव द्वितीयतुषोप-
वापवद्धारणाच्चेपापत्या सर्वहोमानापत्तेः ।

न च खिष्टकृद्दिहांशभेदाभावादभिघारणस्य श्रौतेन हवि-
रर्थत्वेनाच्चेपमात्रप्रमाणकप्रतिपत्त्यर्थत्वबाधः । श्रौतविधेर्धारणाद्या-
च्चेपशक्तिकल्पनगौरवपरिहारार्थमेव फलमुखप्रतिपत्तिकल्पनानुमतेः ।
अतएव ज्ञानाद्याच्चेपशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थमधिकारिसङ्कोच-
वत् सन्निहितहविःसङ्कोचोऽपि न दोषाय । अत एव यच्च न
प्रतिपत्तिर्यथा द्वितीयतुषोपवापकपालादौ, तच्च न तत्कल्पना ।
जाघन्यान्तु वक्ष्यते ।

च चार्थिकप्रतिपत्तिविधेरपि धारणाच्चेपशक्तिकल्पनाऽऽवश्यकत्वे

श्रौतविधेरेव तत्कल्पकलौचित्यमिति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणवदेवा-
नुमानिके तत्कल्पनस्यादोषत्वात् । अनुमानस्य फलमुखत्वाच्च । अतश्च
प्रतिपत्तिबलेनैवाच्छिप्रस्य धारणस्योपजीवनादिनिगमनाविरहेण
सन्निहितसर्वहविःषु अभिघारणोपपत्तावपि न कालान्तरीयहविरर्थं
धारणमिति । अत एव प्राजापत्यवपानां क्रतुपशुभिः सह करणपक्षे
सह पशुनास्रभते वपानामभिष्टतत्वायेति खिन्नं ब्रह्मसामकालीनत्व-
पक्षे तदभावं दर्शयति । स्पष्टञ्च सव्या वा एतर्हि वपा यर्हि
अनभिष्टता इति रूचत्वाख्यं सव्यत्वमस्मिन्पक्षे दर्शयति । न चाभि-
घारणान्तरेण रूचत्वनिवृत्तिः । तस्य तापमात्रनिवर्त्तकत्वेन रूच-
तायाअनिवारणात् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥ ४ ॥

समानयनं ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजायें जुह्वां चतुर्गृहीतं
विधाय, अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति वचनेन
सौपभृतं विधाय पुनर्भुवायां चतुर्गृहीतं विहितम् । तत्रैव चाति-
हायेडो बर्हिः प्रतिमानयते जुह्वामौपभृतमिति श्रुतम् ।

तत्र किं प्रयाजाः समानयनस्य तत्संस्कृताज्यस्य प्रयोजकास्तदर्थ-
ज्ञेदमुभयं, उत ते अप्रयोजकाः अनूयाजा एव तु तयोः प्रयो-
जकास्तदर्थज्ञेदमुभयमिति चिन्तायाम् ।

प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति इन्द्रान्ते श्रुतस्य ब्रह्मवचनस्य प्रत्येकं
सम्बन्धादुद्देश्यगतस्याप्यप्राप्तत्वेनानुवादायोगादौपभृतस्य न्यायत एव
सर्वप्रयाजार्थत्वप्रतीतेः प्रयाजार्थस्वाङ्गस्य सर्वप्रयाजादौ समानीतत्वा-
द्वर्हिःप्रयाजकास्र उपभृति अनूयाजार्थस्यैव सत्त्वेन तस्यैवेदं समानयनं
तत्संस्कारार्थमनूयाजप्रयुक्तं न तु प्रयाजप्रयुक्तम् । अत एव जौहव-

स्वायविशेषेण सर्वप्रयाजार्थत्वादौपभृतेन विकल्पः । चिरतः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति तु अवयुत्यानुवादमात्रमिति प्राप्ते ।

कासविशिष्टसमानयनस्थानूयाग्रान्यसंस्कारकत्वे अदृष्टार्थत्वापत्तेर्विशिष्टविधिगौरवात् चिरित्यस्वावयुत्यानुवादत्वापत्तेश्च प्रयाजार्थस्येदं समानयनम् । तच्च जुह्वा जुहोतीति वचनादर्थप्राप्तमेवेति तदनुवादेन कासमात्रमनेन विधीयते । अतश्च प्रयाजानूयाजेभ्य इत्यत्र प्रयाजाभ्यामनूयाजेभ्य इत्यपि विग्रहे न दोषः । अत एव औहवमपि परिशेषादाद्यप्रयाजत्रयार्थमेवेति न विकल्पप्रसङ्गोऽपि ।

एवञ्चातिथ्यायामिडान्तत्वेनानूयाजाभावेऽपि चतुर्गृहीतान्याज्यानीति ब्रह्मवचनं औहवोपभृतचतुर्गृहीतयोः प्रयाजेषु समुच्चयात् भ्रौवचतुर्गृहीतमादाय सङ्गच्छते । इतरथा तयोर्विकल्पादनूयाजाभावे भ्रौवमादाय चतुर्गृहीतदित्वापत्तेर्ब्रह्मवचनानुपपत्तिः । अतश्च प्रयाजद्वयं समानयनस्य तत्संस्कृताज्यस्य च प्रयोजकमिति सिद्धम् । सत्तादौ तु समानयनपदं तत्कालीनप्रयाजद्वयपरम् । आज्यसंस्कारस्य समानयनस्याज्यप्रयोजकत्वसिद्धान्तानुपपत्तेः ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ५ ॥

तत्र ॥ एवं तावदौपभृतस्य प्रयाजार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रयोज्यत्वं विचारितं, तदेव चाक्षिप्य समाधीयते । चतुर्जुह्वां गृह्णाति अष्टावुपभृति गृह्णाति चतुर्भुवायां गृह्णातीत्यसंयुक्तोत्पन्नान्याज्यानि सिकृत्प्रकरणाभ्यां यावत्सर्वप्राकराणिकद्रव्यापेक्षकार्यार्थत्वेन विनियुज्यन्ते, तावच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदष्टावुपभृति गृह्णाति अनूयाजेभ्यस्तत्सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णाते तत् भुवाया-

माष्यमित्यादिवचनैस्तत्कार्यार्थत्वेन विनियोगादौपभृतस्यानूयाज-
माचार्थत्वम् । यत् अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति
वचनम् । तच्च प्रयाजत्वानूयाजत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकभेदे वाक्य-
भेदापत्त्याऽनूयाजाणां प्रयाजोत्तरत्वानुवादमात्रमिति प्राप्ते ।

उभयतोऽप्यनुवादावश्यकत्वे समानयनादिविधिदृष्टार्थत्वाद्यनु-
रोधेन शुद्धानुवादवचनस्यैवानुवादत्वम् । न च वाक्यभेदः, यद्वैकत्वा-
धिकरणव्युत्पादितकौस्तुभोक्तरीत्याऽध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इति
वदवाक्यभेदात् । अत औपभृतं प्रयाजानूयाजार्थमिति सिद्धम् ॥
४॥१॥१५॥

तददृष्टसंख्यं ॥ अष्टावुपभृतीत्यनेनाष्टसंख्याकं ग्रहणं विधीयते,
उत चतुःसंख्याकग्रहणद्वयमिति चिन्तायाम् । श्रुतत्वाददृष्टसंख्यैव
विवक्षिता न चतुःसंख्याद्वयं, लक्षणापत्तेः । न चानारभ्याधीतेन
चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनेनानिर्दिष्टद्रव्यकसर्वहोमानुवादेन चतुर्गृही-
तविधानात्प्रयाजादिष्वपि तत्प्राप्तेः प्रयाजानूयाजार्थचतुर्गृहीतद्वयो-
द्देशेनोपभृत्पात्रमात्रस्यात्र विधिप्रतीतेरष्टपदं चतुष्कदयलक्षणार्थ-
मिति वाच्यम् । अनारभ्यविधिना जुहोतिचोदनाविहितप्रधान-
भूतहोमोद्देशेन चतुर्गृहीतविधानेऽपि प्रयाजादिषु यजतिचोदना-
चोदितेषु प्रक्षेपाख्यहोमस्य तदीयद्रव्यसंस्कारकत्वेन तस्मद्दिश्य चतु-
र्गृहीतविधानानुपपत्तेः । अत एवोपांशुयाजादौ चतुर आख्यस्य
गृह्णान आहृत्यादिविध्यन्तरादेव ध्रुवादितश्चतुर्गृहीतविधानम् ।

अस्तु वैतादृशविषये तत्प्राप्तिसायापि वाचनिकेन प्राकरणिकेन
वा अष्टत्वेन बाधात् तस्य प्रयाजाद्यतिरिक्तविषयत्वमेवावश्यकम् ।

न च होमाङ्गभूतचतुःसंख्यायाः प्रधानाश्रितत्वाद्ङ्गाश्रितया ग्रह-
णाङ्गभूतयाष्टसंख्यया बाधासम्भवः, उभयोरपि ग्रहणाङ्गत्वात् ।

अस्तु वा चतुःसंख्यायाहोमाङ्गत्वं, तथापि होमस्याप्यचाङ्गत्वा-
देव न तदङ्गचतुःसंख्याया बलवत्त्वम् । किञ्च होमोद्देशेन चतु-
र्गृहीतविधिना प्रतिब्यक्ति तद्भेदापत्तेर्यावत्प्रयाजानूयाजव्यक्तिभेदेन
चतुर्गृहीतभेदात् तावच्चतुर्गृहीतोद्देशेनैकपात्रविधावष्टत्वानुवादानुप-
पत्तिः । न हि तवाव्यभागधोरिवावयवग्रो होमे किञ्चिन्नियामक-
मस्ति ।

अस्तु वा तत्तथापि यथैवावयवग्रो होमेऽपि चतुर्गृहीतस्य प्रया-
जानूयाजसाधनत्वाविघातस्तथैवाष्टसंख्याकग्रहणेनानुष्ठितेऽपि तदन्त-
र्गतत्वेन चतुष्कद्वयस्य सत्त्वादुभयोरपि संख्ययोः साधनत्वाविघातः ।
किञ्चैवं तव प्रयाजद्वयानुयाजत्रये मिश्रितैकं चतुर्गृहीतमवयवग्रः
प्राथ्येतेत्यष्टत्वानुवादानुपपत्तिः । अतस्तत्तत्संख्याकग्रहणसंस्कृताध्यान्ये-
वेतैर्वाक्यैस्तत्कार्थ्योद्देशेन विधीयन्ते । न चास्मन्मतेऽपि प्रति-
प्रधानं भेदप्रसङ्गः । विनियोगवाक्यानुसारेण तथा प्राप्तावपि पृथ-
गुत्पत्तिवाक्यवैधर्ष्यान्यथानुपपत्त्या तथोत्पन्नस्यैकस्यैवावयवग्रो विनि-
योगाङ्गीकारात् । अतोऽष्टत्वं विवक्षितमिति प्राप्ते ।

चतुर्गृहीतान्याध्यानि भवन्ति न ह्यनूयाजान्यद्वयन् भवति
इत्यातिथ्यायामिडान्तायां श्रुतस्य चतुर्गृहीतस्य बलत्वे अनूयाज-
सामान्याभावरूपस्य हेतोरेव तात्पर्यग्राहकतया अष्टत्वमविवक्षितम् ।
अयं हि न तेन ह्यस्य क्रियत इति वदर्थवादोऽपि तु लक्षणाद्यभावा-
द्धेतुविशिष्टचतुर्गृहीतबलविधिरेव चतुर्गृहीतनिवृत्तिफलकः ।

अतस्तद्वहेन व्याप्तिकल्पनार्था यत्र यत्रानूयाजसामान्याभावोऽन्यथापि,
तत्र चतुर्थचतुर्दशैतनिवृत्तिरूपसाध्यसिद्धिः । अतश्च व्यतिरेकमुखेन
चतुर्थचतुर्दशैतमनूयाजार्थमितरत्र प्रयाजार्थमिति सिद्धं भवति ।
तद्याष्टलस्य चतुष्कदयस्यकार्यत्वे उपपद्यत इति तस्यिद्धिः । इतरथा
अनूयाजाभावेऽप्यष्टदशैतस्यानिवृत्तत्वेन जौहवधौवरूपचतुष्कदयस्यैव
प्राप्तेर्बहुलानुवादानुपपत्तिः । कथञ्चित् प्राप्तावपि वा समस्तवाक्या-
नर्थक्यम् । न च वाचनिकबहुले विधेरेवायमर्थवादः हेतुपरत्वे
सम्भवति । स्मृतिसंज्ञाभावात् । वस्तुतस्तु नाष्टपदेऽपि लक्षणा ।
हेतुबलेनैवार्थस्यानूयाजार्थत्वेऽर्धस्य प्रयाजार्थत्वे चावगते आतिथ्यादा-
वनूयाजाभावेनैवाष्टलस्य बाधोपपत्तेः । अस्तु वा सा । प्रयोजनं,
पूर्वपक्षे प्रयाजइत्यर्थे अर्धन्यूनसमानयनम् । अष्टदशैतस्य समं
स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन पञ्चस्यपि विभागात् । सिद्धान्ते त्वर्धं
समानेयम् ॥ ४॥१॥१६ ॥

इति भाट्टदीपिकायां चतुर्थस्य प्रथमः ॥

स्वरः ॥ दैचे पशौ, यूपस्य स्वरं करोति स्वरुणा पशुमनक्रौति
श्रुतम् । तत्र स्वरशब्दवाच्यस्याप्रसिद्धत्वादाद्यवाक्येन स्वरकर्मका*
भावनैव विधीयते । तत्र च साधनीभूतद्रव्यापेक्षार्था, तत्र यः प्रथमः
श्रकसः परापतेत्तत् स्वररिति वचनेन श्रकसस्य साधनत्वावगमा-
दितिकर्मव्यतापेक्षार्था यूपपदेन तद्वर्त्मलक्षणया अञ्जनप्रोक्षणाद्यो-
विधीयन्ते । अथ वा यथैव यूपवयवकत्वं सिद्धान्ते षष्ठ्यर्थस्तथैव
मन्त्रते यूपधर्मकत्वसम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इति न लक्षणा । एवमुत्पन्नस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स्वरकर्मिका,—इति तु भवितुं युक्तम् ।

च द्वितीयवाक्येन विनियोगः । अस्तु वा द्वितीयवाक्याच्चिन्नस्वर-
कर्मकभावानुवादेन यूपधर्ममात्रविधिरिति न विग्रिष्टविधिरपि ।

न चैवमपि शकलशब्दस्य सम्बन्धिकत्वादेवोत्तरार्धादिवयूपी-
यत्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वोपपत्तिः । स्ततन्त्रकाष्ठाप्रयोजकत्वेऽपि स्वर-
निष्ठास्त्रमप्रोक्षणादिधर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेः । अतएव धर्मप्रयोजनक-
त्वेन काष्ठान्तरप्रयोजकत्वशक्यायां तन्निवर्त्तकत्वेन, यदन्यस्य* वृक्षस्य
स्वरं कुर्यादन्येऽस्यां लोकमन्वारोद्देश्युरिति निन्दाऽपि सङ्गच्छते ।
धर्मप्रयोजकत्वेऽपि च यूपैकादशिन्यां यथानुपूर्व्यं स्वरभिः पशून्
समंशेति यूपभेदेन स्वरभेदे दर्शनं नानुपपन्नम् । न चैवमपि
षष्ठ्या यूपवयवकलसम्बन्धेनायुपपत्तेर्यूपधर्मकत्वयूपसम्बन्धपरत्व एव
नियामकाभावः । शकलकरणकत्वादेव यूपीयत्वसिद्धेराद्यवाक्यवैथ-
र्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते ।

न यूपधर्मकत्वसम्बन्धः षष्ठ्यर्थः । आनुशासनिकयूपवयवकल-
सम्बन्धस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेः । अतएव यथाशक्ति प्रयोगादौ यूप-
भावेऽपि स्वरर्थमेव वनगमनादिसिद्धिः पञ्चारत्नित्वसिद्ध्यर्थम् । न च
शकलश्रुत्यैव प्राप्तलान्तद्विधिवैथर्यम् । एतद्विध्यभावे यूपपदरहितानां
परश्चादान-वनगमन-वृक्षच्छेदन-स्याप्लाज्जत्यादीनां यूपार्थत्ववत् स्वर-
र्थत्वस्यापि सम्भवेन शकलश्रुतेर्वृक्षप्रतियोगितयैवोपपत्तेः । द्वितीय-
यूपच्छेदनादि, यूपच्छिनत्तीत्यादिवाक्येन विहितं यूपभावे परं
निवर्त्तताम् । न तु वनगमनाद्यपि । अतस्तन्निवृत्तिफलकयूपानु-

* यदन्यस्य,—इति भाष्यद्वयतः पाठः ।

† अन्यस्य, इत्यादर्शपुस्तके पाठः ।

निष्पन्नत्वसिद्धयर्थं धूपावयवकत्वविधिरर्थवानेव । अतएव धूपानु-
निष्पन्नप्रथमग्रकलनाग्रे येन केनचित्काष्ठेनाञ्जनं पयोः । तेन
प्रोक्षणादेः स्वर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्वस्तोषां प्रयोजकः । सूत्राणि
च सुधीभिरस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि न तु भाष्यकारोक्ते ॥ ४॥२॥१ ॥

ग्राखायां ॥ दर्शपूर्णमासयोः ग्राखामधिकृत्य, प्राचीमाहरतीति
श्रुतम् । तत्र प्राचीशब्दस्यावह्निसिद्धेश्च प्राचीमुदेति षवितेति
प्रयोगात् । देशवाची वा, न तु तद्देशस्यग्राखावाची । अतश्चोप-
क्रमस्यप्रातिपदिके लक्षणाऽपेक्षया वरं द्वितीयैव सप्तम्यर्थे व्याख्यातुं
शुक्ल । प्रतिशब्दाध्याहारो वा । (१)कर्माकाङ्क्षायां च प्रकृतत्वादेव
ग्राखा तत्त्वेन संबध्यते । प्राग्देशस्य च पूर्वोत्तरावध्यपेक्षायां प्रत्यक्षो-
पस्थितत्वात्सामर्थ्याच्च वन-विहारदेशौ तत्त्वेन संबध्येते । तेन वना-
विहारोपलक्षितप्राचीं प्रति ग्राखामाहरतीति वाक्यार्थो न तु वृक्षस्य
प्राचीं ग्राखामिति । तथात्वे हिनन्तीति स्यात् आहरतीति प्राप्ते ।

प्रधानभूतविभक्तौ लक्षणायाः प्रतिशब्दाध्याहारस्य वा कर्माध्या-
हारस्य पूर्वोत्तरावध्यध्याहारसहकृतस्थापेक्षया एकस्मिन् प्रातिप-
दिकएव प्रकृतग्राखालक्षणाया वाक्यार्थोपपत्तेः, प्राक्स्य वृक्षावयव-
विशेषत्वरूपग्राखालेभैवोपस्थितवृक्षावधिकतयाऽप्युपपत्तेः ग्राखावाद-
एवायम् । तेन वृक्षस्य प्राग्देशभवां प्राचीं ग्राखां क्त्वा आहर-
तीत्यर्थः । प्रयोजनानुरोधान्तु विहारदेशं प्रतीति लभ्यते । ग्राखायां

(१) प्रतिशब्दाध्याहारे प्राचीं प्रति आहरतीति लभ्यते । तत्र च
क्त्वा आहरतीत्यस्याहरणस्य कर्माकाङ्क्षा । तत्र प्रकृता ग्राखैव
कर्मात्वेन संबध्यते इति भावः ।

प्राग्देशभवत्वमात्रविधानकत्वकलाच्च साधवम् । तत्र तु शाखाहरणो-
द्देशेन प्राग्देशभव-विहारवधिकत्वविधाने गौरवम् । याज्ञिकास्तु
दिम्वादमेव वदन्ति ॥ ४॥२॥२ ॥

शाखायां ॥ तत्रैव, शाखामाच्छिन्नन्ति, शाखामाहरति, मूलतः
शाखां परिवाख्योपवेशं* करोतीति श्रुतम् । तत्र शाखाग्रब्दस्ता-
वदाद्यवाक्ययोः समूहस्यैव वाचको न लघुमात्रस्य । अतस्तृतीयवाक्ये-
ऽपि तत्पर एव । तदर्थं च परिवासनं अथमूलविभागार्थम् । अत-
स्तृतीयवाक्ये मूलत इति पदं द्वितीयार्थं तृतीयार्थं वा तसिं
शाखायोपवेशं करोति इत्यत्रान्वेति । न लघुपादानार्थकं सत्परि-
वासने । तथात्वे अथस्याप्युपवेशत्वप्रसङ्गेन मूलत इत्यस्योत्तरत्रान्वया-
वश्यकत्वात् । अतः परिवासनेनाद्यं मूलं च शाखापदाभिधेयं
विभक्त्य मूलमुपवेशसंज्ञमुपादत्त इति तृतीयवाक्यार्थः । तस्य च
विनियोगापेक्षाणामयस्य वत्सापाकरणादौ मूलस्य कपाख्योपधानादौ
वचनाद्विनियोगः । अतः उभयमपि छेदनाहरणपरिवाख्यनादीनां
प्रयोजकम् ।

अथ वा शाखाग्रब्दोऽप्यत्रवाची । तथापि मूलत इति
द्वितीयार्थं परिवासनस्य कर्मेति परिवासनमुभयप्रयुक्तम् । स्यात्वा वा
मूलापादनकपरिवासनमुपवेशकरणार्थं विधीयत इति सोऽपि प्रयो-
जक इति प्राप्ते ।

मूलत इति तसिः पञ्चम्यर्थक एव । सार्वविभक्त्यर्थकत्वानुशासनं
तु साक्ष्यिकम् । अन्यथा विशिष्य पञ्चम्यर्थकत्वानुशासनवैयर्थ्य-

* उपवेशग्रब्दो मूर्द्धन्यकारयुक्तो भाष्ये सर्वत्र ।

प्रसङ्गात् । अतो मूलापादानकं परिवासनं द्वितीयाश्रुत्या शाखा-
संस्कारकमेव । न तु वाक्यादुपवेशकरणाङ्गम् । न चोभयसंस्कारकम् ।
द्वितीयाश्रुतेर्वस्वीयस्वात् । उद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गाच्च । अतः शाखा-
शब्दोऽपि मूलापादानकपरिवासनसिद्धयर्थं न विद्ध्यते । अतएव
वत्सापाकरणादौ शाखापदेनैवाद्यविनियोगः । अतो मूलं परिवास-
नाङ्गमेव । एवं च व्यवहितकल्पनाऽपि न प्रसज्यते । अतएव परिवास-
नानुनिष्पन्नमूलस्यैवोपवेशरूपं संज्ञान्तरकरणम्^(१) । अयस्य शाखा-
पदेनैव सर्वत्र विनियोगेन संज्ञान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । अतो न व्यवहित-
कल्पनाया आवश्यकत्वम् । अतः संज्ञाकरणमात्रफलक उपवेशं
करोतीत्यथमनुवादो व्यवन्तापेक्षितक्रियान्तरप्रदर्शनार्थः । अतो न
मूलं हेदनादीनां प्रयोजकम् । प्रयोजनं, पौर्षमास्यां शाखाऽभावेन
येन केनचित्काष्ठेन कपासोपधानं न तूपवेशकरणम् ॥ ४ ॥ २ ॥ ३ ॥

हरणे ॥ तत्रैव, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सह शाखया प्रस्तरं
प्रहरतीति च श्रुतम् । तत्राद्यवाक्ये तावन्मान्त्रवर्षिकदेवतासम्बन्धा-
द्धोमविधिरित्युक्तम्^(२) । न तु द्वितीयवाक्यविहितप्रहरणानुवादेन
प्रस्तरसुद्धिश्च सूक्तवाकविधिरिति तन्मसरोक्तम् । यागस्यापि विधौ
वाक्यभेदापत्तेः । यागविधायकवाक्यान्तरककल्पने गौरवाच्च । अतस्य
द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होममनुद्य शाखासाहित्यमात्रविधिः ।
सहशब्दस्य निपातत्वेन परस्परान्वयव्युत्पत्तेश्च न शाखा साहित्यं

(१) योऽयं समाहृतायाः पञ्चाशशाखायाः परिवासनानुनिष्पन्नो मूल-
भागः प्रादेशमितः, तस्यैवोपवेशसंज्ञेत्यर्थः ।

(२) द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे सूक्तवाके चेति पञ्चमाधिकारये ।

चेति विधेयानेकता । अतश्च यथैव होमे प्रक्षरोगुणभूत एवं
 ग्राखाऽपि । तत्र त्वेतावान्विगेषः । प्रक्षरस्य द्वितीयथा प्रचेपांशं प्रति
 प्रतिपाद्यत्वावगमाच्च त्यागांशस्तस्याच्चेपक इत्युक्तम् । ग्राखायास्तु
 वत्सापाकरणादाविव गुणत्वस्यैवावगतेः प्रक्षरहोमः प्रयोजक एवेति
 पौर्णमास्यामपि तदर्थं ग्राखोत्पादनीयेति प्राप्ते ।

आद्यवाक्ये सूक्तवाकान्वयानुरोधेन प्रहरतिना होमसञ्चणायामपि
 द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होमसञ्चणायाम् प्रमाणाभावात् प्रहरणस्यैव
 ग्राखासाहित्यसम्बन्धमात्रं क्रियते । अतश्च यथैव प्रहरणं प्रति
 प्रक्षरस्य कृतार्थस्य संस्कार्यत्वं, तथा ग्राखायाः । कृतार्थत्वाविशेषात् ।
 न च द्वितीयथा तस्याः करणत्वावगतिः । सह-ग्रन्थयोगेन तस्याः
 करणत्वानभिधायकत्वात् । न चैवं ग्राखां प्रहरतीत्येवमेव वक्तव्य-
 त्वावगतेः प्रक्षरादिपदवैयर्थ्यम् । प्रक्षरप्रहरणकास्त्रीनेतत्प्रहरणसिद्ध-
 र्थत्वात् । अतएव प्रक्षरप्रहरणकास्त्रविशिष्टप्रहरणस्यैव ग्राखोद्देशेनात्र
 विवक्षितगत्या विधानम् । न तु प्रक्षरप्रहरणव्यक्तेरेव ग्राखोद्देशेन
 विनियोगः । तथात्वे यथाशक्ति प्रयोगादौ प्रक्षराभावेऽपि ग्राखा-
 प्रहरणापत्तेः । अतश्च प्रतिपत्तित्वात् प्रहरणमपि न ग्राखायाः
 प्रयोजकम् । तेन पौर्णमास्यां न ग्राखोत्पादनम् । यथा तु प्रक्षर-
 प्रहरणव्यक्तावेव ग्राखाया न गुणत्वम्, तथा षष्ठे वक्ष्यते ॥ ४॥२॥४ ॥

उत्पत्त्यसंयोगात् ॥ तथैवापः प्रणयतीत्यनेन विहितप्रणयन-
 संस्कृतानामपां, प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति वचनेन संयवनार्थत्वेन
 विनियोगवदन्ते, अन्तर्वेदि प्रणीतामिनयनार्थत्वेनापि विनियोगादु-
 भयप्रयुक्तत्वम् । न च मिनयनवाक्ये द्वितीयानिर्देशात् प्रतिपत्तित्व-

ग्रहा । कुग्रहेनाध्वर्युणा यावत्संयवनोपयोगिनीनामेवापां प्रणयनेन
शेषाभावात् प्रतिपत्तित्वानुपपत्तेः । अतः सक्तन्यायेन निनयनस्यार्थ-
कर्मत्वात् प्रयोजकत्वमिति प्राप्ते ।

द्वितीयासंयोगादाकीर्णकराणां प्रतिपत्तिरेवेयम् । न च शेषा-
भावः, तस्यावर्जनीयत्वात् । अनन्यथासिद्धप्रतिपत्तेर्धारणप्रयोजकत्वाच्च ।
अतः संयवनमेव प्रयोजकम् । अत्र चाग्नेयादिहविःपाकत्वेनैव संयवनस्य
सहेयता । तेन चर्वादावपि प्रणीताः भवन्त्येव । अत एवाभ्युदितेऽष्टौ
दधिपयसोरपि प्रणीताधर्मावच्छ्यन्ते । वस्तुतस्तु कपासं प्रति खोन्न-
जन्यपाकत्वेनैव पिण्डसंयवनत्वेनैवोद्देश्यता । अतिप्रसक्तधर्मेण तदङ्गी-
कारे प्रमाणाभावात् । दधिपयसोः प्रणीताधर्मास्तु कृत्वाशिक्षया ।
याज्ञिकास्तु चर्वादावपि प्रणीताः कुर्वन्ति । प्रयोजनं, संयवनोत्तरं
प्रणीतानाग्ने निनयनार्थं तदनुत्पत्तिः ॥ ४॥२॥५ ॥

प्राशनवत् ॥ सोमे, दण्डेन दीक्षयतीत्यनेन दण्डस्य दीक्षाभि-
व्यञ्जकत्वं विधाय, क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति
श्रुतम् । तत्र पूर्ववदेव द्वितीयासंयोगात् मैत्रावरुणसम्बन्धि दानं
दण्डप्रतिपत्तिः चतुर्थी षष्ठ्यर्थसप्तका* । वेदविदे गान्ददातीति
वद्वा प्राधान्याभावेऽपि सम्प्रदानार्थिकैव । अतश्च दीक्षितदण्डस्य
दानमात्रेण प्रतिपत्तिश्चिद्धेर्नावश्यं स एव दण्डो दण्डौ प्रेषानन्वाहे-
त्यनेन प्रेषानुवचने विनियुज्यते । तेन न प्रेषानुवचनं दण्डदानस्य
प्रयोजकमिति निरूढपश्चादावपि न तदनुष्ठेयमिति प्राप्ते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लक्षिका,—इति तु भवितुमुचितम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति स्यत्या क्रियां प्रति व्याप्यमानं कर्मकारकं प्रत्यपि सम्प्रदानस्य व्याप्यमानत्वावगतेर्विधि-
बलेन कस्य चिद्वाप्यमानस्येक्षितत्वे कस्यमाने व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां
व्याप्यत्वमिति न्यायेन नैचावरुण एव तदवगतेस्तस्यैवोद्देश्यत्वम् ।
सम्भवति च नैचावरुणस्योपयोगादुद्देश्यत्वम् । वेदविदादौ तु बाधात्
स्वर्गादिरेवोद्देश्यता । दृष्टञ्चावलंबनं दण्डस्य प्रयोजनमिति नादृष्टार्थ-
त्वमपि । न चैवं दण्डमिति द्वितीयाऽनुपपत्तिः, सकृत्कारणत्व-
लक्षणार्थत्वात् ।

यत्तु मूलेऽनीक्षितकर्मत्वेन तदुपपत्तिरित्युक्तम् । तज्जुहोतेरपि,
द्वितीया च होम्बन्दीत्यादिश्रुत्या* सकर्मकत्वावगतेः सकृद्वपि
तदापत्तेरनीक्षितकर्मत्वेऽपि सोद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापरि-
हार्यत्वस्य कौस्तुभ एवोक्तत्वादुपेक्षितम् ।

अस्तु वा दण्डस्यानीक्षितकर्मत्वेनैवान्वयः । सम्प्रदानस्य च
सत्यपि प्राधान्ये सम्प्रदानत्वेनैवान्वयात् न द्विकर्मकत्वापत्तिरित्यपि
बोध्यम् । अतश्च दण्डविशिष्टदानस्योपयोगापेक्षायां दण्डो प्रैषा-
नन्वाहेत्यादिना प्रैषानुवचनार्थत्वेन विनिघुञ्चते । अतो गिरुठ-
पश्चादौ दीक्षासोमक्रयाभावेऽपि दण्डदानानुष्ठानं तस्य प्रैषानुवचन-
प्रयुक्तत्वाज्जानुपपन्नम् ।

इदन्विह वक्तव्यम् । प्रदानस्य दण्डं प्रत्यर्थकर्मत्वे दीक्षादण्डस्य
कथं दानाङ्गत्वम् । न हि स्वत्वत्यागे कृते यजमानेन पुनः स्वयं

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स्यत्या इति तु भवितुमुचितम् । द्वितीया च
होम्बन्दीति इति हि पाणिनिसूत्रम् । न त्वयं श्रुतिः ।

व्यवहर्तुं शक्यम् । न चैतावतैव दण्डकार्यदौष्ठाभिव्यञ्जकाखंवन-
समाप्तिः, येनोपादानस्वाधवानुरोधेन प्रकृत एव गृह्येत । न च
दानविध्यनुरोधेन कार्यसङ्कोचः, तस्य सौकिकदण्डेनाप्युपपत्तेः ।
प्रतिपत्तित्वे तु ह्यणविषाणावदेव युक्तस्तसङ्कोच इति ।

अत्र ब्रूमः । औतविधेरर्थकर्मपरत्वेऽप्यस्मदुक्तप्रयाजग्रेषाभिधारण-
न्यायेनार्थिकदानप्रतिपत्तिविध्यन्तरकल्पनया प्रकृतेऽपि कार्यसङ्को-
चोपपत्तिः । न चात्र मध्ये प्रतिपत्त्यपेक्षाऽभावात्कल्पकाभावेन
तत्रायवैलक्ष्यम् । दानविधेर्दण्डान्तरप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनाभिया
कार्यसङ्कोचमङ्गीकृत्यापि मध्ये तदपेक्षोपपत्तेः । दृष्टस्य लोकेऽन्यानु-
रोधेनाप्यवस्थापेक्षविषये स्वकार्यसङ्कोचेनाकाश एव तदाकर्षः ।
शक्यते चात्र त्यागांशस्य भैचावरूपोपकारकत्वाभावात्तदंशे दण्ड-
प्रतिपत्त्यर्थत्वं वक्तुम् । स्वत्वत्यागाभावेऽपि समर्पणमात्रेणापि प्रैषानु-
वचनोपपत्तेः । अतस्य प्रतिपत्त्यनुरोधेन दीक्षितदण्डविषयत्वसिद्धिः ।
अत एव सचे सर्वेषां दण्डानां दानम् । एवं च परप्रयुक्तदण्डोप-
जीवित्वाच्च औतदानविधिः, प्रैषानुवचनादेर्वा दीक्षितदण्डसत्त्वे
दण्डान्तराक्षेपकत्वम् । तस्माद्ग्रादौ तु दण्डान्तराक्षेपकत्वम् अत्रा-
भिव्यञ्जन्यायेनेष्टमेव । औतदानविधावेकत्वश्रवणादेकदण्डदानमेव
भैचावरूपोपकारकमिति सचे प्रैषानुवचन एक एव दण्ड इत्यपि
बोध्यम् ।

इदं च दीक्षितदण्डप्रापकवचनस्य पार्थसारथ्यादिमीमांसकैर-
स्त्रिणान्तदभावमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तैत्तिरीयशाखायां, यद्दी-
क्षितदण्डं प्रयच्छतीति सार्थवादकवाक्यान्तरश्रवणात् क्रीत इति

दोषितपदरहितवाक्ये प्रतिपत्तिविध्यन्तराकस्वनेऽपि न क्षतिः ।
 तैत्तिरीयवाक्येनैव मैत्रावरुणपदाश्रयणेन दानस्य प्रतिपत्तित्वसिद्धेः ।
 क्रीतवाक्ये तु मैत्रावरुणपदश्रयणेन तन्प्राधान्यावगतेः तदुपकारार्थ-
 त्वमेव । अतस्य तैत्तिरीयवाक्ये अतस्यदानापेक्षया क्रीतवाक्ये
 स्वतन्त्रदृष्ट्यापेक्षकिकल्पनागौरवपरिहारार्थं च परस्परापेक्षिततया
 दोषितदृष्ट्यैव मैत्रावरुणोपकारार्थत्वसिद्धिः ।

न च क्रीतवाक्यविहितदृष्ट एव तैत्तिरीयवाक्येन दीक्षासम्-
 न्धविधानोपपत्तेः न प्रतिपत्तिविधायकत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे
 दृष्टोद्देशेन दोषितत्वविधावेकप्रसरताभङ्गापत्तेः । न चैवमप्येतदाक्य-
 विहितप्रतिपत्त्यनुवादेन क्रीतवाक्ये राजक्योत्तरकाशत्वस्यैव विधा-
 नोपपत्तेर्नार्थकर्मत्वम् । मैत्रावरुणसम्प्रदानस्यापि विधौ वाक्यभेदा-
 पत्तेः । अत उभयत्रापि दानविधिः । तत्र च दोषितवाक्ये प्रति-
 पत्तिविधिः । सम्प्रदानाश्रयणात् । दोषितपदश्रयणाच्च । क्रीतवाक्ये
 उक्तप्राप्त्याऽर्थकर्मत्वमेव । उभयप्रयोजनं पूर्ववत् ।

वस्तुतस्तु क्रीतवाक्येऽपि प्रैषानुवचनोपयोगिदृष्टसंस्कारकत्वमेव
 दानस्येति दृष्टस्यापीक्षितकर्मत्वमेव । न त्वेतावता दृष्टप्रतिपत्तित्वं,
 उपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य न्याय्यत्वात् । मैत्रावरुणस्य तु सम्प्रदानत्वे-
 नैवान्यथ इति न कश्चिद्दोषः । यदा मैत्रावरुणोद्देशेनैव दृष्टदानं
 मैत्रावरुणसंस्कारकम् । कल्पितेन विधिना उपयोक्तव्यमाणदृष्ट-
 संस्कारकमपि । अपेक्षावशात् । सचे प्रैषादौ दृष्टैकत्वं तु दृष्टौ
 प्रैषानन्वाहेति दृष्टिपदे प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकवचनान्तेन
 श्रुत्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य समर्पणोपमिति दिक् ॥४॥२॥६॥

उत्पत्तौ ॥ सोमे, कृष्णाविषाणवा कश्चूयते इति कश्चूयनाङ्गत्वेन कृष्णाविषाणां विधाय पुनरावातम् । नौतासु दक्षिणासु चालाखे कृष्णाविषाणां प्रास्यतीति । तत्र निगमनवत्प्राप्तं प्रतिपत्तिरेव, द्वितीयसंयोगात् । न च दक्षिणादानोत्तरकास्यमपि दीक्षितस्य कश्चूयनसंभवात् कृतकरत्वाभावेन न प्रतिपत्तिर्हता । अग्न्य-
चाधिष्ठाप्रतिपत्तिविधिवत्त्वादेव दक्षिणादानप्राज्ञासौनकश्चूयनस्यैव कार्त्तवावधारणम् ।

न च प्रतिपत्तिमात्रे कार्यस्य जातत्वेन संस्कारवैधर्मापत्ते-
र्विजियोगभङ्गेन वस्तुवदर्थकर्मत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि कार्ये उपयुक्तादि क्व निचेन्नयमिति अपेक्षाऽख्येवेति प्रतिपत्ति-
निगमविधेरुपयोगोपपत्तेः । तच्चान्यनियमाद्दृष्टस्य चोत्पत्त्वपूर्वं जाते-
ऽपि तदव्यवहितकार्त्तव्युत्पत्त्युपयोगियागापूर्वनिष्ठयोग्यताजनन एवो-
पयोगः । न तु एतदकरणस्य तत्कार्यनाशकत्वकल्पनम् । प्रधाजा-
दावप्यकरणस्येयादिकार्यानुत्पादकत्वकल्पनापत्तेः । अकरणत्वादेः
कारणतावच्छेदकत्वादिकल्पने गौरवाच्चेत्यादि कौस्तुभे अपूर्वाधिकरणे
शुद्धम् । अत एवाहिताग्नेः परिधानौघे कर्मणि पाचासादनादिरूप-
प्रतिपत्तेरपि ऐहिककर्मातिरिक्तकर्माङ्गत्वस्यैव पक्षवत्त्वेन कल्पनादै-
हिककक्षोत्पत्तावपि न चतिरित्यपि तत्रैव शुद्धम् ॥ ४ ॥ २ ॥ ७ ॥

सौमित्रे च ॥ सोम, एव वादृष्टेनैककपाखेनावभृतं यन्ति इत्य-
नेनावभृतसंज्ञकं कर्म विधाय, यत्किञ्चित्सोमस्त्रिं तेनावभृतं
यन्तीति श्रुतम् । तत्र द्वितीयथा सोमस्त्रिंस्त्रय करणत्वावगमात्तस्य
च पानेऽसंभवेऽव्यवभृतं प्रत्युपपत्तेः न द्वितीयार्थस्य चण्वा प्रतिपत्ति-

कर्मत्वम् । न च प्रतिपत्त्यपेक्षलाहृष्टार्थत्वसाभाय तल्लक्षणाधामपि न दोषः । निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणासुपपत्तेः । यत्तु कैश्चिद्भावनाभेदमाचाङ्गीकारेण तस्मिन्नेवावभृथे समुच्चयेन निवेशः पूर्वपक्षितः, तदाजिनेऽपि तथापत्तेरुपेक्षितम् । अतोऽवभृथस्यापि दौचोन्मोचनरूपैककार्यत्वेन विकल्पापत्तेः द्रव्याणामपि विकल्पः । अदृष्टार्थत्वे तु तन्मेषानुष्ठानात्समुच्चय इति प्राप्ते ।

कर्मान्तरत्वेऽवभृथशब्दस्य नामातिदेशकत्वे गौणत्वापत्तेः वाचकत्वेऽनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाद्देवताऽभावेन चारूपत्वापत्तेः^(१) वारुणेनेत्यनुषङ्गस्य देशलक्षणायाऽप्युपपत्तावन्याय्यत्वाद्यागरूपधाल्पर्य एव सोमस्निग्धप्रतिपत्तित्वेन विधीयते । एवं च धाल्पर्याविवक्षा परपदार्थसम्बन्धविधानं कर्मान्तरत्वादिकल्पना च नाश्रिता भवति । न च तेनेत्यनेन करणत्वत्यागेन कर्मत्वलक्षणा । आनुशासनिकसहयोगद्वितीयाऽङ्गीकारेण साहित्यमाचोक्तौ कर्मत्वेनैव तदाश्रयणाल्लक्षणायाः अप्रसङ्गेः । अवभृथपदं परं देशलक्षणार्थमिति न कश्चिद्दोषः ॥४॥ २॥८॥

कर्त्तृ ॥ तत्र तत्र कर्त्तारोऽध्वर्यादयः, कालाः पौर्णमास्यादयो, देशाः समादयो, द्रव्याणि त्रौह्यादौनि, गुणाः शुक्लादयः, संस्काराः श्रवघातादयस्तत्तद्वाक्ये श्रुताः कर्मसोदनयैवाच्चेपेण प्राप्तत्वाच्च विधीयन्ते । अतो न कर्मविधिभिर्नियमेन प्रयुज्यन्त इत्याशङ्काऽऽभासे प्राप्ते ।

(१) इत्यदेवते हि यागस्य रूपमित्यनुपदं बध्यते ।

धावदाचेपेषानियताः प्राप्यन्ते, तावदचनेन नियमफलकविधि-
करणाभियमेनैव प्रयोजकत्वम् । नियमविधिप्रकारस्य सर्वोऽप्यनाग-
तावेक्षणन्यायेनात्र कौस्तुभे च मन्त्राधिकरण एव दर्शितः ॥४॥२॥
८॥१०॥११^(१) ॥

यजतिषोदना ॥ प्रसङ्गाद्यागादिपदार्थाविधनुष्ठाप्याः के इति
विचार्यन्ते । यत्र प्रचेपाङ्गको देवतोद्देशपूर्वको द्रव्यत्यागोऽनुष्ठीयते,
स यागपदार्थः । प्रयाजादिषु प्रचेपसिद्ध्यर्थमाद्यं विशेषणम् । तत्र
द्यागाचेपेषैव प्रचेपसिद्धेः । शक्यतावच्छेदकं चोक्तविधत्यागत्वसम-
व्यापकं जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमित्युक्तमेव । प्रचेप-
प्रधानक उक्तविधत्यागो होमपदार्थः । सम्यदानस्रत्वापादनपूर्वको-
द्रव्यत्यागोदानपदार्थः । उभयत्रापि शक्यतावच्छेदकं तत्तद्भूमिसम-
व्यापकं पूर्ववदेव सामान्यम् । एतत्सूत्रव्याख्यानान्तराणि तु गतार्थ-
त्वाच्च सिद्धितानि ॥४॥२॥१२॥१३॥

विधेः ॥ सोमे, यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदान्तदग्नीषोमौयस्येति
श्रुतम् । तत्र देवदत्तस्य गौर्यं ह्यदत्ताय दीयतामिति वद्यदाति-
थ्यायां बर्हिस्तत्तत्र आच्छिद्य उपसदाद्यर्थं विधीयते । तेनातिथ्यायां
बर्हिष उपदानमात्रं प्रयुज्यते । अन्ये धर्मा आस्तरणादिकार्यञ्चेत-
राभ्यामिति प्रथमः पक्षः ।

उपादानमात्रस्यातिथ्याप्रयुक्तत्वे अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेरिति-

- (१) अत्र भाष्यकारेण त्रीण्यधिकार्यानि कल्पितानि । प्रथमं कर्तृदेश-
कालानां नियमार्थम्, द्वितीयं द्रव्यगुणयोः, तृतीयं संस्कारविधानस्य ।
अशक्यता तु त्रयमेकत्र संगृहीतम् । एवमुत्तराणि संगृह्ये द्रष्टव्यः ।

देशप्राप्तधर्मादिषोपे प्रमाणाभावाच्चाच्छिद्य विधानानुपपत्तेराति-
 श्यायामुपयुक्ताया एव बर्हिर्धर्मोक्तभयोद्देशेन निरिष्टिकोपदेशः ।
 ततश्च बर्हिर्धर्माणामातिश्यायं कृतानान्तदपूर्वोत्पत्तौ नाशान्तस्थानेषु
 व्यक्तावुपसदाद्यर्थे पुनः पुनरुपादानवच्च्यं करणम् । यद्यपि च कृतो-
 पकारकप्राकृताधारपुनःश्रवणादुपसदामपूर्वत्वं वक्ष्यते, तथापि प्रकृतौ
 बर्हिर्धर्मोऽङ्गप्रधानसाधारणत्वात् सौवाधारार्थमेव तत्करणम् । बर्हि-
 र्धर्मोऽपि च तेनैव सम्बन्धेनोपसदुद्देशेन विधानम् । इतरथा प्राकृत-
 कार्थकारितापत्तेः । बर्हिःप्रतिपत्तेस्तु दाशस्त्राद्याः प्रकृतावुत्पत्त्यपूर्व-
 निष्ठयोग्यतासम्बाद्धकतथेह तस्य नाशादग्नीषोमीयान्ते करणेऽपि
 नातिशयोपसदर्थत्वम् । अष्टेष्टित्वाद्वा तयोस्तत्तोपः । तेन निरिष्टि-
 कोपदेश इति द्वितीयः पक्षः ।

विना वचनमन्योपयुक्तान्योपदेशे ग्रिष्टाचारविरोधादति-
 देशप्राप्तसवनादिबाधे प्रमाणाभावाच्च आतिश्याप्रकरणपठिततदङ्गान्श-
 वाद्यादिवर्हिर्धर्माणामुभयोरतिदेशो वाचनिक इति द्वितीयः पक्षः ।
 अस्मिंश्च पक्षे न चिन्त्यपि व्यक्तैक्यम् ।

चिद्वाक्यस्तु । बर्हिःपदे अक्षरार्थां प्रमाणाभावात् चिन्त्यपि
 व्यक्तैक्यविधानम् । ततश्चातिशयोपक्रमे सूच्यमाणं बर्हिस्त्रितयसाधा-
 रणमिति तत्र क्रियमाणाधर्मा अपि प्रतिपत्तिवर्जं सर्वसाधारणाः ।
 न चाशवाद्यादिधर्माणां प्रकरणेन तन्नाशार्थत्वापत्तेः प्रसङ्गे चोप-
 कारकत्वेऽपि* इतरार्थत्वे प्रमाणाभावः । आशवाद्यादिवाक्यानामेत-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु प्रसङ्गेनोपकारकत्वेऽपि,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

दाक्याव्यवधानेन चित्तयापूर्वसाधनौभूतैतद्गुणैरेवोद्देश्यत्वात् । अथ च
 लक्षणया एतत्चित्तमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । अतो न वाक्यभेदः ।
 बर्हिःपदेन च तद्गतैक्यं लक्षणया विधीयते । न सैवं लक्षणादथा-
 वच्छकत्वे धर्मातिदेशप्रस्तात्कोविशेषः । अहत्स्वार्थलक्षणाया विशेषात् ।
 आत्मवाक्यादिधर्माणामुपसदाधर्मत्वस्य वाक्यीयत्वेन प्राकरणिकाति-
 श्यार्थत्वबाधापत्तेः । अतस्तदुद्देशेनापि विधाने चिद्वपि पदेषु
 चित्तरूपोद्देश्यतावच्छेदकलक्षणाया आवश्यकताश्च । यथा च व्यास-
 लक्ष्मिधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽप्येकैकविकारेऽतिदेशप्रस्ताया कौस्तुभे
 यद्वैकल्याधिकरणे निरूपितम् ॥ ४॥२॥१४॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
 चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

द्रव्य ॥ अगारम्भ, यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं स्नोकं
 शृणोतीति श्रुतं द्रव्यम् ; सोमे, यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृक्क इति
 श्रुतः संस्कारो, वर्मं वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्रयाजानूयाजा इव्यन्ते
 वर्मं भ्रातृव्यस्याभिभृत्यै इति श्रुतं कर्म च, नापापस्नोकश्रवणादिरूप-
 फलार्थम् । कामशब्दाद्यभावेन वर्त्तमानापदेशस्य फलपरत्वानुपपत्त्या-
 ऽर्थादत्वस्यौदुम्बराधिकरणे साधितत्वात् । न च स्तुतिपरस्याप्यस्य
 लक्षणया फलपरत्वम् । एकस्यार्थद्वयपरत्वे वाक्यभेदात् । न च रात्रि-
 सचवदुपस्थितत्वेन कामयुक्तपदान्तरकल्पनया फलार्थत्वम् । तद्वदिह
 वाक्यादिप्रमाणेन जुह्वाद्यर्थत्वस्यावगततया फलाकाङ्क्षाविहारात् ।

न च कर्मोदाहरणे प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वापेक्षया स्ववाक्योप-
 स्थितफलपदकल्पनायामेव वैमृधवस्त्राघवमिति वाच्यम् । विजातीय-
 फलसङ्गावकल्पनातः कृत्प्रकृत्युपकारस्यैव फलत्वौचित्यात् । इव्यन्त-
 एव हि प्रबलप्रमाणेनोपस्थापितसाकाङ्क्षावशकवैक्यताङ्गत्यागेनापि
 दुर्बलनिराकाङ्क्षप्राकृत्याङ्ग्यहणं विहतौ कृत्प्रत्वमात्रेण । अतो नैते
 फलप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा, अपि तु कृतप्रयुक्ता एवेति फल-
 कामनायामसत्यामप्यनुष्ठेयाः । औदुम्बराधिकरणसिद्धस्याप्यस्यार्थ-
 प्रयुक्तत्वरूपप्रयोजनसूचनार्थं पुनरुक्तिः ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ॥

नैमित्तिके ॥ काम्यं गोदोहनादि कामाभावेऽपि नित्यप्रयोगे

उपस्थितत्वेऽपि न याच्यम् । तथा, बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम
 कुर्यात् पार्थुरशं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्येति ब्राह्मणाद्यधि-
 कारकत्वे निमित्ते द्वादशाहसम्बन्धि-ब्रह्मसामस्तोत्रोद्देशेन विहितं
 बार्हद्गिरादि नैमित्तिकं निमित्ताभावेऽनुसोमाधिकारके प्रयोगे न
 याच्यम् । निमित्ताभावेऽप्यनुष्ठाने निमित्तसम्बन्धस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

न च कामाभावे तत्साधनानुष्ठाने फलानुत्पत्तावपि क्रतु-
 साहस्योपपत्तेर्न कश्चिद्विरोध इति वाच्यम् । तस्य क्रत्वर्थत्वे प्रमाणा-
 भावेन तदा तदनुष्ठाननैयत्ये प्रमाणाभावात् । क्रत्वपेक्षायाश्चार्था-
 चिन्त-यत्किञ्चित्-साधनग्रहणेनैव निवृत्त्युपपत्तेः । अत एव प्रबल-
 प्रमाणेनाङ्गत्वेऽवगतेऽपि प्राकृताङ्गानां विद्यत्यङ्गत्ववदस्यापि नित्य-
 प्रयोगार्थत्वमित्यपास्तम् ।

यदा तु कामनिमित्तसम्बन्धरहितं वारणाभीवर्त्ताद्यान्नातमेव,
 तदा कः प्रसङ्गः काम्यनैमित्तिकग्रहणस्य । यत्र तु तन्नाम्नातं,
 तच्चार्याचिन्तस्य यस्य कस्यचिद् ग्रहणम् । सिद्धोऽप्ययमर्थः प्रयोज्यत्व-
 रूपप्रयोजनकथनार्थमुच्यते इति न विरोधः ॥४॥३॥२॥

एकस्य ॥ यत्र तु विध्यन्तरं दध्ना जुहोतीत्यादि श्रुतम्, तत्र
 काम्यस्यापि द्रव्यान्तरेण विकल्पः । द्रव्यान्तरविध्यभावे तु तस्यैव
 ग्रहणम् । न च दध्ना जुहोतीत्यादिर्दध्नादेरुत्पत्तिविधिः । उक्थ्य-
 ब्यूढादिवदस्यालौकिकत्वाभावात् । नापि काम्यदध्नादेराश्रयविधिः ।
 तस्य प्रकरणलभ्यत्वेन वैयर्थ्यात् । अतो नित्यप्रयोगेऽङ्गताबोधार्थमेव
 स विधिरिति तस्योभयप्रयुक्तत्वम् ॥४॥३॥३॥

द्रव्याणां ॥ सोमे, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूराजन्यस्यामिचा

वैश्वस्येति श्रुतम् । ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतब्राह्मणादिहोपाधि-
कारिसंस्कारार्थत्वेन विहितं पयोव्रतादि तत्प्रयुक्तमित्यविवादमेव ।
अत्र च न बार्हद्गिरादिवद् ब्राह्मणस्य निमित्तत्वम् । दृष्टविधया
तस्योद्देश्यत्वे सम्भवति निमित्तत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अत एव
रागप्राप्तभक्षणद्वारैव पयोनियमाद्यस्य रोगादिनाऽग्रनाप्रसक्तिः, तस्य
न पयःप्रयोजकतेति ध्येयम् ॥४॥३॥४॥

चोदनायां ॥ विश्वजिता यजेतेत्येकाहकाण्डपठितविश्वजिदादा-
वश्रुतफलके भावनायां भाव्यापेक्षायां समानपदश्रुत्युपनीतोऽपि
यागो न भाव्यः । ततोऽप्यन्तरङ्गविधिश्रुत्यवगतप्रवर्त्तकत्वबलेन
पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वावगतेः^(१) । तृतीयान्तनामधेयसामानाधिकरथ्येन
यागस्य करणत्वावगतेश्च । अतोऽश्रुतेऽपि फले तदाचककामपदान्त-
फलपदाध्याहारेण पुरुषार्थफलकत्वमेव । तच्च पदमध्याहृतमपि
वेदाकाङ्क्षायाऽध्याहृतत्वाद्देदिकमेव । वेदतुल्यं वा ।

तच्च फलमेकमेव कल्प्यते न सर्वाणि, एककल्पनयैव निरा-
काङ्क्षात् । तदप्येकं स्वर्ग एव न तु पुत्रपश्वादि । यच्च
दुःखेन सन्निभमित्यादिवाक्यात् स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषमात्रवाचित्वेन
विजातीयस्वर्गत्वस्यैव^(२) जन्यतावच्छेदकत्वे साधवात् । पुत्रादीनान्तु
सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वस्य विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च । स्वर्गश्च

(१) यागस्य क्लेशरूपतया स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन फलस्यैव भाव्यत्व-
मुचितमिति भावः ।

(२) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विजातीयसुखत्वस्यैव इति तु समीचीनः
प्रतिभाति ।

बुद्धिभिः प्रार्थ्यमानतया शास्त्रस्य महाविषयत्वसाभासः । साधवाद्य-
विशेषेऽपि च न सुखत्वस्यैहिकामुभिकसाधारणस्य, विज्ञानोप-
स्थितिकत्वाच्च जन्यतावच्छेदकत्वम् । स्वरसतोदुःखासम्भिन्नसुखस्यैव
दुःखाविषयत्वाद्दुःखसम्भिन्नसुखस्य फलत्वानुपपत्तेः^(१) । व्याप्यधर्मेण
जन्यत्वसम्भवे व्यापकधर्मस्थान्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारेण सुखत्वस्य
स्वर्गत्ववदेव कार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः^(२) । अतो विश्वजित्त्वावच्छिन्न-
कारणतानिहपितजन्यतावच्छेदकत्वं विजातीयस्वर्गस्यैव^(३) युक्तम् ।

मोक्षोऽपि च यद्यपि दुःखध्वंसरूपस्तदा पापचयादिवदेव न
विश्वजिञ्जन्यः जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्^(४) । यदि त्वानन्दावाप्तिरूप-
स्तदा तस्य ज्ञानैकजन्यत्वाच्च विश्वजिञ्जन्यत्वम्^(५) । यदापि हि,

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताजनकादयः ।

इत्यादिवचनात्कर्ममात्रजन्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयो वा प्रामा-
णिकः^(६), तदापि त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम् इत्याद्युपक्रमोपसंहारपर्या-

(१) ऐहिकसुखन्तु दुःखसम्भिन्नमेवेत्याश्रयः ।

(२) अन्यथासिद्धत्वं व्यभिचारे, व्यभिचारश्च जन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तौ
हेतुः । विजातीयसुखत्वपर्यवसितं स्वर्गत्वं यथा कार्यतावच्छेदक-
मुपपद्यते, तथा सुखत्वं नेति व्यतिरेके वृष्टान्तः ।

(३) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विजातीयस्वर्गत्वस्येति भवितुमुचितम् ।
विजातीयसुखत्वस्येति तु युक्तं प्रतिभाति ।

(४) अभावस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वेन तस्य जन्यतावच्छेदकत्वे
गौरवमिति भावः ।

(५) ज्ञानादेव मुक्तिरिति हि वेदान्तडिखिमः ।

(६) मोक्षस्य कर्ममात्रजन्यत्वमिति मतन्तु दार्शनिकैर्नादृतं । समुचित-
ज्ञानकर्मकार्यत्वं प्राचानुमतमपि शङ्कराचार्येण निराकृतम् ।
इत्यत उक्तं यदापि प्रामाणिक इति ।

लोचनया कर्मशब्दस्य सर्वकर्मपरत्वावशात् आदश्रुतफलकविश्वजिदादि-
मात्रपरत्वे प्रमाणाभावः ।

न चैवमपि कर्मान्तरसाधारण्येनास्यापि तत्फलकलोपपत्तेर्विश्व-
जिद्वाक्यस्योत्पत्तिपरत्वेनापि चरितार्थत्वात् फलकल्पनाऽनुपपत्तिरिति
वाच्यम् । उक्तवाक्येन कल्पनासाधवानुरोधेन क्लृप्तप्रयोगविधिकाना-
मेव कर्मणां मोक्षफलकत्वावगमेनाक्लृप्तप्रयोगकस्य विश्वजिदादे-
र्यङ्गणे वैरूप्यप्रसङ्गेन विश्वजिद्वाक्येऽपि प्रयोगविधिसिद्ध्यर्थं फल-
कल्पनाया आवश्यकत्वात् । एतेन विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिवाक्या-
त्कर्मणा पिष्टलोक इत्यादिवाक्यादा विविदिषादिमात्रार्थत्वं पिष्ट-
लोकमात्रार्थत्वं वा विश्वजिदादेरपास्तम् । अत एव प्रयोगान्तर-
कल्पनाभियैव प्रयाजादीनां न विविदिषाद्यर्थत्वम् । एतेन धर्म्येण
पापमपनुदतौत्यादि वाक्येन पापचयफलकत्वं विश्वजिदादेरपास्तम् ।
तस्य नित्यस्थले निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वेन विश्वजिति
प्रयोजकत्वकल्पने वैरूप्यापत्तेः ॥४॥३॥५॥६॥७॥

ऋतौ ॥ ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौत्यानि
कर्माणि विधाय, प्रतितिष्ठन्ति इ वा य एतारात्रीरुपयन्तीत्यादि
श्रुतम् । तत्र रात्रिसचादौ पूर्ववत् स्वर्गकल्पने स्वर्गोपस्थितिस्तदा-
श्चकपदोपस्थितिः कामपदान्ततत्कल्पना चेति गौरवापत्तेर्साधवात्
श्रुतप्रतिष्ठादेरेव भाव्यत्वकल्पनम् ।

तत्र त्वयं व्यवस्था । यत्र श्रुतानामेव पदानां लक्षणया फल-
परत्वसम्भवो यथोदाहृते वाक्ये तिप्प्रत्ययस्य स्वडर्थत्वं कल्पयित्वा
भविष्यत्कालवृत्तित्वेन साध्यत्वावगतौ प्रतिष्ठादिस्त्राभाव्यादौचितत्व-

सिद्ध्या भाव्यत्वम् । धातोरेव वा सञ्जतलं परिकल्प्येच्छाविषयत्वावगतौ
स्वर्गादिवदेव साध्यत्वावगतिः । तत्र प्राथमिकफलापेक्षायां श्रुत-
वाक्यस्यैव लक्षणया फलपरत्वे प्रमिते पश्चात् स्तुत्यपेक्षायां अप्राप्ति-
फलसम्बन्धविधेरेव स्तावकत्वम् ।

यत्र श्रुतेष्वर्थवादपदेषु न स्तावकत्वकल्पनां विना फलपरत्व-
मात्रेणोपपत्तिः, यथा यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनमित्यादौ ।
तत्र तेषां स्तावकत्वमेव । फलाकाङ्क्षायां तु उपस्थितपदसमान-
जातीयपदान्तरस्यैव कामपदयुक्तस्य कल्पनेति न सर्वथा स्वर्ग-
प्रयुक्तत्वम् ॥ ४ ॥ ३ ॥ ८ ॥

काम्ये ॥ यत्र श्रुतब्रह्मवर्चसादिफलकेष्वपि शास्त्रस्य महा-
विषयत्वलाभायं स्वर्गफलकत्वकल्पना । ब्रह्मवर्चसादिकन्वायुरादि-
वदानुषङ्गिकम् । तत्र किं वाच्यम् । रात्रिसत्र इति शङ्कास्यन्द-
विषयन्यायेन शिष्यहितार्थं परिहर्तुं सूत्रम् । फलाकाङ्क्षायाः श्रुत-
पदेनैव शान्तेरुद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदप्रसङ्गाच्च न स्वर्गकल्पना ।
महाविषयत्वाभावस्तु विशेषश्रवणे न दोषः । आयुरादौ प्रमाण-
द्वयसत्त्वादानुषङ्गिकत्वेऽपि प्रकृते तदनुपपत्तेश्च ॥ ४ ॥ ३ ॥ ९ ॥

सार्वकाम्यं ॥ एकैकस्मै कामायान्ये यज्ञक्रतव आद्रियन्ते सर्वेभ्यो-
व्योतिष्ठोमः, एकैकस्मै कामायान्ये यज्ञक्रतव आद्रियन्ते सर्वेभ्यो-
दर्शपूर्णमासाविति श्रुताभ्यां वचनाभ्यां संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्व-
फलार्थत्वम् । न तु तत्तत्प्रकरणस्थगुणकामानामपि दर्शादिप्रयोच्य-
त्वात्तदभिप्रायेणानुवादत्वम् । वैयर्थ्यादौपचारिकत्वाङ्गीकारे ताद-
र्थ्यस्य प्रमाणाभावाच्च । अतोऽप्राप्तार्थत्वादेव विधिभावनावाचि-

पदाध्याहारेण सर्वफलार्थत्वेन विनियोगः । न चेवं स्वर्गार्थत्वबोधक-
विधिवैयर्थ्यम् । गोबलौवर्दन्यायेन भिन्नविषयत्वकल्पनयाऽभ्युदयशि-
रस्कृतार्थलोपपत्तेः ।

अत्र चाविशेषत्वात् सर्वफलानि ज्ञेयानि । न तु यान्यर्थवाद-
गतानि अन्यशब्दस्य सदृशवाचित्वाज्ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमाससदृशसोम-
यागान्तरेऽन्तरजन्यफलानि, तन्मात्रपरस्तत्र तत्र यथायोगं सर्वशब्दः ।
अर्थवादस्य सुत्यर्थत्वेनैवोपपत्तौ हारियोजनगतसर्वशब्दन्यायेन
सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । अत एव सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाद्द्वैदिकफल-
मात्रपरत्वमपि नाशङ्क्यम् । वैदिकानामपि पूर्वमनुपस्थितत्वात् ।
कथञ्चिदुपस्थितेऽर्थाङ्गिणोऽप्यविशेषात् । यानि तु शशविषाणप्राप्त्यादौ नि-
केनापि प्रमाणेनाप्रसिद्धानि, तेषां न सर्वशब्देन ग्रहणम् ।

यत्त्वतीन्द्रियार्थापरोक्षज्ञाद्वलक्षणसर्वज्ञ्यादेरपि न सर्वशब्देन
ग्रहणं, तस्य लोकवेदयोः कश्चिदप्युपायान्तरजन्यत्वाददर्शनादित्युक्तं
तन्मसार-तन्मरत्नादौ । तत् प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकृष्टज्ञानं, भुवनज्ञानं सूर्यसंयमादित्यादिपातञ्जले ;

चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ।

मां तत्र मनसा ध्यायन्विश्वं पश्यति चक्षुषा ॥

इत्यादिपुराणेषु च सिद्धिमात्रे योगधारणाविशेषस्य साधनत्वे-
नोक्तत्वादुपेक्षितम् । निरतिशयसर्वज्ञस्याजन्यत्वेऽपि भुवनज्ञानादेः
सम्भवेन ग्रहणोपपत्तेः । न चैवमपि मन्वादीनामपि सर्वज्ञत्वोपपत्तेः
स्मृतीनां वेदमूलत्वानापत्तिः । अष्टकास्वर्गसाधनत्वस्य प्रमाणान्तरेणा-
सिद्धौ योगेनापि द्रष्टुमशक्यत्वात् ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ० ॥

तत्र सर्वे ॥ एकस्मिन् प्रयोगे किं सर्वाणि फलान्युत्पद्यन्ते
उतैकमिति चिन्तायाम् । सर्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन कार्यताव-
च्छेदकत्वात्कारणेन च तदवच्छिन्नोत्पत्तिनिश्चयमात्मर्वाद्युत्पद्यन्ते ।
अस्तु वा तच्छब्दादाविव पुत्रत्वादिनैवोद्देश्यता । सर्वलक्ष्यं तद्विग्रे-
षणत्वादविवक्षितम् । तथाप्येकस्मिन् प्रयोगे कारणसत्त्वात्सकलकार्यो-
त्पत्तौ बाधकाभावः । न ह्येकं कारणं कार्यद्वयं नोत्पादयति ।
एकस्माद्यपि* घटाद्रूपरूपक्रियाद्यनेकोत्पत्तिदर्शनात् ।

एककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नान्तरस्थानुत्पत्ति-
दर्शनात् पुत्राद्यन्तरकोत्पद्यताम् । कार्यतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नस्य
तु पश्चादर्थुगपत् क्रमेण वोत्पत्तौ बाधकाभावः । न च सर्वेषां युगप-
त्कामनाऽभावाद्नुत्पत्तिः । कामनायाः कर्माङ्गत्वे फलं प्रति जनकत्वे
वा प्रमाणाभावेन तदभावेऽप्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । प्रवृत्तिं प्रति
परं फलेच्छायाः कारणत्वादन्यतरफलेच्छामात्रेण प्रवृत्तौ जातायां
कारणसत्त्वेन सर्वकार्योत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकम् । अतएव विध्ववगत-
समीहितसाधनत्वमप्यन्यतरसमीहितत्वबोधनेनोपपन्नम् । न च सर्व-
फलोत्पत्तौ तेषां भोक्तव्यत्वेन मोक्षानुपपत्तिरिति तन्मन्सारोक्तं
युक्तमिति वाच्यम् । ज्ञानेन तदपूर्वाणां नाग्रात् ।

यदा स्वर्गवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्यैव मुख्यफलत्वम् । अन्येषाम्बैकैकस्मै
कामाद्येत्यर्थवादादन्ये क्रतव एकैकस्मै, अथन्तु नैकैकस्मा एव,
किन्तु सर्वभ्योऽपीत्यर्थावगतेरानुषङ्गिकत्वमिति तन्मन्सारोक्तमाश्रीयते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । एकस्माद्यपि,—इति तु भवितुमुचितम् ।

तदा तेषां कामनाऽभावेऽप्यायुरादिवदुत्पत्तौ नैव किञ्चिद्वाधकम् ।
 वस्तुतस्तु सर्ववाक्यस्याभ्युदयग्निरस्क्त्वेनाप्युपपत्तेरर्थवादस्य च साध्यत्व-
 समुच्चायकत्ववन्मुख्यत्वसमुच्चायकत्वस्याप्युपपत्तेरिदं मतमुपेक्षितमिति
 पूर्वोक्तयुक्तैव सर्वोत्पत्तिः । अस्तु वा अकाम्यमानस्यानुत्पत्तिः ।
 तथापि यत्र द्विरात्राणामेव फलानां कामना, तत्र तावतामु-
 त्पत्तिः केन वार्यते । न चायमेव सिद्धान्त इति तन्मसारोक्तं
 युक्तम् । भाष्यादिष्वकथनेनापसिद्धान्तात् ।

अत एव यद्यप्यनुपस्थितत्वाच्च पुत्रत्वादिकमुद्देश्यतावच्छेदकम् ।
 सर्वशब्दस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वाच्च सर्वत्वमपि । अपि तु पूर्ववाक्ये
 कामशब्दोपादानात्तस्यैव सर्वशब्देन सर्वनाम्ना परामर्शात्कामना-
 विषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं चेत्याश्रीयते । तदापि
 यत्र समूहालम्बनात्मिकाऽनेकविषयिणी कामना, तत्र तावता-
 मुत्पत्तिरनिवार्येवेति प्राप्ते ।

उक्तयुक्त्वा प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
 अनुष्ठानोत्तरकालभाविकामनाविषयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिवारणाय प्रवृ-
 त्तिप्रयोजकतया कृताया एवोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशार्थं प्रवृत्ति-
 प्रयोजकेति कामनाविशेषणम् । अतश्चानुष्ठानोपक्रमे या कामना
 तद्विषयत्वावच्छिन्नस्यैकस्यैवोत्पत्तिर्नान्यस्य ।

न च समूहालम्बनस्यै विषयताया व्यासञ्चट्टित्वाद्नेको-
 त्पत्तिप्रसङ्गः । समूहालम्बनज्ञान इव समूहालम्बनेच्छायामपि
 प्रत्येकविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । इतरथा तादृशकारणात् समूहा-
 लम्बनात्मकयोरेव स्मृतियन्नथोरुत्पत्त्यापत्तेः । अत एककार्यताव-

च्छेदकावच्छिन्नस्यैवोत्पत्तिनियमादेकमृदादिभ्यो घटान्तरानुत्पत्ति-
वत्फलान्तरस्याप्यनुत्पत्तिरित्येकप्रयोगे एकमेव फलम् ।

निमित्तस्यै च तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्पापक्षयकामनाया-
स्तत्त्वाभावेन पापक्षयस्योक्तविधकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावेन
युगपन्नित्यकाम्यप्रयोगे पापक्षयेण सह स्वर्गादिफलोत्पत्तावपि न
वर्तिः ।

अत एव स्नातन्वयेण यत्र विविदिषापरमेश्वरप्रौत्याद्यर्थत्वेन
तत्तद्विधिवत्त्वेन यश्चानुष्ठानं, तत्र कारणसत्त्वेन स्वर्गाद्युत्पत्तौ
प्रसक्तायां, त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादि कृत्या फलान्तरदेष-
स्यापि तत्राङ्गत्वेन विधानादितरफलाभावविशिष्टविविदिषादेरेव
वा, अक्रामः सर्वकामोवेत्यादिना फलत्वाभिधानात् न तदुत्पत्तिः ।
सार्वकाम्यवाक्येन पश्चाद्यन्यतरत् स्वर्गवाक्येन स्वर्ग इति तु दृष्टमेव ।
इदमपि तु स्वर्गवाक्यस्य प्रयोजनमित्यपि ध्येयम् । प्रयोजनं, तत्त-
त्कामोक्षेखः ॥४॥२॥१॥

एवं वा—

स्वर्गस्नावदामुष्मिक एव ।

यस्य दुःखेन सम्भिक्षं न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिखाषोपनीतं च तत्सुखं स्त्रःपदास्पदम् ॥

इति वाक्यशेषावगतनिरतिशयप्रौतिरूपस्य तस्यैह जन्मन्य-
सम्भवात् । तत्रार्थवादादौ* देशविशेषभोग्यत्वप्रसिद्धेः । पशु-
पुत्रादीनां त्वेष्टिकामुष्मिकत्वम् । न तु केवलामुष्मिकत्वम् । तत्रापि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्यार्थवादादौ,—इति तु समौघीनं प्रतिभाति ।

भोगप्रतिबन्धकदुरितसत्त्वे तु आमुष्णिकत्वम् । तदभावे त्वैहिकत्व-
मेव । न च कर्मणां शरीरान्तरारम्भदारैव फलसाधनतय्यत्र
किञ्चिन्नियामकमस्ति । येन केवलामुष्णिकत्वं भवेत् । न चैषां
केवलैहिकत्वम् । इह जन्मनि पुत्रपशुराज्यादिषत्त्वे तद्योग्यत्वे
वा जन्मान्तरे तन्मे स्यादिति कामनायादुरपक्त्वत्वात् । अतो-
मुमूर्षुणाऽपि पश्चाद्यर्थं चिन्नाद्यनुष्ठेयमेव । यत्र तु वृश्चादावैहिक्येव
कामना, तत्र केवलैहिकत्वम् । अस्तु वा वृश्चादेरपि तादृशकाम-
नासत्त्वे उभयरूपत्वम् । केवलैहिकत्वं तु पुत्रगतपूतत्वादावाहवनी-
यादौ च द्रष्टव्यम् ॥४॥३॥१२॥

समवाये ॥ अग्निं चित्वा सौचामण्या यजेत, वाजपेयेनेद्वा वृह-
स्पतिसवेन यजेतेत्यग्नि-वाजपेयप्रकरणे श्रुतम् । तत्र प्रकरणान्तर-
न्यायेन प्रसिद्धसौचामणौ-वृहस्पतिसवापेक्षया कर्मान्तरमेव तत्त-
द्धर्मकं अग्नि-वाजपेय-पूर्वकाशकत्वविशिष्टं विधीयते । तस्य
च फलापेक्षायां प्रकरणादिनाऽग्नि-वाजपेयाङ्गत्वमविवादमेवेति
तत्तत्प्रयुक्तत्वं तत्तत्कर्मान्तरस्य । समाप्तेऽपि वृहस्पतिसवाद्यतिरि-
क्ताङ्गविशिष्टवाजपेयादिप्रयोगे तदुत्तराङ्गमिदं फलानुकूलयोग्य-
तायाः परमापूर्वनिष्ठायाजननार्थं न विरुध्यते ।

अथ च पूर्वपक्षोनिर्वीजोगतार्थस्येति नातीव तत्रादरः ।
तत्तदधिकरणादेः प्रयोजनमात्रं तु शिष्यहितार्थं कथ्यत इति
द्रष्टव्यम् । एवं यत्राप्यन्यत्र पूर्वपक्षानुक्तिः, तच्चेदेमेव प्रयोजनम् ॥
॥४॥३॥१३॥

उभयार्थं ॥ दर्शपूर्णमासयोः, संख्याय पौर्णमासीं वैश्वधमनुवर्त्त-

वतीति श्रुतौवैमृधोऽपि प्रकरणादुभयोर्दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । न च वाक्येन पौर्णमासीमाचाङ्गत्वावगमः । वाक्यस्य-पौर्णमासीपदस्य स्वप्प्रत्ययोपात्तकालप्रतियोगिसंस्थापदवाच्यसमाप्तिविशेषणत्वेनाङ्गिपरत्वाभावात् । तच्चेऽपि वा संस्थाप्येतिपदस्य साकाङ्क्षताऽऽपत्तेः । न च फलान्नेच्छायामङ्गार्थमप्युपात्तस्थोपस्थितत्वाद्वाचिप्रतिष्ठावत्तद्वाचकपदान्तरकल्पनया पौर्णमासीमाचाङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रयाजादिवत्प्रकरणेनोभयार्थत्वकृतौ भ्रातृव्याभिभूतिवदेव पदान्तरकल्पनाऽनुपपत्तेः । अतः स्वतन्त्रकालविधानात् पौर्णमास्युत्तरमेव तद्दिने क्रियमाणोऽयमुभयाङ्गमुभयप्रयुक्त इति प्राप्ते ।

प्रयाजेष्वङ्गप्रभ्रातृव्याभिभूतेः कल्पने गौरवात् युक्तं विज्ञानोपस्थितस्यापि कृतप्रकृतूपकारस्यैव फलत्वम् । प्रकृते पौर्णमास्युपकारस्यापि कृतत्वाद्युक्तं स्ववाक्योपस्थिततत्पदकल्पनया वाक्येनैव तन्माचार्थत्वम् । अतश्चात्र पौर्णमासीप्रयोगसमाप्युत्तरकालविशिष्टं कर्मैव पौर्णमास्युद्देशेन विधीयते । न चैवं तस्यापि विद्वत्तिलादतिशयेन य इक्षेति वचनेन वा अमावास्याकालकत्वापत्तिः । अनुग्रह्येन पौर्णमास्यानन्तर्यस्यापि विधेयत्वेन तद्वाधात् । न चैवमप्यनुनिर्वाण्यदेविकाहविवर्त प्रधानमाचोत्तरत्वस्यैवापत्तेः प्रयोगबहिर्भावानापत्तिः । संस्थाप्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, यच्छकृद्यात्तद्दृष्ट्यादिति दक्षिणाभेदाद्यानाच्च, प्रयोगभेदस्य सङ्घर्षे वक्ष्यमाणत्वात् ।

उपयोगस्तु परमापूर्वजननानुकूलायां फलानुकूलाथामेव वा समुदायापूर्वनिष्ठायां योग्यतायां द्रष्टव्यः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे अमावास्यायां तन्त्रमध्ये वैमृधः कार्य इति तन्त्रसारः । तन्न, स्वतन्त्र-

काशक्रमधोराशानात् । अतोऽमावास्याविकारेऽस्वतिदेशः प्रयोजनम् ।
यदा तु पार्वणशोमवदस्यापि विहतावतिदेशोनेष्यते, तदा सङ्ख्ये
उभयोस्त्रैलुः, सिद्धान्ते पौर्णमासस्यैवेति द्रष्टव्यम् ॥४॥३॥१॥४॥

अनुत्पत्तौ ॥ सोमे, प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति,
आग्निमासतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति श्रुतम् । तत्र प्रहरणन्तावद्-
द्वितीयया परिधिसंस्कारकम् । परिधयश्च यद्यपि न शोमयागाङ्गं,
तथापि तदङ्गभूतसवनीयादङ्गत्वेन प्राप्ता एवेति तेषां फलवत्त्वम् ।
अतश्च हारियोजनस्यापि यद्यपि नेदमुत्पत्तिवाक्यं, तथापि तदु-
त्पत्तिवाक्ये फलाश्रवणान्तस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम् । यद्यपि चायं
शोमयागाभ्यास एव, तथाप्येतदभ्यासस्य परिधिग्रहणाङ्गत्वम् । अभ्या-
सान्तराणां स्वर्गाद्यर्थत्वेऽपि उद्गात्रपञ्चेदनिमित्त-पुनःप्रयोगस्यैव न
विद्वध्यते ।

एवं द्वितीयवाक्ये अनूयाजायद्यपि न शोमयागे प्रहृताः,
तथापि तदङ्गसवनीयादङ्गत्वेन सन्धेव फलवन्तः । आग्निमासतश्च-
स्य तु सागवत्प्रकरणात्^(१) क्रत्वङ्गत्वं कल्प्यते, तावदाक्येनैवानूया-
जाङ्गत्वम् । न वा तत्र वैश्वदेवत्पदान्तरकल्पनाऽपि । अङ्गभूतका-
शविशेषणत्वेनैवाङ्गत्वोपपत्तेः । न च वैश्वदेवदस्यानुत्पत्तिवाक्यत्वा-
दुत्पत्तिवाक्ये च फलाकाङ्क्षायां प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वकल्पनेति
मूलोक्तं युक्तम् । उत्पत्तिवाक्ये तदपेक्षायामपीष्टसामान्यस्य भाव्य-

(१) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यावत् प्रकरणात्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

त्वमङ्गीकृत्य वाक्यान्तरेण विनियोगोपपत्तौ दुर्बलप्रमाणेनाङ्गत्वकल्प-
नाऽनुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

हारियोजनस्य तावज्ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्वर्गादिरूपस्य फलस्य
कृत्तत्वात् वेदधन्यायेन पदान्तरकल्पनया प्रहरणाङ्गत्वे प्रमाणमस्ति ।
आग्निमास्यस्य यद्यपि विश्वस्य वाक्येन न कल्पकत्वम्, तथापि
दादशसोचोऽग्निष्टोम इत्याद्यनन्यथाभिद्विष्टोपपद्यप्रकरणवशेनैव
कल्पकत्वसम्भवे वाक्येनाङ्गत्वकल्पनाऽयोगात् ।

वस्तुतस्तु, प्राप्तानूयाजोद्देशेनोर्ध्वत्वस्याग्निमास्यस्य च विधौ
वाक्यभेदापत्तेः परस्परान्वयवादिनां प्राचामपि विशेषणविधि-
कल्पनागौरवापत्तेर्नानेन वाक्येनाग्निमास्यस्यानूयाजाङ्गत्वेन विधा-
नम् । अत एवाग्निमास्यतादूर्ध्वमित्यत्र पदद्वयेन सञ्चयया तत्र-
तियोगिकोर्ध्वकात् एवानूयाजोद्देशेन विधीयते । दर्शपूर्णमा-
साभ्यामिद्वेत्यादौ तु तृतीयान्तखेद्वेत्यत्रैवान्वयात् सञ्चयेति
ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु, न प्रकृतेऽपि सञ्चया, तां चतुर्भिरितिवद्विशिष्ट-
भावनाबोधेऽप्यूर्ध्वत्वमात्रविधिफलतया विधेयानेकत्वाभावात् । प्रयो-
जनं, पूर्वपक्षे सवनीयविकारे सोमयाजानङ्गे हारियोजनाग्निमा-
स्यतोः करणं, सिद्धान्ते नेति ॥ ४ ॥ ३ ॥ १ ५ ॥

उत्पत्ति ॥ सोमप्रकरणे एव, दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वा सोमेन
यजेतेति श्रुतम् । तत्र यद्यपि फलार्थतया सोमयागस्य कृत्तत्वात्
प्रकृते प्रत्यभिज्ञानबलेन न कर्मान्तरत्वशङ्का, तथापि प्रकरणान्-
तरन्यायेन दर्शपूर्णमासधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य फलवत्सोमयागोद्देशेन

विधेयपूर्वकालविशेषणतथा विधानम् । न चात्र वाक्यभेदः ।
परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति प्राप्ते ।

सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ आख्यातासमानाधिकरणत्वेन
व्यवहितपरामर्शकत्वस्य कौस्तुभादौ स्थापितत्वात्कर्मान्तरत्वानुपपत्तेः
स्वप्नप्रयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालत्वस्यैव सोमयागोद्देशेन विधानमिति
कालार्थ एवायं संयोगः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे सोमारम्भात् पूर्व-
स्मिन् पर्वणि दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मान्तरं सद्यस्काष्ठं कृत्वा
द्वाहकाष्ठं दर्शो वा पूर्णमासो वा कार्यः, सिद्धान्ते नेति ॥ ४ ॥ ३ ॥

१६॥

फलसंयोगः ॥ वैश्वानरेष्टिस्रावत् पूतत्वाद्यार्थवादिकफलाचार्या ।
सत्यपि निमित्तसंयोगेनाकरणे प्रत्यवाये भावनाभाव्यत्वेन पापक्ष-
यापेक्षया पूतत्वादेरेव लघुभूतस्थान्वयात् ।

तत्र पुत्रगतपूतत्वादिफलप्रयुक्ता सा, उत कर्तृगतपूतत्वादि-
प्रयुक्तेति चिन्तायाम् । विधानात् कर्तृसमीहितस्यैवाचेपादा-
धानगतात्मनेपदेन चाग्निप्रयोज्यफलस्याधादगामित्वावगतेरिष्टिकर्त्त-
र्यैव फलम् । न च यस्मिन् जाते इत्यादिना धर्मिणाहकप्रमा-
णेन पूतत्वादेः पुत्रगतत्वावसायः । तस्यापि स तेजस्वीति सर्वनाम्ना
निर्वपतिकर्तुरेव समानाधिकरणविभक्तिनिर्दिष्टस्य परामर्शनावि-
रोधित्वादिति प्राप्ते ।

यच्छब्दसमभिव्याहारे सति तच्छब्दस्य तदर्थपरामर्शित्वनिय-
मेन पुत्रगतपूतत्वादेरेव फलत्वावसायास्तस्यापि कर्तृसमीहितत्वेन
विध्यात्मनेपदयोरविरोधात् पुत्रगतपूतत्वादिप्रयुक्तैव सा । अकारणे

प्रत्यवायस्तु कर्त्तृनिष्ठ एव । प्रयोजनं, पुत्रमरणेऽपि जातेष्टिः पितरि फलिसंस्कारास्तु पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥४॥३॥१७॥

एवं वा—

इत्यभिष्टिः पुत्रजननानन्तरमेव कार्या सप्तम्या जननस्य निमित्तत्वावगमेन निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्थोचितत्वात् । न च सप्तम्या जननोत्तरकालविधिरिति तन्मसरोक्तं युक्तम् । पुत्र इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतोभिन्न इतिवन्निमित्तपरैव सप्तमौ । सापेक्षत्वाच्च हविरार्त्तिन्यायेनोभयविवक्षा । यद्यपि पुत्रमात्रं निमित्तं स्यात्तथापि निमित्तानन्तर्यत्वात् नैमित्तिकस्याग्नौ चकालबाधेनाप्यनन्तरमेव करणम् ।

न च स्तन्यपानाभावे पुत्रमरणेन श्रेषिविरोधापत्तिः । जातकर्माङ्गभूतस्य दूतमधुप्राशनपूर्वकस्य वैधप्राथमिकदक्षिणस्तन्यप्राशनस्यौत्तरकालिकत्वेऽपि रागतोयत्किञ्चित्प्राशनस्य सम्भवेन मरणानापत्तेः । न च जननानन्तर्यस्य जातकर्मण्यप्यावश्यकत्वादिनिगमनाविरहः । प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वस्यैव विनिगमकत्वादिति प्राप्ते ।

जातकर्मणोनालच्छेदपूर्वभावविधानात्, अस्मिन्ननालस्य च प्राशननिषेधादिष्टेर्जननानन्तरमेव करणे मरणापत्तेः श्रेषिविरोधापत्त्योत्कर्ष एव । तस्य निमित्तश्रुत्यनुरोधेन स्मार्त्तनिषेधस्यानाहिताग्निपरत्वम्^(१) । भूतनिमित्तस्थले निमित्तस्य नैमित्तिकानुष्ठाप-

(१) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ततश्च निमित्तश्रुत्यनुरोधेन स्मार्त्तनिषेधस्य नानाहिताग्निपरत्वम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

नमात्रे विधेस्तात्पर्येणानन्तरानुष्ठानस्यासति बाधके उत्सर्गसिद्धत्वेन
निमित्तश्रुत्यनुरोधान्निषेधसङ्कोचानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु, निमित्तत्वमनन्तरावश्यानुष्ठापकत्वमेव । अन्यथा
भेदनहोमादेरपि पदार्थगतकृत्प्रक्रमबाधानुरोधेनान्ते करणापत्तेः ।
जातकरणनामकरणादौ मलमासादावनुष्ठानानुपपत्तेश्च । अतो-
निमित्तश्रुतिविरोधेऽपि जातकर्मणोऽपि निमित्तानन्तर्यश्रवणादव-
श्यमन्यतरस्य तद्बाधे निषेधस्यापि सङ्कोचापत्त्या जातेष्टावेव तद्बाधः ।
वरं हि स्नानार्त्तानामप्यनेकेषां बाधे श्रौतस्याप्येकस्य बाधः । प्रमेय-
बलाबलस्य बलवत्त्वात् । अतोयच्चैवैतादृशबलवद्बाधकं कालवि-
धिर्वाऽगत्या तच्चैवानन्तर्याघटितमेव निमित्तत्वं लक्षण्याऽऽश्रीयते ।
अतश्च तच्चातिदेशप्राप्तानां सामान्यविहितानां वा श्रौचकालादीनां
बाधे प्रमाणाभावादाश्रौचापगमे मलमासादिरहिते शूद्धे पर्वणि
जातेष्टिः कार्या ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ८ ॥

प्रधानेन ॥ बृहस्पतिसत्रोवाजपेयोत्तरं शरद्येव कार्यः । यद्यपि
हि क्वाप्रत्ययेन नानन्तर्यमभिधीयते, पूर्वकालमात्रे स्मरणात् ।
तथाप्यौपदेशिकशरत्कालस्य साङ्गप्रधाने विहितत्वेनाङ्गिः प्रयाजा-
दिष्वग्नेरिवातिदेशिकस्य वसन्तादिकालस्य बाधोपपत्तिः । एवं
सौचामस्यपि चयनाङ्गत्वात्तदुत्तरकालमेव कार्या । न तु पर्वणि
यागप्रयोगोत्तरकालीने । तदानौ चयननियमादृष्टस्य नष्टत्वे
सौचामस्या अनुपयोगात् । न हि स क्रत्वङ्गं, धातुसम्बन्धाधिका-
रविहितेन क्वाप्रत्ययेन चयनमाचाङ्गत्वप्रतीतेरिति प्राप्ते ।

शरत्कालस्य वाजपेयप्रयोगविशेषणत्वेन विधेयत्वादाजपेयेने-

इति तृतीयथा च दृश्यतिश्वस्य तद्विर्भावावगतेस्तत्र श्र-
 दिध्यभावात्काष्ठापेक्षायां नामातिदेशप्राप्तवसन्तादिकासबाधे प्रमा-
 णाभावः । एवं शौचामश्यामपि पर्वबाधे । अग्निं चित्त्वश्वनेन हि
 चयनेन क्रत्वपूर्वसाधनीभूताग्निं संस्रज्येत्यर्थावगतेस्त्यंश्चयनभाव-
 नोत्तरकासत्वसिद्धिः । न चानुपयोगः । चयनप्रयोज्यक्रत्वपूर्वं एवो-
 पयोगेऽपि चयनाङ्गत्वोपपत्तेः । न त्वेतावता क्रत्वङ्गत्वमिति तन्महा-
 रोक्तं मन्तव्यम् । प्रमाणाभावात् । क्रत्वङ्गं वा चित्यङ्गत्वेनोपपद्यत-
 इति सङ्घर्षसूत्रं क्रत्वपूर्वापयोगाभिप्रायं व्याख्येयम् । अत एतेऽपि
 कासप्रयोजकाः ॥ ४ ३ ॥ १ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदौपिकायां

चतुर्थस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—

प्रकरण ॥ राजसूयप्रकरणे, इष्टिपशुसोमयागा अथागाश्च होमविदेवनादयः सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि श्रुतेन न स्माराज्येन फलेन सम्बन्धन्ते । भावार्थाधिकरणन्यायेन यजेरेव फलभावनाकरणत्वादयागानान्तदङ्गलोपपत्तेः । राजसूयपदस्य यजिसामानाधिकरण्येन तन्मात्रनामत्वाच्च । न च राजा सोमः सूयतेऽभिषूयते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य सोमयागमात्रवाचित्वात्तेषामेव फलसम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । राज्ञा चक्षियेण सूयते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वेष्वप्यनुपपन्नत्वेन^(१) यजिसङ्कोचे प्रमाणाभावात् । अत एव राजा चक्षियः सुनोति स्नाति यचेति व्युत्पत्त्याऽभिषेचनीय एव तन्माहेन्द्रस्तोत्रकालाभिषेकवत्त्वसम्बन्धेन राजसूयपदप्रसिद्धेस्तस्यैव फलसम्बन्ध इत्यपास्तम् । उक्तव्युत्पत्त्या सर्वपरत्वसम्भवे यजिसङ्कोचे प्रमाणाभावात् । अतः सर्वे यागा एव फलप्रयुक्ता इति विदेवनादीनाम्नत्तद्विकृतावतिदेशः ॥ ४ ॥ ४ ॥ १ ॥

मध्यस्थं ॥ विदेवनादीनामङ्गत्वे सिद्धे सन्निधानादवान्तरप्रक-

---

(१) असमीचीनोयं पठः . सर्वेष्वप्यनुपपन्नत्वेन,—इति तु समीचीनः प्रतिभाति ।

रणाद्वाऽभिषेचनीयमाचाङ्गत्वस्य द्वितीये एव निराकृतत्वात्सर्वराज-
सूयाङ्गत्वस्यैव महाप्रकरणादवगतेः सर्वप्रयुक्तत्वम् । तार्क्षीयाधिक-
रणप्रयोजनकथनार्थञ्चेदमधिकरणम् ॥ ४॥४॥२॥

प्रकरणविभागे ॥ राजसूये एव, सौम्यश्च सर्वभृदंक्षिणेति विधाय,
पुरस्तादुपसर्दा सौम्येन प्रचरतीति श्रुतम् । तत्रापि सत्यप्युपसर्दा
राजसूयान्तर्गतदग्रपेयाख्यसोमयागाङ्गतया फलवत्त्वे षष्ठाः पुरस्ता-
च्छब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गेन षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति सूचानुसारात् दिग्योगनि-
मित्तायास्तादर्थ्यपरत्वाभावात्सौम्यस्यैतदर्थत्वानुपपत्तेर्वैभृधवत्पदान्तर-
कल्पनया तदर्थत्वस्य चानुत्पत्तिवाक्यतयाऽनुपपत्तेरुत्पत्तिवाक्ये च
फलापेक्षायां सामान्यविधिनाऽपि कृतेन स्माराण्यफलार्थत्वस्यैवावसा-
यात्कालार्थ एव संयोगः ।

वस्तुतस्तु, उत्पत्तिवाक्येऽपि प्रवर्ग्यन्यायेन तन्निष्ठफलवत्त्वज्ञानस्य
स्माराण्यवाक्याधीनत्वात्तदर्थत्वमेव युक्तम् । अतः सौम्यः फलप्रयुक्त-
एव पाठक्रमात् स्वपूर्वपठितकर्मानन्तरं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्नोति देश-
प्राप्तोपसत्पूर्वं विधीयते । ततश्च न तद्विज्ञतौ कर्त्तव्यः । पूर्ववच्चा-
स्यापि तद्विज्ञतौ कर्त्तव्यता प्राप्ताऽपोद्यत इति सङ्गतिः । तेन
सङ्गत्यभावाद्दिदमधिकरणं विदेवनाधिकरणात् पूर्वं द्रष्टव्यमिति
तन्त्रमारोक्तिः पशस्ता । आचार्योक्तत्वादिति हेतुक्तिस्त्वनुपलब्धि-
बाधितैव ॥ ४॥४॥३॥

फलवदा ॥ वैश्वदेवीं साङ्गहणीं निर्वपेद्यामकाम इति
प्रकृत्यामनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुहीर्जुहोतीति श्रुतम् ।
तचामनहोमानां सायहणेष्ठयङ्गत्वम् । तस्याद्विहित्वेन प्रकरणा-

भावेऽपि सन्निधानादेव तदङ्गत्वोपपत्तेः । यत्रयाजानां पुरस्ता-
ज्जुहुयाद्दहिरात्मनः सजातानां दध्याद्यदनुयाजानामुपरिष्टाज्जुहुयात्
स्वर्गलोकमपक्रामेमध्ये जुहोतीति प्रकृतान्मध्यवर्त्तित्वश्रवणादपि
तदुपपत्तेश्च ।

वस्तुतस्त्वकाङ्क्षाऽनुवृत्तौ प्रमाणाभावाच्चेदं प्रकरणमिति ध्येयम् ।
एवं प्रयोजनवत्त्वोपपत्तौ न यामकामपदानुषङ्गेण स्वतन्त्रफलार्थत्व-
कल्पना । प्रमाणाभावात् । इष्यङ्गपरिधिपरिधानाङ्गभूतवैशेषिक-
मन्त्रैर्यवायाश्च । अतः सांघहस्तीप्रयुक्ता एव ते । न तु सौम्यवत्फ-
लप्रयुक्ताः । अतः सर्वदेव प्रयाजानुयाजमध्येकर्त्तव्यान तु यामान्त-
रकामनायामेव ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

दधिघहः ॥ सोमे, यां वै काश्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवता-
मन्तरितंस्तस्या आहृष्यते प्राजापत्यं* दधिघहं गृह्णातीति दधि-
घहो नैमित्तिक एव । यद्यपि चायं यच्छब्दो न निमित्तत्वप्रतिपा-
दकः, देवतापदसमभिव्याहृतस्य तस्यान्तराद्यनिष्ठनिमित्तत्वाप्रतिपा-
दकत्वात् । देवतायाश्चान्तराद्यान्वितायानित्यायाः स्वरूपेण निमि-
त्तत्वायोगाच्च । तथापि देवतान्तराद्यनिमित्तदोषपरिहारफलत्वाव-
गमान्तस्य च कादाचित्कत्वाच्चैमित्तिकत्वम् । अर्थवादान्वयार्थं
यदा तदा पदाध्याहारस्यावश्यकत्वाद्वा नैमित्तिकत्वम् । ज्येष्ठोह
वा एष गृह्णाणां यद्दधिघह इति तु वैशुष्यपरिहारार्थत्वेनापि
श्रेष्ठत्वादुपपन्नमिति प्राप्ते ।

* तस्या आहृष्येत यत्राजापत्यं,—इति भाष्यदृष्टः पाठः।

न तावदार्यवादिकं फलं, पर्णमयीन्यायविरोधात् । अर्थवा-
दान्वयस्तु, यत्र देवताभावे प्रधानस्यैव लोपापत्तेस्तन्निमित्तकमपि
वैगुण्यं परिद्वियते, तत्रैतराङ्गवैगुण्यपरिहारे प्रधानसाहुष्ये वा
का सम्भावनेत्येवं नानुपपन्नः । न चान्तरायजनितवैगुण्यध्वंसस्य
कृपत्वेन तं प्रत्येवार्यवादिकफलजनकत्वस्य कल्पनयोपपत्तौ द्वारीभृता-
दृष्टान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । ज्येष्ठत्वसंस्तवस्याञ्जस्यानुप-
पत्तेः । पञ्चदशेऽप्यन्यतरार्थवादस्यानाञ्जस्यावश्यकत्वे प्रकरणपाठस्य
पाक्षिकत्वपरिहारार्थं अन्तरायार्थवादस्य तदौचित्याच्च । लाघवस्य
प्रमाणानुपाहकत्वेन प्रमाणविरोधेऽकिञ्चिच्छिक्करत्वात् । अतो देव-
तान्तरायनिमित्तवैगुण्यपरिहारस्य दधिघण्डेण कर्तृमशक्यत्वान्नि-
त्यमेवाङ्गं दधिघण्डः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैश्वानरः* ॥ अग्नौ, यो वै संवत्सरमुख्यमभ्यत्वाऽग्निश्चिनुते यथा
सामि गर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्त्तिमाच्छेद्वैश्वानरं दादग्रकपाशं
पुरस्ताभिर्वपेदिति श्रुतो यागस्त्रास्रस्यादिना वत्सरपर्यन्तमुख्य-
धारणासम्भवे प्रायश्चित्तरूपः नैमित्तिक एव । कर्त्तृममानाधिकर-
णेन यच्छब्देन क्रियाकर्त्तृत्वस्योद्देश्यत्वावगमाभिनिमित्तत्वप्रतीतेः । अतो-
भेदनहोमादिवदयं सम्बन्धितक्रतुनिमित्तोभयप्रयुक्तः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ६ ॥

षट्चितिः ॥ योऽग्निश्चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो-
भवनयथ षष्ठीश्चितिश्चिनुत इति श्रुता षष्ठी चितिरपि उपक्र-
मस्यकर्त्तृममानाधिकरण-यच्छब्दबलेनाप्रतिष्ठायानिमित्तत्वावगतेर्नै-

* वैश्वानरो,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्श पुस्तकेषु । वैश्वानरश्च नित्यः
स्याग्निर्नैः समानसंस्तवत्वादिति हि सूत्रम् ।

मित्तिक्येव । यत्तूपसंहारे षष्ठीमिति षष्ठ्यां पूरणार्थकः प्रत्ययः,
सोऽभिधानापेक्षो न त्वनुष्ठानापेक्षः । पञ्च चितयः पूर्वमभिहिता
इदानीमियं षष्ठ्यभिधीयत इति । तस्मादग्निचयनोत्तरमप्रतिष्ठायां
निमित्ते एकैव चितिरियमदृष्टार्था, चयनाङ्गतया प्रयोगभेदेन
प्रतिष्ठाफलार्थतया वा विधीयते ॥४॥४॥७॥

पितृयज्ञः ॥ अनारभ्य श्रुतममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्तीति । तत्रायं पिण्डपितृयज्ञः दर्शश्चाङ्गम् । अमावास्यापदेन
कर्मवाचिना तत्र जयां जुहुयादितिवद्वाक्याद्दर्शाङ्गत्वप्रतीतेः ।
यद्यपि चायं कालेऽपि मुख्यस्तथापि फलकल्पनाभिया अत्र कर्म-
परत्वमेव युक्तम् । यद्यपि काले एव मुख्यः कर्मणि तद्योगाच्चि-
रूढलक्षणा, प्रकृते च कालपर एव अपराह्णसामानाधिकरण्यात् ।
तथापि तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः करोतीति वाक्ये दर्शष्टिपूर्वेषुः-
कालश्रवणाद्वैमृधन्यायेन दर्शष्टेरुपस्थितत्वात्तदङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

अमावास्याशब्दस्य कर्मपरत्वं भवतेव निराकृतम् । लक्षणा तु
प्रमाणाभावात्कालसामानाधिकरण्यविरोधाच्च दूरापास्तैव । पूर्वेषु-
र्वाक्यमपीष्टेरनुपस्थितत्वाच्च तत्प्रतियोगिकं कालं विधत्ते । अपि तु
तिथिद्वैधे पूर्वेषुः कालम्,

यथा ऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

इति स्मृतिप्राप्तमनूद्य देवतामात्रम् । केचित्तु द्वैधे चन्द्रदर्शनात्
पूर्वेषुरिति व्याख्याय खण्डपर्वणि परेषुः पितृयज्ञमनुतिष्ठन्ति ।

सर्वथा न दर्शाङ्गं पितृयज्ञः । एवञ्च पौर्णमासीमेव यजेत
भाट्टव्यवासांमामावास्यां हत्वा भाट्टव्यममावास्याया यजेत पिण्ड-

पितृयज्ञेनैवामावास्यायां प्रीणातीति दर्शंश्चभावेऽपि पिण्डपितृ-
यज्ञदर्शनं सङ्गच्छते । एतद्वलेनैव पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय
यजमानो देवेभ्यः प्रतनुत इत्यादि पिण्डपितृयज्ञार्थवादे यज्ञोप-
स्थितावपि न क्षतिः । यत्तु,

न दर्शनं विना आहुमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ।

इति मनुवचनम् । तच्छ्राद्धं कृष्णपत्रश्राद्धं दर्शनामावास्या
विनाऽऽहिताग्नेर्न भवति अनाहिताग्नेरिव तिथ्यन्तरेष्विति व्याख्येयम् ।
न तु दर्शंष्टिं विना श्राद्धं पितृयज्ञो न भवतीत्येवं व्याख्येयम् । दर्शपदे
लक्षणायां प्रमाणाभावात् । तेनायं स्वर्गार्थं इति मूळानुयायिनः ।

वस्तुतस्त्वकरणे सप्तहोदहोमरूपप्रायश्चित्तस्यापस्तम्बादिभिः
स्मरणात् ज्योतिष्टोमादिकृतुभिस्तुल्यत्वश्रवणाच्च नित्य एवायम् ।
प्रयोजनं, दर्शाभावेऽपि करणम्, तद्विकारेषु च नातिदेशः ।

यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने कृतेऽपिमावास्यायां
दर्शंश्चभावात् पूर्वपक्षे अकरणमित्युक्तम् । तद्वादशरात्रिषु पवमान-
नेष्टिपक्षे आधानोत्तरदिने पौर्णमासकास्त्राभावे च बोध्यम् । यदा
तु तदुत्तरदिने कालसत्त्वं पौर्णमासस्य, तदाऽऽधान एव सेष्टि
साम्बारभण्णीयं पौर्णमासाम्वाधानं कृत्वा शोभूते पौर्णमासेनेद्वाऽपि-
मदर्शंश्चङ्गतयैव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठाने न कश्चिद्विरोधः ॥४॥४॥८॥

पशुङ्गम् ॥ सवनीयसन्निधावाश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्कम्य*

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निष्कम्य,—इति तु भवितुमुचितम् । भाष्ये तु
आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिदशता यूपं परिवीयाग्नेयं सवणीयं पशुमुपा-
करोति,—इति पठितम् ।

यूपं परिब्ययतीति श्रुतेन वचनेन पशुस्यार्थसाधारणयूपपरिव्याणा-
पेक्षया यूपपरिव्याणान्तरं सवनौयाङ्गतया प्रकरणान्तरन्यायेन
दार्ढ्यप्रयोजनकं^(१) विधीयते । आश्विनोत्तरकाक्षता उपनिष्क्रमणस्य
पाठादर्थाच्च प्राप्तमनूद्यत इत्युक्तमेव । अतश्चाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा
चिह्नता यूपं परिवीद्याग्नेयं पशुमुपाकरोतीति उत्पत्तिवाक्ये पुनः
श्रुतं परिव्याणं न यूपसंस्कारार्थम् । वैद्यर्थ्यापत्तेः । किन्तु यूपमिति
द्वितीया सप्तम्यर्थे । परिवीयेत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां पशुमित्यस्यानु-
षङ्गः । तथा च चिह्नत्करणक-यूपाधिकरणक-पशुसंस्कारक-परि-
व्याणोत्तरकाक्षविशिष्टयागविधानात्पञ्चमेव परिव्याणं पञ्चमप-
क्रमणार्थमिति प्राप्ते ।

द्वितीयया परिव्याणस्य दृष्टविधयेव यूपार्थत्वे सम्भवति लक्ष-
णाऽनुषङ्गतयोः प्रमाणाभावः । न च वैद्यर्थ्यम् । रश्नाधर्माणां
दर्भमयीत्वादीनां एतत्परिव्याणसाधारण्यसिद्धार्थमनुवादत्वस्य द्वितीये
साधितत्वात् । अन्यथा रश्नाधर्माणामौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठीयमानयू-
पपरिव्याणाङ्गत्वस्यैवानुष्ठानसादेश्यादापत्तौ अप्राकृतकार्यतत्परिव्या-
णार्थत्वासिद्धेः । सति तस्मिन् चिह्नत्करणकयूपपरिव्याणानुवादव-
लेनैव प्रकृतयागीययूपव्यक्तिसम्बन्धिपरिव्याणमात्रस्यैवोद्देश्यताऽवगमा-
त्साधारण्यसिद्धिः । अस्तु वा निर्वपतिवदेव प्रकृतिलिङ्गसादृश्येन
प्राकृतपरिव्याणातिदेशसिद्धार्थमस्मिन् यूपपरिव्याणे चिह्नत्वानुवादः ।
सर्वथा न परिव्याणं पशुसंस्कारार्थम् । प्रयोजनं, यूपे द्वैरश्वन्यसत्त्वेऽपि

(१) यूपस्य दृष्टतासम्पादकमित्यर्थः ।

पश्चादपि द्वैरग्र्यं पूर्वपक्षे प्रकृतौ विकृतौ च, सिद्धान्ते तु वेति ॥

४॥४॥२॥

स्वरस्य ॥ यूपस्य स्वररुतोतीति षष्ठ्या स्वरौर्धूपार्थत्वावगमात् स्वरस्य पशुमनन्तीत्यञ्जनं प्रतिपत्तिर्यत्किञ्चित् सोमस्त्रिं तेनावभृथं चन्तीति वदिति प्राप्ते । स्वरौर्धूपार्थत्वेऽदृष्टार्थत्वापत्तेः षष्ठास्याव-
यवत्वेनाप्युपपत्तेः स्वरुणेति तृतीयादिवस्त्रात्पञ्चनार्थत्वमेव । सोम-
स्त्रिं तु अवभृथपदे गौणत्वाद्यनेकदोषभिया तदङ्गीकरणमित्युक्त-
मेव । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे एकयूपके पशुगणे एकस्यैव पशोः समञ्जनं,
सिद्धान्ते सर्वेषामिति । पार्थसारथिंते तु प्रयाजशेषाभिधारणन्या-
येनाधारनियमस्य पशुसंस्कारार्थत्वोपपत्तेः पूर्वपक्षेऽपि सर्वेषामञ्ज-
नप्रसङ्गात् प्रयोजनानुपपत्तिरिति । भाव्यविरोधोऽपि ॥४॥४॥१०॥

दर्शपूर्णमासयोः ॥ प्रयाजादिसर्वथागसाधारण्येन दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामोयजेतेत्यनेन वचनेन राजसूयवद्यजिना न समन्वः, किं
त्याग्रेधादीनां षष्ठानेव । दर्शपूर्णमासनाम्ना अग्रेथादिषड्यागेष्वेव
प्रसिद्धार्यत्वेन यजेरवच्छेदात् । तथा च* दर्शपूर्णमासनाम्नः प्रसि-
द्धार्यकत्वं, तथोपपादितं पौर्णमास्यधिकरणे । तदधिकरणप्रयोज-
नकथनार्थत्विदमधिकरणं प्रयुक्तिसिद्ध्यर्थं न विरुध्यते । राज-
सूयनाम्नस्य यथा प्रकृतसर्वथागपरत्वं, तथा तधिकरणे स्पष्टमेव ।
अतश्च प्रयाजादीनामङ्गत्वादिकृतावतिदेशः ॥४॥४॥११॥

व्योतिष्टोमे ॥ व्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यनेन स्वर्गफलस-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यथा च,—इति तु भवितुमुचितम् ।

मन्थो न सोमयागस्यैव । अपि तु प्रायणीयादीनां सर्वेषामेव ।
यागत्वाविशेषेण सर्वेषामेव यजिना फल्लोद्देशेनोपादानात् । सर्वेषां
ज्योतिष्टोमनामकत्वाविशेषाच्च ।

न च सूत्राक्यविहितस्यैव ज्योतिष्टोमसंज्ञकस्य फल्लोद्देशेन विधा-
नादितरेषान्तदङ्गत्वमिति वाच्यम् । अग्नौषोमीयाद्यपेक्षया कर्मा-
न्तरे प्रमाणाभावात् । अत एवैतद्वाक्यविहितकर्मणोऽप्रसिद्धत्वाद्-
अग्नौषोमीयाद्यनुवादेन च सोमविधानायोगात् सोमवाक्येऽपि सोम-
विशिष्टयागस्यैव विधानम् ।

न च विशिष्टविधिगौरवमिथा साधवसहकृतवाक्यान्तरोपात्त-
गुणादेव ज्योतिष्टोमवाक्येन कर्मविध्यङ्गीकारः । तथात्वेऽपि नित्य-
वाक्येऽपि कर्मान्तरस्य विनिगमनाविरहेणापत्तौ सोमवाक्ये एवोत्प-
त्त्यन्वयिगुणेन विशिष्टविध्यङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतश्च प्रकृतत्वा-
विशेषाद्वाजसुयवत्सर्वेषां फल्लसम्बन्धः ।

न च तानि वाएतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति
वाक्यशेषात्सोमयागस्यैव ज्योतीरूपत्रिवृदादिस्तोमसम्बन्धेन ज्योति-
ष्टोमनाम्नस्तत्रैव प्रसिद्धार्थकत्वाद्दर्शपूर्णमासपदवद्यव्यवच्छेदकत्वोपप-
त्तेस्तस्यैव फल्लसम्बन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । एतदर्थवादत्वेन
गौणतयाऽप्युपपत्तौ अर्थान्तरवाचिनो ज्योतिःशब्दस्य स्तोमवाचि-
त्वाभावात् । ज्योतीरूपस्तोमाङ्गत्वस्य च फल्लसम्बन्धोत्तरकास्तीन-
त्वेनाविशेषात् ।

न च यद् वा गृहीत्वा चमसं वोच्चीथ स्तोत्रमुपाकरोतीत्यनेन
वचनेन स्तोत्रोपकरणस्य सोमयागाङ्गभूतग्रहणाद्यङ्गत्वावगमात् स्तोमा-

नामपि स्वसाध्यस्तोत्रोपाकरणद्वारा सोमयागसम्बन्धावगतेर्विशेष-
कलोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाकरणस्य दृष्टविधया स्तोत्रोपका-
रकत्वेन द्वितीयया च स्तोत्राङ्गत्वावगमेनास्य कालार्थत्वात् ।

न च काण्डद्वारैव सम्बन्धेन विशेषकत्वम् । काण्डस्य फलसम्बन्धो-
त्तरापेक्षत्वात् तस्य च स्तोत्रगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वान्तस्थापि च
यागगतफलवत्त्वबोधकवाक्याधीनत्वेन तत्प्रवृत्तेः पूर्वमेतद्वाक्यप्रवृत्त्य-
भावेनेतत्सम्बन्धानवगतेर्नास्तीति विशेषकत्वाभावात् । यद्यपि च पदा-
र्थानां प्राप्तत्वेनास्य वाक्यस्य क्रमविधायकत्वं स्यात् । तथापि वेदं
कृत्वा वेदिं करोतीतिवच्छ्रौतक्रमविधायकत्वान्तस्य च प्रातिस्नि-
कविधिविधेयत्वेनेतरक्रमवत्प्रयोगविधिविधेयत्वाभावेऽपि क्रमस्यानु-
ष्ठानावगमोत्तरापेक्षत्वान्तस्य च फलवत्त्वज्ञानोत्तरकालीनत्वेनोक्त-
विधया न विशेषकत्वमिति प्राप्ते ।

क्रमादेरुत्तरकाण्डमाकाङ्क्षायामपि निराकाङ्क्षत्वज्ञानाभावमापेक्ष
वाक्यस्य पूर्वप्रवृत्त्युपपत्तेश्च न च काण्डस्य क्रमस्य वा विधेयत्वेन
विग्रित्य तद्दृष्टिसम्बन्धस्य सोमयागेऽवगमात्प्रायः प्रसिद्धार्थकत्वेन
तस्यैव फलसम्बन्धावगमेन प्राधान्यम्, अन्येषां च तदङ्गत्वमिति
तद्विद्यतावतिदेशः । तदेवं प्रयोष्यवर्गो निरूपितः ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

श्रुति ॥ तदेवमङ्गप्रधानसाधारणेन प्रयोख्यवर्गोऽवगतेऽधुना-
प्रयोगाश्रितः क्रमो निरूप्यते । एकादशे ह्यङ्गानां प्रधानानाञ्चैकेनैव
प्रयोगविधिना विधानमिति वक्ष्यते । अतश्चैकविधिविधयत्वेन सर्व-
साहित्यस्य विवक्षितत्वादेकेन कर्त्ता युगपत्सर्वकरणाशक्तेरवश्यम्भाविनि
कस्मिंश्चिक्लमे नियामकानि श्रुत्यर्थपठनस्थानसुख्यप्रवृत्त्याख्यानि
प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र क्रमो नामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्यम् । तस्यैकप्रति-
योगिकमेकवृत्तिः । यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरण-
प्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्तिः । अत्र दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यापि
सोमांगत्वात्तद्वावृत्त्यर्थमव्यवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमास-
पूर्वकाश्रुताकलमात्रं क्त्वाऽर्थः न त्वव्यवहितांगोऽपि ।

न च सोमविधेस्तदपेक्षा । येनाव्यधान एव तत्पर्यव्यवस्येत ।
सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्ष-
त्वात् । अतस्तत्रोत्तरकाश्रुत्वमेव विधेयं न क्रमः । क्रमस्य सर्वशो-
त्तरपदार्थाङ्गम् । तस्यैव, काहं कर्त्तव्य इत्यपेक्षणात् । न तु पूर्व-
पदार्थाङ्गम् । मदुत्तरं कः पदार्थः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायाः कश्चिदप्य-

दर्शनात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणं, दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकाञ्चतया । एतेनोभयपौर्वापर्यरूपक्रमः पदार्थद्वयाङ्गमिति वेषाच्चिदुक्तमपास्तम् । प्रमाणाभावात् । अस्तु वा प्रथममक्ष इत्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेव क्रमपदार्थः ।

तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरूपविततिरेव क्रम इति तु मूलोक्तः पञ्चोऽग्राब्दत्वादिद्वौ कश्चिदेकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायस्यासम्भवाद्वात्क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्यानापत्तेरुपेक्षितः ।

अस्य च क्रमस्य प्रथोव्यनिष्ठत्वात् तन्निरूपणोत्तरमारम्भः । तन्नियमे च षट् प्रमाणाणि श्रुत्यादीनि । तेषां लक्षणानि तत्तन्निरूपणावसरे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः प्रातिस्निकविधिनाविधेयते, आर्थादिक्रमास्तु प्रयोगविधिर्नैवेति मूलानुयायिनः । वस्तुतस्तु श्रौतक्रमस्यैव ज्ञादिनाऽवगतेरुत्पन्नस्य वाक्येन विनियोगः । क्रमान्तरे स्वर्गादिनोत्पन्नस्य प्रकरणादिकल्पितश्रुत्या विनियोगः । प्रयोगस्तु सर्वत्रैवाङ्गान्तरवत्प्रयोगविधिर्नैव । इदञ्च तत्र तत्र स्पष्टीकरिष्यते । युज्यतेऽपि क्रमस्यापि द्रव्यगुणादिवत्पदार्थविशेषणत्वेन विधानम् ।

तदिह श्रुतिर्नाम वृत्त्या क्रमबोधकः कृत्तः शब्दः । स चाथशब्दादिः । तथाथशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वं शब्दैव । ज्ञापयथादीनास्तु पूर्वकाञ्चवाचिनामपेक्षाऽसुरोधात् क्रमपरत्वं लक्षणया । अर्थादिषु कस्यशब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात् कृत्तेति विशेषणम् । तत्र वषट्कर्तुः प्रथमञ्च इत्यादौ क्रमविशिष्टभङ्गविधानात् प्रथमपदोक्तक्रमस्य वाक्या-

इषाङ्गत्वम् । वेदं कृत्वेत्यादौ तु वेदिकरणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात्
तदनुवादेन क्त्वाप्रत्ययोक्तकममात्रविधानाद्वाक्यादेव तदङ्गत्वम् ।

यच्च तु पाठादिप्रमाणेन सम्भवप्राप्तिकता, धात्वर्थस्य सम्भवत्-
प्राप्तिकोऽपि भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रयोजनार्थं विधीयते । तच्च
क्रमबोधिका श्रुतिरप्यनुवाद एव । न तु क्रमे प्रमाणम् । विशिष्ट-
विधिरौरवापत्तेः । यथैन्द्रवायवायान् ऋषीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं
प्रजाः कश्येरन् । इदयस्यागे वसति अथ जिह्वाधा अथ चक्षु-
इत्यादौ । अथ हि ग्रहणावदानादेरेव फलार्थं इदधादिमाचङ्-
विद्वसिश्चार्थस्य विधिरिति वक्ष्यते ।

यच्च तु धात्वर्थस्य कृत्प्रमाणेन प्राप्यभावेऽपि कथञ्चित्
सम्भवप्राप्तिकस्य पुनर्विधाने न किञ्चिन्नयोजनं विधेयान्तरञ्च नान्य-
त्किञ्चित्, तच्च क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते । यथा यथात्मके द्वाद-
शाहेऽध्वर्युर्ऋषितिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गतारं
ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रश्नाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति
ब्राह्मणाच्छंभिनं ब्रह्मणः प्रसोतारमुद्गातुर्मैचावरुषं होतुः ततस्तं
मेष्टा दीक्षयित्वा द्वतीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तार-
मुद्गातुरश्वावाकं होतुस्ततस्तमुभेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति
पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्पाविस्रुतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो-
दीक्षयति ब्रह्मचारौ वाऽऽचार्यप्रेषित इति श्रुते वाक्ये । अथ हि
न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत्संस्कारकत्वेन वा विधिरितिदेशप्राप्त-
त्वात् । प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्था दीक्षाऽतिदेशेनैव संचे प्राप्यते ।
यचे च ये यजमानास्त ऋत्विज इति वचनेन ऋत्विजार्थादेशेन

व्यजमानविधानाङ्गत्वादीनां व्यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः ।

न च ऋत्विक्कार्यं व्यजमानविधानादेव वरणादिगिरुत्था ब्रह्माद्यप्राप्तिः । तद्विधानेन वरणादिगिरुत्थावपि ऋत्विक्कगिरुत्था प्रमाणाभावेनाश्ववसायमात्रेणैव ब्रह्मत्वादेरुपपादितत्वात् । न च प्राप्स्यमानाया अपि दीक्षाया अपूर्वत्वाद्यर्थं पुनः श्रवणम् । ब्रह्मादि-प्राप्स्यर्थमतिदेशस्यावश्यकतया निवारयितुमशक्यत्वात् । न च दीक्षायामध्वर्युविधिः । अतिदेशादेव सिद्धेः । न च दीक्षान्तरे-ऽध्वर्युगिरुत्था प्रतिप्रस्थाचादिविधानम् । अध्वर्युदीक्षायामध्वर्युशि-त्यतिस्त्रा पुनात्विति मन्त्रवर्णविरोधादेवाप्राप्तेः । न चाध्वर्युकर्तृकत्वा-नुरोधेनोद्देन मन्त्रप्रयोगः । कर्तुः साङ्गप्रधानाङ्गत्वेन चरमापेक्षित्वेन च कर्त्तुरोधेन त्वापदोहायोगात् । अतो मन्त्रमनूहितमेव प्रथुष्या-ध्वर्युकर्तृकत्वसाधावश्रवणात् इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाध्वर्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थातैवाध्वर्युदीक्षायां प्राप्नोति ।

ब्राह्मणाङ्गत्वादिदीक्षासु तु अध्वर्योर्न पूतः पावयेदिति वचनेन सचप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षास्यसंस्काररहितपुरुष-कर्त्तृविधायकेन पर्युदासात्प्रतिप्रस्थात्प्राप्तिः सुखभेव । एवं प्रति-प्रस्थाचादिदीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थाचमन्तरस्य, नेष्टादिदिक्षासु सोमोत्तुर्नेष्टुमन्तरस्य प्राप्तिन्यायादेवेति न विधेयान्तराशङ्का । अतः क्रम एवाचाप्राप्तस्तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते औतः क्वाप्रत्ययोक्तः ततः-पदोक्तस्य । अत एवैतानि द्वादश वाक्यानि औतक्रमविधाय-कानि । अध्वर्युदीक्षतावच्छेदकमङ्गीकृत्य षडेव वा । उद्देतदीक्षा-

वाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानाद्ब्रह्मदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः । निपातत्वाच्च वा-ग्रब्दस्य ब्रह्मचारिविग्रेषणत्वेन न वाक्यभेदः । अभावपक्षे च ब्राह्मणानामेवास्मिन्विधानाद्ब्राह्मण इत्याद्यनुवादः । ब्रह्मचारिण्यस्वाचार्याधीनत्वस्युत्तराचार्य-प्रेषित इत्यपि ।

यत्तु मूले विततिरूपक्रमपक्षमङ्गीकृत्य सर्वस्याप्येकवाक्यत्व-सुक्रमम् । तदग्राह्याविततेर्विधेयत्वायोगादनेकदीचोद्देशेन विधाने वाक्यभेदापत्तेरभेददीचार्थां कर्तृविधेरावश्यकत्वाच्चोपेक्षितम् । वस्तु-तस्तु आनन्तर्वरूपक्रमपक्षेऽपि तत्तत्संस्कार्यविशिष्टदीचोद्देशेन क्रम-विधाने वाक्यभेदापत्तेः संस्कार्यमाचोद्देशेन विधौ च दीचानिष्ठत्वा-स्वाभादुभेदवाक्य एव तदुद्देशेन कर्तृविधिः । इतरस्तु सर्वोऽपि पदसमुदाय औचित्येन तत्सुत्यर्थोऽनुवादः । कर्तृदीचानिष्ठत्वस्वाभ-स्वनुवादसंज्ञादिरापदस्येव नानुपपन्नः । एवञ्च सर्वस्याप्येकवाक्यत्व-स्वाभः । क्रमस्वनुवाद एव तादृशपाठादवधेयः । निषादस्यपत्यधि-करणन्यायेन श्रूयमाणवाक्ये वाक्यभेदाभावेन पाठगम्यानेकवाक्य-कल्पनस्यादोषत्वात् । अन्यथा ब्रह्मदयादिवाक्येष्वपि विशिष्टविध्यापत्तेः । न च श्रौतक्रमस्य पाठक्रमस्य च कश्चिदनुष्ठाने विशेषः । अतो मूलोक्तं श्रुतिक्रमोदाहरणमनादरणीयमिति धेयम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥

अर्थाच्च ॥ अर्थः प्रयोजनम् । तच्च व्युत्क्रमेऽनुपपद्यमानत्वात्क्रमे प्रमाणम् । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति यवागूपाकस्य पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंज्ञतायाः यवाग्वाः होमरूपस्य यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनसिद्धस्य प्रयोजनस्थानिष्यत्तेः

पाकस्य च यवागूत्यादकलेऽपि अनुपयुक्तायास्तस्याः प्रयोजनत्वानुप-
पत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वं पाकः पश्चाद्भोमः । न च द्वितीया च
होम्वन्दधीति स्मरणाद्भोः कर्मणि द्वितीया चकाराद्वितीया
चेत्यर्थाद्यवाग्वा जुहोतीत्यत्र यवाग्वाः द्वितीयया कर्मत्वावगमेन
होमस्य प्रयोजनत्वासिद्धिः । तथात्वे यवाग्वा अन्यत्रोपयोगाभावेन
होमवाक्य एव सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गाङ्गीकारात् । पाकस्य तु
दृष्टार्थकत्वात् संस्कारकर्मत्वमेव ।

वस्तुतस्तु करणत्वे एव द्वितीयायाः शक्तिः । कर्मत्वे तु आनु-
शासनिकौ लक्षणौ । न चात्र तद्द्वैजमस्ति । अत एव यत्र चतुर-
वक्तादौ उपयोगकृत्स्नित्वैव चतुरवक्तेन जुहोतीत्येतादृशवाक्य-
सत्त्वेऽपि कर्मत्वप्रतीतिरित्येवम्परं स्मरणम् ।

अत्र चार्थापस्त्रितः क्रमः प्रयोगविधिनेव विधीयते । एवं
पाठादिष्वपीति प्राञ्चः । अङ्गान्तरवस्तु अर्थकल्पितश्रुत्या विनियोगः,
प्रयोगमात्रं प्रयोगविधिनेत्यपि शक्यं वक्तुम् । वस्तुतस्तु प्रयोजनवग्नेन
पदार्थानुष्ठाने विहिते आनुषङ्गिकः क्रम इति न तदंगे विधान-
मिति छेयम् ।

अर्थोऽपि क्रमनियामक इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अर्थाविरोधि-
पाठस्यले अन्यसम्भवादानुवाद एव । विरोधिस्थले चापूर्वस्यैव तस्य
ज्ञापक इत्यप्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥ १ ॥ २ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ यत्रोक्तवक्ष्यमाणक्रमनियामकप्रमाणाभावस्तत्रा-
नियम एव । यथा प्रयाजानुमन्त्रणानां वसन्तमृद्वनां प्रीणामीत्या-
दीनां एको मनेत्यादीनाञ्च शाखाभेदेनाज्ञातानां परस्परम् ।

अथ हि यद्यपि वसन्तादिप्रकाशकानां न देवताकल्पकत्वम् ।
 उभयाकाङ्क्षाप्रमाणकाङ्क्षाभावघ्राव्यामन्वकस्यसमिदादिदेवतावरोधे-
 ऽन्यतराकाङ्क्षाप्रमाणकाङ्क्षाभावानुमन्त्रणेन तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः । एव-
 मेको ममेत्यादीनामपि न कल्पकत्वम् । निश्चातपारार्थ्यात् ।
 नृत्यविनिघ्नकत्वाच्च । न चोत्कर्षः । प्रयाजानुमन्त्रणसमाख्ययाऽपैवा-
 न्येनान्यत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावात् । तथापि मनोता-
 मन्त्रवक्ष्यणया प्रयाजीयकत्वरूपकाराख्यफलदेवताप्रकाशकत्वेन दृष्टार्थ-
 त्वेऽपि भिन्नकार्थत्वात् समुच्चय एवोभयोरेकैकस्मिन् प्रधात्वे ।

यत्तु तन्मन्त्रादौ अदृष्टार्थत्वेन समुच्चयाभिधानम् । तद्दृष्टार्थ-
 सम्भवे तदप्रयोगात् ।

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन् ।

श्रेष्ठिर्षं तन्मनाभृत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥

इत्यनुमन्त्रणस्य च प्राणाऽनुपपत्तेस्वीयेक्षितम् । तत्र चैकैकस्मिन् प्रधात्वे
 एवोर्ध्वोर्मन्त्रस्रोः पद्यमानयोः न क्रमनिश्चयः । प्रमाणाभावात् ।

अतु समित्यथात्वे नियामकाभावेऽपि येन क्रमेण समिदनु-
 मन्त्रितस्तेनैव तनूनपातादयोऽपि प्रवृत्तिक्रमादिति चेत् । प्राजा-
 पत्यपशुषु हि एकप्रयोगविधिपरिगृहीतेषु पदार्थानुसमये सति
 प्रकृतौ पाठेन कृत्प्रक्रमयोरुपाकरणनियोजनयोरौपदेशिकपशुसाहि-
 त्यातुरोधेन षोडशचण्डव्यवधानेऽपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावा-
 येनैव क्रमेणोपाकरणेनैव क्रमेण नियोजनमिति प्रद्युम्निक्रमो-
 युक्तः । प्रकृते तु एकप्रयाजगतयोर्बावाशास्त्रास्थानुमन्त्रणयोः
 पाठाद्यभावेनाकृत्प्रक्रमत्वात् सत्यपि च सर्वप्रयाजानामेकप्रयोगविधि-

परिग्रहे वदार्थानुसमवासम्भवादेकैकस्मिन् प्रयागे दद्योर्दयोर्मन्त्रयोः
पठनौचत्वात् प्रयाजान्तरीयमन्त्रस्य प्रयाजान्तरीयमन्त्रेण प्रवृत्तिक्रमः ।

न च नानाशाखास्त्रयोः कृत्तकमत्वाभावेऽपि एकशाखास्त्राणां
पञ्चानामपि मन्त्राणां पाठेन कृत्तकमत्वाच्छाखान्तरीयेषामनियत-
व्यवधाने प्रवृत्तिक्रमबाधापत्तिः । पञ्चानां मन्त्राणां पञ्चप्रयाजाङ्गले-
नैकश्रेष्ठकृत्वाभावाद्वान्तरप्रयोगविधिभेदेन भिन्नप्रयोगविधिपरि-
रिच्यतानां पाठेन क्रमानियमात् । इत्यते च पाशुकानूयाजानामै-
ष्टिकपिष्टलेपफलीकरणशोमस्य च महाप्रयोगैकत्वेऽपि भिन्नावान्तर-
प्रयोगविधिपरिरिच्यतत्वेनाकृत्तकमत्वम् । तस्मादनियमः ॥५॥१॥२॥

क्रमेण ॥ पदार्थबोधकवाक्यपाठक्रमोऽपि पदार्थक्रमनियामकः ।

न च विधीनां तत्पदार्थविधायकत्वात् क्रमस्य च स्त्राध्यायत्व-
विधिर्यत्वेनाध्ययनविधुपयुक्तत्वात् पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पदा-
र्थानामनुष्ठानकाले स्मारकापेक्षायां मन्त्रादीनामुपस्थितत्वेन स्मार-
कत्वनियमात् तत्क्रमेणैवानुष्ठानक्रमनियमोपपत्तेः । अत एव यत्र
मन्त्राद्यान्तं, तत्र तत्क्रम एव नियामकः । यत्र तु न तत्रच विधा-
यकत्वेनोपयुक्तस्यापि विधिवाक्यस्यैवोपस्थितस्य स्मारकत्वेन नियमात्
तत्क्रमस्यापि पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पाठोपस्थितस्य च क्रमस्य
विनियोजकवाक्यकल्पनयाऽङ्गलेऽवगते प्रयोगविधिना प्रयोगविधा-
नम् । अत्रापि पदार्थबोधकत्वञ्च कश्चिदनुष्ठेयपदार्थबोधकत्वं कश्चित्त-
त्त्वमन्त्रद्रव्यदेवतादिवोधकत्वम् । तेन च द्विविधेनापि अनुष्ठेयपदार्थ-
क्रमनियमः । अत एव देवताबोधकयाव्यादिक्रमादपि यागक्रमः ।
अतः पाठोऽपि क्रमनियामकोऽपेक्षितत्वात् । अत एव यत्र न क्रमा-

पेषा यथा साक्षाद्यादौ । एकप्रयोगविधिपरिग्रहेऽपि सम्प्रतिपक्ष-
देवताकलेन सहानुष्ठीयमानत्वात् । यत्र वा भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहः
यथा तत्तत्काम्यकर्मणाम् । तत्र न पाठोऽपि नियामकः । तत्र तु
स खाध्यायत्वसिद्ध्यर्थ एवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् ॥५॥१॥४॥

प्रवृत्त्या ॥ एवं सप्तदश प्राजापत्यान्यशूनास्तभतेत्यादावेकैकस्मि-
न्यग्रा उपकरणादीनां पदार्थानामावर्त्तनीयानां पदार्थानुसमयस्य
वक्ष्यमाणत्वादाद्य उपकरणपदार्था येन क्रमेण कृतस्यैव क्रमेण
नियोजनादिद्वितीयप्रभृतिपदार्थाः कर्त्तव्याः । अन्यथा प्रकृति-
प्राप्तस्योपाकरणनियोजनयोरव्यवहितानन्तर्यस्यैपदेशिकपशुसाहि-
त्यानुरोधेन षोडशक्षणव्यवधानेऽप्यधिकक्षणव्यवधानापत्तेः । अत्र
क्षुत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैस्वरन्तीति प्रयोगवाक्ये च
साङ्गानां सप्तदशानां साहित्यावगमादङ्गसाहित्यानुरोधेनैकैकाङ्गेन
सप्तदशथागानां युगपदुपकर्त्तव्यत्वावगतेरावर्त्तनीयाङ्गेषु सैकेन
कर्त्ता युगपदुपकारासम्भवादवश्यं षोडशक्षणव्यवधानेऽपि तदधिक-
व्यवधाने औपदेशिकसाहित्यस्यातिदेशिकानन्तर्यस्य च बाधः स्पष्ट-
एव । अत एव केषु चित्पशुषु न्यूनक्षणव्यवधानमपि दोष एव ।

अत एव पूर्वपदार्थक्रम एव प्रयोगविध्यवगतप्रत्यासत्त्यनुष्ठेहीतो-
त्तरपदार्थक्रमनियमे प्रमाणम् । अत्र पूर्वैत्युपसक्षणम् । उत्तरपदार्थ-
प्रवृत्तिक्रमेणापि पूर्वपदार्थक्रमनियमस्य न्यायतौल्येन वक्ष्यमाणत्वात् ।
अथञ्च प्रवृत्तिक्रमोऽनुष्ठानकालीनोऽपि प्रयोगविधिप्रवृत्तेः पूर्व-
मपेक्षावशादवगम्यमानस्तदवगम्य-प्रवृत्त्यासत्त्यनुष्ठेहीतः पदार्थान्तर-
क्रमं बोधयति । ततश्च तदिनियोजकवाक्यकल्पनया तस्याङ्गत्वेऽव-

धारिते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् । तदुत्तरञ्च प्रयोगविधेः पर्यवसानमिति ध्येयम् ।

न चेदं सर्वसाहित्यानुरोधेन स्यात् तत्रैव प्रमाणाभावो बोधक-
शब्दाभावादिति वाच्यम् । एकेन पदेनानेकोपस्थितौ क्रियान्वये
एककालावच्छिन्नत्वरूपसाहित्यस्थानुभूयमानस्य शब्दत्वसिद्धयर्थे
सञ्चयणाऽङ्गीकारात् । प्रतीयते हि श्रुतावधानवाञ्छैः पृथिव्या
राजानो बहव इत्यादौ बहुत्वावच्छिन्नानामवधानादीनां चैत्राद्य-
न्वयोऽसति बाधके एककालावच्छिन्नः । अतः प्राजापत्यपदादौ
तल्लक्षणेत्यपि ध्येयम् ॥५॥१॥५॥

स्थानाच्च ॥ स्थानं च क्रमनियमे प्रमाणम् । तच्च कृत्प्रक्रमकपूर्व-
पदार्थोपस्थितिः । सा चैकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिसंस्मरणमिति
न्यायेनोत्तरपदार्थस्य झटित्युपस्थापिका । अतस्तसाहित्येन विधि-
तानामन्येषां पदार्थानां तदनन्तरानुष्ठानसिद्धिः । यथा प्रकृतावग्री-
षोमप्रणयनानन्तरमौपवसथ्याहे दैवः पशुः, आश्विनपशुः, आश्विनपशुः, आश्विनपशुः
सौत्याहे सवनौयः, उदयनीयानन्तरं सुत्योत्तरमानुसन्ध्यः, साद्यस्के
च सर्वमग्रीषोमप्रणयनादि सौत्ये ऽहन्येव क्रियते ।

तदाचनिकातिदेशाभावेऽपि तत्र सह पशूनासभत इति
श्रुतम् । तच्च प्रधानेनात्यन्तप्रत्यासत्तिलाभादाश्विनोत्तरमेवेति स्थितं
दृतीये । अतश्चाश्विनस्योपस्थापकस्य सत्त्वात्सवनौयस्यैव स्थानात्प्रथमत-
उपाकरणम् । न तु दैवस्य । तदुपस्थापकस्य भ्रष्टत्वेन स्थाना-
भावात् । प्राकृतपाठस्य च व्यवधायकपदार्थान्तरसत्त्वेन नियाम-
कत्वाभावात् । अत एवोपाकरणोत्तरभाविनियोजनादिपदार्थेषु

प्रधानसहितेष्वपि प्रवृत्तैव क्रमसिद्धेर्न खानोदाहरणता । प्रधाने
खानाभावाच्च नोपाकरणे मुख्यक्रमाग्रहा । अतः खानादेव सक्रमी-
षस्य प्रथममुपाकरणं, तदुत्तरं दैषस्य, तदुत्तरमानुबन्धस्य ।
प्रवृत्तिवृष्टपूर्वापर्यस्यैव* मिथ्यामकाराभावे मिथ्यामकलाङ्गीकारात् ।
अत्रापि खानावगतस्य क्रमस्य कल्पितवाक्येन विनियोगेऽव्यक्तो
प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ॥५॥१॥६॥

मुख्यक्रमेण ॥ मुख्यक्रमोऽप्यङ्गक्रमनियमे प्रमाणम् । मुख्यत्वस्य
प्रधानत्वम् । यत्र ह्यनेकेषां साङ्गानां प्रधानानां सद्वक्तव्यता, तत्र
प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानयोः साहित्यावगतावपि प्रधानान्तरसाहि-
त्यानुरोधेन चावदनुज्ञातव्यवधानस्वीकारेऽपि तदधिकव्यवधाने
प्रमाणाभावात् प्रधानप्रत्यासत्त्यनुपहाय मुख्यक्रमेणैवाङ्गे क्रमनियमः ।
अत एव प्रवृत्तावङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुपहो बीजम्, मुख्यक्रमे तु
प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुपह इति तयोर्भेदो वैपरीत्येन बला-
वसाद्येति वक्ष्यते ।

मुख्यक्रमोदाहरणस्य मरस्वती भवत एतदे दैव्यं मिथुनं चत्स-
रस्वती सरखांसेति वाक्यविहितप्रधानद्वयक्रमात् तन्निर्वापक्रमः ।
अत्र हि द्रव्यसामान्याधिकरण्याभावेऽपि सम्बन्धसामान्यवाचिनस्त-
द्धितस्य दैव्यमिति वाक्यशेषाद्देवतापरत्वोपपत्तेर्दिवसनेन देवता-
कल्पितसागदयं विधीयते । अत एव न सागदयेऽपि सरस्वतीव
देवता । अर्थवादस्य विरूपैकशेषतात्पर्यसाहकत्वेन मरस्वतीसरस्व-
देवत्यत्वावगमात् ।

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । पौर्वापर्यस्यैव,—इति तु भवितुमुचितम् ।

न चेवमपि सरस्वती सरस्वांस सरस्वती, सरस्वती देवते
अथोक्तौ इति व्युत्पत्त्या एकैकस्य द्विदेवत्वत्वं किं न स्यादिति
वाच्यम् । एकैकदेवत्वधाव्यानुवाक्यापाठेभेकैकदेवत्वत्वावगतेः । अत-
एव प्राजापत्यवत्संप्रतिपन्नदेवताकत्वाभावेन मन्त्रपाठकमात्प्रधानक्रमे
वति मुख्यक्रमेणैव तन्निर्वापयोः क्रमः ।

वस्तुतस्तु मुख्यन्यायतया पूर्वपदार्थप्रवृत्तेरिवोत्तरपदार्थप्रवृत्तेरपि
पूर्वपदार्थक्रमनिधामकत्वसोक्तत्वात् प्रकृते च धाव्यानुवाक्यादिरूपो-
त्तरपदार्थप्रवृत्तैव निर्वापक्रमोपपत्तेर्यद्यपि नेदं मुख्यक्रमस्यासंकीर्ण-
सुदाहरणम् । तथापि दध्नः पूर्वं शाखाहरणादयो धर्माः पठिताः
पश्चादाग्नेयस्य निर्वापादयः, धाव्यानुवाक्ययोस्तु विपरीतः पाठः,
ततश्च पूर्वोत्तरभाविप्रवृत्तिद्वयवशात् प्रजाजग्नेषाभिचारणोऽनियम-
प्रसक्तौ मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य प्रथममभिचारणं पश्चाद्दध्न इत्युदाहरणं
वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥५॥१॥७॥

प्रवृत्तौ ॥ तदेवं षट् प्रमाण्यानि निरूपितानि । तेषाञ्चाद्याधि-
करणोक्तक्रमेण पारदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । न तु सूत्रक्रमेण । तत्र श्रुति-
विरोधोऽर्धस्यैवान्यथाकल्पनाद्दौर्बल्यम् । अर्धविरोधे पाठस्य वक्ष्यते ।
एवं वैकृतपाठविरोधे प्राकृतस्नानबाधोऽपि । प्राकृतकृत्स्नस्नान-
विरोधे प्रधानप्रयोगविध्याश्रितमुख्यक्रमस्य दौर्बल्यं वक्ष्यते एव ।
मुख्यक्रमविरोधे प्रवृत्तिक्रमस्यापि दौर्बल्यं तथैव ।

तदिह पाठक्रममुख्यक्रमयोर्बलावच्छं चिन्वते । दर्शपूर्णमास-
धोराग्नेषोपांशुषाजग्नीषोमीयरूपमुख्यक्रमादाव्यसोपांशुयाजीयस्य
प्रथमं निर्वापः पश्चाद्दग्नीषोमीयद्रव्यस्य । पाठक्रमान्तु विपरीतः

क्रमः । तत्र पाठस्य स्मारकवाक्यवृत्तित्वेन प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रोपस्थितेस्य बलवत्त्वम् । मुख्यक्रमस्तु मुख्ययोरेव प्रथमं केनापि प्रमाणेनावगम्य तदपेक्षया तत्साहित्यसम्पत्तये कल्प्यमानो विसृजित इति दुर्बलः ॥

५॥१॥८॥

मन्त्रतस्तु ॥ पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो ब्रह्मीयास्तु ब्राह्मणपाठः । तस्योत्पत्तिविनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेऽपि पाठस्य स्मारकक्रमविधयैव क्रमनियामकत्वोक्तेः मन्त्रसत्त्वे च तस्यैव स्मारकतया विधानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधेः स्मारकत्वाभावात्तन्त्रपाठक्रम एव ब्रह्मीयान् । तेन याज्यानुवाक्यादिमन्त्रपाठक्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठानं पश्चाच्चोपांशुयाजोत्तरमग्नीषोमीयस्य । न तु ब्राह्मणपाठक्रमाद्मग्नीषोमीयस्य प्रथमं पश्चादुपांशुयाजोत्तरमाग्नेयस्य । अत एव तत्र पाठक्रमः स्वाध्यायादावुपयुज्यते ॥ ५॥१॥९॥

वचनात्तु ॥ इदानीमातिदेशिकपाठक्रमापेक्षया विकृतौ मुख्यक्रमस्य बलाबलं चिन्त्यते । अध्वरकल्प्यायामग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वत्याज्यभागावार्हस्यत्यस्य चरुरिति श्रुतम् । अत्र सत्यपि वाक्यत्रयेण यागत्रयविधाने, एतयैव यजेताभिषर्धमाण इति वाक्यान्तरेणाभिचाराख्यफलोद्देशेन महितानां विधानान्नवाणामप्येकप्रयोगविधिपरिग्रहः ।

अत्राद्यस्य यागस्य द्विदेवत्यत्वौषधद्रव्यकत्वादैनद्राग्नाग्नीषोमीयान्यतरविध्यन्तः । केषित्समानाचरतद्विदान्तपदकत्वसादृश्याद्मग्नीषोमीयस्यैवेति वदन्ति । द्वितीयस्याज्यद्रव्यकत्वादुपांशुयाजविध्यन्तः । तृतीये एकदेवताकत्वौषधद्रव्यकत्वादाग्नेयविध्यन्तः । तत्राज्यद्रव्यक-

यागधर्मपेक्षया आग्नेवैष्णवस्य धर्माः आतिदेशिकपाठमुख्यक्रमयो-
रविरोधादेव प्रथमतः कार्याः । बार्हस्पत्यस्य तु मुख्यक्रमात्पश्चा-
त्कार्या उतातिदेशिकपाठक्रमात्पूर्वमिति चिन्तायाम् ।

मुख्यक्रमस्यौपदेशिकप्रयोगविधुञ्जीतत्वेनौपदेशिकत्वात्सत्ययति-
देशोत्तरकालकाले शरादिवद्बाधोपपत्तेर्मुख्यक्रमस्य बलवत्त्वमिति
प्राप्ते ।

प्रयोगविधेरौपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण मुख्यक्रमस्य कल्पत्वा-
च्छरन्यायानुपपत्तेः कल्पनायाश्चापेक्षायामूलत्वेन प्रयोगविधुपजीव्य-
प्राथमिकातिदेशप्रापितपाठक्रमेणैवाकाङ्क्षाया उच्छेदात् श्रेणादावा-
तिदेशिकनानर्त्विक्त्वादिवदेवातिदेशिकपाठक्रमप्रापितक्रमस्यैव बली-
यत्वम् । तदेतत्सिद्धमपि चोदकस्य प्रयोगविध्यपेक्षया बलवत्त्वं
स्पष्टीकरणार्थं क्रमसूत्रेण पुनरुच्यते इति मन्तव्यम् ।

न चैवमाग्नेवैष्णवबार्हस्पत्यधर्माणामपि प्राकृतकृतक्रमेणैवाष्ठाना-
पत्तेर्याज्ञिकानां वैकृतमुख्यक्रमानुरोधेनाग्नेवैष्णवस्य प्रथमं निर्वा-
पाद्यनुष्ठानं विरुध्येतेति वाच्यम् । प्रकृतौ हि यत्र पाठादिप्रमाणकः
क्रमस्तत्र तत्पदार्थानन्तरं तत्पदार्थः कार्य इति विशिष्यैव वाक्य-
कल्पनम् । मुख्यक्रमे तु साधवाद्धर्मिणाहकप्रमाणबलाच्चाद्यप्रधान-
धर्मानन्तरमुत्तरप्रधानधर्मा अनुष्ठेया इत्येव कल्पनम् । न तु
विशिष्य, न वा आग्नेयत्वादिप्रवेशः ।

अत एव विहृतावपूर्वाङ्गप्रवेशेऽपि न वाक्यान्तरकल्पनमित्यपि
साधवम् । एवं प्रवृत्तिक्रमेऽपि कृतक्रमकाङ्गप्रवृत्तिक्रमेणेतरे पदार्थाः
कर्त्तव्या इत्येव वाक्यकल्पनम् । अतश्च विहृतावपि आद्यप्रधान-

धर्मानुष्ठानोत्तरमेव द्वितीयप्रधानधर्मानुष्ठानमित्याग्नावैष्णवस्य प्रथमं
निर्वापः पश्चाद्दार्शयत्यस्य । एवं साद्यस्के स्थानगम्यकृतक्रमकोपा-
करणस्य वाचनिकातिदेशवत्यां कस्यांचिद्विद्वत्तौ वाचनिकोपा-
करणव्यत्यये व्यत्यस्तोपाकरणप्रवृत्तौ नियोजनादिक्रमः । एवं
च केषाञ्चिदेतादृशविषयद्वयेऽपि याज्ञिकाचारे मूलं चिन्त-
मिति प्रकृतिक्लृप्तक्रमेणैव सिद्धान्तकरणं मूलस्थोक्तत्वादुपेक्ष्यम् ।
अत आतिदेशिक्रपाठविरोध एव मुख्यक्रमादेर्दीर्घस्यमिति
स्थितम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १० ॥

विकृतिः ॥ चातुर्मास्येषु साकमेधसूतीयं पर्व । तत्र कार्त्तिक्यां
पौर्णमास्यां काश्चिदिष्टयो विहितास्तासु बह्यमाणेनैव न्यायेन
यदृच्छेति वाक्यवशेनान्येष्टिवत्सद्यस्कास एवेत्यविवादम् । यानि तु
ह्यहं साकमेधेन यजेतेति वचनेन तत्पूर्वदिनकर्त्तव्यानि कर्माणि—
अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपासं निर्वपेन्नरुद्ध्यः सान्तपनेभ्यो मध्य-
न्दिने चरुं मरुद्ध्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमित्येवं-
विधवाक्यत्रयविहितानि, तानि किं ह्यहकालान्युत सद्यस्कासानीति
क्रमविशेषोपयिकतया सन्देहे, प्रकृतिप्राप्तत्वात् ह्यहकालत्वम् । न
चात्रान्यविकृतीष्टिन्यायः । तत्र हि यदृच्छेत्यादिवाक्येन साङ्गप्रयो-
गस्य पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकह्यहकालत्वानुपपत्ते च
तद्वाधप्रसङ्गाद्युक्तं सद्यस्कालत्वम् । प्रकृते तु प्रातरादिकालकत्वस्य
दिनद्वयेऽपि सम्भवात् ह्यहकालत्वमेव ।

अतश्च चतुर्दश्यां प्रातरादिकालेषु चयाणामथन्वाधानं कृत्वा
चतुर्दश्यां प्रातरादिकालेषु याग इति द्रष्टव्यम् । कर्ममध्ये कर्मा-

नतरारम्भस्तु द्युहं साकमेधेन यजेतेति वचनात्कैव दृश्यति । यदि तु प्रसङ्गविद्धिराग्रञ्छेत्, तदाऽस्तु* चयोदृशां प्रातः सद्यदेवाभ्याधाय चतुर्दृशां प्रातरादिकालेषु यागाः । अङ्गानुष्ठानं तु पूर्वाङ्गानामनीकवत्या सद्योत्तराङ्गानां सान्तपनीयया । गृहमेधीयस्य त्वपूर्वत्वादेव नाङ्गापेक्षा । अन्वाधानं त्वाव्यभागार्थमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु एकादशीप्रभृतिद्युहकालं पृथक्प्रयोगमिष्टिचयं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तेषां द्युहं साकमेधेनेति वचनानुपपत्तिरिति प्राप्ते ।

एकस्मिन् प्रातरादिकाले विहितस्य साङ्गततत्तत्प्रयोगस्य द्युहकालत्वपक्षे औपदेशिककालैकत्वबाधापत्तेः सद्यस्कास्यत्वम् । न च साद्यंप्रातःशब्दथोरव्ययत्वेनैकवचनान्तत्वे प्रमाणाभावः । एकवचनान्तमध्यन्दिनपदप्राथपाठादेवैकवचनान्तत्वनिर्णयोपपत्तेः । द्युहं साकमेधेनेति साङ्गस्यैव द्युहकालत्वश्रुतेः । अतस्य विशेषणस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वात् सद्यस्कासा एवैता दृश्यः ॥ ५ ॥ १ ॥ ११ ॥

आङ्गानां ॥ दैक्षपशौ प्रकृतितोहविरासादगोत्तरभाविनां प्रयाजानां अपकर्षस्तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति वचनेन श्रुतः । तथा सवनीये हविर्हदासगोत्तरभाविनामनूयाजानामुत्कर्षः आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति श्रुतः । तौ किमुत्कर्षापकर्षौ तस्मान्नविषयावुत तदन्तस्त्रापकर्षस्तदादेसोत्कर्ष इति चिन्तायां, प्रयाजादिग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावान् पूर्वोत्तरपदार्थानां च प्रयाजाद्यनङ्गत्वेन तदुत्कर्षापकर्षयोर्हत्कर्षापकर्षशब्दाऽनुपपत्तेस्तत्पदार्थानां प्रधानप्रत्यासत्तिबाधापत्तेः तस्मान्नस्यैवोत्कर्षापकर्षाविति प्राप्ते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदा सन्तु,—इति तु भवितुमुचितम् ।

प्रकृतौ पाठादिक्रमेण पदार्थानां क्लृप्तक्रमत्वात्पूर्वपदार्थापस्था-
पितस्यैवोत्तरपदार्थस्यानुष्ठेयत्वावगतेः श्रुतवचनयोस्तस्माच्चविषयत्वे-
ऽप्यनूयाजोत्तरपदार्थस्य सूक्तवाकादेरनूयाजानन्तर्यानूयाजोपस्थापित-
त्वादिधर्मानुपहृत्सोभेनोत्कर्षः । न च प्रधानप्रत्यासत्त्यनुरोधेन तद-
भावः । तस्याः प्रयोगविधिना क्लृप्तप्रमाणगम्यक्रमानुरोधेनैव प्रकृता-
विव विहतावपि कल्पनीयत्वात् । एवमपकर्षेऽपि प्रयाजानामाघा-
रादिरूपपूर्वपदार्थानन्तर्यस्य तदुपस्थापितत्वस्य च बाधे प्रमाणा-
भावेन पूर्वपदार्थभाविनामपि तदुपपत्तेः । न चापकर्षे पूर्वभाविनां
काचित् क्षतिः । प्रधानप्रत्यासत्तेः प्रकृताविवकिञ्चित्करत्वात् । न
चापकर्षे हविरासादनोत्तरक्रियमाणपदार्थस्य सामिधेन्यादेस्तदा-
नन्तर्यतदुपस्थापितत्वादिरूपधर्मबाधापत्तेरपकर्षानुपपत्तिः । तद्बाध-
स्योत्तरकाञ्चिकत्वेनाविरोधात् । सामिधेनीनाञ्च प्रयाजाङ्गत्वादपि
हविरासादनानन्तर्यादिबाधेऽप्यदोषः ॥ ५ ॥ १ ॥ १२ ॥

प्रवृत्त्या ॥ सोमे सुत्यायां प्रातरनुवाकप्रैषं प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो-
होतरनुब्रूहीत्येवंविधं होत्रे दत्त्वा प्रतिप्रस्थातः सवनीयान् निर्वप-
स्त्रेति प्रेष्यतीति प्रैषं विधाय होत्रा प्रातरनुवाके उच्यमानेऽध्वर्यो-
रुपास्त्रिर्विहिते प्रातरनुवाकसमाप्तेः । सा च वचनादेव वैकल्पिकी ।
ततो यच्च होतुरभिजानाद्भृदुषारुग्रत्पशुरिति तत्प्रचरणां क्षुचि
चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यादिना प्रचरणीहोमादिकान् पदार्थान्विधास्य
सवनीयहविविधिः । ततो बहिष्यवमानाद्यन्ते अग्नीदग्नीन्विहर
बर्हिः सृणाहि पुरोडाशानसंकुर्विति प्रैषः समाप्तातः । तच्च सव-
नीयहविषु धानादिषु दार्शिकविध्यन्ते निर्वापप्रोचणादिरूपे प्राप्ते

निर्वापान्तस्य प्रैषविधानादपकर्षोऽलङ्कारणादेशोत्कर्षोऽविवाद एव ।
मध्यतनानां प्रोक्षणादीनां त्वलङ्कारणात्प्रागेव करणं न तु निर्वापो-
त्तरं, प्रधानाङ्गानां प्रचरणीहोमादीनां कृतकालत्वेन तैर्बन्धनाना-
दिति प्राप्ते ।

प्रोक्षणादीनां निर्वापरूपपूर्वपदार्थोपस्थितानामतिक्रमे प्रमाणा-
भावाभिर्वापोत्तरमेव करणम् । न च सौमिकैर्बन्धनम् । उपास्ति-
पचे तावत्प्रधानाङ्गभूतायामुपास्तावध्युक्तकर्मकत्वस्यावश्यकत्वादतिदेश-
प्राप्तनिर्वापसमानकर्मकत्वानुरोधाच्च प्रोक्षणादावितरमन्य इति न्यायेन
प्रतिप्रस्तादकर्मकत्वावगतेः सौमिकस्य व्यवधायकत्वानुपपत्तेः ।

न चैवं सति निर्वपस्वेति प्रैषे प्रोक्षणादिलक्षणापत्तिरित्यादि-
तन्मन्त्रद्वोक्तदूषणावकाशः । न्यायेनैव तत्प्राप्त्यङ्गीकारेण लक्षणा-
दावापादकाभावात् । उपास्यभावपचे तु यद्यप्यध्यर्चुरेवातिदेशप्राप्तः
प्रोक्षणादौ कर्तति निर्वापेण भिन्नकर्मकेण न शक्यते प्रोक्षणादिक-
मुपस्थापयितुं, तथापि अध्वर्योरपि निर्वापे प्रैषद्वारा प्रयोजककर्म-
त्वेन समानकर्मकत्वोपपत्तेर्युक्तमेव निर्वापोपस्थापितत्वं प्रोक्षणादौ ।
न चास्मिन् पचे प्रधानाङ्गप्रचरणीहोमादिभिर्बन्धनम् । तस्या-
भूदुषेत्यादिप्रातरनुवाकपरिधानीयाकालकलेन प्रोक्षणाद्युत्तरत्वात् ।
प्रातरनुवाकचामपि बद्धत्वेन तन्मध्य एवैष्टिकपदार्थसमाप्त्युपपत्तेश्च ।

यच्च तन्मन्त्रद्वयस्यैरपि बद्धकामाणामैष्टिकपदार्थानां
बद्धत्वात् प्रचरणीहोमकालविधिरुपास्तिपचाभिप्रायेणैवेत्युक्तम् । तत्
प्रचरणीहोमस्य उपास्यभावपचे कालविध्यभावे प्रतिप्रस्तातरित्यादि-
प्रैषोत्तरभाविपाठक्रमेण कृतक्रमकाणां प्रचरणीहोमादीनां प्रधा-

नाङ्गतया क्रमबाधे प्रमाणाभावात् प्रोक्षणादीनां सौमिकपदार्थो-
त्तरत्वस्य प्रतिप्रस्थादकट्टकत्वस्यैव वाऽऽपत्तेरुपेक्षितम् । इतरथो-
पाक्षिपक्षेऽपि तस्या एव प्रतिप्रस्थादकट्टकत्वापत्त्या प्रोक्षणादौ तद-
नापत्तेश्च ।

यत्तु ऐष्टिकानां बहुत्वादभूदुषेत्येतदुत्तरमपि तदापत्तेः प्रचरणी-
होमकालवाक्यस्य सङ्कोच इत्युक्तम् । तदस्तु नाम तथा । तथापि
यावन्त एवैष्टिकास्तत्कालावधि कर्तुं शक्यास्तावतां पूर्वं करणापत्ते-
रन्येषां च तदुत्तरं प्रतिप्रस्थात्वा वा करणापत्तेर्वाक्यसङ्कोचे प्रमाणा-
भावः । वस्तुतस्तु सर्वे पूर्वं कर्तुं शक्या एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १३ ॥

असंयोगान्तु ॥ सौमिकाग्नीषोमप्रणयनानन्तरं पञ्चङ्गतया यूपञ्चि-
नन्ति इत्युत्पन्नं यूपक्रेदनं दीचासु यूपञ्चिनन्तीत्यनेनापकृष्टं प्रथा-
जन्यायेन प्राचोऽपि पदार्थानग्नीषोमप्रणयनादीनपकर्षतीति प्राप्ते ।

भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेनात्र पाठस्य क्रामिथामकत्वा-
न्महाप्रयोगविधेक्येऽपि वा उत्पत्तिविधिवेत्तायां प्रयोध्यत्वानवगमेन
क्रमानाकाङ्क्षात् पाठस्य क्रमाकल्पकत्वेन बहुक्रमत्वाभावाद्दीचा-
कालविधिवाक्ये च प्रयोध्यत्वानवगमेन तत्रैव क्रमापेक्षतया भिन्न-
प्रयोगपरिगृहीतैरपि सोमाङ्गदीचाकालीनपदार्थैः पाठेन क्रम-
कल्पनात्तत्रैव सप्तहोदहोमानन्तरं यूपक्रेदनमात्रं यूपोत्पादकधर्म-
मात्रं वाऽपकृत्य कार्यं, न तु तदन्तापकर्षः । एतेन यूपक्रेदनस्य
दीचान्ते करणमिति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । दीचासु यूपं चिनन्ती-
त्यस्य सप्तहोदहोमानन्तरं पठितत्वात् ॥ ५ ॥ १ ॥ १४ ॥

प्रासङ्गिकश्च ॥ सवनीयपशुतन्त्रं सवनीयहविषु प्रसज्यते, दैच-

पशुतन्त्रञ्च पशुपुरोडाशे इति वक्ष्यते । प्रसङ्गे च ये उपकाराः प्रयाजानूयाजादिजन्यास्तन्वितो सन्धास्तज्जनकीभूतपदार्थांशे नाति-
देशापेक्षा । ये तु न सन्धा आच्यभागपिष्टलेपफलीकरणहोमादि-
जन्यास्तत्पदार्थांशेऽस्वेवातिदेश इत्यपि वक्ष्यते । तदिह पाशुकानू-
याजानां दैचे हृदयादियागोत्तरत्वात् सवनीये चाग्निमारुतग्रस्तो-
त्तरत्वात्तत्पूर्वभाविषवनीयहविःपशुपुरोडाशादीनामङ्गभूताः पिष्ट-
लेपफलीकरणादिहोमाः किमनूयाजोत्तरं उत्कर्ष्यथा एत नेति
चिन्तयाम् । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः पिष्टलेपफलीकरणहोमानां
परप्रयुक्तानूयाजैरेव बहुक्रमत्वादिहापि सत्यपि भिन्नप्रयोगविधि-
परिपहे अङ्गभूतस्थान्याङ्गभूतानूयाजोत्तरत्वस्यापि सम्भवेनोत्कर्षं
प्राप्ते ।

न तावद्विहतावेव क्रमकृप्तिः । भिन्नप्रयोगविधिपरिपहात् ।
पुरोडाशादिप्रयोगविधिना विहितानां पिष्टलेपफलीकरणहोमेडा-
भक्षणानां व्यवधायकाभावविशिष्टप्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्य क्रमकल्प-
कत्वेनोत्कर्षं तत्क्रमबाधप्रसङ्गाच्च । पाशुकप्रयोगविधिविहितानां
समिष्टयजुःपत्नीसंयाजानामुक्तप्रमाणेनैव क्रमकृप्तेस्तद्बाधस्यापि प्रस-
ङ्गाच्च । नापि प्रकृतितोऽनूयाजोत्तरत्वकृप्तिः । प्रकृतौ हि पाठ-
कल्पितवाक्येन क्रमनियम एव विधीयते, न तु क्रमोऽपि । तस्य
प्रयोगविधाच्चेपादेव प्राप्तेः । अतश्च प्रकृते भिन्नप्रयोगविधिपरि-
पृष्टहीतानां सामान्यतः क्रमस्याप्राप्तौ तदाश्रितस्य नियमस्याप्राप्तिः ।
न ह्यच्चेपात्पूर्वमेवावघातविधिवत्प्रवृत्त्यङ्गीकारेण कल्पितवाक्यस्य
क्रमविधायकत्वमेवेति शक्यं वक्तुम् । तदिह पाठकल्प्यस्य विधेः

कृत्वाभावेन समानतया आचेपप्रतिबन्धयोगात् । इतरथा दधि-
यागपथोयागयोरपि पाठेन क्रमापत्तेः । अतश्च प्रकृतेऽप्यनूयाजो-
त्तरत्वस्याप्राप्तेः पुरोडाशाद्यङ्गेडाभक्षणेत्तरमेव पिष्टलेपकक्षीकर-
होमौ ॥ ५ ॥ १ ॥ १५ ॥

तथाऽपूर्वम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरं वेदिकरणमा-
ज्ञातम् । तस्य च पूर्वद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति वचनेनाप-
कर्षः श्रुतः पूर्वभाविनोऽपि हविरभिवासनादीनपकर्षत् । एक-
प्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन पाठस्य क्रमकल्पकत्वात् । अमावास्या-
पदस्य कर्मपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गेन कालपरत्वावसायाद्भविरभिवास-
नोत्तरभाविवेदिकरणविधेरेव पौर्णमासाङ्गताबोधकत्ववद्दर्शाङ्गता-
बोधकत्वाच्च । न च कालद्वयविधाने वाक्यभेदः । सामर्थ्यादेदं
कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतवेदकरणानन्तर्यबलेनैव च पूर्वद्युदस्य
प्राप्तत्वेनानुवादात् । प्रधानप्रत्यासत्तिज्ञाभात् पौर्णमासस्यातीतत्वाच्च
दार्शिकवेदिकरण एवायं विधिः । अतश्च पौर्णमाससाधारण्येन
पाठस्य क्रमकल्पकलावश्यभावात् । अत एव च द्युपकेदनवैलक्षण्या-
त्तदन्तापकर्षं प्राप्ते ।

कालपरत्वेऽपि कालविधेः प्रयोगविधित्वेन दार्शिकवेदिकरणस्य
तत्रैव प्रयोज्यत्वावगमनात्तदवगमनोत्तरञ्च क्रमापेक्षायां पाठस्य निया-
मकत्वासम्भवाच्चरौतक्रमान्तरसत्त्वाच्च न हविरभिवासनेन बद्धक्रम-
त्वम् । अतश्च पाठोऽपि परिशेषात् पौर्णमासविषय एव । यदि तु
खण्डपर्वणि चतुर्दश्यां प्रातरन्वाधानदिने वेदिकरणसिद्धयै लक्षणा-
मप्यङ्गीकृत्यामावास्यापदेन कर्मवोच्येत, तदा दार्शिकवेदिकरणस्याय-

मेव विनियोगविधिरिति इविरभिवासेन दार्ष्टिकवेदिकरणस्य
सुतरां न बहुकमता । न चैवं पूर्वेषुःकाण्डविशिष्टवेदिकरणस्य
दर्शाङ्गतया वाक्येन विनियोगात् प्रकरणेन पौर्षमासाङ्गत्यायोगः ।
वेदेः सर्वसाधारणेन तत्करणस्यैवाङ्गत्वात्पेक्षासङ्गतपौर्षमासप्रकर-
णेन गर्दभाभिधान्यां आदानस्येवाङ्गेषोपपत्तेः । अत एव वाक्येन
श्रुत्या बोधयत् न प्रकरणस्यार्थाङ्गेषस्य वा बाधः । तयोः पूर्वेषुःकाण्ड-
मन्त्ररूपगुणमात्रविधिकस्यकतया क्रियाविधिकस्यकत्वाभावात् । अतो-
न प्रकृते तदन्तापकर्षः ॥ ५ ॥ १ ॥ १६ ॥

शान्तपनीया ॥ देवान्मानुषादा प्रतिबन्धान्मध्यन्दिने क्षिप्रमाण-
शान्तपनीयाया उत्कर्षे स्रकालेऽग्निहोचहोमः कर्त्तव्यो न वेति
चिन्तायां, स्रकालकरणे शान्तपनीयायां प्रणीतस्याग्नेः* पुनः प्रणय-
नासम्भवान्मन्त्रवत्प्रणयनलोपेन वैगुण्यापत्तेः कालस्य च प्रदार्थगुण-
त्वेन प्रयोगविधिविशेषणतयोत्तरकालप्रतीतिकत्वेन च लोपेऽपि
वैगुण्याभावादुत्कर्ष इति प्राप्ते ।

अनुपादेयत्वात्कालस्य नित्ये यथाशक्ति उपादेयाङ्गत्यागस्यैव
तदनुरोधेन षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् प्रणयनलोपेनापि कालानुपह एव
न्याय्यः । कालस्य निमित्तविशेषणत्वेन सुतरामनुपाङ्गत्वाच्च । वस्तुतस्तु
अग्निहोचस्थान्यतः प्रणयनजन्योपकारलाभे तदन्ताङ्गेषकत्वस्य दर्शादौ
कृत्वात्तलोपेऽपि न वैगुण्यम् । अतः स्रकाल एवाग्निहोचं कृत्वा

* प्रखितस्याग्नेः,—इत्यादर्शाङ्गपुस्तकेष्वगुणः पाठो किपिकरप्रभास्य इत्य-
नुमीचते ।

शान्तपनीया कर्त्तव्येति शान्तपनीयाङ्गानां नैव क्रम आदरशेषः ।
अथ च शान्तपनीयेत्युपलक्षणं प्रारब्धकर्ममात्रस्य, अग्निहोषेत्यपि आव-
श्यकमात्रस्य । अनावश्यकविषये अपवाद* इत्यत्रस्य हिस्यते यद्-
न्यस्य तन्मे विततेऽन्यस्य तन्मं प्रतायत इति निषेधात् । न चैवमनीक-
वत्युत्कर्षेऽपि मध्यन्दिने शान्तपनीयाऽऽपत्तिः । तथात्वे शान्तपनीयाया-
अनीकवत्युत्तरकालत्वस्यैकप्रयोगविध्वगगतस्य प्रथमस्य च बाधेन
वरमेकस्यैव मध्यन्दिनकालस्य बाधात् ।

केचित्तु निमित्तविशेषणीभूतकालस्यैवानुयाज्यात्वं न तु काल-
मात्रस्येत्यङ्गीकृत्य शान्तपनीयायाः काम्यवन्मध्येऽनावश्यकत्वादकर-
मिति वदन्ति । तत्तु चातुर्मासानामपि नित्यत्वामध्यन्दिनस्यापि
निमित्तविशेषणत्वापत्तेरुपेक्षिम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १० ॥

षोडशी ॥ दैवान्मानुषादाऽपराधादेवोक्थेषूत्कृष्टेषु षोडशुत्कृत्यते
न वेति चिन्तायां, समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति
वचनविहितसमयाध्युषितकालबाधे प्रमाणाभावादुत्कर्षः । न च तं
पराश्रमुक्थेभ्यो गृह्णाति षोडशिनमिति वचनेन ग्रहणे उक्थ-
परभावस्य विहितत्वात् स्तोत्रस्य च ग्रहं वा गृहीत्वेति वचनेन
ग्रहग्रहणोत्तरकालत्वान्तदनुरोधेन समयाध्युषितकालबाधः । तं
पराश्रमित्यनेन षोडशिग्रहयागाभासस्यैवोक्थपरभावविधानेन ग्रह-
ग्रहणस्य स्तोत्रपूर्वकालत्वेऽपि बाधकाभावात् । अतएवात्र गृह्णाति

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु अथ वा,—इति पाठः प्रतिभाति । वै,—
इति प्रसिद्धिद्योतकोनिपातः । अपरिच्छद्यते इति अविहितेन संबन्धः ।

निर्वपतिवद्यागपर एव* । अस्तु वा ग्रहणपरस्यचापि तेत्तिरीय-
ग्राह्यायां षोडशिनः सवनत्रयेऽपि आद्यानात्सवनान्तरविषयकं तं
पराञ्चमिति वाक्यम् । अस्तु वैतदपि सर्वविषयं, तथापि षष्ठं
वेत्यस्य सामान्यविषयत्वादुक्त्योत्तरकाशं ग्रहणेऽपि समवायुचिते
श्लोचकरणे न कश्चिदिरोधः ।

यदि तु सामान्यविशेषरूपबाधस्य यथावस्थितग्राह्यार्थविषय-
त्वेन दैवास्यपराधे अप्रवृत्तेः सर्वपदार्थानां तुल्यबलत्वमुच्यते । तथा-
युक्त्यपरभावस्य क्रमत्वेनोपादेयत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेन बाधोप-
पत्तेः समवायुचितकालानुग्रहो न्याय्य एव । न च कालस्याङ्गाङ्ग-
त्वेन प्रधानाङ्गक्रमापेक्षया दौर्बल्यम् । सभयोरप्यङ्गाङ्गत्वात् । न च
ग्रहणस्याभावदानवत् प्रदानोपक्रमता । तद्वद्विद्वैकपदार्थत्वाभावा-
दिति प्राप्ते ।

ग्रहणस्य षोडशियागाभासकल्पकत्वेनान्तरङ्गत्वान्तकर्मस्य प्राव-
र्यम् । वस्तुतस्तु तं पराञ्चमित्यस्यापि कालपरत्वमेवेत्यन्तरङ्गतद्वा-
धोन्याय्य एव । न च ग्रहणस्योत्तरकाशं करणेऽपि श्लोचस्यैव काला-
नुग्रहः शक्यः । तथात्वे श्लोचग्रहणोत्तरकालत्वस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः
बाधप्रसङ्गेनैकस्यैव समवायुचितकालबाधस्य न्याय्यत्वात् । अतस्त-
स्याप्युत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १८ ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टदीपिकायां

पञ्चमस्य प्रथमपादः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, गृह्णातिनिर्व्वपतिवद्यागपर एव,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सन्निपाते ॥ यथानेकेषां प्रधानानामङ्गानां वा एकेन प्रयोगविधि-
नोपसङ्गहात् साङ्गानां साहित्यावगमः, तत्र दर्शपूर्णमासप्राजाप-
त्यादौ किं एकस्य प्रधानस्य सन्निपत्योपकारकाङ्गकाण्डं ह्येतरस्य
कर्त्तव्यमित्येवं काण्डानुसमयोऽथ वा एकैकमङ्गं एकैकस्य ह्येतरस्य
कर्त्तव्यमित्येवं पदार्थानुसमय इति चिन्तायां, प्रधानप्रत्यासत्त्वनु-
सहात् प्रकृतितः परस्परसंस्मिष्टानामेवोपाकरणनियोजनादीनामेकैक-
स्मिन् पशौ प्राप्तत्वाच्च काण्डानुसमयः । एकप्रयोगत्वञ्च आरादुप-
कारकाङ्गाभिप्रायेणेति न कश्चिद्विरोध इति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनैकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोगविधानात्
प्रधानसाहित्यवदङ्गेष्वपि साहित्यावगमादेकैकाङ्गेन सर्वप्रधानानां
द्युगपदुपकर्त्तव्यमित्यर्थावगमेनैकमुपाकरणाख्यमङ्गं सर्वपशूनां कृत्वा
नियोजनं कार्यम् । प्रधानप्रत्यासत्तिस्तु प्रत्यक्षवचनावगतोक्तसाहि-
त्यानुरोधेनैव कल्पनीया । उपाकरणानन्तरमेव च नियोजनमिति
यथाप्रकृत्येवानुष्ठानम् । आट्टसानाट्टत्वं तु प्रधानसाहित्यानुरो-
धेनेति न कश्चिद्विरोधः । अतः पदार्थानुसमयः । प्रवृत्तिक्रम-
विचारस्नेतदधिकरणोत्तरं द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥

कारणात् ॥ यत्र तु प्रधानविरोधो यथाऽस्यप्रतिपक्षेणां श्रुते
सहस्रे वाऽस्यदाने तावत्सु पुरोडाशेषु अथ्यमाणेषु यदि सर्वेषा-

मधिग्रहणं ह्यवोदासनं क्रियेत, ततो दक्षेरेण । अतस्तत्र काण्डानु-
समय एव कतिपयाङ्गानाम् ।

यत्तत्र वार्तिके निमित्तगतस्य यावत्त्वस्याविवक्षितत्वाच्चेन्नैमित्तिक-
गतस्य च तावत्त्ववज्जलादेः पृष्ठग्रमनीयन्यायेनानुवाद्यगतत्वेनाविव-
क्षितत्वात्साहित्यबोधकवचनाभावेनानेकेष्वपि अशदानेषु प्रत्येक-
प्रयोगेनैव वारुणेष्टिकर्त्तव्यत्वावगतेर्भाव्यस्यमेतदुदाहरणं साहित्य-
बोधकवचनान्तरसम्भावनयेत्युक्तम् ।

तत्र । सचानुदवसाय पृष्ठग्रमनीयेन यथेरेन्नित्यत्र हि उद-
वसानसमानकर्त्तृकत्ववस्त्रेणैव पृष्ठग्रमनीये वज्जलादेः प्राप्तत्वाद्युक्ता
साहित्याविवक्षा । प्रकृते तु निमित्तसमसङ्ख्याकत्वस्यैव तावच्छब्दा-
र्थस्य नैमित्तिकविशेषणतया अप्राप्तस्य विधेयत्वाद्युक्तमेवानेक-
निमित्तसम्बन्धिपाते नैमित्तिकसाहित्यम् । तावच्छब्दाभावे हि
द्युगपदनेकनिमित्तसम्बन्धिपाते तन्त्रेण नैमित्तिकेष्टिरेकैव प्रसज्येतेति
युक्त एव तावच्छब्दार्थविधिः ।

यथापि हि पुरुषार्थतया न क्रत्वन्तःपातित्वं यथा द्युगपदनेक
काण्डात्साहित्यग्रादावनेकगृहदाहादौ च, तथापि नैमित्तिकस्य
सङ्घदनुष्ठानं । किमुत क्रतुप्रयोगमध्यवर्तितदङ्गवारुणीष्टेः । अतस्ता-
ग्रेवादिभेदेऽपि प्रथायाद्यङ्गतन्त्रत्ववद्युगपदनेककपास्तभेदने होम-
तन्त्रत्ववच्च वारुणीष्टेस्तन्त्रत्वप्रसक्तौ निमित्तसमसङ्ख्याकत्वविधानेन
तावत्त्वप्रतीतावपि एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन साहित्यप्रतीतेर्युक्त-
मेवोदाहरणत्वम् ।

तत्र चारादुपकारकेषु वज्जला प्रसङ्ग एव । सम्बन्धिपातेषु वज्जला

पदार्थानुसमय एव । क्वचिदेव तु प्रधानविरोधे काष्ठानुसमयः ।
प्रधाने तु सप्रतिपक्षदेवताकत्वान्तन्मत्वमेव । पुरोडाशमात्रे तु
निमित्तसमसङ्गाकत्वं प्राजापत्यवदिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥

सृष्टि ॥ पदार्थानुसमयप्रसङ्गात् क्रियानेकः पदार्थ इति चिन्त्यते ।
किमेकैकसृष्टिनिर्वाप एकः पदार्थस्तेन चाग्नेद्याग्नीषोमीचनिर्वाप-
धोरनुसमयः, किं वा चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थस्त्वावता चानु-
समयइति चिन्तायाम् । एकैकसृष्टिनिर्वापे यत्नसमाप्तेर्मन्त्रसत्त्वाच्च
तस्यैवैकपदार्थत्वमिति प्राप्ते ।

अङ्गपर्यायः पदार्थशब्दस्यैव प्रयोगविधिना विधानात् ।
विहितस्य चाङ्गत्वम् । न चैकसृष्टिनिर्वापोविहितः, किन्तु चतु-
र्मुष्टिनिर्वापएव । चतुरस्रतुरोसृष्टीन् निर्वपतीति विधानात् । अथ
चि अर्चप्राप्तनिर्वापानुवादेन न गुणमात्रविधानम् । संख्यासुबुभय-
विधाने वाक्यभेदात् । पुरोडाशमात्रपर्याप्तग्रीहिमतः पृथक्करणरूप-
निर्वापस्य नियमेनाप्राप्तत्वाच्च । अतश्चतुर्मुष्टिनिर्वापेनैवानुसमयः ।
अत एव वीष्णाऽप्युपपद्यते ।

एवं कपालान्युपदधाति* अष्टौ दक्षिणत एकादशोत्तरत इति
संख्यादिविशिष्टोपधानविधानात् सर्वकपालोपधानेनानुसमयः ।
अथपि कपालगतबहुत्वमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितं, तथापि अष्ट-
त्वादिसंख्याया उपधानविशेषणत्वादिवक्ष्योपपत्तिः । अथपि च
तत्तन्मन्त्रादिभेदादेकैकोपधानविधिरपि कश्चिदुद्भाष्येत, तथापि

* भाष्ये तु, कपालान्युपदधाति,—इति पाठः ।

वक्ष्यमाणकृष्णाजिनाक्षरणव्यायेनैकपदार्थत्वं सर्वोपधानस्य द्रष्टव्यम् ।
अतः आग्नेयस्य सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्योपधेयानि ।

एवं दिर्ध्वविषोऽवद्यतीत्यत्रापि द्वित्वविशिष्टावदानविधानाद्विर-
वदानेनानुसमयो न त्वेकैकावदानेन । न च मध्यादवद्यति पूर्वाधा-
दवद्यतीति वाक्याभ्यामेव द्विरवदानप्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् । एत-
द्विधभावे चतुरवन्तवाक्यस्य-चतुःसंख्या मध्याद्धिः पूर्वाधाद्विरित्येवं
हविष एव सन्प्रायेत । एतत्सत्त्वे तु तद्विरोधादुपक्षरणाभ्यभि-
चारणाभ्यामिति तदाक्यस्या चतुःसंख्याऽनुवाद एव ।

इदञ्च साक्षात्प्रविषयं द्विरवदानानुसमयकथनम् । आग्नेया-
दावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । साक्षात्त्वे
द्वपक्षरणाभिचारणयोस्तन्मत्वाद्ब्रह्मोद्भवदानं गृहीत्वा पयसोयाज्ञम् ।
कल्पसूत्रेषु तु पयसोद्भवदानं गृहीत्वा पश्चाद्ब्रह्म इत्युक्तम् । तैत्ति-
रीयश्रुतौ तादृशक्रमस्य वाचनिकत्वात् । होमसंज्ञेयैव सम्प्रतिपन्न-
देवताकत्वात् ।

एवमञ्जनाभ्यञ्जनपवनपावनेष्वपि तत्तद्विधिसत्त्वात्तैकैकेन नेत्रेण
ग्रहीरावयवेन वाऽनुसमयोऽपि तु अनेकयजमाननेऽहीने एकच-
नेचद्वयेऽप्यञ्जनं कृत्वा यजमानान्तरे तत्कार्यम् । सर्वावयवोपेताभ्य-
ञ्जनादिना च प्रत्येकमनुसमयः । सचे त्वध्वर्युर्गृहपतिं दीचधि-
त्वेत्यादिना तत्तत्संस्कारकदीपोत्तरकाण्डविधानात् काण्डानु-
समय एव ५ ॥ २ ॥ २ ॥

संयुक्ते ॥ साक्षात्प्रवदाग्नेयाग्नीषोमीयादौ भिन्नदेवत्येऽपि द्वव-
दानेनानुसमय इति प्राप्ते ।

चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेनावतोद्देशेन होमाख्यसंस्कारविधानादर्या-
 देवावदाने प्राप्ते द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेन द्वित्वमात्रविधानादुक्तविध-
 चतुरवत्तहोमस्यैकपदार्थत्वेनावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । वस्तु-
 तस्तु अवत्तस्योद्देश्यत्वेन ततः पूर्वमवदानप्राप्तेर्द्विरुपपादत्वाद् द्वावदान-
 वाक्ये चावदानमात्रे द्वित्वविधानेऽसंस्काराद्यर्थाव्यावदानेऽपि सुव-
 वद्वित्वप्राप्त्यापत्तेर्हविषोद्देशेनैव द्वित्वविधाने होमादावपि तदापत्ते-
 र्हविर्विग्रिष्टोद्देशेन तद्विधाने च वाक्यभेदापत्तेरवश्यं द्वित्वविग्रिष्टाव-
 दानविधिस्त्रीकारेऽपि उपसर्णादिविधिन्यायेन दृष्टार्थत्वसाभाव
 चतुरवत्तहोमविध्युपपादकत्वस्थायिनीकारादवदानादिप्रदानान्तस्यैक-
 पदार्थत्वावगमेन तेनैवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ४ ॥

वचनात्तु ॥ धूपधर्माञ्जनोच्छ्रयणसम्मानपरिव्याणादयो धूपगणे-
 ऽतिदेशप्राप्ताः पृथक्पदार्था अपि न प्रत्येकमनुसमेयाः । अञ्जना-
 दिपरिव्याणान्तं यजमानो धूपं नावसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गस्य
 विहितस्येहाप्यतिदेशात् । न चानेन रागप्राप्ते कादाचित्कधूपसंयोगे
 सति त्यागनिषेधविधिः । पाश्चिकत्वाद्यापत्तेः । अपि तु संयोगा-
 भावाभावरूपसंयोगाख्यस्थानवसर्गस्यैव साहायार्थं नियमविधिः ।
 अतश्च तदनुरोधेन सचातिरिक्ते धूपगणे तावत्काण्डस्थानुसमयः ।
 सचे तु येन केनापि यजमानेन धारणसम्भवात् पदार्थानुसमय एव ।
 अन्यत्रापि तावदतिरिक्तपदार्थानां प्रत्येकमेवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ५ ॥

पशुगणे ॥ प्रकृतौ साक्षाद्येऽवदानादिप्रदानान्तस्यैकपदार्थत्वा-
 दतिदेशेन दैचेऽपि तथैव प्राप्तौ, दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं,
 सौविष्टकृतान्यवद्यति, सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं,

ऐक्यन्यवद्यतीति* वचनेन क्रमान्वलविधाधिना पदार्थभेदावगतिः+
न च्चसन्निधिपदार्थान्तरव्यवधाने प्राक्तनैकपदार्थता सम्पद्यते ।
अतश्चैकदेवत्ये पशुगणे प्राजापत्यन्यायेन दैवतावदानादिना प्रत्येक-
मनुसमयः । अन्ते च तन्त्रेषु दैवतहोमः ।

न च प्रकृतावेकस्य पशोर्दैवताद्यवदानत्रयमानन्तर्येण कृतमिती-
हापि तथैव कार्यमिति शक्यम् । प्राजापत्यन्यायेनैव पशुकेत्वस्य
प्रकृतावार्थिकत्वेन चोदकविरोधाभावात् । अत एव यत्र विभिन्न-
देवताके पशुगणे चोदकविरोधस्तत्रावदानत्रयं होमस्यैकस्य कृत्वा-
ऽपरस्याप्यवदानत्रयपूर्वकप्रदानान्तं कार्यम् । खिष्टकृदिडाभक्षणे तु
तन्त्रेष्वेव । तत्रापि पदार्थानुसमये द्वितीयहोमस्यातिदेशप्रप्राप्तौ जाव-
दानानन्तर्यवाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु च्चसन्निधिपदार्थान्तरव्यवधानेऽपि पञ्चावन्तहोमसम्पा-
दकत्वेन दैवतावदानस्यात्रापि प्रदानावयवत्वोपपत्तेर्विभिन्नदेवताक-
स्येऽपि दैवतावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । एकदेवताके तु
पदार्थावयवानामेवानुसमय इति न कोऽपि विरोधः ॥१॥२॥६॥

नानाबीजेषु ॥ राजसूये, अग्नये गृहपतयेऽष्टाकपाशं कृष्णानां
ब्रीह्रीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकश्च इमिति नानाबीजेष्टिरा-
द्याता । तत्रातिदेशप्रप्राप्तानि कृष्णाजिनास्तरणोत्सूखसाधिवर्त्तन-
बीजावापाद्यवघातपरावपनविवेचनफलीकरणपाश्याधिकरणकतस्तुल्य-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भाष्ये तु, दैवतान्यवदाय न तावत्वेव होतव्यं
सौविष्टकृतान्यवदेयानि सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्वेव होतव्यं
येहान्यवदेयानि,—इति प्रकृतौ श्रूयते, इत्युक्तम् ।

प्रघातानि तत्तद्विधिविहितत्वेन पृथक्पदार्थत्वात् प्रत्येकमनु-
समेयानि । न ह्यत्र द्वावदानस्यावन्तसोमविध्याच्चिन्नत्वसर्वेषामव-
घातविध्याच्चिन्नत्वं, येनैकपदार्थत्वं शङ्कोत । तद्वातिरेकेषापि अवघात-
सम्भवात् । नापि सर्वेषामवघातपदार्थत्वम् । उल्लूखलसुसलसंयोग-
विशेषस्यैव सर्वेषावघातवन्तत्पदार्थत्वात् । अतः प्रत्येकानुसमये
प्राप्ते ।

तत्तद्विधिविधेयत्वेऽपि पृथक्पदार्थत्वे अदृष्टार्थत्वापत्तेः सर्वेषा-
मेषां तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातविधिविशेषत्वेनैव विधेयत्वादेक-
पदार्थत्वावगतेस्तावताऽनुसमयः । एवं सत्युल्लूखलमपि एकमेवेति
सिध्यति, पात्री च । इतरथा हि कृष्णाजिनसुसलशूर्पाणां
एकत्वेनोपकारकत्वसम्भवेऽप्युल्लूखलपात्रोर्भेदावशंभावात् । तस्मात्
कृष्णाजिनास्तरणादिप्राग्निचे तत्रप्रघातननिनयनान्तेनानुसमयः ।
उत्करे तत्रप्रतिपत्तिस्तु तन्मेषैवेति विवेकः । एवं कृष्णाजिनास्तर-
णादिपेषणान्तेन तस्माद्यनुसमयः । तेषामपि पेषणविधेकवाक्यतया
एकपदार्थत्वात् ।

नन्वत्र किमनुसमेयपदार्थानां पदार्थत्वम् ? न तावदनुष्ठेयत्वम्,
एकमुष्टिनिर्वापादावतिव्याप्तेः । नापि विहितत्वघटितमङ्गत्वम्,
द्रव्यादावतिव्याप्तेः । नापि क्रियात्वविशेषितं तत्, उपस्तरणकृष्णाजि-
नास्तरणादावतिव्याप्तेः । नापि परानवयवत्वे सति निरुक्तं क्रियात्वम्,
अवयवत्वस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वात् । दृष्टविधया क्रियान्तरोपकारक-
त्वमिति चेत् । अवघातस्यापि दृष्टविधया यागपेषणाद्युपकारकत्वेना-
वयवत्वापत्तावघातादिपेषणान्तेनानुसमयापत्तेः । अवघातकालीन-

तदङ्गजपादिमन्त्राणामदृष्टविधयोपकारकत्वेनावधवत्मानापत्तेः । किं च सत्यप्यवयवत्वे कृष्णाजिनास्तरणोपस्तरणादीनां विहितत्वेनाङ्गत्वात् प्रयोगविध्युपसङ्गेषु साहित्यावगतेः प्रत्येकानुसमयः किं न स्यात् । एवं ह्यवदानस्यापि होमवद्भुविःसंस्कारकत्वात्पेषणावघातन्यायेन प्रत्येकानुसमयः किं न स्यादिति चेत् ।

न । सत्यपि कृष्णाजिनास्तरणादीनां स्तनन्विधिविधेयत्वे अङ्गत्वेन प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वे वा अवघाताद्यङ्गत्वेन तद्द्वारैव प्रयोज्यत्वावगमात्तदनुसमयेनानुसमय इति न प्रत्येकमनुसमयः प्रत्येकं साहित्यावगतेः । एवं, परावपनादिप्रशासननिनयनान्नामपि तदुक्तत्वावघातफलोपयोगितयाऽवघातार्थत्वाच्च पृथक्पदार्थता । अत एवादृष्टार्थमपि तदङ्गं न पृथक्पदार्थः । एवमुपस्तरणदेरपि स्रुत्यसंसर्गद्वारा होमार्थत्वाच्च स्नातग्व्येण प्रयोज्यतेति न पृथगनुसमयः । ह्यवदानस्य तु हविःसंस्कारकस्याप्यवतोद्देशेन होमविधानास्नाद्यवेनावक्तहोमस्यैव प्रयोज्यत्वेऽवदानांशेऽपि पृथक्प्रयोज्यत्वाकल्पनाच्च पृथक्पदार्थत्वम् । अत एव पदार्थत्वं नाम स्नातग्व्येण प्रयोगविधिविधेयत्वम् । पदार्थावयवत्वेन सम्प्रतानां हि कृष्णाजिनास्तरणादीनां नावघातादिनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं विना प्रयुक्तिविषयत्वं ज्ञायते । अवघातादीनां तु नान्यनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानोत्तरकालत्वनियतनञ्ज्ञानम् । प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानोभयविशिष्टभावनाप्रयुक्तिज्ञापनेनाङ्गप्रयुक्तेरपि प्रधानप्रयुक्तन्यथानुपपत्तिप्रसूतत्वाभावात् । अतश्च यत्प्रयुक्तन्यथानुपपत्तिं विनैव यत्प्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं, स ततः पदार्थान्तरमिति सिद्धम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ७ ॥

विकारे ॥ दैचे पश्चावनूयाजानां पृषदाव्येनानूयाजान्यजतीति
 पृषदाव्यं श्रुतम् । प्रयाजानां शुद्धमेवाव्यं प्रकृतिप्राप्तम् । प्रकृतौ
 चोपभृत्येकस्मिन्नेव पात्रे प्रयाजाङ्गभृतं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तस्मिन्नेव
 कालेऽनूयाजायं चतुर्गृहीतं गृहीतमासीत् । अत्रापि तथैव ग्रहणे
 प्रयाजाव्यस्य दधिसंसर्गणोत्पवनावेक्षणयोरदृष्टार्थत्वप्रसङ्गेनाप्राकृत-
 कार्थकारिताऽऽपत्तेः । समानयनवेलायां प्रयाजाव्यस्य न्यूनत्वापत्तेश्च ।
 अतोऽवश्यं पात्रैकत्वमनुगृह्य क्रमोबाधतां, विपरीतं वेत्ति
 चिन्तायाम् ।

पात्रैकत्वस्य श्रुतत्वात् पदार्थत्वाच्च बाधानुपपत्तेः क्रमस्यैव मन्त्र-
 पाठकस्थत्वेन पदार्थगुणत्वेन च दौर्बल्याच्छिष्टाकोपाधिकरणन्यायेन
 बाधः । एवमष्टावुपभृतीत्येतदाव्यावगतचतुष्कद्वयसाहित्यबलकस्थैक-
 कालत्वस्यापि । न च प्रकृतौ तयोः कृत्तकस्थत्वादिना बलावच्छेदपि
 विकृतावतिदेशेन प्राप्तयोस्तयोः समत्वाच्च बलावच्छमिति शक्यम् ।
 कृत्तकस्थत्वादिरूपबलावच्छस्य विकृतावसम्भवेऽपि पदार्थतद्गुणत्वादि-
 कृतबलावच्छस्य विकृतावपि नियामकत्वोपपत्तेः । सम्भवति च
 विकृतौ नियामकान्तरासत्त्वे प्राकृतस्यापि बलावच्छस्य सप्तदशग्ररावे
 चरौ चतुःसंख्यासुष्टिनिष्ठप्राथम्यजघन्यत्वस्यैव नियामकता । अत-
 स्तस्मिन्नेव पात्रे अनूयाजकरणवेलायां पृषदाव्यग्रहणमिति प्राप्ते ।

पात्रैकत्वस्य पदार्थत्वेऽपि अनुष्ठेयपदार्थमाचवृत्तिक्रमस्य तद्गुण-
 त्वाभावात् प्रत्युत साक्षाद्ग्रहणाङ्गभृतक्रमकालाद्यपेक्षया ग्रहणाङ्गभृ-
 तपाचाङ्गलैकस्याङ्गगुणविरोधन्यायेन दौर्बल्यान्तदैवोपभृद्भूयं सन्यास्य
 शुद्धं दधि संकृतञ्च चतुर्गृहीतद्वयं याज्यम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥

प्रकृतेः ॥ अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाखं निर्वपेदिति नक्षत्रेष्टिं विधाय सोऽप जुहोतीत्युपहोमाविहिताः । प्रकृतौ च प्रधानस्त्रिष्टुतोर्ये वाचनिकानारिष्टहोमाः* समाख्याताः । तद-
चोपहोमानां नारिष्टेभ्यः पूर्वमनुष्ठानम् । औपदेशिकप्रधानपाठ-
क्रमेण प्रधानानन्तर्यस्य विहितत्वात् । उपहोमानामौपदेशिकत्वेन नारिष्टेभ्यः प्रथममन्वितत्वाच्चेति प्राप्ते ।

उपकारसाकाङ्क्षया विवृतिभावनया क्लृप्तोपकारणामातिदेशि-
कानामङ्गानां प्रथमं गृहीतत्वेनोपहोमानामन्यतराकाङ्क्षया पश्चादन्व-
यादतिदेशस्य च प्रधानवाक्यशेषत्वस्यैव लाघवाद्भुपगमेनोपहोमा-
नामातिदेशिकाङ्गयुक्तप्रधानोत्तरमेव पाठेन क्रमावगतेः पश्चादेव
करणम् । तथापि ब्राह्मणतर्पणान्ते कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते मध्ये जुहोतीति
वचनेनोपहोमसमाख्यया चापेति खाननिर्देशाच्च नारिष्टेभ्योऽनन्तरं
कार्याः ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥

कृतदेशान्तु ॥ राजसूये अभिषेचनीयसोमयागानन्तरं वाग्द-
श्रपेयाद्दिदेवनादयोभिषेकान्ता राजसूयधर्मा अचैर्दीयति राजा-
नञ्जिनाति ग्रौनःश्रपमाख्यापयति अभिषिच्यत इत्यादिभिर्विहिताः ।
तत्राभिषेकज्ञावदचनादेव माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यभि-
षेचनीयमाहेन्द्रकाखेऽपकृष्टः । तदपकर्षेऽपि च न तत्पूर्वपठिताना-
मपि विदेवनादीनामपकर्षः । वेदिकरणन्यायेनापूर्वाणामेषां बद्ध-

* माघे जैमिनोयन्यायमालाविस्तरे च नारिष्टहोमाः इति पाठः ।
दश ते तनवो यज्ञयज्ञिया इत्यादिमन्त्रैराज्ञाता आग्याज्जतयो-
नारिष्टहोमा इति माधवाचार्याः ।

क्रमत्वाभावात् । अभिषेचनीयोत्तरमपि पाठस्य सत्त्वेन पूर्ववत् प्राक्त-
ताङ्गोत्तरमेव करणमिति प्राप्ते ।

पूर्वं प्रजाजादिवद्बहुक्रमत्वाङ्गत्वावपि इदानीमेव प्रत्यक्षेण पाठेन
एकराजसूत्रप्रयोगविधिपरिमृहीतानां विदेवनास्यभिषेकान्नानां बहु-
क्रमत्वोपपत्तौ अभिषेचनीयपाठेन प्राकृताङ्गानामानुमानिकत्वेन तैः
सह विदेवनादीनां भिन्नप्रयोगविधिपरिमृहीतानां क्रमकल्पनानुप-
पत्तेरभिषेकापकर्षेणापकर्ष एव विदेवनादीनाम् ॥ ५ ॥ २ ॥ १० ॥

प्राकृतास्य ॥ दीक्षणीया ज्योतिष्टमप्रकरणे समाप्ताया, चयनश्चा-
नारम्भाधीतं, वैकल्पिकं सोमयागाङ्गम् । तत्प्रकरणे च साविच-
होमाख्यासम्भरणादयश्चयनाङ्गभूताधर्माः श्रुताः । पश्चाच्च सचयन-
ज्योतिष्टोमाङ्गदीक्षणीयाप्रयोगोद्देशेन केचिद्गुणाः श्रुताः । तद्वच्च
दीक्षणीयायाः सामान्यतः सोमप्रकरणात्तदीक्षणीयाऽपूर्वपदार्थैः
सह पाठेन बहुक्रमत्वावगमाच्चयनप्रकरणे दीक्षणीयाया गुणमाच-
श्रवणेन पाठाभावाच्च साविचादीनामागन्तुकानां दीक्षणीयादिन-
कृत्यान्ते निवेश इति प्राप्ते ।

गुणेनापि गुणिन उपस्थितेस्तदाक्ये गुणिन उद्देश्यतया सङ्गी-
र्तनाच्च गुणगुणिनोरेकस्थानावगतेः प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण च पाठेन
सामान्यरूपस्य पाठस्य बाधात् पूर्व्वं साविचादयः पश्चाद्दीक्षणीयेति
सिद्धम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ११ ॥

सञ्चिपातः ॥ चयनप्रकरण एव तत्रेव दीक्षणीयागुणश्रवणानन्तरं
रुक्मप्रतिमोषनादि चयनाङ्गं श्रुतम् । ज्योतिर्हेमप्रकरणे च सामा-
न्यतो दीक्षणीयोत्तरं दीक्षितसंस्कारादण्डानादयः । तद्वचापि

विशेषपाठेन सामान्यपाठस्य बाधाहीचणीयोत्तरं इकाप्रतिमोच-
नादि कृत्वा दीक्षितसंस्कारा इति प्राप्ते ।

विशेषपाठस्य पञ्चाङ्गावमाचबोधनेनान्यथासिद्धस्यावर्जनीयतया-
ऽप्युपपत्तौ दीक्षणीयानन्तर्यानिधामकत्वात्सामान्यपाठेन कृत्तकमान्
दीक्षितसंस्कारानेव दीक्षणीयानन्तरं कृत्वा तद्दिनकृत्यान्ते इका-
प्रतिमोचनादि कार्यम् ॥ ५ ॥ ९ ॥ १९ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
पञ्चमस्य द्वितीयः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

विवृद्धिः ॥ विद्वतावेकादश प्रयाजान्यजति षडुपसद् इत्यादि-
वैकृतौ अनेकव्यक्तिवृत्त्यधिकसंख्या श्रुता । सा प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-
न्यायेन षडदाव्यादिवदेकैकस्मिन् प्रयाजादौ प्रत्येकमभिसम्बध्यत
इति एकैक एकादशवारमावर्त्तनीय इति प्राप्ते ।

द्विलादिसंख्यायाः पृथक्कनिवेशितादेकैकस्मिन् पञ्चस्वपि वा
षडदाव्यवदावृत्तिं विना एकादशलानुपपत्तेरुत्पन्नवाक्यगतत्वेन च
कर्मभेदकत्वायोगादावभ्यक्ते जघन्ये प्रयाजपदे प्रयोगलक्षणाया संख्या-
विधौ वरं संहितैरेव प्रयाजैस्तल्लक्षणात्संहितप्रयाजप्रयोगाणां संहि-
तानामेवोद्देशात्सर्वसंपाद्या संख्येति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु प्रयोगो नाम न पदार्थान्तरं येन लक्षणा स्यात्,
अपि तु प्रयाजानामेव व्यक्त्यन्तरम् । अतस्तथैव प्रकृतौ पञ्च
प्रयाजा इत्यादौ तत्तद्भाष्यजात्यवच्छिन्ना एव व्यक्तयः प्रयाजत्वरूप-
व्यापकजात्यवच्छेदेनोच्यन्ते । तथाऽत्रापि एकादशलसंख्यासम्पत्त्यर्थं
तावद्भक्तौनामुक्तौ क लक्षणा । अतस्तद्भावेऽपि व्यापकधर्मा-
वच्छिन्नोद्देशेन विहितैकादशलसंख्या अनेकत्र व्यासव्यवृत्तित्व-
स्वाभाव्या व्यक्त्यन्तराद्याच्चिपन्तौ लाघवात् प्रकृतिद्वयव्यक्त्यधिक-
व्यक्तौः षडेवाच्चिपति नाधिका इति सर्वसम्पाद्यसिद्धिः । न चैवं
प्रयोगलक्षणाभावे तिस्र आहुतीरित्यादावपि व्यक्तिभेदापत्तिः । तत्र

विधेयतावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैकस्य पूर्वमङ्गुलत्वेन भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतया चयाणामेव तेषां कल्पनयोपपत्तौ तत्तद्भक्ति-
त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य विधेयतावच्छेदकत्वकल्पने गौर-
वात् । प्रकृते तु क्लृप्तप्रयाजत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् संख्यायाश्च
विधेयत्वाच्च काचित्कल्पनेति विषमम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ १ ॥

स्वस्नानान्तु ॥ तत्र प्रयाजैकादशत्वादिसंख्या स्वसम्पत्त्यर्थं व्यक्तवन्त-
रास्याचिपन्तौ चतुर्योक्तमप्रयाजजातीयान्येवाचिपन्ति । तदङ्गभूतयोः
प्राकृततदङ्गदेवताप्रकाशकयोरपूर्वयोः प्रैषयोर्मध्ये षष्ठामन्येषाम-
प्राकृतदेवत्वमन्त्राणां पश्चात्पश्चात् । तद्यथाद्यानां चयाणामभ्यासः
स्यान्ततो मन्त्राणामपकर्षापत्तिः । समिष्टागलस्यानुपस्थितेऽपि । अतः
सन्निधानाविशेषाच्चतुर्योक्तमप्रयाजयोरेव चतुश्चतुर्वारं आवृत्तिः ।
उभयत्राभ्यासत्रये च प्राकृतदेवताबाधो लक्षण्या वा तद्देवता-
प्रकाशनमित्यन्यदेतत् ।

एवमनूवाजेऽपि मन्त्रस्त्रिंशदशदेव प्रथमानुयाजस्याद्यासुत्वारो-
दशमस्य द्वितीयस्याष्टमपर्यन्तं पञ्चमप्रभृत्यभ्यासः नवमैकादशौ
द्वितीयस्येति । यत्र तु न किञ्चिद्गमकं, तत्र विषमसंख्यासंख्याक-
स्यले अवश्यकल्याया अधिकाया आवृत्तेरन्तिमविषयत्वात् सर्वस्या-
न्त्यन्तिमविषयकत्वमेवेत्यपि वक्ष्यते ।

यत्र तु समसंख्याकैवावृत्तिर्यथा तिसृषूपसत्सु षट्त्वत्रवणे, तत्रै-
कैकस्य द्विरावृत्त्याऽपि षट्त्वसम्पत्तौ नास्तिमाया एव चतुरावृत्तिः ।
स्फुट्याये विहितकार्यान्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानाया आवृत्तेः सर्व-
विषयत्वौचित्यात् । तत्र च चिरनूवाकः पश्चतामित्यादौ सम्पूर्णासु-

वाकसावृत्तिदर्शनेन प्रकृतेऽप्युपसन्नयमेकवारं कृत्वा पुनः कार्यमिति दृष्टकक्षितवदावृत्तिरिति प्राप्ते ।

प्रथमद्वितीययोर्हि तृतीयातः पूर्वं करणं कृतं, तद्दृष्टकक्षित-
वदावृत्तौ बाधेत । अतः प्रथमां द्विःकृत्वा द्वितीयाञ्च द्विरभ्यस्य
तृतीयाऽपि तथैव कार्येति स्वस्मानविष्टद्धिरेवेति सिद्धम् ॥५॥१॥२॥

समिध्यमानवतीम् ॥ पञ्चदशसामिधेनीनां यत्रैकविंशतिरनु-
ब्रूयादित्यत्राधिका संख्या श्रुता, तत्रागमेन संख्यापूरणं दशमे
वक्ष्यते । तदत्रागम्यमानानां षड्धा यद्यपि न्यायेनाम्ने निवेशः
प्रसज्यते, तथापीयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदन्तरा
तद्वाच्या इति यावापृथिव्यन्तरालत्वेन स्तुतस्य समिध्यमानवती-
समिद्धवत्यन्तरालस्याप्राग्निबलकक्षितविधिविहितस्य सत्त्वान्तदन्तरा-
लएव सर्वासामागम्यमानानां निवेशः । न च धाय्यापदपरिभाषिता-
नामेव मन्त्रविशेषाणामन्तरालनिवेशोऽन्येषां त्वन्त इति वाच्यम् ।
धीषमानत्वयोगेन सर्वेषामेव धाय्यापदवाच्यत्वादिति प्राप्ते ।

नायं यौगिकः, स्तोत्रादावागम्यमानास्त्रपि धाय्याग्रब्दप्रयोगा-
पत्तेः । पाणिनिना सामिधेनीष्वेव धाय्याग्रब्दस्त्रानुशिष्टत्वाच्च । अतो-
रुद्ध एवायम् । सोऽपि यत्रैव वेदे पृथुपाजवत्यौ धाय्ये इत्यादिना
परिभाषितस्यैव । तेषामेव चान्तराले निवेशः, अन्येषां त्वन्त
इति । अत एव चेधातव्यायामधाय्याग्रब्दकाया अग्ने चीत इत्यस्या-
च्छस्त्रिष्टुभा परिद्धातीत्यन्तनिवेशदर्शनमुपपद्यते ॥५॥१॥२॥

स्तोम ॥ प्रकृतौ वहिष्यवमाने अथसृचाः स्तोत्रोचोऽनुरूपः
पर्वासञ्जेत्येवंसंज्ञाः । विष्टद्धस्तोमकायाश्च विकृतौ वहिष्यवमाने

स्यगागमो वक्ष्यते । तत्रागम्यमानानामृचां प्राक् पर्यासात् निवेशः । पर्यासग्रन्थस्य नदीपर्यासः क्षेत्रपर्यास इत्यादावन्तवचनत्वेन प्रसिद्धेः समाख्यैवान्तिमस्त्रानत्वावगतेस्तदबाधार्थं प्राक् पर्यासादागन्तूनां निवेशकल्पना । अत एव द्वादशांशे पार्ष्टिके द्वितीयेऽहनि पञ्च-दशसोमके स्तोत्रीयानुरूपौ पठित्वा वृषस्त्रन्तौ दृषौ समाख्या पश्चात्पर्यासः पठित इति प्राप्ते ।

प्रकृतिक्लृप्तस्थानुरूपानन्तर्यस्य पर्यासे बाधे प्रमाणाभावात् समाख्यायाश्च प्रकृतौ पाठप्राप्तान्तिमस्त्रानत्वानुवादकत्वेन स्त्रान-विधिकल्पकत्वाभावात् एवागन्तूनां निवेशः । द्वादशांशे पार्ष्टिके द्वितीयेऽहनि तु वाचनिकं वृषस्त्रतोस्तृचयोः प्राक् पर्यासादनुष्ठानं, तदपि तयोरेव । तद्विकारेखन्वेषामागमस्त्रन्त एव ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्ते त्पत्तरयोः ॥ यत्र तु विष्टङ्कसोमकेष्वेव क्रतुषु उत्तरयो-र्मांश्वन्दिनार्भवपवमानयोर्वक्ष्यमाणः सामागमस्तत्र स नाम्ने । अना-रम्भाधीतेन चीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गाथची वृहत्पुत्रुवच स्त्रेवावपन्वत एवोदपन्तीति वचनेनाप्राप्तिबलसन्धविधिप्रक्रियेन गावश्चादिष्वेव सामावापविधानात् । अतो नाम्ने इति प्रत्युदा-हरणमाचमिदम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ५ ॥

यष्टेष्टकम् ॥ यानि प्राकरणिकानि ग्रहणान्यैश्वरायवादीनि, तानि यथापाठमेव व्यवस्थितानीति न तेषु चिन्ता । यानि त्वनारम्भाधीतानि तेष्वपि यत्रांशदाभ्यादौ प्राकरणिको विनि-योगस्तत्र विनियोगविधिपाठबलादेवानुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविष-यत्वम् । अत एव न तयोरन्ते करणम् । अपि तु प्रातःसवन एव

धारापदेभ्यः पूर्वमेव । यत्र त्वनारम्भाधीतमेव तेषां चागाङ्गतथाऽपि विनियोजकं वाक्यं, तत्र ग्रहणस्य चागाभासोपकारकस्य सामर्थ्याद्भाससमुदायात्मकसवनद्वारकतयैव चागाङ्गत्वाद्द्वारीभूतसवनभेदेन प्रतिषवनं ग्रहणानुष्ठानं निर्वापाङ्गस्य मन्त्रस्यैव मुष्टिरूपद्वारभेदेन । एवमनारम्भाधीतानां चिचिषीरुपदधातीत्यादीनामपि प्रतिचिति भेदेनानुष्ठानम् । चिचिष्यादीष्टकानां हि अनारम्भाधीतानामपि उपधानसंस्कृतानामुपयोगापेक्षायां तस्माद्भिचिस्त्वर्वायुरेतीत्याद्यर्थवादवशाद्ग्रहणप्रतीतावपि अग्निपदाभिधेयस्य षष्ठ्यारम्भकचितिद्वारकतयैव तदङ्गत्वावगतेः प्रतिचित्यावृत्तिः । यां काश्चिदिति वचनञ्च प्राकरषिकेष्टकाभिप्रायमिति प्राप्ते ।

ऐन्द्रवाचवादिग्रहणवदेवाभाससंपादनद्वारा चागोपकारकत्वस्यैव सिद्धेः सवनारम्भस्यानुष्णिकत्वेऽपि द्वारत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिषवनमावृत्तिरपि त्वन्त एवानुष्ठानम् । एवं चिचिष्यादेरपि न प्रतिषित्यनुष्ठानम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ६ ॥

अन्ते ॥ चिचिष्यादीनाञ्चु यां काश्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयानां मध्यमायां चित्तावुपदध्यादिति वचनेन मध्यमचित्तावुपधानम् । अत्र ह्यभिपूर्वस्य ज्ञानातेः प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वादात्प्राथम्यत्वाच्च प्रत्यक्षब्राह्मणविहितेष्टकोद्देशेन मध्यमचितिरूपदेवविधानम् । उपधानञ्चु प्रकरणप्राप्तमाश्रयः । प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वस्य इष्टकावाचिश्रुतशब्दविनियुक्तमन्त्रोपधेयत्वमित्युक्तमेव भूमाधिकरणे । न च प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वस्योद्देश्यविशेषणता । तच्छब्देन विग्रिष्टपरा-

मर्गकेन विग्रिष्टोद्देशोपपत्तेः । अतो मध्यमश्रितावेवोपधानम् । न चेदं प्राकरणिकविषयम् । अविग्रेशात् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ७ ॥

प्राक् श्लोकंप्रणाथाः ॥ मध्यमायामपि प्राकरणिकेष्टकोपधाना-
नन्तरमेवोपधानं शिषिष्यादीनाम् । न तु प्राक् श्लोकंप्रणाथाः ।
आगन्तुकत्वात् । न च यदेवाश्लोमं यच्छिद्रं तदेतथा पूरयति
श्लोकं पृष छिद्रं पृषेति वचनेन श्लोकंप्रणाथाः पूरणार्थत्वात्तस्मान्ने
निवेशावगतेः ततः प्राक्निवेशशिषिष्यादीनाम् । शिष्यादेव
मन्त्रस्य छिद्रपूरणार्थत्वे अस्मिन् वचनस्य तदर्थताविधायकत्वाभावात् ।
कश्चिन्मन्त्रस्य तद्विधायकत्वेऽपीष्टकायास्तदर्थत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अस्य वा मन्त्रे छिद्रपूरकत्वस्येष्टकायास्तपूरकत्वं विनाऽनुपपत्ते-
स्यस्या अपि तत् । तथापि तस्य शिष्यन्तरे सावकाशत्वाच्च शिषि-
ष्यादीनामन्त्रे निवेशन्यायस्य निरवकाशस्य बाधः । न च श्लोक-
प्रणाथा अपि प्रत्यक्षप्राप्तावत्त्वात् मध्यमश्रितिमात्रविषयत्वम् ।
इति करणविनियुक्तत्वेनास्य मन्त्रस्येष्टकावाचिश्रुतपदविनियुक्तत्वा-
भावात् । न च तथापि तत्तद्विद्यवान्तरप्रकरणपठितत्वेन तत्रैव
निवेशापत्तेस्तथानमहाप्रकरणपठितत्वे शान्तिमश्रितावेव निवेशापत्तेः
कथं सावकाशत्वमिति वाच्यम् । पूरणार्थत्वशिष्यादेव द्वारभेदेन
भेदोपपत्तेः सर्वविषयत्वादिति प्राप्ते ।

शिषिष्यादीनामन्त्रे निवेशे श्लोकंप्रणाथां छिद्रपूरणरूपफलस्यैव
बाधापत्तेर्वरं पूर्वपठितेष्टकोपधानोत्तरत्वरूपक्रमबाधेन शिषिष्या-
दीनां प्राक् श्लोकंप्रणाथा अनिवेशः ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८ ॥

संस्कृते ॥ आधानस्य नैरपेक्ष्येणोत्पत्तिवाक्येऽग्निनिष्यादकत्वाव-

गमादाधानमात्रेणैवाग्निनिष्पत्तिरिति सिद्धत्वादग्नीनामाधानमात्र-
नन्तरमेवोत्तरक्रतूनां प्रवृत्तिः । पवमानेष्टयस्तु यदि भाष्यकार-
मतादग्न्यङ्गं, तदा स सभिद्धेवाग्निषु खोत्तरभाविक्तूपयोगितया
संमार्गवत्संस्कारविशेषाधायकाः । यदि तु वार्तिककारमतादाधा-
नाङ्गं, तदा बृहस्पतिसववदेवैता अग्नीनां स्थापका इति न
केषाञ्चित्क्रतूनामाधानानन्तरमेव करणेऽपि पवमानेष्टीनां वैयर्थ्या-
पत्तिः । अग्निं वै बृहस्पतिश्चोभेषात्तुद्रवतीति पवमानेष्टिभ्यः
प्रागेवाग्निश्चोचप्रवृत्तिं दर्शयति । अतस्त्राहिताग्निर्न क्लिप्तन्दार्वाभ्या-
दधादित्याद्याहिताग्निप्रतवदेवाधानोत्तरमेव क्रतुप्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

भाष्यकारमते तावत्तत्तद्वाक्ये नैरपेक्ष्यश्रवणेऽपि एकस्योत्पाद-
कत्वमितरस्य संस्कारकत्वमित्यत्र प्रमाणाभावः । प्रत्युत पवमानेष्टी-
नामेव स्वविनियोजकवाक्ये आहवनीयोत्पादकत्वावगतेराधानस्य
गुणवाक्यावगताहवनीयोत्पादकत्वं विश्वम्नोपस्थितिकम् । न चैव-
मस्यभयोत्पादकयोर्विकल्पः । सद्यो निर्वपेद्वाद्गराचिषु निर्वपे-
दित्यादिकास्तविधिवग्नादेव समुच्चयभिद्धेः । वार्तिककारमते साङ्ग-
स्यैवाधानस्याग्न्युत्पादकत्वान्न तदभावेऽग्निविद्धिः । न च स्थापकत्वं
बृहस्पतिसववत् । पवमानेष्टीनामाधानप्रयोगवद्भिर्भावेऽपि तद-
दाधानकरणभावनावद्भिर्भावस्याश्रुतत्वेन स्थापकत्वकल्पनानुपपत्तेः ।
अतः पवमानेष्टिव्यतिरेकेणाहवनीयनिष्पत्तेरभावात्तदुत्तरमेवाग्नि-
श्चोचादीनि । आहिताग्निप्रतेषु तु आधानोत्तरमेव पुरुषस्त्राहि-
ताग्निपदवाच्यत्वोपपत्तेस्तदग्न्यङ्गं करणम् ।

यत्तु मिदर्शनमुक्तं, तत्तूष्णीं होमस्त्राधानाङ्गभूतस्य सत्यर्थं

नाग्निहोचस्य पूर्वप्रवृत्तिसूचकम् । तूष्णीं होमो हि नाग्निहोच-
होमः । प्रमाणाभावात् । नाप्यग्निहोचधर्मकः । अर्थवादगतस्य
नाम्नोऽनतिदेशकत्वात् । एतद्भूमिस्थाप्याधानद्वाराऽग्निप्रथोजकस्याग्नि-
सम्बन्धित्वाविशेषात्प्राथम्येणादिपदवदनतिदेशकत्वाच्च । अतोऽपूर्वस्यैव
होमस्यैवं स्तुतिरिति नाग्निहोचस्य पूर्वप्रवृत्तौ छिद्रम् । भिन्न-
प्रयोगपरिच्छेदतामपि च पौर्वापर्यमात्रं प्रसङ्गाभिहितम् ।
व्यवहितान्यवहितसाधारणेन पौर्वापर्यमेवाध्यायार्थ इत्यपि
ध्येयम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८ ॥

वस्यते ॥ वर्षति न धावेदित्यादीन्वग्निशिद्धतान्यामरणं
वर्षमात्रं वा चयने निमित्ते पुरुषार्थतया, आधाने निमित्ते
आहिताग्निप्रतवदेव विहितानि । अत्र प्रतपदश्रवणादेवोभयत्रापि
संकल्प*संज्ञा । पुरुषार्थत्वञ्च वाचनिकफलश्रवणाद्द्रष्टव्यम् । तदिद-
मग्निशिद्धतं भूतचयनमात्रस्यैव भूताधानवन्निमित्तत्वाच्चयनमात्रे कृते
कर्त्तव्यमाहिताग्निप्रतवदिति प्राप्ते ।

कर्मणि, भूत इति चानुवर्त्तमानेऽग्नौ चेरिति सूत्रेण कर्त्तरि-
चिनोतेः क्लिप्त्ययविधानात्कर्मत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या च भावनाच्चेपा-
दग्निर्कर्मकचयनकरणकभावनाया एव भूताया निमित्तत्वावगतेरग्नि-
शब्दवाच्यस्य च ज्वलनाख्यस्याग्नेः स्वरूपेण चयनकर्मत्वाभावाच्चयन-
निष्पादितस्रष्टिसाधारत्वद्वारा कर्मत्वावगतेराधारतायाश्च साङ्ग-
द्यागसमाप्तिं यावदनिष्पत्तेः क्लृप्त एवाग्निर्कर्मकचयनकरणक-

* संकल्प्य, -इत्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

भावना"भूतत्वावगतेस्तदन्त एवाग्निशिङ्गतानि । आहिताग्निपदे तु यद्यपि ऋ-प्रत्ययेन तथैव लक्षणया भावनावगतेस्तथा एव भूताया-निमित्तत्वावगतिः, तथापि ज्वलनाख्यस्याग्नेराधानकर्मत्वस्य स्वजन्या-वान्तरापूर्वाधारत्वेनैव वाच्यत्वान्तादृशस्य साधानान्ते एव निव्यप्ते-स्तदन्त एवाहिताग्निगतानि । न ह्यवाहवनीयत्वादिना कर्मत्वं श्रुतं, येन पवमानेष्वन्ते तन्निव्यप्तिः शङ्कते ॥ ५ ३ ॥ १० ॥

परेण ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपाशं निर्वपेद्दीक्षिव्यमाण इति दीक्षणीयेष्टेस्तावद्दीक्षार्थत्वं स्वट्प्रत्ययस्य क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहितस्य श्रवणादवगम्यते । दण्डेन दीक्षयति मेखलयादीक्षयति लक्ष्णविषाणया दीक्षयतीत्यादिना तृतीययैव दण्डादीनां दीक्षार्थ-त्वम् । न च दण्डादीनामभिव्यक्त्यर्थत्वं, दीक्षाभिव्यक्तेरश्रुतत्वात् । अनेकेषु दीक्षयति-पदेषु तल्लक्षणायां प्रमाणाभावाच्च ।

किञ्चादृष्टरूपयमनियमपरिग्रहानुकूलयोग्यतारूपाया दीक्षाया अभिव्यक्तिर्न तावदनुमित्यात्मिका । दण्डादीनां व्यभिचारित्वात् । नापि स्मरणात्मिका । सम्बन्धितस्य प्रागज्ञानात् । अस्तु वा दीक्ष-णीयायाएव दीक्षोत्पादकत्वं, तथापि न तदन्ते दीक्षितधर्मायम-नियमादयः । दीक्षितोऽसि दीक्षितवादं वद सत्यमेव वद नानृत-मित्याद्यावेदनप्रैषेण दण्डादिदानोत्तरमेव यमनियमपरिग्रहविधा-नात् । इतरथा आवेदनस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । अत एव यमनियम-परिग्रह एव दीक्षेति पार्थसारथिसिखिनमप्यपासम् । आवेदनप्रैषे दीक्षासम्बन्धोत्तरकाशं यमनियमपरिग्रहाभिधानात् । स्वयमेव

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भावनायाः,—इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

HARVARD COLLEGE LIBRARY

JAN 2 1905

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1097.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MAHĀMAHOPADHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.
VOL. I, FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1904.

40.115 IndL 212.1
(Box on sh.)

HARVARD COLLEGE LIBRARY

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

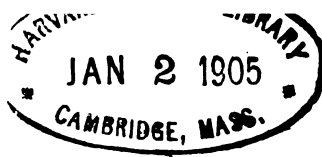
*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	...	Rs.	
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2	...	0	12
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	7	8
Aṅṅu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	9	0
Bāla Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1	...	0	6
Baudhayana Sranta Sutra, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	...	1	8
Bhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1-2	...	0	12
Catadusani, Fasc. 1	...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-4	...	4	2
Çatasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
*Çaturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1	...	20	4
Çlokaçartika, (English) Fasc. 1-4	...	3	0
*Çranta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	5	4
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Dan Kriya Kaumudī, Fasc. 1-2	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-6...	...	2	4
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	...	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradipōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	7	8
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Mārkaṅḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-8 @ /12 each	...	6	0
*Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	2	10
Nityacarapradiph Fasc. 1-4	...	1	8
Nyayabinduṭikā, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	3	6

पञ्चमोऽध्यायः ।

३८५

दीक्षाया अद्दृष्टरूपत्वाभिधानाच्च । अतो दण्डादीनामपि दीक्षार्थ-
त्वात्सर्वान्ते सा । न चैवं नैरपक्ष्यश्रवणादिकस्यापत्तिः । अद्दृष्टार्थ-
तथैकप्रयोगविधिपरिग्रहेण समुच्चयावगतौ अवान्तरकार्ये नैर-
पेक्ष्योपपत्तेरिति प्राप्ते ।

दीक्षणीयावाक्ये दीक्षिष्यमाण इति लट्प्रत्ययेन तस्यादीक्षार्थत्वं
तावदवगन्तव्यम् । दण्डादीनां तु णिजन्त-दीक्षयति-पदश्रवणाच्च
दीक्षार्थत्वमवगम्यते । अपि तु तदनुकूलव्यापारार्थत्वमेव प्रथम-
मवगम्यते । पश्चात् तत्सम्बन्धात्प्रयोज्यव्यापाररूपदीक्षार्थत्वं दण्डेन
घटं कारयतीत्यादिवत्कथञ्चित्कल्प्येत । न च शीघ्रावगतदीक्ष-
णीयथैव कृतार्थत्वाद्दीक्षायादण्डादिजन्यत्वकल्पनाऽवसरः । सिद्धरूप-
त्वाच्च दण्डादीनां न क्रियाव्याप्तत्वज्ञानमन्तरेण दीक्षार्थत्वसम्भवः ।

न च प्रथमावगतप्रयोजकव्यापारार्थत्वमेव वचसैव कारयती-
त्यादिवत्तद्धास्त्विति वाच्यम् । तथात्वे साक्षाद्दीक्षणीयार्थत्वाङ्गीकारे-
ऽद्दृष्टार्थत्वापत्तेः । तद्वरं दीक्षाफलीभूतयमनियमपरिग्रहोपयोगि-
दीक्षावत्त्वज्ञानजनकतथैव दीक्षणीयार्थत्वम्, दीक्षार्थत्वमेव
वाऽङ्गीकर्तुंमुचितम् । अगम्येति मन्त्रस्य यागफलप्रकाशकतया
सागाङ्गत्वमिव । अत एव परम्परासम्बन्धस्य सम्बन्धविधयैव बोधो-
पपत्तेर्न लक्षणाऽपि । ज्ञानजनकत्वञ्च स्मारकविधया । सम्बन्धस्य च
मानान्तरादनवगमेऽपि विध्यन्वयानुपपत्त्यैवावगमात् स्मारकत्वोप-
पत्तिः । तत्तद्विध्यन्तरेरेव च दण्डादीनां धारणकण्डूयनादिरूप-
क्रियाविधानास्माक्रियाविष्टानां स्मारकत्वसम्भव इति शङ्कनीयम् ।

अत एव तत्सत्क्रियार्थानामप्येषां दीक्षाऽभिव्यञ्जकत्वमप्यानु-

षङ्गिकम् । अत एव दण्डादीनां दीक्षाऽभिव्यक्तौ समुच्चयः । अत-
दृश्यन्त एव दीक्षितधर्मादीक्षितो न जुहोति न दीक्षितस्याङ्ग-
मश्रीयादित्यादयः । न चैवमावेदनवैयर्थ्यमभिव्यक्तिवैयर्थ्यञ्चेति
वाच्यम् । तद्विध्यान्वानबलेन तत्रैषपठितधर्माणामेव तदुत्तरत्व-
प्रतीतेः ॥ ५ ॥ ३ ॥ ११ ॥

अङ्गवत् ॥ काम्यानामुद्भिक्त्यौर्थादीनां नैमित्तिकानाञ्च भेदन-
होमादीनां समिदादिवदेव पाठक्रमात्क्रमे प्राप्ते ।

उपायप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति फलेच्छायाः कारणत्वाच्चैमित्ति-
कानुष्ठानस्य च निमित्ताधीनत्वात्तदनुरोधेनैव क्रमावगतेर्न पाठस्य
नियामकता । वस्तुतस्तु यच्चैकप्रयोगविधिपरिग्रहोऽनेकेषां, तत्रैव
क्रमापेक्षार्था पाठादीनां क्रमनियामकता । न तु यच्च भिन्नप्रयोग-
विधिपरिग्रहः । अत एव तादृशस्थले पाठः पारायणादावुप-
युज्यते ॥ ५ ॥ ३ ॥ ११ ॥

य एतेन ॥ स्थिते भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहीतानां क्रमानियमे
कचिद्वचनात्पौर्वापर्यम् । यथा एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां य-
ज्योतिष्टोमः य एतेनानिद्धाऽथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्भव-
तीति । तत्रैतच्छब्दो यद्यपि ज्योतिष्टोममात्रपरामर्शी, तथापि न
सर्वसंख्यस्य ग्रहणम् । अपि त्वग्निष्टोमसंख्यस्यैव । संख्यानन्तराणामन्य-
ग्रब्देनाभिधानस्याग्निमाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन तास्वपि ज्योति-
ष्टोमोत्तरत्वस्यावश्यकत्वात्परिशेषाद्देवाग्निष्टोमसंख्यस्य पूर्वकरणसिद्धेः ।
अत एवातिरात्रसंख्याकस्यातिरात्रमेके प्रथममाहरन्तीति वचनादेव
प्रथमं करणम् ।

अस्तु वाऽग्निष्टोमसंख्याकज्योतिष्टोमपरामर्शकत्वमेवैतच्छब्दस्य ।
अग्निष्टोमसंख्यामभिप्रेत्यैव ज्योतिष्टोमे सकस्यधर्मविधानात् । अत-
एव तस्य नवतिग्रतं स्तोत्रिया इत्युपपद्यते । अग्निष्टोमसंख्याकज्योति-
ष्टोम एव हि तावत्यः स्तोत्रिया न संख्यानरयुक्ते । एवञ्चातिरात्र-
प्रथमाहारोत्तरमपि^(१) अग्निष्टोमसंख्यां कृत्वा एवोद्भिदादयः कार्या-
रति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ १३ ॥

अथान्येनेति ॥ एतच्छब्दार्थं निरूपितेऽन्यपदार्थो निरूप्यते ।
अन्यग्रब्दस्य पूर्वप्रकृतादितरस्यसम्बन्धितं तदाचित्वात्संख्यानस्य
सम्बन्धितत्वेन तास्त्रेवाऽग्निष्टोमोत्तरत्वस्य विधिरिति प्राप्ते ।

न तावत्संख्यानां प्रकरणेन सम्बन्धानं विकृतित्वात् । अधि-
कारोऽपि ज्योतिष्टोमस्यैव । एष वावेत्यादिवाक्यशेषे तस्यैव संकीर्त्त-
नाच्च । यज्ञानां ज्योतिष्टोमोद्भिदादीनां मध्येऽग्निष्टोमसंख्याक एव
प्रथममित्युक्तेऽन्येषामप्युद्भिदादीनां यज्ञपदेनोपादानाच्च ।

न चैवं संख्यानमयज्ञत्वादपहणम् । तास्त्रेवाऽन्यस्य यज्ञत्वात् ।
अतस्याग्निष्टोमसंख्याकज्योतिष्टोमान्य-तद्विकारमात्रे तदुत्तरकालत्व-
विधिः । न च ज्योतिष्टोमे यज्ञान्तरापेक्षया प्राथम्यमेव प्रकरणा-
नुपहाय विधीयतामिति वाच्यम् । एष वावेत्यस्यार्थवादत्वेना-
विधायकत्वात् । अथान्येनेत्यनेन द्वितीयविधिप्रकारलिप्सया यागा
न्तरेष्वेवाग्निष्टोमपूर्वकास्यकत्वस्य तदुत्तरत्वसमनियतस्य विधानसम्भवे
प्रकरणबाधस्यादोषत्वाच्च ।

न च प्रकरणान्तरन्यायेनात्र कर्मान्तरत्वशङ्का । एष वावेत्यने-

(१) अतिरात्रस्य प्रथमं य आहार आहार्यं तदुत्तरमपीत्यर्थः ।

नार्थवादेनोद्भिदादीनां यज्ञान्तराणां सन्निहितत्वात् । न च तत्रैव
कर्मान्तरत्वग्रहा । तस्योत्तरकालत्वाच्चिन्नप्राथम्यत्वावकत्वमोपादेयत्व-
सामानाधिकरण्येन विधेयत्वानाच्चेपकतथा कर्मान्तरानापेक्षकत्वात् ।
अतः सिद्धमग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमान्यतदिकारमात्रे तदुत्तर-
कालत्वविधिरिति ॥ ५ ॥ ३ ॥ १४ ॥

एकस्तोमो वा* ॥ ननु यो वै चिष्टदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं
दीपयति यः पञ्चदशः स तं यः सप्तदशः स तं य एकविंशः स
तमिति वाक्यशेषे एकस्तोमकानामेव संकीर्त्तनाच्चेष्टामेवान्यग्रह्णेन
यद्दृष्टान्तत्रैवोत्तरकालत्वविधिरक्ताधिकरणन्यायेनेति चेन्न । वाक्य-
शेषस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । यो हि चिष्टस्तोमः प्रकृतावनुष्ठितः सोदके-
नान्यं क्रतुमापद्यते प्राप्नोति स स्तोमस्तं यज्ञक्रतुमभ्यस्तत्वाद्दीपय-
तीति तस्यार्थः । सम्भवति च स्तोमान्तरसत्त्वेऽपि चिष्टदादेरपि
सत्त्वाद्नेकस्तोमकक्रतुदीपकत्वम् । पुत्रान्तरसत्त्वेऽप्येकस्य गुणवत्त्वविव-
क्षया पिष्टदीपकत्ववत् ।

वस्तुतस्तु गुणविशेषस्य प्रकृते अविद्यमानत्वान्निष्णवादिमात्रस्तोम-
कक्रतौ च चिष्टदादेरभावेन दीपकत्वानुपपत्तेर्वाक्यशेषस्य क्रतु-
विशेषोपस्थापकत्वेऽपि विधौ प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वार्थत्वप्रतीतेः
सन्देहाभावेनाक्ताधिकरणन्यायाभावाच्च वाक्यशेषस्य विधिसंकोच-
कत्वकल्पनाऽवसरः । अतस्त्रिष्टदादिग्रहणं ज्योतिष्टोमीयाङ्गमात्रोप-
सङ्गणम् । तदङ्गमात्रस्य तद्विद्यतावभ्यस्तत्वेन तद्विद्यतिदीपकत्वा-

* एकस्तोमे वा,—इति भाष्यपुष्टके पाठः ।

तदुत्तरकाशत्वस्त्युपपत्तेः । अत एवान्यपदेन न सौर्यादियदृश्यम् ।
तच्च सौमिकाङ्गाभ्यासाभावात् । अतस्तद्विद्यतिमात्रस्योत्तरकाशतेति
चिह्नम् ॥ ५ । ३ ॥ १५ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
पञ्चमस्य तृतीयः पादः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

क्रमकोयः ॥ तदेवं निरूपितेषु क्रमप्रमाणेषूपत्तरोत्तरस्य
दौर्बल्यं प्रागेवास्माभिर्निरूपितम् । सुबोधत्वात् न सूत्रकारेणोच्यते ।
ग्रिथ्यानुग्रहार्थं नु क्वचिदुच्यते । अतिविरोधे पाठस्य दौर्बल्यम् ।
यथाऽऽश्विनो दशमो गृह्यते तं द्वतीयं जुहोतीत्यत्र । पाठादैश्वर्यायं
गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीत्येवंविधादाश्विन-
ग्रहणस्य द्वतीयस्थाने प्राप्तस्य अतुत्या दशमस्थानेऽनुष्ठानम् । तं
द्वतीयमिति तु पाठप्राप्तानुवाद एव । प्रवृत्तेः पाठेन बाधात् ।
एवमर्थेनापि पाठस्य बाधः । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं
पचतीति । व्याख्यातं पूर्वमिदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ १ ॥

अवदान ॥ एवं मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमस्य बाधः । यथा दध्नः
पाठादर्थाच्च पूर्वं धर्मादोहनादयः, पश्चादाग्नेयस्य निर्वापादयः ।
तत्प्रवृत्तिक्रमेणैव हविरासादनप्रयाजशेषाभिधारणस्त्रिष्टुप्त्रदवदाना-
न्यपि कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तानि मुख्यक्रमात्प्रथममाग्नेयस्य कार्याणि
पश्चाद्दध्नः । प्रधानानां हि पाठादेव प्रथममाग्नेयस्य पश्चात्पश्चात्स्य-
स्थानुष्ठानम् ।

यद्यपि चासादनादीनां व्याख्यापुरोऽनुवाक्याप्रवृत्तिक्रमात्तादृ-
शानुष्ठानमपि प्रसज्यत इति भूतभाविप्रवृत्तिक्रमाभ्यामनिधमप्रसक्तौ
मुख्यक्रमस्य नियामकत्वमात्रमिति नेदं विरोधोदाहरणं सम्भवति,

तथाप्यन्वदितादृशमुदाहरणं नृग्यम् । दूषकतावीजन्तु मुख्यक्रमे
प्रधानप्रत्यासत्त्यनुसृष्टः । प्रवृत्तिक्रमे त्वङ्गानां परस्परप्रत्यासत्तिः ।
अतस्तस्य बाधः । अथ च न प्रधानावदानमुदाहरणम् । तस्य
प्रधानेनैकपदार्थत्वस्य स्थापितत्वात् ॥ ५ ॥ ४ ॥ १ ॥

वचनात् ॥ आधानप्रकरणे यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत
नर्तुं प्रतीच्छेन्न नक्षत्रमिति श्रुतम् । न च तेन सोमस्याधानानन्तर्यं
विधातुं शक्यम् । आनन्तर्यस्याश्रवणात् । आधानानन्तर्य-कालाना-
दरोभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । अतो विहितकालानादरमाच-
माधानोद्देशेन विधीयते । सोमेन यक्ष्यमाण इति त्वनुवादः । तेन
दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितदर्शपूर्णमासो-
त्तरकालत्वमेव सोमस्येति प्राप्ते ।

आधानमाचोद्देशेन विहितकालानादरविधाने सोमेन यक्ष्यमाण-
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, आधानकर्तुंश्च सर्वस्यापि सोमाधिकारित्वादि-
शेषणस्य व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यापत्तेः, सोमेनाधानान्तरं यक्ष्यमाणो-
ऽग्निमित्यर्थावगतिः । न च रथकाराधानव्यावृत्त्यर्थं विशेषणोपपत्ते-
र्नानन्तर्यकल्पना युक्तेति वाच्यम् । यक्ष्यमाण इत्यद्यतनवाचिप्रत्यय-
श्रवणेनानन्तर्यस्याकल्पनीयत्वात् । रथकाराधानस्यादृष्टार्थत्वेनाग्नि-
मिति द्वितीयाऽनुपपत्तेश्च । रथकाराधाने कालानादरस्य यदह-
रेवैवमिति वचनेनैव सिद्धतया तस्य प्रसक्तभावेन निवारणीयत्वा-
नुपपत्तेश्च ।

अतोऽत्र सोमाव्यवहितपूर्वकालीनाधाने निमित्ते विहितकाला-
नादरो विधीयते । कर्तव्यमानाधिकरणेन भाव्यकारोदाहृतेन

वक्ष्यन्तेन निमित्तत्वावगतेः सकलकारकाश्रामन्वयस्य व्युत्पत्तत्वाच्च न विभिन्नोद्देशे वाक्यभेदः । अतश्च सिद्धवन्निर्देशान्वयानुपपत्त्या कश्चित्नेन विध्यन्तरेणोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति वक्ष्योमाङ्गत्तया आधानानन्तरं विधीयते ।

अथवा अहतपाशानो वा अतव असौ खलु वाव आदित्य-
ख्यजेषां पाशानमपहन्ति तस्माद्यदहरेवैगं अङ्गोपगमेद्यादधीताश्च
यजेतेति वचनेनाथ यजेतेत्यनेनाधानानन्तरं सोमे विधीयते ।
यजेतेत्यनेन सोमस्यैव परामर्शात् । अत एवाथादधीतेत्यनेनाधान-
एव काश्रवाध इति वक्ष्यते । अतश्च निमित्तश्रुत्यन्वयानुपपत्त्याऽपि
न विध्यन्तरकल्पनम् ।

अत एवेष्टिपूर्वत्व एव यदेष्टुत्तरमग्निविनाशादिनिमित्ताधाना-
न्ववहितोत्तरं सोमकरणं, तदा सोमे काश्रानादरविधानोपपत्तेर्न
विध्यन्तरकल्पनया विकल्पाङ्गीकरणं युक्तमित्यथपास्तम् । प्रत्यक्ष-
विधिनैवापूर्वाधानानन्तरं विहितत्वात् । न ह्यथादधीतेत्यत्र
पुनराधानप्रसङ्गोऽस्ति । तस्य निमित्तवशवर्त्तित्वेन तत्र काश्राना-
दरविधिवैयर्थ्यात् । अतश्चापूर्वाधानानन्तरं एव काश्रानादरविधा-
नादिष्टिपूर्वत्वस्य सोमपूर्वत्वेन युक्त एव विकल्पः ।

केचित्तु सोमेन यक्ष्यमाण इति भिन्नं वाक्यम् । नर्तुं पृच्छेदिति
भिन्नम् । तथाचैन प्रकरणान्तृतीर्षविधिप्रकारे साधवाश्चाधानोद्देशेन
सोमात्थवहितपूर्वकाश्रता विधीयते । सोमपूर्वकाश्रमात्रविधाने
वाक्यवैयर्थ्यात् । अतश्च वाचनिकेन सोमपूर्वत्वेनेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्प-
इत्याहुः ।

तन्न । वाक्यभेदे प्रमाणभावात् । आधानाङ्गभूतसोमपूर्वत्वेन सोमाङ्गभूतेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्पापादनाधोगाच्च । किञ्चैवमस्मिन्नेव वाक्ये विग्रिष्टाधानविधिराधानमात्रविधिर्वाऽस्तु । सोमेन यक्ष्यमाण-इत्यस्यैन्द्रवायवायानितिबदनुवादोपपत्तिः । न चेष्टापत्तिः । वसन्तादिवाक्यानां निमित्तार्थत्वापत्तेः । न च यक्ष्यस्य धात्वर्थाङ्ग-एव विधिप्रतिबन्धकत्वं न विग्रेषणाङ्ग इत्यत्र प्रमाणमस्ति । प्राप्त-मात्र एव तस्य विधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

न चास्याधानोत्पत्तिविधित्वे अग्निमित्येकवचनादाधानस्यैकाम्यु-त्पादकत्वापत्तिः । अग्निगतस्यैकत्वस्य बहुत्वस्येवोद्देश्यगतत्वेन प्रमा-णान्तरसिद्धसंख्योपलक्षणार्थत्वात् । अनेकाम्युत्पादकत्वन्तु आयतनेषु सम्भारान्निदधातौत्यायतनबहुत्वविवक्षावसादित्युक्तं ग्रहैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे ।

किञ्चैवं विहितकाशानादरः शृद्धाधानेऽपि स्यान्न सोमा-व्यवहितपूर्वाधान एव । उत्तराधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या काशाना-दरस्य सोमाङ्गत्वेऽपि चेष्टिपूर्वत्वपक्षेऽपि स्यान्न सोमपूर्वत्वपक्ष एव । अतश्चास्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् । आधानानन्तर्येऽपि न पवमाने-ष्टिभिर्न वा अधिकारपशूनां व्यवधानम् । तेषां सोमोपकारकत्वात् । अत एव सोमाधानपक्षे पवमानेष्टीनां सद्य एव करणम् । सोमेना-यक्ष्यमाणस्यैव संवत्सरादिकालाज्ञानात् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ३ ॥

उत्कर्षात् ॥ एवं स्थिते कल्पद्वये आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया

स सोमेनेद्वाऽग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासं हविस्तर्हनु*
निर्वपेदिति वचनेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते एकदेशोत्कर्षेण समस्त-
दर्शपूर्णमासोत्कर्षप्रतीतेर्ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव । न हि संहितयाग-
साध्यत्वेन अतं फलं एकदेशाद्भवितुमर्हति । न च सोमोत्तरं तन्नेष
क्रियमाणोत्कृष्टहविर्मांससहकृतपूर्वयागेभ्यः फलसिद्धिः । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिद्वा सोमेनेत्यनेन दर्शपूर्णमासपदवाच्यसर्वथागोत्तरत्वस्यैव
सोमे विहितत्वेन तथा कल्पनाऽनुपपत्तेः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति
द्वितीयाबलेन परमापूर्वोत्पत्तेरप्यवगतत्वाच्च । अत इतरयोः सचिद्य-
वैश्वयोः कल्पद्वयमिष्टिपूर्वत्वमेवेति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नैकदेशोत्कर्षेण सर्वदर्शपूर्णमासोत्कर्षः । प्रमाणा-
भावात् । साक्षाद्याधिकरण ऐन्द्राग्निविध्यनुपपत्त्या फलवाच्ये सर्व-
साहित्यस्याविवक्षितत्वाच्च । अतो यस्य यावत्सुधिकारस्य तावद्भ-
एव फलसिद्धिः । अतस्तु ब्राह्मणस्याप्युत्कृष्टहविर्भिन्नथागकरणोपपत्तेः
कल्पद्वयम् । उत्कर्षः परन्पौर्णमासीहविर्मांसस्य । विधावविशेषश्रुत-
स्योद्देशपरस्य पौर्णमासपदस्यार्थवादेन संकोचानुपपत्तेः । यदेवेत्य-
नेन साकस्यप्रतीतेरिति प्राप्ते ।

पौर्णमासीमांसस्यत्वेनाच पौर्णमासपदस्यपदेशादाग्नेयस्योभयत्र
विद्यमानत्वेन विशिष्य तात्पर्यघातकाभावे स्यपदेशानुपपत्तेः, प्रत्यु-
तोपक्रमस्यार्थवादस्यैवाग्नीषोमीयहविर्मांसतात्पर्यघातकस्य सत्त्वेन
तस्यैवोत्कर्षः । यदेवेत्यनेकापेक्षन्तु वचनसुपांशुयाजस्याप्यग्नीषोमी-
यदेवताकत्वात्तदभिप्रायेण न विरुध्यते ।

* सत्रह्यनु,-इति भाष्ये पाठः ।

अथ च सोमोत्तरकास्तत्त्वविधाबुद्देश्यसमर्पकं पदं समभिव्याहृत-
सर्ववाचि-तच्छब्द एव । न लग्नीषोमपदं हविःपदं वा । तस्यार्थवाद-
स्त्वलेन पौर्णमासपदवत्तच्छब्दार्थतात्पर्यग्राहकत्वात् । विशिष्टोद्देशे
वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । उद्देश्यतावच्छेदकमपि च नाग्नीषोमदेवताकह-
विद्वम् । तथात्वे यागे उत्तरकास्तताया अङ्गतानापत्तेः । नापि
तद्देवताकयागत्वं तद्देवताकप्रकृतयागत्वं वा । तद्देवताकत्वस्य विशेषणत्वे
तद्विद्वत्तौ देवतान्तरयुक्तायां सोमोत्तरत्वस्यातिदेशानापत्तेः ।
उपलक्षणत्वे च विष्णुप्रजापतिदेवत्वस्याप्युपांशुयाजस्य सोमोत्तरत्वा-
पत्तेः । किन्त्वग्नीषोमदेवतागिष्ठकारणतानिष्पितकार्यतावच्छेदकी-
भूतो यत्तत्तदपूर्वसाधनतावच्छेदकव्याप्यो धर्मस्तद्वत्त्वम् । अस्ति हि
ग्रीह्यवादिवैकल्पिकसाधनस्यैव्यभिचारपरिहारायाम्नेयत्वोपांशु-
याजत्वादिब्याप्यो धर्म इत्युक्तं तेषामर्याधिकरणे कौस्तुभे ।

तस्य यद्यपि नान्यथावघातादिसंस्कारविधाबुद्देश्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टत्वं गौरवान्तथाप्यचार्यवादवशात्तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वा-
विघातः । अतश्च विष्णुप्रजापतिजन्यतावच्छेदकव्याप्तधर्मयोर्ब्यापक-
धर्मोपांशुत्वस्य च स्वव्याप्यस्याप्यग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वाभावाच्चो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वम् ।

अग्नीषोमीयपुरोडाशे तु अपूर्वसाधनतावच्छेदकीभूतस्याग्नी-
षोमीययागत्वस्यैवाग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वात्स्वव्याप्तत्वाच्च नोद्देश्यता-
वच्छेदकत्वविघातः । तत्तद्विद्वत्तौ देवतान्तरयुक्तायां तत्तद्विद्वत्ति-
त्वस्यैव तत्तद्देवताजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्वाप्तधर्मस्यानापन्नतयोक्त-
विधव्याप्यत्वसत्त्वाच्चोद्देश्यतावच्छेदकत्वविघात इति धेयम् ।

अथ चानुपादेयगुणयोगेऽपि न कर्मान्तरत्वाग्रहा । दर्भपूर्णा-
मासप्रकरणपठितत्वात् ॥५॥४॥४, ६*॥

खकाले ॥ एवं, यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत नक्तुं
प्रक्षेपानक्षत्रमित्यनेन विधीयमानः काष्ठानादरोऽपि प्रकरणादा-
धानोद्देशेनैव विधीयते । न तु सोमोद्देशेन । अङ्गुणविरोध-
न्यायेनोपकारके आधान एव कालबाधस्य न्याय्यत्वाच्च । तेन
खकाले सोमं कुर्वता अव्यवहितपूर्वमाधाने क्रियमाणे नाधानकाल-
प्रतीक्षा कार्येति प्राप्ते ।

अस्यामेव शाखायां यदहरेवैनं अद्भोपनमेदयादधीतेति
वचनान्तरेणाधानमात्रे काष्ठानादरस्य विहितत्वान्तत एव सोमा-
व्यवहितपूर्वाधानेऽपि काष्ठानादरप्राप्तेरनेकवाक्येन खवाक्योपस्थितस्य
सोमस्यैवोद्देश्याद्यकपदकल्पनयोद्देश्यत्वमिति तस्यैव काष्ठानादरः ।

यत्तु ग्रतपथे अपहतपाप्मानो वेत्यादिवचनेनोभयोरपि काष्ठा-
नादरविधानम् । तच्छाखान्तरत्वादाधानकालबाध इव न दोषः ।
वस्तुतस्तु तत्राय यजेतेति वचनेनाधानानन्तर्यमेव सोमस्य विधीयते ।
अथादधीतेति पूर्ववचनेन त्वाधान एव कालबाध इत्युक्तमेव ।
अथ चाधमन्तर्वेदीतिवक्ष्यणया विहितकालमात्रस्यानादरविधा-

* आज्यस्य अनुत्कर्षाधिकरणं षष्ठं भाष्ये श्रुत्यादितम् । अनेन तु
अत्रैवाधिकरणे तद्विचारितमित्यनुसन्धेयम् ।

† नक्तुं स प्रतीक्षन्, -इति भाष्ये पाठः । नक्तुं सूक्ष्मे, -इति जैमिनीय-
न्यायमालाविस्तरे पाठः । सूक्ष्मतिर्धातुर्द्देश्यार्थे वर्तते इति तत्रैव
व्याख्यातम् ।

नात्पौर्णमास्यादिपर्वणोऽप्यनादर इति केचित् । नञ्दद्यात्मान-
वैद्यर्थान्तु वाक्यभेदमप्यङ्गीकृत्य तच्चर्तुनचचमात्रानादर एव । अन्यथा
पञ्चाह्लादेरपि बाधापत्तेरिति तत्त्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विह्वलेः ॥ य इच्छेति वचनेन न तावत्प्रतीष्टौ पौर्णमास्यादि-
कालविधिः । पञ्चान्ता उपवसत्याः पञ्चादयोऽभियष्ट्या इत्यादि-
वचनैस्तस्याः प्रतिपत्कालविधानात् । अत एव पौर्णमास्यां पौर्ण-
मास्या यजेतेत्यादिवचनेषु पौर्णमास्यादिशब्दावपि आरम्भद्वारकौ,
पर्वप्रतिपत्समुदायसचकौ वा । अत एव प्रकृतौ द्वाहकालत्वं प्राकर-
णिकम् । अतश्चेदमनारभ्याधीतं वचनं विह्वलीष्टिविशेषपरं विह्वलि-
पशुपरञ्च । अग्नीषोमीयस्यौपवसथ्येऽहनि विहितत्वात् ।

अतिदेशप्राप्तोऽपि च विह्वतौ पौर्णमास्यादिकालोयथा
पौर्णमासीविकाराणां पौर्णमास्यां करणं अमावास्याविकाराणाञ्चा-
मावास्यायां करणमित्येवं व्यवस्थया प्राप्तानां अव्यवस्थार्थं, तथा
साङ्गानान्तासां पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकद्वाहकालत्व-
बाधार्थमपि ।

न च तत्तद्विह्वलीनां तद्विधावेव प्रयोगस्य प्राप्तत्वाच्च प्रयोग-
विध्यभावेन प्रधानमात्र एव पौर्णमास्यादिकालविधानोपपत्तेः
प्रतिपत्कालत्वादिबाधेऽपि चतुर्दश्यामन्वाधानकरणेन प्राप्तद्वाह-
कालत्वबाधे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । कालस्य प्रयोगान्वयितया
प्रयोगसम्बन्धित्वेन विधानादन्वाधानेऽपि पौर्णमास्यादिकालत्वस्यौप-
देशिकत्वात् । अतः साङ्गमपि विह्वलिप्रधानं पौर्णमास्यादिकाले
कर्तव्यम् ।

तत्र पूर्णपर्वण्यपराहसन्धौ वा विहृतिं कृत्वा प्रकृतेरन्वाधानं निर्विवादमेव । अन्वाधाने प्रातःकालस्तु उपदिष्टोऽपि अङ्गगुणत्वादातिदेशिकेनापि विहृतिप्रधानाङ्गप्रातःकालेन बाध्यते । पूर्वाह्नसन्भावपि औदयिकपर्वणः प्रकृत्यवरद्वुत्वात्पूर्वपर्वण्येवोपदिष्टपर्वकालत्वानुरोधेनातिदेशप्राप्तप्रातःकालं द्वाहकालत्वञ्च बाधित्वा विहृत्यनुष्ठानं ततः प्रकृत्यन्वाधानमिति बोध्यम् । एवं सोमेऽपि । पूर्वच्युरेवाधिककालव्याप्तिस्त्राभात् ।

यत्तु धूर्त्तस्नान्यादिभिर्वैदिकैरावर्त्तन-तत्पूर्वसन्ध्योः प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं सन्धिदिन एव विहृत्यनुष्ठानम् । पौर्णमास्यादिशब्दानां पर्वाण्यक्षणावसनत्वात् । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्याेति गोभिलसूचात् । अतश्च सन्निकर्षविप्रकर्षक्षणावच्छिन्नाहोराचस्यैव पौर्णमास्यमावास्यापदवाच्यत्वान्तश्च च पूर्वाह्नसन्धौ द्वितीयदिन एव सत्त्वान्तश्चैव विहृत्यनुष्ठानम् । तदपि न प्रकृतेः पूर्वन्तस्या द्वाहकालत्वेन विहृतौ प्रसङ्गसिद्धापत्तेः । अतोऽगत्या प्रातःकालबाध एवेत्युक्तम् ।

तत्र । सोमस्य वै राशोऽर्धमासस्य राचयः पञ्चय आसन्नासाममावास्याञ्च पौर्णमासीञ्च नोपैदित्याद्यर्थवादादापामरप्रसिद्धेः ज्योतिःशास्त्रादिवशाञ्च पौर्णमास्यादिशब्दानां तिथिवसनत्वात् । न हि सूर्याचन्द्रमसोः परमसन्निकर्षविप्रकर्षक्षणावच्छिन्नाहोराचवाचित्वात् पौर्णमास्यादिशब्दानां,

पर्वणो यश्चतुर्योऽंग आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

इत्यादेर्यवहारस्य, वैधे पूर्वविद्धाग्राह्यत्वत्याज्यत्वादिभ्यवहारस्य

च कथमप्युपपत्तिः सम्भवति । ईधस्यैवाप्रसक्तेः । अतस्तिथिपरा एवैते
शब्दाः । तिथिर्नामामासंश्रकचन्द्रकलाव्यतिरिक्तचन्द्रकलाणां मध्ये
एकैकस्याः कलायाः सूर्यमण्डलेन आद्यावथवविप्रकर्षादारभ्यान्धावथव-
विप्रकर्ष आद्यावथवसन्निकर्षादारभ्यान्धावथवसन्निकर्षो वा^(१)धावता
कालेन जायते, तावाम्कालो यथाक्रमं शुक्लकृष्णपञ्चगतः प्रतिपद्द्विती-
यादिशब्दप्रतिपाद्यः ।

अमा षोडशभागेन देवि. प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माथा देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ताया एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥
तत्र पञ्चावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रद्विकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रयात्मकः ॥
पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदशैव ताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे तु पौर्णिमान्ताश्च शुक्ले ॥

इत्यादि वचनात् । अत एव तिथिशब्दः प्रतिपदादिशब्दाश्च
कलास्यैव शक्ताः काले तु निरूढसंज्ञणयेति ध्येयम् ।

एवञ्च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावपि न योगेनान्तिमक्षणवचनौ
तदवच्छिन्नाहोरात्रविषयौ वा । गोभिलसूत्रमपि उक्तविधसन्नि-
कर्षविप्रकर्षकालोपसंज्ञणमेव व्याख्येयम् । तस्मिद्धं न विहतीनां
द्व्यहकाञ्चलमिति ॥ ५ ॥ ४ ॥ ७ ॥

(१) अत्र विप्रकर्षं सन्निकर्षौ शुक्लकृष्णपक्षीयतिथ्यभिप्रायेण द्रष्टव्यौ ।

साक्षात् ॥ नासोमयाजौ संनवेदिति असोमयाजिनः साक्षात्-
पर्युदासः । तेन तस्याप्यग्नीषोमीयवत्सोमोत्तरत्वमेव । अतस्तदुभय-
विकारेष्वपि सोमोत्तरत्वमेव । न ह्यसासोमयाजिनोऽधिकारपर्युदासो-
धेन विकृतौ नातिदिश्येत । कर्तृसामानाधिकरण्यात्तु धागकर्तृत्व-
पर्युदास एव । अतश्च युक्तोऽतिदेशः ।

अथ च दैचस्य नोदाहरणत्वम् । औपदेशिकसोमप्राज्ञासत्व-
विधानात् । तदिकाराणाञ्च प्रकृतावनङ्गत्वाच्च सोमोत्तरत्वनियमः ।
न चान्वाहार्थस्यैव प्रकृतावभावेऽपि प्रकृति-प्रकृतितो ग्रहणमिति
वाच्यम् । अपेक्षितविषय एव तथा ग्रहणेन सोमोत्तरत्वस्थानपेक्षि-
तत्वात् । वस्तुतस्तु अपेक्षाया उपाधान्तरेणापि निवृत्त्युपपत्तेर्नान्वा-
हार्थाग्रेऽपि ग्रहणम् । अन्यथा पितृमेधविकारे होहवरणस्याप्यति-
देशापत्तेः । न चैवं दैचविकाराणामनिर्दिष्टकालविशेषाणामौपव-
स्यकालकत्वापत्तिः । तस्याङ्गत्वनिबन्धनतया तदभावे अप्राप्तेः ।
अतस्तद्विभक्तविकाराणां सोमोत्तरत्वमेव ।

यत्तु याज्ञिकानां प्रागप्यनुष्ठानं, तच्छाखान्तरे साक्षात्प्राग्नी-
षोमीययोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम् । एवमैन्द्राग्रविकाराणामपि
सोमप्राज्ञासकत्वमेवेति सूत्रं तस्याप्युपलक्षणमिति केचित् । वस्तुतस्तु
असञ्जयत इत्यस्य षष्ठ्यनुस्य कर्तृसामानाधिकरण्याभावादधिकारि-
विशेषणत्वस्यैव प्राधान्यादवगतेस्तस्य चानतिदेशाद्युक्तं तदिकाराणा-
मनियतकालत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ८ ॥

तथा सोमे* ॥ सोमे इष्टिपूर्वत्वमाधानात्प्रवहितोत्तरत्वञ्च

* तथा सोमविकारा दर्शपूर्वमासाभ्याम्,— इति भाष्यग्रन्थे सूत्रपाठः ।

वैकल्पिकमङ्गलम् । अतस्तद्विकारेषु तथैवातिदेशप्रपञ्चावपौष्टिपूर्वत्वमेव ।
 एष वाच प्रथम इति वाक्यविहितव्योतिष्टोमोत्तरत्वबलेनाधाना-
 व्यवहितोत्तरत्वस्य तेषु कर्तुमशक्यत्वात् । अतश्चाधानानन्तर्यस्य प्रकृत्य-
 वरुद्धत्वेनामतिदेशादिष्टिपूर्वकत्वमेवातिदेशिकं तेष्विति सिद्धं क्रमस्य
 षट्प्रमाणकत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां पञ्चमस्य
 चतुर्थः पादोऽध्यायस्य समाप्तः ।

श्रीमच्छेसाय नमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

द्रव्याणाम् ॥ एवं सक्रमके प्रयोज्यवर्गं निरूपितेऽधुना तत्राधि-
कारी निरूप्यते ।

तत्राधिकारो नाम फलभोगकृतसमानाधिकरणं कर्तृत्वम् । आह्लादौ
पिचादेर्भ्रतृजिज्ञासाधिकारव्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयम् । न चैवं जातेष्टौ
पितुः फलभोगाभावादधिकारानापत्तिः । सत्यप्यकरणे प्रत्यवाये
करणस्य पूतत्वादिफलकत्वेन पापक्षयफलकत्वाभावादिति वाच्यम् ।
प्रवृत्तिप्रयोजकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात् ।
जातेष्टिआह्लादावपि फलस्थान्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छायायजमाननिष्ठ-
त्वादधिकाराविघातः । ऋत्विजामपि यजमानस्य फलभूयादितौ-
च्छायाः स्वनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वात् अधिकारापत्तिरतः प्रवृ-
त्तीत्युक्तम् । दक्षिणाप्राप्तिर्मे भूयादितौच्छाया एव ऋत्विक्प्रवृत्ति-
जनकत्वेन उक्तविधेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् ।

अयञ्चाधिकारोविध्याच्चिन्नस्नेष्टसाधनत्वसमानाधिकरणस्वरूपकृतिसा-
ध्यत्वबलसम्भवादिधिप्रमाणकः । अयमेव चाधिकारविधिरित्युच्यते ।
तत्र चाधिकारस्नेष्टरूपप्रवृत्तिफलघटितत्वान्तदेवेष्टरूपं फलं भाव-
नायामस्ति न वेति प्रथमं विचार्यते ।

तत्र भावनायाभाष्यापेक्षायां पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव सर्वत्र भाष्यत्वं न स्वर्गादेः । अपि तु तस्य साधनत्वमेव योग्यत्वात् । पश्चादिपदादेरिव स्वर्गशब्दस्यापि चन्द्रं स्वर्गं इत्यादिप्रयोगात् द्रव्यवाचित्वमेव । सुखविशेषदेशविशेषवाचित्वग्राहकस्थान्यपरत्वाच्च । कामशब्दस्वर्जनकामनानुवादः । अथवा स्वर्गकामशब्दः कर्तृविशेषमेव सागाङ्गत्वेन विदधदिविशेषणोभूतं कामनामपि तदङ्गत्वेन विदधत इति न कश्चिद्विरोधः । न च विधिश्रुतिविरोधादिदृष्टभाष्यकत्वावगमः । विधेः प्रवृत्तिजननस्वरूपयोग्यत्वस्यैव वाच्यत्वेन फलोपधानन्यत्वाभावात्* वृत्तिविरहेऽपि अरस्यस्वदृष्टवद्विधेः प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः । न हि फलोपहितप्रवृत्तिजनकत्वं विधेर्यः । विधिगतश्रवणेऽपि केषाञ्चिप्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनत्वाच्चेपकत्वमपि विधेर्न प्रामाणिकम् । यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमाचोकौ वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः शङ्कते, ततो यागस्य समानपदश्रुत्या भाष्यत्वावगमेऽपि यागे भ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिकारणेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैवाच्चेपात् । भ्रमात्मकेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिविक्षेपेर्नेष्टसाधनताऽऽच्चेपकत्वम् ।

अथ वा, अस्तु स्वीकामः प्राणशक्तिं कुर्षादिति वत्स्वर्गकामनाया अपि निमित्तत्वम् । ततश्च निमित्ते^(१) नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायमात्रं, न तु करणे किञ्चिदिष्टम् । अकरणे प्रत्यवायमिद्यैव

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स च लेखकप्रमादजः । फलोपधाननैयत्वाभावात्,—इति तु भवितुमुचितम् ।

(१) निमित्ते सतीत्यर्थः ।

च पुद्गलप्रवृत्तिसिद्धेर्न विधिवैयर्थ्यमपि । सर्वथा यागस्यैव भाव्यत्वे-
नेष्टसाधनत्वाभावाच्च प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयजन्यफलेच्छासमा-
नाधिकरणकर्मत्वरूपाधिकारसिद्धिरिति प्राप्ते ।

न प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रं विध्वंस्यः । वैयर्थ्यापत्तेः । नापीष्ट-
साधनत्वानुमितेर्भ्रमत्वम् । ज्ञानानां स्मृतः प्रमाणत्वेन बाधकं विना
भ्रमत्वानुपपत्तेः । अतस्त्वोत्सर्गसिद्धप्रमात्वनिर्वाहार्थं यागे इष्टसाधनत्वं
विषयोऽपि वक्तव्य एवेति भावनायामिष्टभाव्यकत्वमनपभ्रष्टमेव ।

यदपि कामनायानिमित्तत्वमङ्गीकृत्य विधेरकरणजन्यप्रत्यवा-
याचेपकत्वेन प्रवर्तकत्वमित्युक्तम् । तन्न । कामनायाः प्रवृत्ति-
जनकत्वेऽपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् । स्त्रीकाम इत्यादावपि न
तस्यानिमित्तत्वम् । प्रायश्चित्ताकरणे प्रत्यवायान्तरप्रसङ्गात् । अपि
तु प्रमाणान्तरसिद्धकामनाजनितप्रत्यवायनाशार्थत्वमेवेति तच्चापीष्ट-
साधनत्वाचेपकत्वमेव विधेः ।

अतश्च सर्वचानैमित्तिकस्यले अकरणे प्रत्यवायाचेपकत्वापेक्षया
साधवादिष्टसाधनत्वमेव विधिना आच्छिद्यत इति तदज्ञानावगार्या
इष्टभाव्यकत्वसिद्धिः । यथा चैवं सति नैमित्तिकस्यले पापक्षय-
भाव्यकत्वं, तथा यावज्जीवाधिकरणे निरूपितम् ।

तस्मिन् स्मृत्तं स्मृत्तं पुत्रादि स्मृत्तकामादिपदैः समर्च्यते । योग्यत्वात् ।
कामशब्दयोगाच्च । कामना हि स्मरसतः फले, द्रव्ये सौपचारिकी ।
अत एव स्मृत्तशब्दोऽपि श्रुतिकृतिपुराणादिवशाद्दुःखासंभिसमुच्च-
योग्यदेशविशेषवाची । आकृत्यधिकरणन्यायेन वा तादृशसुखमाच-
वाची । न तु चन्दनादिवाची । तत्रत्याधुनिकप्रयोगस्यौपचारि-

कत्वात् । अत एव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणाया स्वर्गपरं,
प्रथमा च कर्मत्वपरेति भावनान्वथोपपत्तेर्नान्योपसर्जनत्वेन स्वर्गस्य
तदन्वयाशङ्का^(१) ।

स्वर्गकामोऽधिकारित्वेनान्वीचीत* इति स्वर्गादिवाचकद्विती-
यान्तपदाध्याहारेण तदन्वय इति केषित् । तत्र । फलापेक्षायाः
प्राथमिकत्वात् । लक्षणाया अध्याहारापेक्षया लघुत्वाच्च । एवञ्च
बलवन्तरविधिश्रुत्याद्यनुरोधेन स्वर्गादेरेव भाव्यत्वावगतेः सामान्य-
प्रवृत्ता पदश्रुतिरपि यागादेः करणत्वमेव लक्षणाया प्रतिपादयतीति
सिद्धे उक्तरूपाधिकारः । अत्र चोक्तविधेष्वाफसान्यतरसमानाधि-
करणं कर्तृत्वं अधिकार इति बोध्यम् । तेन नित्यस्यैव पापचयेष्वायाः
प्रवृत्तियोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविधातः ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

फलार्थत्वात् ॥ सिद्धेऽधिकारे च केषामिति चिन्त्यते । तत्र

* इत्यमेव पठः सर्वत्र । नान्वीयते इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

(१) इदमत्र बोध्यम् । विधिवाक्येषु भावनैव विधिप्रत्ययार्थः । भावना
चोत्पादना भावयितुर्वापारः । भावना च किं, केन, कथमित्यंशत्रयमपे-
क्षते । तत्र किमिति फलाकाङ्क्षा । सैव भाव्याकाङ्क्षेत्युच्यते । फलस्य
भाव्यत्वात् । केनेति करणाकाङ्क्षा । करणस्योपकारकं इतिकर्षयता-
परनामधेयं यत्, कथमिति तस्याकाङ्क्षा । तत्र स्वर्गकामपदेन लक्षणाया-
ऽवगतः स्वर्गः भाव्यत्वेनान्वेति । स्वर्गकामपदोत्तरवर्तिनी प्रथमा कर्मत्व-
मवगमयति । सुपां सुसृगित्यादिना द्वितीयैकवचनस्य स्वादेशसम्भवात् ।
धात्वर्थो यागादिः करणत्वेनान्वेति । प्रयाजाद्यङ्गकलापश्चेतिकर्षयतात्वेन ।
तथा च प्रयाजादिभिरुपकारं सम्याद्य यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः पर्यवस्यति ।
एवमर्थभावनाबोधः । शब्दभावनाबोधस्तु प्रकृतानुपयोगादिह न प्रदर्शितः ।

स्वर्गकामत्वाविशेषाच्चेतनमात्रस्याधिकारः । न च तिरस्त्रां स्वर्गादि-
कामनाऽसम्भवः । परकीयेच्छाया अप्रत्यक्षत्वेन तदभावनिसिद्धानुष-
पत्तेः । श्वेनश्वादीनामष्टन्युपवासादिदर्शनेन तदनुमानाच्च । न च साङ्ग-
करणासामर्थ्यादनधिकारः । शक्यमात्रस्यैव करणोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भावनाया अंगत्रयान्वयोत्तरं पश्चाद्विधिवशेनाधिकारिकस्य-
नात्पूर्वावगतसाङ्गप्रधानभावनाऽनुष्ठानसमर्थ एवाधिकारी । अतस्त्वा-
समर्थत्वाद्द्विदत्त्वाद्द्रव्यत्वाच्च तिरस्त्रामधिकारः । विष्णुकर्मणाद्य-
समर्थत्वाच्च न पंम्बन्धबधिरमूकादीनाम् । देवादीनान्तु विग्रहाद्य-
भावादेव नाधिकारः । ऋष्यादीनान्तु अनादित्वात्संसारस्य* प्रवर-
वर्णादौ च्छब्दन्तरस्यापि सम्भवादधिकारोऽस्त्वेवेति भाष्योक्तमन-
धिकारप्रतिपादनमनादत्तव्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ २ ॥

लिङ्ग ॥ क्रतुषु पुंस एवाधिकार उत स्त्रिया अपीति
चिन्तायाम् ।

स्वर्गकाम इति पुल्लिङ्गश्रवणात्पुंस एव । न हीदमधिकारि-
विशेषणम् । कर्तृसमानाधिकरणत्वेन तद्विशेषणस्यास्याश्रुतत्वाद्धारि-
विशेषणत्वानुपपत्तेः । अतस्त्वाख्यातोपात्तैकत्वदेव पुंस्त्वस्याप्यस्यविवक्षा
नानुपपन्ना । किञ्च अद्रव्यत्वादपि स्त्रिया नाधिकारः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः कृताः ।

यत्ने समधिगच्छन्ति यत्सैते† तस्य तद्गुणम् ॥

* आदित्वात् संसारस्येत्यशुद्धः पाठः आदर्शपुस्तकेषु वर्तते । तन्वरत्ने-
ऽप्यत्रैवोक्तम्,—“अनादि हि कालोऽस्माकं मीमांसकानाम्”,—इति ।

† इत्यमेव पठितमिदमन्यत्र । आदर्शपुस्तकेषु, “तस्यैते”—इत्यसमी-
चीनः पाठः ।

इति वचनात् । अतमधिरथं दुहितृमते*दद्यादार्थं विवाहे गोमिथुनमित्यादिना पित्रा भर्षे मौख्येन दासवदिक्रीतत्वाच्च । अत-
एव गर्भेणाविज्ञातेन हतेन भ्रूणहेति यज्ञसाधनपुङ्गुर्भ्रूणमग्नय्या
भ्रूणपदवाच्ययज्ञहन्तृत्वलिङ्गमत्रकल्पते । अन्यथा स्त्रीत्वेन विज्ञातेऽपि
यज्ञहन्तृत्वाविशेषात् । तथाऽऽचेयीं हत्वा भ्रूणहेति लिङ्गम् ।
आचेयीं सगर्भा । अतः पुमानेवाधिक्रियत इति प्राप्ते ।

यद्यपि कर्तृविशेषणं पुंस्त्वं, तथापि प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अपि
अधिकारावगतेर्विधिलाघवानुरोधेन साधुत्वार्थमवयुत्यानुवाद एव
पुंस्त्वम् । यथा वसन्ते ब्राह्मण इत्यादौ^(१) । प्रकृते त्वनपेक्षितत्वात्सास्य
कर्तृविशेषणत्वमपि तु योग्यत्वादधिकारिविशेषणत्वमेव । ततश्च तस्य
फलं प्रत्यपि प्राधान्यादुद्देश्यत्वेन तद्विशेषणाविवक्षा ।

वस्तुतस्तु । प्रथमापेक्षितत्वात्स्वर्गकामादिपदस्य फलपरत्वमेवेति
क पुंस्त्वस्य विवक्षाप्रसक्तिः । न चाद्रव्यत्वम् । कर्त्तृनादिभिरर्जनसम्भ-
वात् । पित्रादिदत्तस्य दायस्य वा स्मृतिषूक्तत्वाच्च । धर्मं चार्थं च
कामे च नातिचरितव्येति स्मृत्याऽर्जितशायुभयसाधारणत्वाच्च ।
भगवदा वा एताः परगृह्याणामैश्वर्यमवदन्वत इति स्मरणाच्च । सं-
पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतामित्यादि मन्त्रवर्णात्पाणिग्रहणाद्वि-
सहस्रं कर्मसु, तथा पुण्यफलेष्विति स्मृतेश्च पत्न्या अप्यधिकारः ।
पत्युर्ने च यज्ञसंयोगे इति स्मृतेः पत्नीशब्दस्य स्वामित्वाभावेऽनुपपत्तेश्च ।

* दुहितृमन्ते,—इत्यसमोचीनः लेखकप्रमादजः पाठः आदर्शपुस्तकेषु ।

(१) आधाने दम्पत्योः सहाधिकारस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणात्वात् वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधोत इत्यत्र ब्राह्मण्य इति पुंस्त्वमवयुत्यानुवादो यद्येत्यर्थः ।

यत् भार्या पुत्रश्चेति वचनं, क्रीतत्वादिवचनं च, तत्, न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति वचनान्तरानुसारादस्वातंत्र्यपरम् । मौख्यदानं तद्गृह्यार्थम् । कन्यायां कन्यात्वातिरिक्तस्त्रत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन तद्दानस्याप्यौपचारिकत्वाच्च । अत्रेथी साचिगोप्त्यस्या न त्वासक्त गर्भा । सत्यपि च स्त्रियाः काचित्ककर्माधिकारे असति गमकान्तरे जपादिसकलवैदिककर्मानधिकारात् । अविज्ञातलिङ्गदर्शनं पुंवधे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम् । तस्मात्सिद्धं स्त्रिया अप्यधिकारः ॥ ६ ॥ १ ॥ ३ ॥

स्त्रवतोः ॥ सिद्धे द्वयोरधिकारे किं दम्पती पृथक् पृथक् यथेयातासुत सहेति चिन्तायाम् । स्वर्गकामपदोपात्तस्यैकत्वस्य पुंस्त्वदविवक्षितत्वेऽपि आख्यातोपात्तस्य तस्य गुणभूतोपादेयकर्तृ-
गामित्वेन विवक्षितत्वादेकैकशः प्रयोग इति प्राप्ते ।

प्रत्येकप्रयोगे अन्यतरकर्तृकावेक्षणान्वारम्भादिपदार्थलोपेन वैशु-
ष्णापत्तेरन्यतरेणान्यतरस्य परिक्रयादिनोपादाने च फलभोक्तृत्वा-
भावात् स्त्रामित्वाचिपत्नीयजमानशब्दप्रयोगानुपपत्तेरङ्गसाकस्यार्थं
सहैव प्रयोगः । न हि आख्यावेक्षणादौनां कर्तृसंस्कारकत्वं, येन
तत्तत्प्रयोगे व्यवस्था सम्भेत । क्रतुधर्मत्वान्भयकर्तृकमवेक्षणद्वयं
अदृष्टविधया क्रतोरङ्गम् ।

यच्च त्वन्यतररोगनिवृत्त्यर्थमेव दर्शादिप्रयोगस्तत्चेतरस्य पत्नी-
त्वाद्यभावेऽपि गुणलोपे चेति न्यायेन परिक्रयाद्युपात्तेतरकर्तृ-
काख्यावेक्षणेऽपि न सर्वत्र तथा कल्पनायां प्रमाणमस्ति । साहि-
त्यस्य पुण्यफलेष्वपि स्मृत्यादिप्रमितत्वात्, धर्मं चेत्यादिवाक्यपर्या-

लोचनया च तयोः संसृष्टद्रव्यत्वादिभागप्रतिषेधाच्च सहेव प्रयोगः ।
अतएव उभयस्त्रयस्य संसृष्टत्वाद्द्रव्यत्यागे दक्षिणादानादौ चोभयोरेव
कर्तृत्वम् ।

अतु भाष्ये द्वादशग्रन्ते षट्पञ्चाशद्वेकेनापरेणापि तावदेवैत्येवं
विभागः कथितः । स द्वादशग्रन्तस्यैव विहितत्वान्नचाप्युभयोः
संसृष्टत्वोपपत्तेरुपेक्षितम्* । यदपि तत्क्षारण्यात् पुंश्च एव त्यागेऽपि
कर्तृत्वं तस्यास्त्रनुमतिद्वारं तदिति केषां चिन्मतम् । तदनुग्रहेः
कस्यसम्बन्धाश्रयणात्तद्वारकत्वे प्रमाणाभावेन पूर्वाधिकरणव्युत्पादिता-
धिकारभङ्गापत्तेरुपेक्षितम् ।

अत्वाख्यातोपात्तं एकत्वं सहाधिकारे नावकल्पत इति । तत्र,
एकवचनश्रवणादेव दम्पत्योर्व्यासव्यष्ट्येकस्यैव कर्तृत्वस्य कल्पनात् ।
इतरथा कर्तृभेदात्सचवद्वयवचनाद्यापत्तेः । अतएव क्रियाऽऽक्षिप्तयोः
कर्तृत्वतदाश्रययोर्मध्ये आवश्यकत्वात्कर्तृत्वांग एव ग्राह्यत्वसिद्ध्यर्थं
अक्षयामङ्गीकृत्य तत्रैव पार्थिक एकत्वाद्यन्वयः । शौमे वसाना-
वित्यादौ त्वगत्या कश्चित्तदाश्रयेऽपि ।

अत्र च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वसमनियतं अखण्डोपाधिरूपं द्रष्टव्यम् ।
न तु कृत्याश्रयत्वमेव । तस्य प्रत्यात्मं कृतिभेदेन भेदात् व्यासव्य-
ष्टित्वानुपपत्तेः । तस्मात्सह प्रयोगः ॥ ६ ॥ १ ॥ ४ ॥

व्याधानं ॥ आधानप्रकरणे, शौमे वसानावग्निमादधीयातामिति
श्रुतम् । तेन आधाने कर्तृत्वद्वित्वविधानात् द्वौ पुमांशौ सस्त्रीका-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । उपेक्षित इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

† वसोवमग्नि,—इत्यमुद्रः पाठ आदर्शपुस्तकेषु । भाष्यघृतः समीचीन-
पाठ एवोपरि निवेष्टितः ।

वाधानेऽधिकारिणौ, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-
मिति वत् ।

न चात्र कुङ्कुटानानथ मियुनं करिष्याम इति वत् पुमान्
स्त्रियेत्याद्यनुग्रासनानुरोधेन स्त्रीसद्वितीयतया विरूपैकगेषस्याप्यु-
पपत्तेर्वाक्यस्य सौमविधिमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तावुत्पत्तिशिष्टकर्त्तृकत्व-
बाधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सरूपैकगेषस्य सम्भवे लक्षणाऽऽपादक-
विरूपैकगेषस्यान्याय्यत्वात् ।

तथा हि । औकारस्तावद्द्वित्वं पुंस्त्वं चाभिधत्त इत्यरूपैकशय-
नीवद्द्वित्वावच्छिन्ने पुंस्त्वं पुंस्त्वावच्छिन्ने च द्वित्वमिति परस्पर-
नियमात् पुंश्चप्रतीतिः सुलभा । विरूपैकगेषे तु पितरावित्यादौ
माद्वत्वादेः कुङ्कुटौ इत्यादौ स्त्रीत्वस्य च प्रत्यायकाभावात्तद्व्या-
घ्रावशक्तीति तस्यास्ततो दौर्बल्यम् ।

न च भवन्मतेऽप्युपक्रमस्य-सौमपदे मखिनत्वसादृश्याद्गौणी तु
सु शब्दे इत्यनुसारादा युवयोग इति जघन्यवृत्त्याश्रयणमनुवादवैयर्थ्यं
उत्पत्तिवाक्यस्यैकवचनस्य च साधुत्वमाचार्यत्वमित्याद्यनेकदोषताद-
वस्थितिमिति वाच्यम् । सौमवाक्य एवोभयविशिष्टाधानविधानाङ्गी-
कारात् । वसन्तादिवाक्ये तु ब्राह्मणादिकर्त्तृकत्वे निमित्ते वसन्ता-
दिकास्तविधानम् ।

अतएव ब्राह्मण इत्येकत्वं पुंस्त्वं चाविवक्षितम् । आदधीतेत्यपि च
ब्राह्मणो यदि शूद्रसहित आदधीत तदा वसन्त इत्येवं कादाचित्क-
ब्राह्मणैकत्वादनुवादः । तस्माद्गौ पुमांसौ सस्त्रीकावधिकारिणौ ।

यत्तु भाष्यादौ सरूपैकगेषसाधकं प्रमाणान्तरमुपन्यस्तं; इत्याप-

वाद्वादेकशेषस्य इन्द्रार्थ एवैकशेषार्थ इत्यवगम्यते । इन्द्रस्य युग-
पदधिकरणे इन्द्रो भवतीति कात्यायनस्मरणाद्युगपदधिकरणता-
वाची । अधिकरणं शब्दप्रतिपाद्योऽर्थः । स यन्नामेकोऽयुगपदिकेन
पदेन बोध्यते, तत्र इन्द्रः ।

तथा च धवस्त्रदिरावित्यत्र धवपदं लक्षण्या खदिरसहितधव-
परम् । इतरसहितधवपरमेव वा । इतरन्तु खदिरपदाभिर्णीयते ।
एवं खदिरपदमपि । सेयं युगपदधिकरणता । इतरैतरयोगोऽप्यथ-
मेव । अस्मिन्नेव चार्थे इन्द्रः । चकारस्य हि चत्वारोऽर्थाः समुच्चया-
न्वाचयेतरैतरयोगसमाहाराः । तत्र विभक्त्यर्थान्वये परस्परनिरपेक्षत्वे-
ऽपि क्रियान्वये दृष्टचक्रादिवत्परस्परसापेक्षत्वे सति समत्वं समुच्चयः ।

अतस्य नेतरैतरयोगेन विकल्पे अन्वाचये अतिव्याप्तिः । यथा
अहरहर्नयमाणोगामयं पुरुषं चेत्यादौ । अन्वाचये त्वेकस्य प्रथोऽ-
कत्वमपरस्य नेति न साम्यम् । यथा काश्यान्याहर शाकश्याहरेति ।
इतरैतरयोगे तु व्यासव्यवृत्तिविभक्त्यर्थं परस्परसाहित्येनान्वयः ।
यथा अग्निश्च सोमश्च देवतेत्यादौ ।

अत्र धवं च खदिरं चेत्यादावितरैतरयोगविवक्षायां युगपद-
धिकरणत्वचनता आवश्यकी । अन्यथा प्रत्येकविभक्त्यर्थान्वयेनेतरैतर-
योगस्य समुच्चयाङ्गदानापत्तेः । अतएव निरपेक्षचोरेकक्रियान्वयित्वं
समुच्चय इति तन्मन्त्रब्रह्मपास्तम् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा
वजेतेति एकवाक्योक्तविकल्पेऽतिव्याप्तिः ।

इतरैतरयोगसमाहारयोस्तु साहित्यस्य पदार्थान् प्रति गुणत्व-
प्रधानत्वज्ञतोविशेषः । इतरैतरयोगत्वं तुल्यम् । एषु चार्थेषु इतरै-

तरयोम एव इन्द्रः । अतएव चार्थानामनेकत्वेऽपि इतरेतरयोगरूप-
चार्थे इन्द्र इति चार्थे इन्द्र इति सामान्यसूत्रं महाभाष्यकारा-
दिभिर्विशेषपरतया व्याख्यातम् । अतश्च युगपदधिकरणतावाचि-
इन्द्रापवादत्वादेकशेषस्यापि तदाचित्प्रतीतेर्वचानावित्यत्र पुंश्व-
प्रतीतिरिति ।

तत्र, विरूपैकशेषात्प्रीकारेऽपि स्त्रीसहितपुंसः पुंससहितस्त्रियाश्च
युगपदभिधानोपपत्तेः । न चैवं पुंश्वं स्त्रीद्वयं चेति चतुष्टयापत्तिः ।
धवखदिरद्वयवत् स्त्रीपुंश्वोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु कात्यायनोक्तं युगपदधिकरणतावाचिसं पतञ्जलिर्नैव
दूषितम् । तस्याथमाश्रयः । धवपदे खदिरपदे च लक्षणार्था प्रमाणा-
भावात् । इतरेतरयोगश्च च शब्देनैव तत्पदार्थे सति बोधोपपत्तेः ।
अतएव धवं च खदिरं चेत्यादौ तात्पर्यानुरोधेन धवखदिरवृत्ति-
व्यासक्तकर्मत्वे लक्षणेत्यपि बोध्यम् । इन्द्रे तु विभक्त्येकत्वादेवेतरेतर-
योगो लक्षणार्था विनैव निरपवाधः । यत्तु प्रमिच्छयोर्वदणयोरिति वेदे
काचित्कं विग्रहप्रदर्शनम् । तच्छाब्दसम् । अतएव विभक्त्यर्थसम्ब-
द्धत्तिधर्मपरत्वे इन्द्र एव तादृशस्थले तात्पर्यपादक इत्यपि बोध्यम् ।

किं च इन्द्रापवादत्वेऽप्येकशेषश्च न तदुत्तरविभक्त्यर्थसम्बद्धत्ति-
धर्मपरत्वं वचनान्वयश्च विभक्त्यर्थान्वयोनिरकास्त्रीनत्वेन ततः पूर्वनेक-
शेषत्वपादकप्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु एकशेषानुशासनमपि परिभाषामात्रमेव स्वरूपसम्-
निराकरणार्थम् । एकप्रातिपदिकार्थस्यैव द्विवचनाद्विवक्षेनानेकत्व-
प्रतीत्युपपत्तेः । विरूपैकशेषे तु तात्पर्यपादकानुरोधेनानुशासनिकी

श्रीकारे लक्षणेति शेषः । अतस्तद्धिया सरूपैकशेषसैवाङ्गीकारात्पुं-
द्वयाधिकार इति प्राप्ते ।

वसन्तादिवाक्ये आदधीतेत्येकवचनस्य पाषिकानुवादत्वापत्ते-
र्ब्राह्मणद्वयकर्तृकाधाने वसन्तप्राणनापत्तेरन्यसहितपदाध्याहारापत्तेश्च
वसन्तादिवाक्येष्वेवाधानविधानम् । वसन्तवाक्ये तु एककर्तृविशिष्टा-
धाने कर्तृत्वद्वित्व-सौमोभयविध्ययोगदानुशासनिकीं लक्षणमङ्गी-
कृत्य वरं विरूपैकशेषोऽधिष्ठानलक्षणया तस्मिन्दिवाक्ययोऽपि
पार्ष्टिकोयुक्तः समाश्रयितुम् ।

अतएव तत्र सौममात्रं वसनक्रियोदेशेन विधीयते । युक्तश्च
कृदुपात्तभावनायामपि कारकसम्बन्धः । विधायकस्वादधातिपर
एव प्रत्यय उपक्रमस्य-सौमपदे अत्यर्थस्वाभाय च विप्रकृष्टस्यार्थस्यापि
विधायकः । अन्यन्तु सर्वे प्रकरणप्राप्तत्वादनूयते ।

यद्यपि चोत्पत्तौ पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियमादाय द्वित्वं न प्राप्यते,
तथापि विशिष्टमौरवपरिहाराय वसन्तवाक्ये वाक्यभेदपरिहाराय
धर्मं चेत्यादिवाक्यसङ्कोचपरिहाराय च ब्राह्मणादेरधिकारित्वेनैवा-
न्यथाङ्गीकारात्तस्य सोद्देशत्वेन तदिशेषणपुंस्त्वस्त्वविवक्षोपपत्तेः स्त्रिय-
मादाय द्वित्वप्राप्त्यविघातः । द्वित्वचनं चात्राधिष्ठानानेकत्वमात्रं
पस्म । तेन पठ्यनेकत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अतएव पुमान्
स्त्री-सद्वितीत्य आधानेऽधिकारो ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

तस्मात् ॥ स्थिते स्त्रिया सहाधिकारे यत्र तावत्स्त्वत्वत्यागस्तत्प्रदानं
दक्षिणादानादि च द्वाभ्यां कार्यमित्युक्तमेव । अतएव वरणादिद्वारा
आर्त्विजेष्वपि उभयोरपि प्रयोजककर्तृत्वम् । ये च फलिसंस्काराः

कर्त्तृसंस्काराश्च, ते फलित्वकर्त्तृत्वयोरविशेषादुभयोरपि । तथापि यत्र योक्त्रेण पत्नीं सन्नस्यति मेखलया यजमानमित्यादौ प्रतिनियत-निर्देशः, तत्रार्धमन्त्रवेदि इति वक्ष्यमाणया पुंस्त्वादेरपि उद्देशान्-र्भावाङ्गीकारेण सत्यप्युभयोरेकापूर्वसाधनत्वे व्यवस्यैव । विशेषनिर्देशा-भावेऽपि च यत्र केशग्रन्थु वपत इत्यादौ केशग्रन्थुषोः शरीर-संस्कारार्थवपनं प्रति उपादेयत्वेन इन्द्रावगतसाहित्यविवक्षा, तथापि पत्न्याः ग्रन्थुभावेन न केशानां वपनम् । न हि तत्केशग्रन्थु-संस्कारकं, तेषामनुपयुक्तत्वात् । अतस्तदपि यजमानस्यैव । अतएव यजमानानेकत्वे पत्न्यनेकत्वे च द्विविधस्यापि प्रत्येकं करणम् ।

यत्र तु क्रत्वर्थव्याख्यावेक्षणदिषु प्रतिनियतो निर्देशस्तत्रोपादेय-विशेषणस्य विवक्षितत्वात्तेन तेन प्रतिनियतेनैकेन च कर्त्तृ करणम् । अतएव पत्न्यनेकत्वे सन्निहितया ज्येष्ठयैव । यत्र तु याजमानमिति विशेषसमाख्यया कर्त्तृनिघमस्तत्र यजमानप्रातिपदिकस्योभयपरत्वो-पपत्तेर्विरूपैकशेषाङ्गीकारेण द्विवचनवज्जवचनान्तरविषये चोभयो-रपि वैकल्पिककर्त्तृत्वमिति प्राप्ते ।

यजमानशब्दस्य पुंस्त्वेव प्रचुरप्रयोगाद्विरूपैकशेषद्विवचनान्तादि-विषयस्य चासति तन्नात्पर्यघाटकप्रमाणे अनाश्रयणीयत्वान्प्रत्युत तदाश्रयणे तद्विषये ज्ञानाक्षेपशक्तिकल्पनापत्तेः प्रसिद्धज्ञानवन्नं पुमांसमादायैव समाख्योपपत्तेस्तस्यैव कर्त्तृत्वम् । यद्यपि स्वाध्यायविधौ स्त्रियविशेषानुपादानेन न स्त्रियो व्यावृत्तिप्रतीतिस्तथाप्युपनयन-वाक्ये तदुपादानान्तश्च च तस्योद्देशविशेषणत्वेऽपि अष्टवर्षत्वादिवदेव तमथापचीतेत्यत्र तच्छब्देन पुंस्त्वोपादानादध्ययने तद्व्यावृत्तिः ।

अथ हि अध्यापनस्य वृत्त्यर्थत्वेन रागप्राप्तत्वात्तच्चणया प्रयोज्य-
व्यापाररूपाध्ययन एव कर्तृविधिः । अतएवोपनयनवाक्ये तत्संस्कार-
कलेनाचार्यकर्तृकमुपनयनं माणवककर्तृकमुपगमनमेव वा नियम्यते ।
तेन चाचार्यसिद्धेरानुषङ्गिकत्वान्नामादायैवात्मनेपदोपपत्तेर्नाचार्य-
करणे नयतेर्धातोरोत्तनेपदं भवतीत्यनुग्रासनवस्त्रादुपनयनस्याचार्या-
त्वर्थं तस्य रागप्राप्तत्वेन विधिवैपर्यात् ।

अतः उपनयनविधौ सिद्धस्याविवचायामप्यध्ययने तस्य विव-
क्षितत्वात् न स्त्रियोऽधिकारः ।

स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां न चर्षी श्रुतिगोचरः । इति

प्रतिषेधाच्च तथा । अतश्च ज्ञानाच्चेपकल्पनाभिया यजमानस्ये-
दमित्येव विग्रहात् तस्यैव तत्र कर्तृत्वम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥

चातुर्वर्ष्यं ॥ यद्यपि कामश्रुतयोऽविशेषप्रवृत्तास्तथापि तासां
साधवाद्याधानाध्ययनविधिसिद्धाग्निविद्योपजीवकत्वस्य द्वितीये साधि-
तत्वाच्छूद्रस्य तदाच्चेपकल्पनानुपपत्तेस्तस्य वेदाच्चरश्रवणप्रतिषेधाच्चाप-
शूद्राणां चयाणामेवाधिकारो न शूद्रस्य अग्निसाध्ये तदसाध्ये च
वैदिके कर्मणि । द्वितीयसिद्धस्यैव प्रयोजनाधिकरणमिति नाती-
वाच पूर्वपचादरः ।

अतएव सर्वत्र वेदे चयाणामेव वर्णानामनुकीर्तनम् । यत्तु
पयोव्रतं ब्राह्मणस्येति वर्णत्रयमनुकीर्त्यं मसु शूद्रस्येति कीर्तनं, तत्
मसु शूद्रस्यानधिकारिणो भक्ष्यमुचितं न तु ब्राह्मणादेरिति
तस्मिन्निन्दया पयआदिस्तुतिः ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥

चयाणां ॥ अग्निविद्ययोरिव द्रव्यस्यापि प्रतिग्रहादिपुरुषार्थे-

पाथविधिवत्त्वादेव स्वभ्रतया क्रतुविधिभिरनापेक्षात्परप्रयुक्तसिद्ध-
द्रव्यवत एवाधिकारो न त्वसिद्धद्रव्यस्य तदर्शयित्वेति प्राप्ते ।

प्रतिग्रहाद्युपायविधेरभ्यनुष्ठाविधिमात्रस्य स्थापितत्वात् द्रव्यस्य
स्वतन्त्रविधिप्रयुक्तत्वाभावेन जीवनादिकार्येष्वेव क्रतुनाऽपि तदा-
चेपोपत्तेः प्रतिग्रहादेरपि संयोगप्रयुक्तन्यायेन क्लृप्तस्य स्थापित-
त्वात्प्रयागादिवत् क्रतुनाऽपि तदाचेपोपपत्तेश्चाद्रव्योऽपि द्रव्यमर्शयि-
त्वाऽधिक्रियत एव ॥ ६ ॥ १ ॥ ८ ॥

अङ्गहीनः ॥ एवं चतुराद्यङ्गहीनोऽपि आध्यावेक्षणादिमति
कर्मणि प्रतिग्रमाधाय चतुराद्यङ्गमधिक्रियते । अप्रतिग्रमाधेयाङ्ग-
वैकस्ये तु कान्ये नाधिक्रियते । नित्ये तु यथाशक्तिन्यायादधिक्रियत-
एव । यत्तु पार्थसारथिना आहिताऽग्निश्चेन्नित्येऽधिक्रियत इत्युक्तम् ।
तदाधानस्यापि नित्यत्वेनोपेक्षितम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ९ ॥ १० ॥

अश्राव्यस्य ॥ दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ
वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरोवृणीते न पञ्चातिवृणीते इति श्रुतम् ।
तत्र तावदेकं विधायकं अन्येऽनुवादा इत्यविवादम् । अन्यथा सर्वेषां
विधित्वे वाक्यभेदविकल्पयोरपत्तेः । अतस्त्रीन्वृणीते इत्येव विधिः
एकं वृणीते द्वौ वृणीते इत्यवयुत्यानुवादस्त्वित्युक्त्यर्थः । न चतुरो-
वृणीते इत्याद्यनुवादस्तदर्थ एव । अतश्च श्राव्यस्य चार्षेयस्य चार्षेयोपि*
त्रीन्वृणीते । एकद्व्यार्षेययोस्तु नास्मिन्पक्षेऽधिकारोऽपि तु

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, श्राव्यस्य चतुरार्षेयोऽपि,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

अथैके मनुवदित्येवैकार्षेयं सार्वर्षिकं प्रतिदिग्मतीति वचनात्प्र-
विहितमनुवत्पञ्चाशत् एव ।

तदेतद्भगवतो जैमिनेर्मतं अथन्तरैरपि अभ्युपगतम् । तथाच
कात्यायनः । मनुवदिति पुरस्तादर्वांसि षोडश इति । आपस्तम्बोऽपि ।
षोडशर्षीभ्यस्ततो वृषीत इति । तैस्तु पञ्चान्तराण्युक्तानि ।
यावन्तो वा मन्त्रकृत इति कात्यायनः । अपि चैकं द्वौ षोडश
वृषीते न चतुरोवृषीते न पञ्चातिवृषीते इत्यापस्तम्बः । अकन-
्तुः परस्परं प्रथममित्यास्तत्प्राप्तोऽपि । तेषां चाद्यमभिप्रायः ।
आर्षेयं वृषीत इत्ययं विधिरितरेऽनुवादास्तत्सुत्यर्थाः ।

अतश्च षोडशोवृषीत इत्यप्यनुवाद एव । ईदृशोऽयं वरणसामान्य-
विधिर्यत् तत्सदार्षेयं प्रति तत्सम्ख्याकवरणं प्राप्यत इति स्मृतिः ।
इतरथा भवन्तेऽपि सामान्यवाक्येनैव वरणविधिमभ्युपगम्यायेक-
वाक्यतास्वाभावात्सदार्षेयस्यैवाधिकारापत्तेस्तथाष्टामयेतेषां अथु-
त्यानुवादत्वापत्तिः । न चैवं चतुःषडादीनामपि वरणप्रसक्तौ
तन्निषेधेन वाक्यभेदापत्तिः । एकदिशिपञ्चार्षेयाणामेव प्रवराध्याये
समाजानेन चतुःषडादेरप्रसक्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पचे वाक्यभेदाद्यना-
पत्तेरेकस्यार्षेययोरधिकारः, पञ्चार्षेयस्य च पञ्चानां वरणं न
विरुद्धमिति ।

यत्तु ज्ञामुध्यायणानामुभयतः कुलद्वयेऽपि वरणविधानादस्ति
चतुःषडादीनां प्राप्तिरिति । तन्न । आश्रयायनेन ज्ञामुध्यायणा-
मनुक्रम्य, तेषामुभयतः प्रवृषीते एकमितरतो द्वावितरतः द्वावेकत-
स्त्रीनितरत इति आवश्यकश्रुत्यन्तरमूलकेनैव तन्निषेधात् । अतो-

भार्गवस्थावनेत्यादिविशेषरूपेण वररूपेणऽपि मनुवाप्यवदेव एक-
द्वार्विधयोरस्वधिकार इति अथ्यन्तरमतं बोध्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ११ ॥

वचनात् ॥ चक्षुषां वर्षानामाधानं विधाय, वर्षासु रथकार-
त्वाद्धीतेति श्रुतम् । तत्र विधाद्येपग्रन्थिकल्पने गौरवापत्तेर्ब्राह्मणा-
दीनामेव रथकरणे निमित्ते आधानोद्देशेन वर्षाविधिरिति प्राप्ते ।

रथकारग्रन्थस्य प्रसिद्धिवशेन सौधन्वनापरपर्याये जातिविशेषे
रूढत्वात्तस्यैवायं काश्चविशिष्टाधानविधिः । न च तथापि योग्यै-
वोपपत्तौ रूढिकल्पनायां प्रमाणाभावः । रथमकुर्वत्यपि सौधन्वने
प्रयोगेण तद्वाधात् । न च प्रोचणीग्रन्थवद्योग्यतामात्रेण तदुपपत्तिः ।
योग्ये ब्राह्मणादावप्रयोगेण रूढिकल्पनाया आवश्यकत्वात् । रथ-
करणयोग्यतावच्छेदकमनुव्यत्वस्य कादाचित्कत्वाभावेन निमित्तत्वा-
नुपपत्तेः रथकारपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतः प्रसिद्धिवशात्सौधन्व-
न एव रथकारः । सुधन्वा च,

म्रात्यान् आचते वैश्यात्सुधन्वाऽऽचार्य्य एव च ।

इत्यादिनोक्तस्यैवर्षिकाल्किञ्चिन्नूगोवेदानधिकृतो जातिविशेषः ।
यद्यपि च रथकारपदं,

माद्विष्येष करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

माद्विष्योपौ प्रजायते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात् ।

शूद्रायां करणो वैश्यात् ।

इत्यनेनोक्तेऽपि रूढम् । तथापि अमूर्णां त्वा देवानां व्रतपते
व्रतेनादधामौति रथकारस्यादध्यादिति वाचनिके मन्त्रे अशुशब्द-
प्रयोगात्तस्य च सौधन्वना अभाव इति मन्त्रान्तरे सामानाधिकार-

अग्निर्देवात्सौधन्वन एवात्र रथकारपदेनाभिधीयते । अतश्च तस्या-
विदत्त्वादिद्याद्येपन्तावन्मात्रविषयमङ्गीकृत्यापि कर्तृकालोभयविशि-
ष्टमाधानान्तरमेव विधीयते । सर्वाधानेषु च प्रकरणात्साधारण्ये-
नैव धर्मविधानम् ।

यद्यपि च विद्याऽभावादस्योत्तरक्रतुव्यनधिकारस्तथाप्याधान-
मात्रमरक्षिभाव्यस्त्रीकिकाग्निगुणकं कल्प्यस्वर्गफलं सधर्मकमनुष्ठेयम् ।
एवं चाहवनीयादेरनुपयोगादभावेन तद्दशेन विहितानां नक्तं
गार्हपत्यभादधातीत्यादीनां धर्माणां लोपेऽप्येकस्मिन्नेव कुण्डे
स्त्रिखिले वा त्रिषु वा तेखन्याधानं इतराङ्गयुक्तं कार्यमिति तन्म-
रत्नाभिप्रायः ।

मम तु प्रतिभाति । नास्याधानस्वार्थकर्मत्वं, प्रमाणाभावात् ।
अग्निमिति द्वितीयान्तपदे लक्षणादेरावश्यकत्वे रथकारपदे योगाङ्गी-
कारस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अपि त्वाहवनीयाद्युत्पादकत्वमेव । न च
तेषामनुपयोगः । अविदत्तया क्रत्वधिकाराभावेन तेषानुपयोगेऽपि
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति वचनविहिते दाहे
उपयोगसम्भवात् ।

न ह्ययं दाहः कर्मोपयुक्ताहिताग्निशरीरप्रतिपत्त्यर्थो येन कर्मा-
भावेनाभावः शक्येत । तथात्वे आहिताग्निपदेनाधानस्यैवोपस्थिते-
स्तदङ्गस्यैवापत्तौ क्रत्वङ्गत्वानापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथात्वे प्रति-
पत्तिं विना आधानफलाहवनीयादेरनिव्यन्त्यापत्तेः । अतः फल-
अवणादर्थकर्मैवेदमिति युक्तस्तत्त्वाहवनीयादेरुपयोगः । पवमानेऽङ्ग-
भूतपात्रसत्त्वाच्च यज्ञपात्रसमुच्चयेऽपि न क्षतिः । अतएव पवमानेऽङ्ग-

नन्तरं प्राक् क्रतुभ्यो मरणेऽग्निभिः पाचैश्च दाहः । पवमानेष्टिभिः
प्राक् मरणे तु केवलाग्निभिरेव दाहः ॥ ६ ॥ १ ॥ १२ ॥

स्वपतिः ॥ रौद्रं वास्तुमध्ये च हं निर्वपेदिति प्रकथ्येतथा
निषादस्वपतिं याजयेदिति श्रुतम् । तत्र यद्यपि निषादः स्वपतिर्य-
च्छेति बड्ग्रीहौ पदद्वयेऽप्यन्यपदार्थस्त्वच्छेति च नाश्रीयते । तथापि
निषादानां स्वपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषे तदभावादिद्याद्येककल्पनाभिव्या
कर्मधारयानङ्गीकारेण च एवाश्रीयते । न च तथापि पूर्वपदे
निषादसम्बन्धिसत्त्वात् । प्रमाणाभावात् । यद्यपि हि कृत्वावचवार्थ-
योगेनैवोपपत्तौ न समासे विशिष्टार्थशक्तिकल्पना प्रामाणिकी,
तथापि कर्मधारये अभेदस्येव षष्ठीतत्पुरुषादावपि स्वस्वामिभावा-
दिभेदसम्बन्धस्य संसर्गविधयैवाभानोपपत्तेर्लक्षणाद्यामनुपपत्त्यभावः* ।
न च नैयायिकवदस्माकं नामार्थघोरभेदान्धस एवेत्यत्र प्रमाणा-
मसि । राजा पुरुषोऽस्तीत्यादौ सर्वत्र नामार्थस्य विभक्त्यर्थे तस्य
चास्वातार्थेऽन्यथाङ्गीकारेण परस्परान्धस्य समासातिरिक्ते काण-
प्रसक्तत्वात् । अतः समास एव प्रसक्तस्य संसर्गविधयैव भानोपपत्तेर्न
लक्षणेति प्राप्ते ।

समासाधिकरणपदसत्त्वे राजपुरुषोऽस्तीत्यादौ क्रियान्वयोत्तरं
पाठिकान्यथस्वाभेदसम्बन्धेनैवानुभवाद्व्राह्मः पुरुषोऽस्तीत्यादौ अधि-
करणपदसत्त्वे च भेदसम्बन्धेनैवानुभवात्ताद्येन नामप्रयोक्तव्यतदर्शान्वय-
बोधस्याभेदविषयत्वमेवेति नियमकल्पनात्स्वस्वामिभावादिसम्बन्धस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संसर्गविधयैव भानोपपत्तेर्लक्षणायां
प्रमाणाभावः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

षष्ठीतत्पुरुषादौ संसर्गविधया भगानुपपत्तेरवश्यं पूर्वपदे स्वार्थ-
सम्बन्धिस्तत्त्वणामङ्गीकृत्य तस्योत्तरपदार्थं अभेदेनाम्बय इत्यङ्गी-
कार्यम् ।

अतएव नामप्रयोज्यतत्तन्नामार्थविश्लेषकनामार्थप्रकारकाभेद-
संसर्गकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति एकाधिकरवृत्तिप्रातिपदिकार्थता-
वच्छेदकनामद्वयसमभिव्याहारस्य दम्भभिन्ननामद्वयसमभिव्याहारस्य
वा तन्मत्वमित्यपि बोध्यम् । तेन धवस्यदिरौ गौलघटावित्यादौ
नाभेदबोध इत्यपि बोध्यम् ।

न चैवं सति समासे सम्बन्धिनः अभेदेनाम्बयादियुगे च राज्ञः
पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य भेदेनाम्बयादृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वा-
पत्तेरेकविधानेनेतरनिवृत्त्यनापत्तौ विभाषासूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति
वाच्यम् । एकतरबोधे इतरबोधस्यावश्यकत्वेनार्थेष्वभिप्रायात् ।

अतश्च षष्ठीतत्पुरुषे स्तत्त्वणपत्तेर्निषादस्यासौ स्वपतिश्चेति कर्म-
धारण एवायम् । तेन तावद्विषये विश्रामाश्चिथानाहितान्नेरपि
निषादस्यैवाधिकारः । अतएव कूटं दक्षिणा स्वं हि तन्निषादाना-
मिति सिद्धमपि सङ्गच्छते । तत्र च परप्रयुक्तोपजीवित्वादाहव-
नीयासनाच्चेऽपि यत्र क्वचन होयन् स्यात्पञ्च भूसंस्काराण्यन्त-
र्लौकिकाग्निं प्रतिष्ठापयेदिति कृतिवचनेनाम्बयन्तराभावे होममाचो-
द्देशेन लौकिकाग्निविधानान्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तस्मिन्निष्ठिः
कर्तव्येति बोध्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ १३ ॥ .

इति श्रीबृहस्पतिदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य प्रथमः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

पुरुषार्थक ॥ ऋद्धिकामाः सचमाश्रीरक्षित्यादौ अनेककर्तृक-
सचप्रयोगादेकं फलं सर्वैः कर्तृभिरवयवशो भुव्यते, उत छत्नमिति
विचारे ।

यद्यपि सर्वेषां प्रत्येकं कर्तृत्वं, यदि वा दम्पत्योरिव व्यासक्रं,
उभयथाऽप्येकसचप्रयोगादनेकफलनिव्यत्तौ दर्शादावप्येकस्मादेव प्रयो-
गाद्युगपत् क्रमेष वाऽनन्तस्त्रगोत्यापत्तरेकप्रयोगादेकसोत्पत्ति-
नियमस्त्वावश्यं वाच्यत्वादेकमेव फलं सर्वैरवयवशो भुव्यत इति प्राप्ते ।

न तावदेकस्य फलावयविनो मुख्या अवयवाः सम्भवन्ति ।
सुखादिरूपस्य तस्यावयवासम्भवात् । सचजन्यतावच्छेदकधित्वादेः
तावत्पुरुषनिष्ठधिशु व्यासञ्च्यवृत्तित्वमात्रं परं वाच्यम् । न च तत्र
प्रमाणमस्ति । श्रुतधिकामादिशब्दानां तावत्फलमात्रप्रतिपादनपर-
त्वात् । ऋद्धिकामकर्तृनिष्ठफलभोगप्रतिपादके कल्याधिकारविधा-
वपि ऋद्धिकामनायां व्यासञ्च्यवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन व्यासञ्च्यवृत्ति-
कामनात्वरूपातिरिक्तधर्माङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च ।

अतः प्रत्येकमेव ऋद्धिकामत्वावसायात्प्रत्येकमेव फलावगतिः ।
न हि तत्र बहुवचनान्तर्द्धिकामपदेन बहुत्वावच्छिन्नानां ऋद्धि-
कामत्वं प्रतिपाद्यते, येन व्यासञ्च्यवृत्तित्वावगतिर्भवेत् । अपि तु
ऋद्धिकामत्वावच्छिन्नानां बहुत्वं पशून्मित्यादिवत् । न च कर्तृत्वस्य

व्यासकृत्वात्फलत्वस्यापूर्वत्वस्य च व्यासकृतम् । फलदादौ कर्तृत्वसामा-
नाधिकरस्यस्य प्रत्येकं वृत्तित्वेऽप्युपपन्नत्वेनैतादृशनिश्चये प्रमाणा-
भावात् । अतस्य दम्पत्योर्व्यासव्यवृत्तिकर्तृकत्वेऽपि अपूर्वं फलं च
भिन्नमेव अन्यतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणं वाच्यम् । प्रकृते तु
वञ्जवचनश्रवणेन कर्तृत्वभेदस्यैवावगतेर्न फलत्वादेर्व्यासव्यवृत्तित्व-
कल्पनावसरः ।

न चैकप्रयोगादनेकफलानुपपत्तिः । समवायसम्बन्धेनैकफलताव-
च्छिन्नं प्रति फलत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादात्मान्तरे तदुत्पत्तौ
बाधकाभावात् । न चैवमपि प्रत्येकवृत्तित्वापेक्षया फलत्वादेर्व्या-
सव्यवृत्तित्वकल्पने गौरवादेरभावाच्चियामक्राभावः । अन्यतावच्छेद-
कर्तृत्वादेर्व्यासव्यवृत्तित्वकल्पने तत्पर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकस्य सचे
द्यावत्कर्तृनिष्ठतद्व्यन्यफलकूटत्वादेः कल्पनीयत्वेन गौरवापत्तेः । तद्वरं
सञ्जन्यफलत्वादेरेव तत्त्वकल्पनार्था साधवात् प्रत्येकमेव फलम् ।
प्रयोजनं, सङ्क्षेपे तादृशानुसन्धानम् ॥ ६ ॥ २ ॥ १ ॥

प्रयोगे ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्याद्येकवचनश्रवणे मूले तावदित्यस्य
पूर्वपक्षः कृत इत्यत्रान्वयः । मूले तावदेकत्वमविवक्षितम् । स्वर्गकाम-
पदस्य स्वर्गमात्रपरत्वात् । अधिकारिपरत्वेऽपि वा तस्योद्देश्यत्वेन
तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वात् ।

अतस्य तत्त्वामानाधिकरस्यादाख्यातेऽपि तदविवक्षितम् । किं
चाख्यातस्य प्राप्तिमात्रमर्थः । ततस्य यागेन स्वर्गं पुरुषः प्राप्नुयादि-
त्यर्थः । तेन तत्रापि तस्योद्देश्यत्वाद्विशेषणाविवक्षा । अस्तु वा करोतिना
विवरणात्किञ्चिदः प्रवर्तनाभिधायित्वाच्च तस्य प्रवृत्तिरेवार्थः । तथापि

फलोद्देश्यकाया स्तस्याप्तोक्तएव प्राप्तत्वात्तत्र यागमात्रविधानेन तस्या अनुवादत्वाच्च तद्विशेषणस्य तत्कर्तृविशेषणस्य चैकत्वस्याविवचेति द्वौ बहवो वा कर्तार इति पूर्वः पक्षः कृतः । तत्फलोद्देश्यकस्य विजातीयपुरुषप्रथमस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्र तत्र स्थापितत्वात्तद्विशेषणस्य कर्त्तृकत्वस्य विवक्षोपपत्तेः स्वर्गकामपदेन तदविवक्षा-
यामपि तत्सामानाधिकरण्ये बाधकाभावादुपेक्ष्यम् ।

अथ पूर्वपक्षोरच्यते । आख्यातोपाप्तस्यैकत्वस्य विवक्षायामपि अनेकेषां कर्त्तृत्वम् । तद्वि कर्त्तृत्वेऽप्येति न तु तदाश्रये । अन्यथा दम्पत्योर्बाधव्यवृत्तिकर्त्तृत्वानुपपत्तेः । अतस्य तदाश्रयाणामनेकत्वस्य पत्नीरादायावश्यकत्वे पुरुषानादाय तत्करणे बाधकाभावाद्नेकेषा-
मपि कर्त्तृत्वमिति ।

असति विशेषणस्यैकप्रमाणे तदाश्रयापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकस्यैव प्रतीतिरानुभाविकी । अतएव सन्ध्यावन्दन-
श्राद्धादावेकस्यैवाधिकारः । तत्र धर्मं चेत्यादिवाक्यस्य प्रमाणांतर-
सिद्धपत्न्यधिकारककर्ममात्रविषयत्वे पत्न्या अपि ग्रहणे प्रमाणा-
भावे पुरुषान्तरस्याप्रसङ्गेः ।

यत्र तु पत्नीयास्यैकप्रमाणसद्भावस्तत्र सत्यपि तासां कर्त्तृत्वाधि-
ष्ठानत्वे पुरुषस्यैकस्यैव तत् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । स्वर्ग-
कामो यजेत, यजमानः केशशश्रु वपते, मेखलया यजमानमित्यादौ
विना कारणं सुवृत्तान्तैकत्वस्य पाश्चिकानुवादत्वानुपपत्तेः । अतः
पुरुष एक एवाधिकारी । काम्यं कर्म कामनार्थां प्रक्रान्तं बीताशां
फलेच्छायां अवाप्ते वा फले प्रयोजकाभावाच्च समापनौषमिति ।

सद्यं, नास्ति फलरूपं प्रयोजकम् । तस्येच्छाविषयत्वेन प्रयोजक-
त्वात्^(१) । तथापि प्रारम्भ एव समाप्तेर्निमित्तम् । न च तत्र प्रमाणा-
भावः । शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणात् । शिष्टा हि प्रारम्भापरिसमापने
प्राक्रमिकोऽयमिति विगर्हन्ते । तेन शिष्टाचारमूलभूतश्रुतौ प्रारम्भे
निमित्ते प्रयोगसमाप्तेर्निमित्तिकत्वेन विधानान्तस्थावश्यकत्वम् ।

न च वस्तुतः शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमादा-
चारस्य भ्रन्तिमूलकत्वमिति वाच्यम् । सर्वेषां शिष्टानां भ्रान्तिकल्पने
प्रमाणाभावात् । देवताभ्यो वा एष आदृश्यते यो यच्छ इत्युक्त्वा न
यजते चैधातवीयेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्यैवाकरणे निन्दाप्रायश्चित्त-
योर्विभानात्प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वावगमाच्च । अतः
प्रयोजकान्तराभावेऽपि निमित्तवशात्समापनौचमेव ।

समापनीये च तस्मिन् कारणसत्त्वात् फलमपि भवत्येव ।
एकफलप्राप्तावपि फलान्तररोपपत्तेः । न च कामनारूपाङ्गाभावाद्दे-
गुण्यग्रह्णा । तस्याः प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमाचलेनाङ्गत्वे
प्रमाणाभावात् । प्रवृत्तिपूर्वक्षणे तस्याः सत्त्वाच्च । अन्यथा समा-
पनोत्तरमिच्छाऽपगमेऽपि फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥ २ ॥ ३ ॥

लोके ॥ लौकिकस्य तु गृह्यकर्मदेरशास्त्रीयतयाऽसमापने
च विशिष्टविगर्हणाभावात्* प्रयोजकाभावेनासमापनम् । न च

* इत्यमेव पाठ आदर्शपुस्तकेषु । शिष्टविगर्हणाभावात्,—इत्थेर्ष पाठस्य
समोचीनः प्रतिभाति ।

(१) फलं स्वस्वच्छाविषयत्वेनैव प्रयोजकं भवति । वीतायां फलच्छाया
फलस्येच्छाविषयत्वाभावात् तदानीं तस्य न प्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

तस्यापि शिष्यश्रुतिमूलत्वाच्छास्त्रीयत्वम् । तस्या अर्थसुखादिवश-
वर्त्तितया लोकमूलकत्वेन श्रुतिमूलकत्वाभावात् ।

यत्तु गृहकारणाद्याश्रितं पुरुषार्थं नैमित्तिकं वास्तुशान्त्यादिक-
मारम्भाद्ये इन्द्रवाज्रवद्भुव्यः पायसं ब्राह्मणो भोजयितव्यः इत्यादि
च, तस्य शास्त्रीयत्वादिष्टमेव समापनम् ॥ ६ ॥ २ ॥ ४ ॥

प्रतिषेधेषु ॥ न कलञ्जभक्षययेदित्यादिषु किं स्वर्गकामस्या-
धिकार उत प्रवृत्तमाचख्येति चिन्तायाम् । नञोनिपातत्वेन क्रिया-
न्वयनैषाद्याभावात् क्रियान्वयाङ्गीकारे च प्रधानभूतायास्तस्या एवा-
न्यथात्वापत्तेरानर्थक्यतदङ्गन्यायेन क्रियाविशेषणेष्वन्वयावगमात्तत्रापि
कलञ्जान्वये रुदन्तसम्बन्धेन नञ्समासापत्तेः कलञ्जातिरिक्तभक्षणस्य
च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्पारिशेष्येण धातुसम्बन्धावगतेर्भक्षणाभावस्य
च कर्तुमशक्यत्वेन प्रजापतिव्रतवदेव सञ्चितस्य भक्षणाभावसङ्कल्पस्य
विश्वजिज्ञासेन स्वर्गार्थत्वेन विधानमिति प्राप्ते ।

तस्य व्रतमित्युपक्रमानुसारात् प्रजापतिव्रतेषु सञ्चणाङ्गीकारेऽपि
प्रकृते सञ्चणायां प्रमाणाभावात्प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वेन नञभाव-
वाचकस्य प्रतियोगितासंसर्गेण भावनायामेव सूकारकविशिष्टाया-
मन्वयः । न चान्यथात्वापत्तिः । पुरुषे भावनानुत्पत्तावपि प्रत्ययेन
तस्या एव बोधनेनान्यथात्वाभावात् ।

अतएव निषेधस्यै लिङ्गर्थभूतव्यापारस्य न विधिवाक्यवत्
स्यप्रथोज्यत्वसम्बन्धेन भावनान्वयोऽपि तु नञस्तात्पर्ययाहकस्य
सत्वात्स्यप्रथोज्याभावप्रतियोगित्वेनेति तस्य निवर्त्तनारूपत्वसिद्धिः ।
स्यप्रथोज्यत्वं च प्रवृत्त्यभावे प्रवृत्तिविषयस्यागिष्टसाधनत्वज्ञानं विना-
ऽनुपपन्नमिति तस्य प्रत्यवायजनकत्वं कस्यते ।

तेन पुंस्यमात्रस्यैव रागतः प्रवृत्त्युत्सृष्टस्य निषेधेऽधिकारः ।
अतएव प्रत्यवायसाधनीभूतस्थानुष्ठेयस्य भक्षणस्य रागत एव ज्ञातत्वा-
त्तदनुष्ठाने सति प्रत्यवायोत्पत्त्युपपत्तेर्न तदंशे तन्निषेधांशे वा
ऽध्ययनविधिसिद्धिज्ञानापेक्षाऽपि । यत्त्वच निवर्त्तनाप्रकारकथनं प्रका-
रान्तरेण तन्मरत्ने कृतं, तदर्थवादाधिकारणे कौस्तुभ एव निरस्तम् ।
स्त्रीऋतीतिश्च विस्तरेणोपपादिता ॥ ६ ॥ २ ॥ ५ ॥

तस्मिन् ॥ औतेषु स्मृत्युक्तेषु च निषेधेषु, तथा स्मार्त्तव्येवानग्नि-
साधेषु अमन्त्रसाधेषु च विधिषूपनयनात्पूर्वमपि शक्तस्याधिकारः ।
स्मार्त्तविधावुपनयनादिनियमे प्रमाणाभावात् । उपनयनस्य वेद-
मात्राध्ययनाङ्गत्वात् । निषेधेषु तु जातमात्रस्याधिकारो ब्राह्मणे न
सुरां पिबेदितिवात् परंप्रेरणादिजन्याया अपि भक्षणादिभावनाया-
निषेधात् । तत्र च स्मृत्याद्यध्ययनस्थानुपयोगादिति प्राप्ते ।

स्मृत्याद्यध्ययनस्यापि ब्राह्मणेन षडङ्गोवेदोऽध्येयो ज्ञेयस्येत्यादिकोप-
नयनाङ्गकत्वविधानात् स्मार्त्तविधीनामप्युपनीताधिकारकत्वम् । निषे-
धेषु तु प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षा इति स्मृत्यैवाभ्यनु-
ज्ञानादुपनयनोत्तरकालकत्वम् । अतएव वर्षपुरस्कारेणाज्ञातानां
सुरापानादिनिषेधानां जातमात्राधिकारकत्वमेव स्मृतिषिद्धम् । तेषां
तु शूद्रादीनामुपनयनाभावः, तेषां विवाहविधितः । तत्स्थानत्वेन
विवाहविधानात् ॥ ६ ॥ २ ॥ ६ ॥

अभ्यास ॥ जीवनादिनिमित्तकान्निहोचादौ निमित्तस्य प्रति-
क्षणं भेदात्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्त्या सन्ततानुष्ठानप्रतीतेस्तदनु-
रोधेन चाशक्याङ्गत्यागस्यवक्ष्यमाणत्वात्कालस्यापि चाङ्गत्वेन त्यागो-

पपत्तेः काव्यविषयत्वेन तस्य सार्थक्याश्च सान्त्वयानुष्ठानम् । अतएव सोमे वसन्तस्य निमित्तत्वान्तर्नैकैकस्मिन् सङ्घत्करणप्रतीतेः काव्यानु-
ग्रहेऽपि न चतिरिति प्राप्ते ।

आहारविहाराद्यनुरोधेन निमित्तश्रुतेरवश्यं सङ्कोचनीयत्वाद्गि-
विद्याभ्यामिव काव्येनापि सङ्कोच्यते । न हि काव्यस्याङ्गत्वेऽपि
यथाग्रन्थपद्वन्धविषयत्वम् । यस्यैव हि प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन
ग्रन्थावगुष्ठानपसङ्गितस्यैवाग्रन्थौ निमित्तश्रुत्यनुरोधेन त्यागः । ततश्च
यद्येवाग्निविद्ययोर्विध्यन्तरप्रयुक्तुपजीवकत्वेन प्रयोगविध्यप्रयोज्यत्वात्
तत् । तथा काव्यस्यापि स्वरूपेणानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्* यथाग्रन्थप-
द्वन्धविषयत्वानुपपत्तेः काव्यविधिनाऽपि निमित्तश्रुतिसङ्कोचाच्च
सान्त्वयानुष्ठानम् । अतएव यो दर्शपूर्णमासयाज्ञी सङ्गमावास्थां
वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदिति काव्ये नैमित्तिकातिक्रम एव
प्राप्यस्ति तम् ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥

तेषाम् ॥ काव्यशास्त्रेण निमित्तशास्त्रस्य सङ्कोचेऽपि यदा
काव्यावच्छिन्नस्य निमित्तस्य पुनः सङ्गिपात्तस्तत्र नैमित्तिकावृत्तिः ।
इतरथा खोत्पत्तौ अवस्थानुष्ठापकत्वरूपनिमित्तत्वानुपपत्तेः । अतएव
यत्र तस्मिन्नेव निमित्ते काव्यमात्रस्यावृत्तिसत्त्वं न नैमित्तिकावृत्तिः ।
यथा एकस्मिन्नेव वसन्ते पर्यावृत्तौ । अत्र च पूर्वंपक्षस्यातितुच्छ-
त्वात्सुहृद्ब्रह्मलोपदेश इति मन्तव्यम् ॥ ६ ॥ २ ॥ ८ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स्वरूपेणानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्,—इति तु
भवितुमुचितं प्रतिभाति ।

तथान्तः ॥ पुरुषार्थनैमित्तिकवदेव क्रत्वर्थं नैमित्तिकस्यापि भेदगहोमादेरेकस्मिन् प्रयोगे भेदनानेकत्वे यदि तावद्गोमात्पूर्वं तदनेकता, तदा अगृह्यमाणविशेषत्वाद्दशप्रतिपद्येष्टिवच्च तावच्छब्दा-
भावात् तन्मेषैव होमकरणेऽपि होमोत्तरं तदनेकत्वे नैमित्तिकावृत्तिः
स्यादेव ।

न च तत्र क्रतुजन्यापूर्वोत्पत्तेः पूर्वं होमजन्यादृष्टस्य सत्त्वात्तेनैव सिद्ध्याशङ्का । तथात्वे निमित्ते सति नैमित्तिकाकरणे निमित्तत्व-
व्याघातात् । अतएव निमित्ताभावे होमाभावेऽपि क्रतूपकारसिद्धिः,
तस्यत्वे तदनुष्ठानेन, तदावृत्तावावृत्तेनेत्यपि बोध्यम् ॥ ६ ॥ ९ ॥ ८ ॥

आचारात् ॥ आचारप्रमाणेषु गुरुगमनादौ शिष्यानुगमनादिषु
आवृत्तस्यैवाचारस्य दर्शनात्तन्मूलभूतश्रुतौ गुरुगमनादेर्निमित्तत्व-
कल्पनावगतेः प्रतिनिमित्तमावृत्तिः । न चाचरितृष्णामावृत्तेर्दृष्ट-
विधया गुरुप्रीत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेर्निमित्तत्वे प्रमाणाभावः । गुरु-
प्रीतेरुपाधान्तरेणापि सिद्धेरधीतविद्येनाप्यनुष्ठानास्त्रियतानुष्ठानबल्लेन
नैमित्तिकत्वप्रतीतेः । यत्तु तन्मन्त्रेण शास्त्रेषु सप्तमीशतप्रत्ययादिना
निमित्तत्वावगतिर्गुरुगमनादेरित्युक्तम् । तच्छ्रुतिस्मृतिरूपशास्त्रसत्त्वे
सूचकारोक्तस्याचारप्रमाणकत्वस्यानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ६ ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य ॥ होमस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वचनादेव
नित्यत्वम् । न चाद्यं कालविधिः । वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति
वीष्णारहितवाक्येनैव तद्विधानात् । न च विनिगमनाविरहः ।
गुणभूतकाशानुरोधेन प्रधानावृत्तेरप्राप्ततया वीष्णार्थस्यापि विधेयत्वे
वाक्यभेदापत्तौ प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायप्राप्तवीष्णार्थानु-

वादवशादाक्यस्याया एव सप्तम्या निमित्तत्वपरत्वावसायात् । अग्नि-
होत्रादीनान्तु नित्यत्वं स्थितमेव । एवं विद्याया अपि अध्ययन-
सहितायाः

स्वाणुरथभारहारः किल्लाथ-

मधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

अनधीयानाम्रात्याभवन्तीत्यादिनिन्दोन्नीताकरणे प्रत्यवायबन्धेन
नित्यत्वम् । एवमुपनयनस्यापि षोडशादिवर्षोत्तरमकरणे प्रत्यवाय-
श्रवणादेव नित्यत्वम् । यत्तु षष्ठेऽस्माद्यकामस्योपनयनीतेत्यादिफल-
श्रवणं, तदुपनयनाश्रितषष्ठादिकास्त्येति ज्ञेयम् ।

यत्तु तन्मन्त्रे क्रतूनामावश्यकत्वात्तदुपेक्षितविद्यादेरप्यावश्यकत्वे
फलतो नित्यत्वमुक्तम् । तत्क्रतूनां विद्याप्रयोजकत्वस्य निरस्तत्वात्तदत-
एवावश्यककत्वकरणे प्रत्यवायावगतेर्विद्यादेरकरणे क्रतूनामनधि-
कारादेवानावश्यकत्वादुपेक्षितम् ।

एवं प्रजोत्पादनमपि,

अनुत्पाद्य सुताम्नोहाम्नोचमिच्छन् ब्रजत्यधः ।

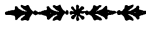
इत्यविरक्तस्य प्रत्यवायश्रवणाभित्यम् । अतएव जायमानो वै
ब्राह्मणस्त्रिभिर्घ्णवां जायते ब्रह्मचर्येणर्विभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजवा
पितृभ्य इत्यपि सङ्गच्छते । न चात्र ब्राह्मणपदश्रवणात्तस्यैवेते नित्या-
दतरयोस्त्वनावश्यक इति शङ्कम् । अस्यावदानविधिशेषत्वेनार्थवादस्य
विधायकत्वाभावेनात्रत्यब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात् ॥ ६ ॥ २ ॥ ११ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टद्वीपिकायां

षष्ठस्य द्वितीयः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सर्वशक्तौ ॥ नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां काम्यवत्सर्वाङ्गोपसंहारे-
णैव प्रयोगः । एकादशे सर्वेषामङ्गानां साहित्येन क्रतूपकारजनकत्वस्य
स्थापयिष्यमाणत्वात् । तिर्यगधिकरणे यथाविनियोगमधिकारकल्प-
नस्य स्थितत्वाच्च । न चैवं नित्येऽपि तथा कल्पने सर्वाङ्गोपसंहारा-
सामर्थ्यं सति अनुष्ठानाभावान्निमित्तत्वव्याघातः । अत्रश्यानुष्ठापकत्व-
रूपस्य निमित्तत्वस्य कालाग्निविद्यादिभिरवच्छेदवच्छक्त्याऽप्यवच्छेदो-
पपत्तेः । अतश्च यथैव कालाद्यवच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वाद-
कालादौ निमित्ताभावादेव नैमित्तिकाकरणे न प्रत्यवायस्तथा शक्त्य-
भावेऽपीति बोध्यम् ।

न च कदाऽपि सर्वाङ्गोपसंहारासामर्थ्यम् । काम्येऽपि तदापत्तेः ।
न वा सङ्घदेव सर्वाङ्गकरणसामर्थ्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति ; येन
वीक्षाद्यनुपपत्तिराशङ्केत । काम्यस्याप्यावृत्त्यनुपपत्तेः । किञ्च निमि-
त्तस्यानुष्ठापकतया कालदेशादिवत्प्रयोगान्वयित्वाद्यथैवाप्स्रवभृथेन
चरन्तीत्यादावपां देशत्वात्साङ्गप्रधानान्वयित्वं, तथा निमित्तस्यापि ।
अतश्चानेकेषु प्रधानेषु यथा न यथाशक्त्युपबन्धस्तदकरणस्य प्रत्यवाय-
जनकत्वबोधनादेवमङ्गानामपीति न तेषु यथाशक्त्युपबन्धः । अतएव
तद्देव द्वितीया निर्देशोऽपि सङ्गच्छते । प्रयोगान्वयितया च निमित्त-
श्रुतेरङ्गविनियोगोत्तरकाञ्चीनत्वाच्छक्त्यवच्छेदकल्पनेऽपि न दोष-

इति । एवं सत्यपि यदि निमित्तस्य प्राधान्यं स्यात्, तदा तदनु-
रोधेनाङ्गेष्वेव शक्यवच्छेदः कस्येत, न त्वेतदस्यीति प्राप्ते ।

न निमित्तस्यानुष्ठापकत्वम् । अपि तु विधिबोधितस्यैवानुष्ठान-
स्यावश्यकताबोधकत्वमात्रम् । तद्बोधस्य च फलं नैमित्तिकाकरणस्य
प्रत्यवायजनकत्वबोधः । अन्यथा चेत्तत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । एवं
चोक्तावश्यकत्वमेव सप्तम्यादिना बोध्यमानं नैमित्तिकाम्बधि । बुधा-
द्याम्बुञ्जीतेत्यादौ तथा कृतत्वात् । अतश्च यथैव काम्ये प्रवर्तना-
ऽऽक्षिप्तेष्टसाधनत्वं प्रधानांश एव न तु साङ्गे, तथैव निमित्ताक्षिप्त-
प्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वमपि प्रधान एव न तु साङ्गे ।
अतएव निमित्तस्यापि विनियोगविधावेवाम्बधिः । अतएव विनि-
योगोऽपि प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतधर्मरूपोभयसाधारण-
एव । अत एवाङ्गाम्बयोऽपि प्रधानस्यैतदुत्तरकाञ्चीन एव । तस्य
प्रधानगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वात् ।

तत्र त्वयं विशेषः । यत्काम्ये विध्याक्षिप्तेष्टसाधनत्वज्ञानोत्तरमे-
वाङ्गविनियोगः । नित्ये तु विधिसङ्कतनिमित्ताक्षिप्तप्रत्यवायज-
नकाकरणप्रतियोगित्वज्ञाने जातेऽपि नाङ्गाम्बयोऽनपेक्षितत्वात् ।
अपि तु तदुत्तरं प्रधानकरणकभावनायाभावापेक्षायां पूर्वकृत-
पापक्षयस्य भाव्यत्वेऽवगते च इति बोध्यम् ।

अत्र हि पापक्षयस्यैव भाव्यत्वं नित्यस्वप्ने धर्मेण पापमपनुद-
तीत्यादि वाक्येभ्यः प्रतीयते । अतएव विश्वजिज्ञासेन न स्वर्गकल्पनं,
न वा अपुरुषार्थस्यापि यागध्वंसस्यैव भाव्यत्वकल्पनं, यागस्यैव वा
तत् । इतीयानिर्देशात् । समानपदभ्रुतेः करणत्वेनाप्युपपत्तेश्च ।

न च दर्शपूर्णमासादौ कृत्तानामेव स्वर्गादीनां नित्येऽपि भाष्य-
लोपपत्तौ धर्मणेत्यस्यान्यपरत्वं ग्रन्थम् । तथात्वे सुसुष्ठोः स्वर्गादी-
नामनित्येन तदुत्पत्तौ शास्त्रसाहितसाधनानुष्ठापकत्वे अप्रामा-
ण्यापत्त्या यावज्जीवादिवाक्यस्यासुसुष्ठुविषयतया सङ्कोचापत्तेः ।
पापचयस्य तु सर्वाभिस्रपितत्वाभिनिमित्तस्यैव प्रयोजकतया तस्य नैमि-
त्तिकाप्रयोजकत्वेऽपि निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकारुप्रकृतिवत्त्वे बाधका-
भावः । न चोद्दिष्टानेकत्वम् । तत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावेनावकाशमेदात् ।
अतश्च पापचयभावकत्वावगमोत्तरमेवाङ्गान्वयात्पूर्वावगतनिमित्ता-
न्ययानुरोधेनाङ्गेष्वेव शास्त्रवच्छेदकत्वम् ।

न चोत्पत्तिवाक्य एवाङ्गान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात्तत्र चेष्टसामान्यस्यैव
भाव्यत्वात्तदवगमोत्तरत्वेऽपि न निमित्तसम्बन्धावगमोत्तरत्वमङ्गान्वय-
स्येति वाच्यम् । सामान्यगतविशेषापेक्षायां अन्तरङ्गत्वेन प्रथमं कामं
यावज्जीववाक्यैकवाक्यतया विशेषावगमोत्तरमेवाङ्गवाक्यैकवाक्यतया-
ऽङ्गान्वयाङ्गीकारेण तत्रैव शास्त्रवच्छेदोपपत्तेः । अत एव काम्ये
निमित्ते च यस्याधिकारिणोयावन्ति प्रमाणान्तरप्रमितान्यङ्गानि,
तस्य तावद्भिः सहितैराग्नेयादेरुपकुर्यादिति महावाक्यार्थकल्पनात्काम्ये
सर्वाङ्गसाहित्यं नित्ये च शास्त्रवच्छिन्नमित्यर्थसाभः । अतश्च यथैवैक-
स्यैव काम्यवाक्यस्य यावज्जीववाक्यस्य च सोमयाज्यसोमयाजिरूपा-
धिकारिभेदेन प्रधानसाहित्यभेदेऽपि यस्याधिकारिणो यावन्ति
प्रमाणान्तरप्रमितानि प्रधानानि, तस्य तावतां कामे निमित्ते च
विधावकत्वं, तथाचापीति न कोऽपि दोषः । अतः सिद्धं निमित्त-
श्रुत्यनुरोधेन यथाशास्त्रहानेनापि प्रयोग इति । अत एव विध्य-

पराधे तदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति विगुणस्य समाप्तिं विश्व-
पराधे प्राचक्षिप्तं च दर्शयति ॥ ६ ॥ ३ ॥ १ ॥

काम्येषु चैवं ॥ काम्ये तु यद्यपि फलसम्बन्धोत्तरमेवाङ्गान्वय-
स्तथापि साङ्गस्य प्रयोगविधिनाऽनुष्ठानावगमोत्तरं प्रवृत्तिकारणत्वे-
नोपस्थितायाः कामनाया अधिकारिविशेषणत्वकल्पने शक्तवच्छि-
न्नाया एव तत्कल्पनादकरणे प्रत्यवायाश्रवणाच्च सर्वाङ्गोपसंहार-
समर्थस्यैवाधिकार इति प्रत्युदाहरणमाचम ॥ ६ ॥ ३ ॥ २ ॥

क्रियाणां ॥ एवं यथाशक्त्युपबन्धे निरूपिते तच्छेषत्वेन प्रति-
निधिविचारे कर्मव्ये उपोद्घाततत्वेदं विचार्यते । तत्र मूले तावद्द्रव्यस्य
क्रियातोऽत्यन्तभेदाभावाद्द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेर्न नीवाराद्युपादाने
विहितक्रियासिद्धिरिति पूर्वपक्षिते ।

अत्यन्तभेदाभावेऽपि अत्यन्ताभेदस्याप्यभावात् कर्मदेयशक्या-
दिवद्द्रव्यभेदेऽपि तदेवेदं चक्षुः यजनमित्यादिप्रत्यभिज्ञावशात्
क्रियैक्यप्रतीतेः प्रतिनिध्युपादानेऽपि न क्षतिः । तत्र च अगतौतत्त्व-
वर्त्यैकैव कर्मव्यक्तिरभिव्यक्तिमात्रं तु भिद्यते । अथ वा शब्दान्तरादि-
प्रमाणैरेव व्यक्तिभेदः । द्रव्यदेशकालकर्मव्यक्त्वादिभिस्तु तस्या एव
व्यक्तेरभिव्यक्तिभेदमाचम । अथ वाऽस्तु तत्रापि व्यक्तिभेदः । शब्दा-
न्तरादिप्रमाणैश्चाग्नेयत्वाद्विज्ञातव्य एव भिद्यन्त इति सिद्धाङ्गितम् ।

तद्द्रव्याश्रितत्वेऽपि क्रियायाः तद्भेदे वैजात्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वा-
द्भ्रान्तैक्यसिद्धान्तस्य च पूर्वापङ्गवापत्तेस्तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे च यजिपदे
नक्षत्राद्यपत्तेरपेक्षितम् ।

अत एव विचारोवाच्यः । सत्यपि शब्दान्तरादिप्रमाणैराग्नेय-

त्वादिवैजात्ये विधेयतावच्छेदकविजातीयभागत्वावच्छिन्नं प्रतिग्रीहित्वादिनैव कारणत्वावगतेस्तस्यैव तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वावसाधात् नौवाराद्युपादाने तज्जात्यवच्छिन्नविद्धिरिति प्राप्ते ।

सत्यपि तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तज्जादिना कारणत्वे न तस्य प्रत्येकं तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वम् । ग्रीहित्वादिना कर्मान्तरेऽपि कारणत्वेन व्यभिचारात् । अपि तु सामयौत्वेनैव । सामयी च अग्नश्च ग्रीहितवटिता, अग्नश्च तु तदवटिता । अतश्च ग्रीह्यभावे नौवाराद्युपादानेऽपि विजातीयभागत्वापूर्वप्रकृतत्वावच्छिन्नं जायते एव । क्वचं परं नित्य एव तारतम्येष जायते । काम्ये तारभ्योत्तर-मग्नश्च शिष्टविगर्हणदोषपरिहारार्थं समापनेऽपि न फलतोत्पत्तिः । सर्वाङ्गोपसंहारेणैव तदुत्पत्तेः । प्रयोगसमाप्त्यकरणे दोषमात्रोत्पत्तेः करणे फलान्तराभावात्पूर्वोत्पत्तिरिति केचित् । नैमित्तिकत्वाविशेषानु तत्रापि पापक्षयकल्पनेति, तत्रापि तारतम्यमित्यपि धेयम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ३ ॥

श्रुतिप्रमाणात् ॥ काम्ये आरभ्योत्तरं, नित्ये ततः पूर्वमपि श्रुतद्रव्याद्यन्तरे द्रव्याद्यन्तरं प्रतिनिधेयं न वेति चिन्तायाम् । अग्न्यावहृद्दानेन प्रयोगेऽप्यनङ्गपक्षे प्रमाणाभावः । तथाहि । न तावद्द्रव्यादिशास्त्रम्^(१) । तस्य ग्रीहित्वाद्यवच्छिन्नविधायकत्वेन नौवाराद्यविधायकत्वात् । न हि तेषु ग्रीहितमस्ति । नापि कर्मशास्त्रं तदाशेषकम् । द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारणाद्येषप्रति-

(१) द्रव्यादिशास्त्रमनङ्गपक्षे न प्रमाणाभिप्रायः ।

बन्धेन त्रीङ्गादिविधानाद्द्रव्यान्तराद्येपानुपपत्तेः । न हि त्रीङ्गिशास्त्रं
 शब्दतोमिथमविधिरपि त्वाद्येपप्रतिबन्धद्वारा फलतः । अतश्च यथै-
 वाग्निविद्ययोः स्वविधिप्रयुक्तयोरेव साभादाद्येपप्रतिबन्धेनाशक्तस्य
 शूद्रादेर्वा न तदाद्येपोऽपि तु अग्निविद्ययोरधिकारिविशेषणत्व-
 नङ्गीकृत्य तद्वत् एवाधिकारः । एवं द्रव्याद्यंशे प्रधानविधिना
 अनाद्येपाच्छ्रुतत्रीङ्गादिद्रव्यवत् एवाधिकारित्वकल्पनेन न द्रव्याद्य-
 न्तरोपादानमिति प्रयोगोत्सर्गो युक्त इति प्राप्ते ।

द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारण्येनाद्येपप्रतिबन्धेऽपि त्रीङ्गादी-
 नामग्निविद्ययोरिव स्वतन्त्रप्रयोगविधिविधेयत्वाभावात्प्रयाजादि-
 वत्प्रधानविधेरेव त्रीङ्गादिप्रयोगविधायकत्वात्प्रयोगविधिविषयी-
 भूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तौ निमित्तत्वत्वाद्द्रव्यकौ-
 त्यागेनापि प्रधानकर्तृत्वतावगतेस्तस्य च द्रव्यान्तरमन्तरेणाद्योपाद्युक्तं
 तदाद्येपकत्वम् । अग्निविद्ययोस्तु स्वतन्त्रप्रयोगविधिसिद्धयोरेतत्प्र-
 योगविधिविषयत्वाभावेन यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वाभावाद्युक्तमधि-
 कारिविशेषणत्वमिति वैषम्यम् ।

न चैवमपि द्रव्यस्रोत्पत्तिवाक्ये अतश्च निमित्ताद्यन्वयात्पूर्वमेव
 यागान्वयात्पश्चादवगम्यमाननिमित्त एव द्रव्यावच्छेदकत्पनाद्द्रव्या-
 वच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वावगतेः कथं द्रव्यान्तरेण याग इति
 वाच्यम् । विभिष्टविधौ निमित्ताद्यन्वयात्पूर्वं भावनायामन्वितस्यापि-
 द्रव्यस्य विशेषणविधौ यागाङ्गताबोधद्वारा यागमतफलवत्त्वज्ञानार्थं
 कामयावञ्जीववाक्याभावेकवाक्यत्वाङ्गीकारेण निमित्तपापकथा-
 द्यन्वयोत्तरमेव द्रव्यस्य यागाङ्गताबोधेन प्रयाजादिवत्त्वत्वापि यथा-

शक्तुपबन्धोपपत्तेः । अतस्तदा कर्मशास्त्रेण विसृष्टश्राधारस्त्रेण द्रव्या-
न्तराद्येषामुक्तः प्रतिनिधिः । तस्य चाङ्गत्वाभावेऽपि उपकारकत्वमात्रेण
ग्रहणं बोध्यम् । एवञ्च कर्मचोदनया अतिक्रान्तिद्रव्यप्राप्तौ युक्तान्तरेण
सदृशस्य वचनेन च पूतिकावां नियम इति वक्ष्यते ॥ ६ ॥ ३ ॥ ४ ॥

न देवता ॥ एवं सर्वत्र प्रतिनिधौ प्रसक्ते देवतार्था न
सम्भवति । यदि हि अर्थमात्रस्यैव देवतात्वं त्यागकालीनोच्चारण-
कर्मीभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वरूपं भवेत्, ततस्तस्य शब्दविशेषापेक्षार्था
प्रतिपादकत्वेन विधिगतस्योपस्थितस्य शब्दस्य नियमेऽपि रोगादिना
तादृशोच्चारणसम्भवे तादृशार्थस्य यामाङ्गत्वानपाद्यान्तद्वोधकश्रौत-
शास्त्राधिकशब्दान्तरप्रसक्त्वा भवेदपि प्रतिनिधिः ।

यदा तु द्रव्यमाधिकरणवक्ष्यमाणरौत्या विधिगतशब्दविशिष्ट-
स्वार्थस्य तादृशशब्दमात्रस्य वा देवतात्वं, तदा कः प्रसङ्गः शब्दान्तर-
स्य । न हि इतित्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वविशिष्टविधिगतशब्दत्व-
समनिघतं अखण्डोपाधिरूपं दृढव्यवहारसिद्धं देवतात्वं शब्दान्तरे
समस्ति ।

यदि त्वर्थस्यापि देवतात्वं कथञ्चिदङ्गीक्रियेत, ततस्तथापि
तादृशविधिनतशब्दप्रतिपाद्यत्वसमनिघतमेव तदङ्गीकृत्य प्रतिषिद्ध-
भावः समर्पणीयः । अतएव त्यागस्य देवताऽपेक्षत्वेऽपि विधेयत्व-
घटिततद्विषये आशेषकत्वासम्भवाद्देवताविधिरपूर्वविधिरेव । तदसम्भवे
च यामपदार्थस्य लोप एव । यदा तु देवताऽपचारे प्रजापतिरिति
वचनं अभावे विधिविधया प्राग्भाषिकं, तदा तथैवानुष्ठानम् ।

एवमग्रेरपि होमाधिकरणस्य न प्रतिनिधिः । तथाहवनीयादे-

स्वावदाधानविधिसिद्धत्वादेव क्रतुप्रयोगविध्यविषयत्वान्नेषामधिकारि-
विशेषत्वप्रतीतेर्घाग्रक्रिन्वाथाविषयत्वादेव न प्रतिनिध्याग्रहः ।
यच्च तु सौकिकाग्रेरेव वाचनिकमधिकरत्वं, यच्च वा पदादेः,
तथापि सत्यपि तस्य प्रयोगविधिविषयत्वे अदृष्टार्थत्वाच्च तत्प्रति-
निधिः । न हि पूर्वदेशविभागानुसूच्ययापाररूपप्रशेषमात्ररूपस्य
होमस्याधारापेक्षाऽस्ति । अतएव तद्विधिरस्यपूर्वविधिरेव । पदादि-
नाऽऽहवनीयादिबाधस्य पतनप्रतिबन्धकत्वरूपाधिकरत्वात् एवा-
दृष्टोत्पादकत्वादेकेन तस्मिद्धेः समुच्चयायोगादनुसंधेयः । अतश्च
तत्प्रतिनिधेरदृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्च सः । कश्चित्तु वाचनिको-
ग्राह्यवपास्यादिरभावे विधिरेव ।

एवमर्षप्रकाशनार्थेष्वपि मन्त्रेषु न प्रतिनिधिः, श्रद्धान्तरस्य
मन्त्रान्तरस्य वा । स ह्युपायान्तरेण श्रद्धादिनाऽऽनवगते तत्प्रति-
पादकत्वज्ञानाभावादेव नाग्रहः । अवगते तु तस्मिन् सारकान-
पेक्षत्वादेव न तदुपादानम् ।

न चैवं यच्च स्मृतएवार्थः स्मृतस्तत्र विहितमन्त्रपाठानापत्तिः ।
तत्र नियमादृष्टसिद्धार्थं मन्त्रजन्यकृतेरेवाभ्युदयकारित्वकल्पनेन
मन्त्रपाठावश्यकत्वात् । प्रतिनिधेस्तु कर्मसोदनाऽऽशितस्य नियमादृष्ट-
जनकत्वे प्रमाणाभावाच्च पाठ इति वैषम्यम् ।

एवमन्यस्यान्तददृष्टोत्पत्तौ प्रमाणावेनादृष्टार्थप्रजाआदिक्रियाया-
चपि न प्रतिनिधिः दृष्टार्थावचातादिक्रियायास्तु स समस्येव ।

यत्तच्च कैश्चिददृष्टार्थस्य षोडशियदस्यभावादेरपि न प्रतिनिधिः ।
तेन षोडशभावयुक्तक्रतुप्रयोगसङ्ख्ये कृते यदि देवादनङ्गमपि तच्च

षोडशी कृतस्तदा षोडशभावस्थाभावे तददृष्टार्थं नाभावान्तरं प्रतिनिधेयमित्युक्तम् । तच्च । नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इत्यनेन षोडशियदृष्टाभावेऽपि इतराङ्गमात्रादेव क्रतूपकारसिद्धिरित्यवगमात् षोडशियदृष्टाभावस्यादृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् । अतएव च तत्र षोडशियदृष्टे वृषाषेष्टाकृतप्रायश्चित्तमात्रम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ५ ॥

प्रतिषिद्धं च ॥ अनारभ्य अन्तेन अथश्चिन्त्या वै माषावरकाः कोद्रवा इत्यनेन माषादीनां यज्ञाङ्गत्वप्रतिषेधाच्च साक्षात्तेषां विधानं तत्रैव विकल्पार्थं प्रतिषेधः । अथवा, यत्र धान्यत्वादिना सामान्यधर्मेषु विधानं । तत्र स्त्रेष्वाप्राप्तमाषाद्यङ्गप्रतिषेधोवर्षिषि रजतं न देयमितिवत् ।

अतस्तु कर्मशास्त्रानुरोधेन माषादीनां प्रतिनिधिसत्त्वे साधनत्वेऽप्यङ्गत्वाभावाच्च प्रतिषेधः । वक्ष्यमाणयुक्त्वा द्रव्यशास्त्रानुरोधेन माषादिरूपसदृशप्रतिनिधिसत्त्वे त्रीङ्गवचवत्त्वादिमैव तेषां पदवादर्कजनीयतया माषाद्युपादानादङ्गत्वाभावेन न प्रतिषेधः । अतस्त्रेऽपि प्रतिनिधेया इति प्राप्ते ।

अथश्चिन्त्या इत्यर्हार्थप्रत्ययेन साधनत्वमात्रनिषेधादिशेषविहितान्तरिकसत्त्वे सर्वत्रैव माषादिप्रतिषेधप्रतीतेर्न प्रतिनिधेयाः । द्रव्यसामान्याभावे तु पाप्मा एवेति श्येयम् । अत्र च सत्यतया यज्ञोद्देशेन माषनिषेधविधानात्कैकप्रसरताभङ्गः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ६ ॥

तथा स्नामिनः ॥ मृते तावद्यजमाने पत्न्या वा नान्यतरेष्वन्यतरस्य प्रतिनिधिः । यजमाने मृते पत्न्या अन्यभावादेवानधिकारान् । पत्न्या मृतायां यजमानस्यापि,

जायाच्चै पूर्वमारिष्यै दत्त्वाऽग्नीमन्थकर्मणि ।

इति पक्षे तावदम्यभावादेव विवाहात्पूर्वमनधिकारात् । तथापि विधुराधानपक्षे औत्तरवेदिककर्मणां पत्नीव्यतिरेकेणैव वाचनिकत्वेन पत्नीप्रतिनिधिप्रसङ्गेः । यदा तु नाग्नीनां पत्न्यै दानं, तदाऽपि तदाऽऽरपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचनात्पत्नीव्यतिरेकेणैवाऽग्निहोत्रमाचानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसङ्गः । यदा तु कस्यचित्कर्मणोऽन्त्येऽन्वतरस्य ऋतिस्तदा दाहात्पूर्वमेव तस्मात्पने वक्ष्यमाणरीत्या प्रोषितादिवदेवानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसङ्गः ।

रोगादिना अग्रह्नी कार्यान्तरव्यापृते चान्यतराधिकारिककर्मसु यद्यपि स्वामिनः कालादिवत्प्रयोमविध्यविषयत्वात् तदेकत्वादिवदेव प्रतिनिधिप्रसङ्गस्तथापि,

संख्यामिष्टिं चतुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इत्यादि वचनबलाच्छिष्टाचाराचानुमतिद्वारा कर्षन्तरेणाचानुष्ठानम् । स्वल्पत्यागमात्रं तु सति सम्भवे स्वयं कार्यं, नो चेन्नहपि तेनैवाग्रय इदं न मदीययजमानस्येत्येवं कार्यम् । उभयाधिकारिकेषु दर्शादिषु तु त्यागघटितं कर्मान्यतरेणैव कार्यम् । इयोरपि संसृष्टस्वल्पत्वात् । अतएव त्यागोऽपि तादृशस्वले मम यजमानस्य च नेत्यादिरूपः । उभयोरप्यग्रह्णावध्वर्युणैव । असति बाधे सामान्यसमाख्यया तत्प्राप्तेः । एवं यजमानप्रवासेऽपि । पत्न्यास्तु प्रवासेऽग्निविच्छेद एव । एवमाख्यावेक्षणदियाजमानपदार्थानामध्वर्युणैव करणं यज्ञीपदार्थानां च । सामान्यसमाख्याऽनुरोधेन यजमानस्याप्राप्तेः । एवं फलिसंस्कारेष्वपि अनीयमाने फलाभावाच्च प्रतिविधायकम् ।

अतस्त्रोषामग्रत्वादौ शोष एव । न तु दम्पतीर्भां परस्परमपि करणम् । तप्तदाक्ये यजमानत्वादेरहेभ्यस्तावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् । अध्वर्यादीनामग्रत्वादौ अध्वर्याद्यन्तरमेवोपादेयमिति न तत्र प्रतिनिधिः ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥

वह्मणां ॥ एवं तावत्स्मृत्याचारप्रमाणात् कश्चित्कर्षन्तरसत्त्वेऽपि न्यायेन न प्रतिनिधिरिति स्थितेऽपवादः क्रियते । सचमध्ये कस्यचिद्यजमानस्य मरणे तत्रनिधिरन्यः कार्य एव । काम्येषापि प्रारब्धस्यावशं समापनीयत्वात् । यद्यपि च मुख्यकर्तुः प्रयोगविध्य-विषयत्वात् प्रतिनिधिर्न वा मृतेन तदुपादानसम्भवः, तथापि साङ्गकर्त्तरि सप्तदशावराः सचमासीरन्निति वाक्येन साप्तदश-विधानात्साप्तदशरूपाङ्गसम्बन्धेन अन्योपादानमवशिष्टैः कार्यम् ।

न च तस्याश्चातोपान्ताधिकारिसङ्घाविशेषत्वादानौघमानस्य च वह्मणाचरोत्या फलभोक्तृत्वाभावादधिकारित्वानुपपत्तेः कथन्त-मादाय साप्तदशसम्पत्तिः । फलभोक्तृत्वाभावेऽपि कर्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव साप्तदशोपपत्तेः । अतएवार्त्विज्येऽपि ये यजमानास्तच्छलिज इत्यनेन जघन्यत्विक्पदे आर्त्विज्यस्य चणामङ्गीकृत्य तदुद्देशेन यजमानानां कर्तृत्वविधानाद्यजमानपदस्य च ग्रामजन्तया आत्मनेपदरूपत्वेन फलभोक्तृत्वविशिष्टकर्तृत्वाचित्त्वेऽपि यथाशक्तिप्रयोगे भोक्तृत्वाभावे-ऽप्यानीघमानस्य कर्तृत्वसत्त्वात्सङ्घासम्बन्धविधातः । ततश्च सङ्घा-सम्पत्तये न्यायेनैवात्र प्रतिनिधुपादानम् ।

एवं च न्यायप्राप्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन, यदि सचाद्य दौषितानां प्रमीयेत शोऽस्य नेदिष्ठः स्नात्तं तस्य स्नाने दौषयित्वा तेन सद्य

यत्तद्विद्यमेन वचनेन नेद्विष्टत्वविशिष्टत्वविधानार्थं पुनर्विधिः ।
अतएवेदमधिकरणं विशिष्य द्युत्पत्तिमाचार्यम् । एतद्भावेऽपि
वचनेनैवान्यागमोपपत्तेः ।

अथ च पत्नीमरणेऽपि तेन सह यत्तद्विधिः पुंस्त्रिभिरनिर्देशा-
द्यजमानसाम्नदश्वेनैव च सञ्ज्ञाया अपि सम्पत्तेस्तत्कर्त्तव्यपदार्थानां
सं पश्यन्तरेण यजमानैरेव वा सिद्धेर्नान्यानयनम् । अतएव तादृश-
स्यले पत्न्या नाग्निभिर्दाहः किं त्वग्न्यन्तरेणैव । यजमानस्य तु मृतस्य
पृथक्कृतस्त्राग्निभिर्दाहेऽपि अनाहिताग्निसाधारणेनानीतस्याग्निसंसर्गं
प्रमाणाभावाद्बृहत्विग्वदेव कर्त्तृत्वोपपत्तिः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ८ ॥

स स्वामी ॥ पूर्वाच्चेपेदम् । आनीयमानस्य न कर्त्तृत्वमात्रमपि
तु स्वामित्वमपि । तत्स्थानापन्नत्वात् । दीक्षारूपफलिसंस्कार-
श्रवणाच्चेति प्राप्ते ।

न तावदत्र सचफलम् । तस्य वैगुण्ये सत्यनुपपत्तेः । तद्धि न
तावदानीतस्य । साङ्गकर्त्तृत्वाभावात् । अतएव न मृतस्यापि । नाथ-
वशिष्टानाम् । साम्नदश्वस्वामिककर्त्तृत्वाभावात् । अवशिष्टेषु शिष्ट-
विगर्हणादोषपरिहारार्थमवश्यकर्त्तव्ये समापने सामाद्युपायैः सञ्ज्ञा-
सम्पत्त्यर्थमन्यः समानीयते । अतएव प्रारम्भनिमित्तसमापनसाध्य-
पापचयोऽपि अवशिष्टानामेव । न त्वानीतस्य । प्रारम्भरूपनिमित्ता-
भावात् । अतस्तस्य कर्त्तृत्वमात्रमिति सिद्धम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ८ ॥

स तद्ब्रह्मा ॥ फलिसंस्कारा ब्रह्मचर्यपयोव्रतादय आनीतस्य
फलित्वाभावाद्प्रस्तुतकार्यकारित्वापत्तेर्न कर्त्तव्याः । अवशिष्टानां तु
सचफलाभावेऽपि प्रारम्भनिमित्तकपापचयस्य सत्त्वात्कर्त्तव्याः । अत-

एव फलिसंस्काराणां प्रकृतौ प्रधानफलाधानयोग्यताजननार्थत्वात्प्रदा
प्रधानकरणात्पूर्वं मृत्तिसद्वैव तेषां फलिसंस्काराः पापस्यस्य
प्रधानजन्यत्वात् न तु ऊर्ध्वमिति ध्येयम् । दीक्षाकरणं तु आनी-
तस्य वाचनिकमप्राकृतकार्यमिति प्राप्ते ।

यद्यपि तस्य न फलित्वं, तथाप्यन्येषां फलिसंस्कारकर्त्तरि
साप्तदशसम्पत्त्यर्थमानीतस्यापि ते कार्याः । न च ब्रह्मचर्यादिषु
पुरुषस्य संस्कार्यत्वेन कर्त्तृत्वस्यार्थिकत्वात् सङ्ख्यायाश्च वैध एव कर्त्तृत्वे
निवेद्यात्फलिसंस्कारकर्त्तरि साप्तदशभावः । वैधवैधसाधारणा-
वश्यककर्त्तृत्वदारेणैव साधवात्साप्तदशस्य सचाङ्गलोपपत्तेः । अतस्त-
त्सम्पत्त्यर्थं कर्त्तव्या एव फलिसंस्काराः ।

ननु सप्तदशावरा इत्यनेन सप्तप्रयोगे कर्त्तृपरिच्छेदकत्वेन
साप्तदशं विहितं न तु प्रत्येकं तत्तत्पदार्थं । प्रत्येकपदार्थांसां
सप्तदशभिरकरणात् । न चानुमतिद्वारा सप्तदशानां सर्वत्र कर्त्तृत्वं,
तथात्वे फलिसंस्कारेष्वपि अनुमतिद्वारेणैव साप्तदशोपपत्तेरानीते
फलिसंस्कारकरणापत्तिः । किं चैवं मृतस्यैव पूर्वकास्तेऽनुमति-
सत्त्वात्सङ्ख्यासम्पत्तिशब्देनानयनवैथर्थ्यम् । मृतकर्त्तृव्यपदार्थानुष्ठानार्थ-
मानयनमिति चेत् । तेषां कर्मान्तरेष्विवाध्वर्षवादिसमाख्यया
इतरमन्यस्येषामिति न्यायेन वा कर्त्तृन्तरैरेव सिद्धेः । अतस्मानयन-
एव प्रमाणाभावे कुतः संस्कारकल्पनमिति चेत् ।

न । न्यायेन तदसिद्धावपि वचनेनैव तत्सिद्धेः । अतएवोक्तवचने
दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेदिष्टसाहित्याद्यनेकगुणविभिष्ट-
नैमित्तिकव्याप्यतावत्पदार्थप्रयोगस्यैव विधानाच्च वाक्यभेदः । दीक्षा

चाप्राकृतकार्याऽपि वचनादेव विधीयते । तस्यास्य समनियमपरि-
ग्रहत्वाद्ब्रह्मण्यार्थादिसिद्धिः । एवं च ये केचित्तद्विज्ञाः संस्कारास्ते
न कार्या इति प्रतिभाति । सचाय दौषितागामिति अवस्थास्य
नाहीने तदानयनम् ॥ ६ ॥ २ ॥ १० ॥

सामान्यं ॥ एवं प्रतिनिधौ विचारिते किं सति सम्भवे सदृश-
एव प्रतिनिधिरतानियम इति । कर्मचोदनया चत्किञ्चिद्ब्रह्म-
मात्राचेपाद्ब्रह्मशास्त्रस्य च नीवारेषु त्रीहिलाभावेन सदृशनीवा-
रादिनियामकत्वाभावात् सदृशनियमः । न च त्रीहिलवयविनः
स्वावयवैरत्यन्तभेदाभावात्तदवयवानामेव कतिपयानां नीवारो-
पादानतया नीवाराभिन्नतया त्रीहिलास्त्रेष्वेव तद्विधानमिति
वाच्यम् । तथात्वे त्रीहिसत्त्वेऽपि नीवारोपादाने वैशुल्याभावप्रसङ्गा-
दिति प्राप्ते ।

त्रीहिलास्त्रेण त्रीहिलजातेः साधनत्वे प्रमिते अमूर्त्तायास्तस्याः
साधनत्वासम्भवादर्थात्परिच्छिन्नस्वावयविनः साधनत्वमवगम्यते ।
तस्यापि स्वावयवोपादानव्यतिरेकेण साधनत्वासम्भवान्तदवयवानामपि
साधनत्वमर्थादेवावगम्यते । तज्जातीयावयवानामेव च कतिपयानां
विजातीयावयवान्तरपेतानां नीवारारम्भकत्वमिति यथाशक्तिप्रयोगे
जातेरवयविनोऽवयवान्तराणां च साधनत्वासम्भवेऽपि कतिपयावयवा-
नामेव तत्सम्यग्धर्ममवनेयतया नीवारविजातीयतदवयवोपादान-
मिति सदृशप्रतिनिधिमियमसिद्धिः । अतएव सादृश्यं समान-
जातीयावयवारम्भत्वेनैव नियामकं, न तु समानजातीयधर्मा-
न्तरेण । तस्य त्रीहिलास्त्राविषयत्वात् । एवं च त्रीहिलभावे सुसदृशं,

तदभावे सद्ग्रं, तदभावे मन्दसद्ग्रमित्यादि क्रमेष बोध्यम् ॥
६ ॥ २ ॥ ११ ॥

निर्दिष्टान्तु ॥ वैकल्पिकेषु खादिरे बध्नाति पालाग्रे बध्नातीत्यादि-
श्लोकेन प्रक्रान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारस्तदा वैकल्पिकान्तरमेवोपा-
देयम् । न तु पूर्वोपान्तसद्ग्रम् । वैकल्पिकान्तरस्याप्युद्देश्यतावच्छेदक-
सामानाधिकरण्येन विहितस्य तस्मिन्नपि प्रयोगे अङ्गत्वस्वरूप-
योग्यतया सुख्यत्वेन जातिव्यक्तिसर्वावयवानामेव साधनत्वसम्भवे
पूर्वोपान्तरभक्तपथावयवमात्रग्रहणे प्रमाणाभावादिति प्राप्ते ।

तस्मिन्नपि प्रयोगे इतरस्याङ्गत्वे तदभावविकृत*वैशुष्पापन्तेरवशं
वैकल्पिकसखले तत्तद्वाक्ययोस्तत्तद्दृष्टिप्रयोगमात्रविषयत्वावसायात्
तत्तत्प्रयोग इतरस्याङ्गत्वाभावेऽपि न पूर्वोपान्तसद्ग्रमेवोपादेयम् ।
अतएवाग्नेयत्वादिष्वप्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव त्रीणादेः कारणत्वमित्युक्तं
कौस्तुभे । तथापि वैकल्पिकानामादितोऽवधारणमित्यस्य प्रामाणि-
कत्वे सङ्गन्तोत्तरमेव, तदभावे त्वेकोपादानोत्तरमेव तस्यापचार इति
द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ २ ॥ १२ ॥

वचनाच्च ॥ यदि सोमं न विन्देत्यूतीकानभिषुणुयादित्यादौ किं
सोमाभावे पूतिकत्वेन रूपेण पूतीकानां विधानसुत प्रतिनिधि-
विधया पूतीकगतसोमावयवानां नियम इति चिन्तायाम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ; ममत्तु, तदभावकृत,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु । इतरस्याङ्गत्वाभावेन,—इति तु
समीचीनं प्रतिभाति ।

प्रतिनिधिनियमे पूतीकपदस्य तद्गतसोमावयवस्य लक्षणपत्तेर-
भावे विधिरेवाद्यम् । न च नियमविधिलाघवासुरोधेन तदङ्गी-
करणमप्यदोषः । निषादस्य पत्यधिकरणन्यायेनापूर्वविधिगौरवस्य
फलमुखत्वात् । अभावे विधिपक्षेऽपि प्रतिनिधिनियमस्यार्थसिद्धत्वेन
लाघवस्य मन्मतेऽपि सत्त्वाच्च । न ह्ययं त्वन्मतेऽपि शाब्दः प्रति-
निधिनियमः । अपि तु फलतः । तच्च फलं ममाप्यविशिष्टमेव ।
किं च सोमाभावे सुसद्गुणस्थान्यस्यैव प्राप्ते मन्दसद्गुणानां पूतीकानां
पक्षप्राप्त्यभावादेव नियमविषयत्वानुपपत्तिः । अतः पूतीकत्वेन
रूपेण पूतीकानामपि सोमाभावे विहितत्वात्तदपचारे पूतीकसद्गुण-
सुपादेयमिति प्राप्ते ।

नाभावे विधिरथम् । तथात्वे पूतीकत्वस्य तदवच्छिन्नव्यक्ते-
स्य दवयवान्तराणां च सोमावयवविविजातीयानां कारणत्वकल्पने
गौरवापत्तेः । प्रतिनिधिनियमे तु क्लृप्तसोमावयवनिष्ठकारणताऽ-
ऽच्चिन्नोपादानकपूतीकपरिच्छेदकत्वेन यागोद्देशेन पूतीकत्वनियम-
मात्रविधानात्पूतीकत्ववयववयवानां यागकारणत्वाकल्पनालाघवम् ।
अतएव न लक्षणोऽपि । पूतीकानभिषुष्णयादित्यत्र तु द्वितीयाया-
श्च अग्रवणाद्वितीथया यागप्रयोजकत्वस्यैव निरुक्तसम्बन्धेन लक्षणेऽपि
न दोषः ।

यद्यपि च तेन सम्बन्धेन पूतीकत्वस्यैव तद्विध्यभावे न पक्षे
प्राप्तिः । पूतीकानां मन्दसद्गुणत्वेन सोमाभावे सुसद्गुणस्यैव प्राप्तेः ।
तथापि कर्मचोदनया यत्किञ्चित्प्रतिनिधिप्रसक्तौ सद्गुणन्यायेन
नियमकरणात्पूर्वमेवैतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्तेः । अतएव पूतीक-

गतसोमावयवनिधिमफलकपूतिकत्वनिधमकरणेऽपि न पूतीकानां सुसदृशाभावे उपादानम् । किं तु सोमाभाव एव । वचनस्यैव श्रौघप्रवृत्तिकतया नियामकत्वात् । 'यदि सोम' मित्यनुवाद-
सामर्थ्याच्च । एवं च पूतीकापचारे सोमपूतीकोभयसदृशं पाद्यम् । पूतीकत्वस्यापि कारणकोटौ प्रवेष्टात् ।

यत्तु शास्त्रदीपिकायामेतादृशविषये सोमसदृशमेव पाद्यमित्यु-
क्तम् । तत्तन्मरत्नविरोधादुपेक्षितम् । तदभावे तु सोममात्रसुसदृशं
पूतीकत्वावच्छिन्नसंसर्गस्य सोमावयवाङ्गत्वेन गुणसोपे चेति न्यायेन
बहुतरसोमावयवानामेवानुपाद्यत्वात् । अभावे विधिपत्रे तु सोमा-
भावे निमित्ते पूतीकानामेवाङ्गत्वात्तत्सदृशमेवेति विशेषः । अतएव यत्र
श्रौद्धादौ तदवयवत्वेनेव नीवारप्रतिनिधिः, तत्र नीवारत्वस्याङ्गत्वा-
त्तदपचारे श्रौद्धिसदृशमेवोपादेयं, न त्वभयसदृशमित्यपि सुलभम् ।
अतएव मूले उभयविधप्रतिनिध्यपचारे अधिकरणद्वयं कृतम् । तन्म-
यास्यत्वादुपेक्षितम्* । यदा मुख्यमसम्भं मत्वा प्रतिनिधिसुपादात्तुं
प्रवृत्तः, उपादाय वा द्विचादयः सर्वे वा संस्काराः कृताः, कार्यं न
कृतं, तत्र कार्यकरणात्पूर्वं मुख्यलाभे तमेवोपादाय पुनः संस्का-
रांश्वत्वा तेनैव प्रधानं कार्यम् । मुख्यसम्भवे विकलोपादानस्य
वाचनिकस्याप्यन्याय्यत्वात् ।

न च प्रतिनिधित्यागे सङ्कल्पबाधः । द्रव्याग्ने पृथक्पृथक्प्रमाणा-
भावात् । सत्त्वेऽपि वा यथाशक्ति शास्त्रार्थं सम्पादयिष्य इत्येव
सङ्कल्पात् । प्रधानानुरोधेन पुनः संस्कारकरणस्य न्याय्यत्वाच्च । यदा

* असङ्गतोऽयं पाठः मूले स्थितत्वान्निवेशितः ।

तु प्रतिनिधिर्नैव कार्यं निव्यन्नं, तदा प्रयोजनाभावात् न मुख्यमुपा-
 देयम् । मुख्याभावनिमित्तकप्रायश्चित्तमात्रमेव तु कार्यम् । यदा
 नियोजनादिकार्यमात्रयोग्योमुख्यः तत्तत्तत्तदिसकसंस्कारयोग्यस्तु
 प्रतिनिधिः, तदा मुख्यस्यैवोपादानम् । संस्काराणां तु गुणस्योपे च
 मुख्यस्येति न्यायेन सोपेऽपि न दोषः । न चान्यत्र तथालेऽपि व्युप-
 दृष्टादृष्टसंस्कारसमूहरूपत्वात् संस्काराणां काष्ठाङ्गत्वमिति वाच्यम् ।
 साधवेन सकससंस्कारजन्यपरमापूर्वविशिष्टकाष्ठस्यैव व्युपपदार्थत्वात् ।
 अतएव व्युपं तत्तत्तीत्यादौ काष्ठस्यैव संस्कार्यत्वात् काऽप्यनुपपत्तिः ।

यत्र तु प्रधानभूतनियोजनासमर्थमेव मुख्यं, तत्र तदनादरेण
 प्रतिनिधिर्नैव कार्यसम्पादनं द्रष्टव्यम् । यत्र त्वग्रफपरिमाणशेष-
 कार्याद्यपर्याप्ताः पुरोडाशजातिमात्राभिष्विक्तिसमर्थाग्नीहोत्रभक्ष्णे,
 तत्र तैरेव पुरोडाशं कृत्वा प्रधानमनुष्ठेयम् । शेषकार्याणां सोपः । न
 च बहूनां शेषकार्याणां पुरोडाशाङ्गभूतानां पुरोडाशाङ्गभूतैकत्रीष्णा-
 स्यनुरोधेन सोपासम्भवः । त्रीष्णामपि चागोहेमेन विहिततथा
 यागाङ्गत्वेन पुरोडाशाङ्गत्वाभावात् । न चोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाव-
 रोधाद्ब्रीहिरिति द्वितीया प्रयोजकत्वपरेति वाच्यम् । पुरोडाश-
 रूपव्यापारकत्वेऽपि करणत्वञ्च काष्ठैः पत्ततीत्यादिवदुपपन्नतरत्वेन
 लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतश्चैकप्रधानाङ्गानुरोधेनानेकेषामपि
 अङ्गाङ्गानां सोपोनायुक्तः ॥ ६ ॥ २ ॥ १२ ॥

इति श्रीबृहस्पतिदेवस्तौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य द्वितीयः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

ग्रेषात् ॥ दर्शादौ यदा सकलस्य पुरोडाशस्य दधिपयसोरन्यस्य वा हविषः सम्पूर्णस्य नाशस्तदा प्रधानानुरोधेन हविरन्तरोत्पत्तौ प्रसक्तायां यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्ये-
नैतादेवताः परिसङ्ख्याय यजेतेति श्रुतेनाज्येनैव याग इत्यविवादम् ।
अत्र हि नाशादौनां प्रत्येकं निमित्तत्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पन्नहविर-
योग्यत्वमेवार्धमन्तर्वेदीतिवस्तुचक्षणा निमित्तम् । न तु हविरलाभः ।
नाशाद्युल्लेखवैयर्थ्यापत्तेः । अतएवानुत्पन्नपुरोडाशाद्यसम्भवे नाज्य-
नियमः, किन्तु यत्किञ्चिदनियतप्रतिनिधुपादानमेव ।

एकदेशनाशादौ च यदि ह्यवदानग्रहणोत्तरं पात्रीस्थस्य कुम्भीस्थस्य वा नाशस्तदा भाष्यकारमते तावद्द्वयवदानस्यैव हविष्ठा-
च्छेषकार्याभावेऽपि तेनैव यागः । वार्त्तिककारमते तु यावन्निष्प-
न्नीह्यपरिमितपुरोडाशस्य, यावद्दुग्धं साम्नाय्यस्य च हविष्ठाद्वि-
नाशसत्त्वेन पात्रीस्थनाशेऽपि आज्येनैव यागः । एवं तन्मते ह्यवदान-
नाशेऽपि हविर्नाशाविशेषाद्भविरन्तरोत्पत्तिप्रसक्तौ वचनादाज्येन
यागः । भाष्यकारमतेऽपि तादृशविषये आज्येनैव यागो न पुनः
पात्रीस्थादवदानम् । मध्यात् पूर्वार्धाच्चावद्यतीत्यनेन हस्तस्य चाव-
दुपात्तस्य प्रकृतस्य पुरोडाशादेर्योमध्यादिदेशः तदपादानतया तदु-
परितनभागस्यैवावदेयत्वात् । तस्य च नष्टत्वेन पुनरवदाने मध्यादेरेवा-
वदेयत्वप्रसङ्गात् । अतस्तत्रापि हविरन्तरोत्पत्तिप्रसक्तावाज्येन यागः ।

न च सर्वमते हविद्भावच्छिन्नाग्नादिना हविरयोग्यत्वस्य
निमित्तत्वे द्विच्यवयवनाग्रेऽपि आद्येन यागापत्तिः । निमित्त-
ज्ञानस्यैव नैमित्तिकानुष्ठापकतया तादृशनाग्नस्य नित्यतया च
निमित्तत्वानुपपत्तेः । अङ्गुष्ठपर्वन्युनावर्जनीयातिरिक्तावयवनाग्रे तु
भवत्येवाद्येन यागः ।

तदेवं मीमांसकमर्यादा । याज्ञिकास्तु तां न मन्यन्ते । तेषा-
मथमाग्नयः । एकदेशचामवदेवैकदेशनाग्नस्य न निमित्तम् । एक-
देशनाग्रेऽपि पुरोडाशाद्यपयोदधित्वादेः प्रत्यभिज्ञासमानत्वात् ।
तस्यैव हविद्भावच्छेदकत्वेन चावन्निहस्रग्रीहिपरिमितत्वादेस्तदन-
वच्छेदकत्वात् । तस्मान्नस्यावर्जनीयत्वाच्च । अत एकदेशनाग्रेऽप्य-
वशिष्टस्यैव यागः । होमः परं मध्यापादानकत्वाभावे ह्यवदाना-
सम्भवात् क्षुप्यताम् । वस्तुतस्तु चावदवशिष्टं तस्यापि हविद्भाक्त्याध्या-
पादानकत्वं सम्भवत्येवेति होमोऽपि कार्य एव । अत एवाश्वलायनः ।
ह्यवदाननाग्रे पुनरायतनादवदानमिति । अतश्च यद्यपि मीमांसक-
मतं न्यायसिद्धं भवेत्तथापि स्मृत्यनुमितवचनेन तद्वाधः । अग्निष्टुति
सुब्रह्मण्यो हवत् । इत्तन्नहविर्नाग्रे तु अनेकहविष्कायामिष्टौ कति-
पयहविर्नाग्रे हविरन्तरोत्पत्तिरेव । सर्वहविर्नाग्रे एवाद्येन पुन-
रुत्पादितेन* यागः । अतएवापस्तम्बः । यद्यप्रप्तदेवतं हविर्थापद्ये-
तान्यद्भुविस्तद्देवतं निर्वपेत्, यस्य सर्वाणि हवींषि आद्येनैतादेवताः
परिसङ्ख्याय यजेतेति । यद्यपि षोत्तरवाक्ये अतौ च सर्वत्वमवि-

* पुनरुत्पादितेन वा,—इति भवितुं युक्तम् ।

वचिन्तं, तथापि पूर्ववाक्यवैयर्थ्याद्यापन्नेर्हविरभयत्ववदविरुद्धा सर्व-
नाशस्य निमित्तता ॥ ६ ॥ ४ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ यच्च तु त्यागांशयुक्तानि श्रेषकार्याणि, यथा खिष्ट-
कृदादौ । तत्रोत्तरार्धादिनाग्रे उत्तरार्धान्तराभावादवशिष्टस्य प्रति-
पत्त्यन्तरमृहीतत्वाच्च न तावच्छेषेण करणम् । नापि हविरन्तरो-
त्पत्तिः । अप्रयोजकत्वात् । किं त्वाज्येनैव समापनम् । उक्तवचनस्य
श्रुतद्रव्यनाग्रे द्रव्यापेक्षामात्रेष्वेव प्रवृत्तेः । याञ्चिकमते तु यदि
प्रपन्नान्देवतमाज्येन श्रेषं संस्थापयेदित्यापस्तम्बवचनादवधेयम् । अवि-
श्रेषप्रवृत्तमपि इदमपेक्षानुरोधात् खिष्टकृतपरमेव । अतस्त्यागांशा-
भावाद्विडादेशोऽपि एव । इदं चोत्तरार्धत्वादिनाऽनेकप्रतिपत्तिविधाने ।
श्रेषत्वेनानेकप्रतिपत्तिविधाने तु श्रेषैकदेशाविनाग्रेऽपि अवशिष्टेनैवा-
वयवग्रः सर्वप्रतिपत्तिकरणमिति श्रेषम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ २ ॥

निर्देशात् ॥ श्रेषप्रसङ्गादिदम् । दर्शपूर्णमासयोः श्रेषभक्षाः श्रुताः ।
तत्रेडाभक्षे यजमानपक्षमा इडां भक्षयन्तीति श्रुताः कर्त्तारः । तथा,
प्राशिक्षभक्षे प्राशिक्षं ब्रह्मणे परिहरन्तीति श्रुतः । चतुर्धाकरणभक्षे-
ऽपि व्यादेशान्नानाद्यत्वार षड्विजः । यजमानभागब्रह्मभागयोस्तावेव ।
शंभुवाककासभक्षे तु हविःशेषान् भक्षयन्तीत्याकातेन बह्ववचने-
कध्वर्यवसमाख्यावाधेऽपि कर्मकरत्वात् सर्वर्विजो भवन्ति ।

न चेडाभक्षे न्यासप्राप्तर्लिकूपुनःश्रवणस्य परिसङ्कार्थत्वाच्छंभुवाक-
कासभक्षे तदन्य एव भवेयुरिति वाच्यम् । षड्विजां प्राप्तत्वेऽपि
अप्राप्तयजमानसाहित्यस्यैव तत्र विधेयत्वेन तस्य भक्षान्तरे षड्विक-
परिसङ्कार्थत्वाभावात् ।

अत्र हि इडोद्देशेन कर्त्तृविशिष्टभक्षान्तरविधानेऽपि विशेषण-
विधिवेलायां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भक्षो यजमानसाहित्यञ्च विधीयते ।
ऋत्विजां तु भक्षस्य प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन कर्त्तृसंस्कारकत्वस्यापि
वक्ष्यमाणत्वेनानत्यर्थत्वात् प्राप्तिशक्यत्वेन न विधानम् । खत एवा-
नतत्वाच्चाप्राप्तं यजमानसाहित्यं तु विधीयते ।

यदि तु करिष्यमाणकर्मणि बलाधानार्थत्वमपि भक्षस्येति
विभाव्यते, तदाऽस्तु यजमानपञ्चमत्वग्रहणं पत्नीपरिसङ्ख्यार्थम् ।
सर्वथा भक्षान्तरे कर्त्तृपरिसङ्ख्याऽभावाच्छंयुवाककालेऽपि भक्षे ऋत्विज-
एव कर्त्तारः । अस्मिंश्च पक्षे तस्मिन् पत्नीयजमानयोर्निवृत्तिरपै-
वर्त्विजो हविःशेषान् भक्षयन्तीति कक्षसूचकारवचनादवगन्तव्या ॥
६ ॥ ४ ॥ ३ ॥

अर्थसमवायात् ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्ताधिकारे भिक्षे
जुहोति स्कन्धे जुहोतीति श्रुतम् । तत्र ह्यत्रभेद एवेदसुतैकदेशभेद-
एव उतोभयत्रापीति चिन्तायाम् । द्वयोः सङ्घर्षे सति एकदेशभेद-
स्यावर्जनौयत्वेन नित्यत्वात् निमित्तत्वानुपपत्तेः सर्वभेद एवेदं
चूर्णतादृशायां प्रायश्चित्तमिति प्रथमः पक्षः ।

सङ्घर्षेण कतिपयावयवानां चूर्णीभावेऽपि भिक्षमितिप्रतीत्य-
भावात्कपालिकादिस्थूणावयवविभाग एव भेदनप्रतीतेस्तस्य चाग्नि-
त्यत्वेन सर्वभेदनवदेकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेस्तथैवायं
होमः । अर्थं हि भेदनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य प्रयोजनापेक्षायां
सन्निपत्योपकारकत्वसाभाय भिक्षकपालसंस्कारार्थः । कपाले हि
भेदनेनोक्तपरिमाणबाधादैगुण्यप्रसक्तौ तत्परिहाररूपः होमेन

संस्कारोऽनुपपन्नः । तस्य चानुपपत्तस्य संस्कारायोगात्सर्वभेदेन
 चोपयोगाभावादेकदेशभेदनं एव निमित्तम् । अस्तु वा सप्तमीयं
 संस्कार्यत्वपरैव न तु निमित्तत्वार्थिकाऽपि । न च भिक्षस्य कादा-
 चित्कलाभित्यागित्यसंयोगविरोधः । रथन्तरस्य कादाचित्कत्वेऽपि
 सप्तमीसनादिधर्मविधिवदुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भाष्युपयोगिले भूतोपयोगिले वा तस्योपधानावश्यकत्वे भिक्षं
 कपासमसु प्रक्षिपति अन्यदुपदधातीति वाक्यविरोधात्पाथं
 स्वतन्त्रोद्दोमोभिक्षसंस्कारकः । नापि प्रकरणपठितदोमानां तत्-
 संस्कारकत्वम् । एतेन प्राकरणिकदोमानुवादेन लौकिकस्य भिक्ष-
 कपासस्य एवाधिकरणत्वेन विधिराहवनीयबाधेनेत्यपासम् ।
 होमस्य प्रारकरणिकस्य कपासोपधानोत्तरत्वादन्यदुपदधातीत्यस्य
 वेद्यर्थ्यापत्तेः । प्रायश्चित्तसमाख्याऽनुपपत्तेश्च । अत एवेदं कर्मान्तरम् ।
 तच्च नैमित्तिकं चारादुपकारकं क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थं क्रत्वङ्गत्वेन
 विधीयते । अतः सर्वभेदनमेकदेशभेदनमुभयमप्यत्र निमित्तम् ॥
 ६ ॥ ४ ॥ ४ ॥

चामे ॥ तत्रैव यस्य पुरोडाशौ चायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति
 यदा तद्भुविः सन्निष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेदिति अत्र प्रायश्चित्ते
 सर्वपुरोडाशदाहरूपं चाणमेव निमित्तम् । अग्निपाक्ये हविषि
 एकदेशचाणस्यावर्जनीयत्वात् । न चावर्जनीयचाणातिरिक्तैकदेश-
 चाणस्यैव निमित्तत्वम् । तस्यैव परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । न च तद्भुविः
 सन्निष्ठत इति अवस्थात् अवशिष्टेन हविषा घागप्रतीतेरेकदेश-
 चाणस्यैव निमित्तत्वम् । प्रयोगसमाप्तावेवैवाजायतीत्यकशब्दप्रयोगस्य

सर्वत्र दर्शनेन प्रयोगसमाप्तेरेव लक्षणया प्रकृतेऽपि प्रतिपादनात् ।
 अतः सर्वत्रापि एवेदं पुनः प्रयोगरूपं प्रायश्चित्तम् । सर्वदाहे प्राय-
 श्चित्तं यदि वा स्वदानेभ्यो न प्रभवेदित्यापस्तम्बेन सर्वदाहे अ-
 दानापथान्तिकदेशदाहे वा पुनः प्रयोगविधानेन तद्विधेयदेशदाहे
 प्रायश्चित्तानुपपत्तेः । अत एवैकदेशदाहस्य परिच्छेत्तुं ब्रह्मत्वेऽपि
 एतन्मूलभूतमनुत्तैव तत्र प्रायश्चित्तासम्भवः । तादृशैकदेशदाहे तु
 नाग्नाधिकरणन्यायेनाप्येन दध्नाऽवशिष्टेन वा प्रयोगसमाप्तिमात्रम् ।
 एवं सर्वत्राप्येऽपि प्रयोगसमाप्तिराप्येन पुरोडाशान्तरोत्पत्त्या वा
 द्रष्टव्या ॥ ६ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अत्राश्रुति ॥ दधिपयसोरेकैकस्य नाग्ने प्रायश्चित्तमुक्त्वा, यस्यो-
 भयं हविरार्तिमाच्छेदैर्न पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्याश्रातम् ।
 तत्र च नार्तिमात्रस्य निमित्तता । सर्वदेवैकस्य चिदार्तिस्त्वेन
 नित्यतया निमित्तत्वानुपपत्तेः । अतोऽर्धमन्तर्वदीति वक्ष्यन्त्या
 हविरार्तिर्निमित्तमिति तावदविवादम् । अतश्च तद्देवोभयत्वमपि
 उभयपदवैयर्थ्यापत्तेर्लक्षणया निमित्तकोटिप्रविष्टमित्युभयहवि-
 रार्तिरेव निमित्तम् । न ह्येकवचनादिवसाधुत्वादिकं प्रज्ञोक्त-
 मस्तीति प्राप्तेः ।

यद्येकत्वाधिकरणन्यायेनेषितोद्देशविशेषणस्यैव निमित्तरूपोद्देश-
 विशेषणस्यापि विवक्षाऽद्योगादिप्रिष्टलक्षणायाश्चैकवचनाद्यनुरोधेनो-
 भयपदानुरोधेन हविरादिपदेषु करणे प्रमाणाभावात् उभयपदस्य
 उभयमपीत्येवं पूर्वोक्तैकैकनाश्रयप्रायश्चित्तापेक्षया असोत्कर्षेण साव-
 क्तत्वाऽप्युपपत्तेरुभयत्वस्य निमित्तकोटिप्रविष्टत्वाप्रोक्तैकैक-
 विनाग्नेऽपि इदं प्रायश्चित्तम् ।

बहुतसु सम्भारिरेवाच निमित्तम् । न च तस्या अपि
नित्यत्वात् निमित्तत्वानुपपत्तिः । प्रकरणादेव हविर्विशेषविषय-
त्वोपपत्तेः । इतरथा भवन्मतेऽपि दक्षिण्योविषयत्वानुपपत्तेः ।
अतोदोहद्वयमात्र एवेदं प्राथम्यम् । हविःपदमेव त्वविवक्षितम् ।
अधिकरणं तु हविःप्राप्त्यभावं कृत्वा चिन्तायाम् ।

बहुतसु । पञ्चदशेऽपि न हविरादिपदे लक्षणा । सर्वेषां
पदार्थानामाख्यातार्थान्वयोत्तरं पञ्चात्परस्परान्वयोपपत्तेः । एवं च
विभिन्नैश्च निमित्तत्वानादरोनिमित्ततावच्छेदकगौरवभित्ताऽन्यतर-
विषयत्वाऽपि निमित्तश्रुत्युपपत्तेरन्यतरपदस्य साधनवाक्यगतपुंस्वस्ये-
वानुवादत्वेनाप्युपपत्तेश्च द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ६ ॥

होमाभिषव ॥ सोमे हविर्धाने यावभिरभिषुत्याहवनीये ऊत्वा
प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भवन्मतीत्यच हविर्धानाधिकरणकयावकरण-
काभिषवस्य आहवनीयाधिकरणकहोमस्य प्रत्यग्ग्रमनस्य सदोधि-
करणकत्वस्य च प्राप्तत्वाद्होमाभिषवसमानकर्तृकभवान्तरमेवेदङ्गुणा-
दिधीयत इत्युक्तम् । तत्र च होमाभिषवयोः क्लृप्तप्रयोजनयोरेव
कर्तृपक्षस्यैवाभिहितत्वमिति तद्विशेषणस्यैकवाक्योपादानसम्भ-
वाहित्यस्याविवक्षितत्वम् ।

यदि त्वचार्थिकं निमित्तत्वं होमाभिषवकर्तृरेवोपादेयत्वात्त-
द्विशेषणं साहित्यं विवक्षितमित्याशङ्क्येत । तथापि प्रयाजशेषाभि-
धारणन्यायेन भवस्य तद्गतकर्तृनियमस्य वा कर्तृसंस्कारकत्वाद्भवि-
र्विशेषणस्यैव तद्विशेषणस्याप्यविवक्षा । अतोऽभिषवमाचकर्त्वा नेत्रादिना
होममाचकर्तृभिः समसाध्युभिरपि च भवः कर्त्तव्य इति प्राप्ते ।

नियमं प्रति कर्तुः संस्कार्यत्ववादिनः पार्थसारथेर्मते तदापत्ता-
वपि पार्ष्टिकेन विधिना भक्षं प्रति संस्कार्यत्वे उच्यमाने श्रूयमाद्ये
विधौ कर्तृषामुपादेयत्वादिश्लेषणविवक्षोपपत्तौ आर्थिकेन विधिना
विश्लेषणविशिष्टस्यैव कर्तुर्इदंश्लेषणाङ्गीकारेण साहित्याविवक्षाऽना-
पत्तिः । अतोऽत्र मिलितयोरेव होमाभिषवयोरार्थिकं निमित्तत्वम् ।

यदि तु क्वाप्रत्ययस्य द्वितीयक्वाप्रत्ययान्नपदोपात्तक्रियाया-
मयन्वयोनाद्युत्पन्न इत्यभिषवसमानकर्तृकत्वं होम एव विशेषणं,
विशिष्टहोमसमानकर्तृकत्वस्य च भक्षणभावनायामन्वय इत्युच्यते ।
तदा सुतरां विशेषणविवक्षा । इतरथाऽभिषवस्याप्यविवक्षाऽऽपत्तेः ॥

६ ॥ ४ ॥ ७ ॥

पुनराधेय ॥ यस्योभावग्नौ अनुगतौ आदित्योऽभ्युदिचादस्त-
मियादा पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति श्रुतं प्रायश्चित्तं
किमेकैकाम्यनुगमेऽपि भवेदुत सर्वाम्यनुगतावेवेति चिन्तायाम् ।

उभयत्वस्य निमित्तविश्लेषणत्वेन त्वन्मतेऽप्यविवक्षितत्वादेकैका-
म्यनुगमेऽपौदं प्रायश्चित्तम् । न च हविर्भयत्ववदेकैकाम्यनुगमे
प्रातपत्यादिप्रायश्चित्तान्तरात्मानादस्योभयविषयत्वम् । तस्यादित्यो-
दयाद्यभावविषयत्वात् । न चैवमपि प्रकरणादेवकारश्रवणात्पुनः-
पदप्रयोगाच्च कर्मान्तरत्वानुपपत्तेराधानस्य शोत्पत्तिवाक्ये सर्वाग्नि-
जनकत्वस्यैव कृत्तत्वेन विधेयसामर्थ्यानुरोधेन उद्देश्यनिर्णय इति
वाच्यम् । उत्पत्तिवाक्येऽप्यग्नीनामुद्देश्यत्वेनाविवक्षितविश्लेषणत्वात् ।
अतएव योगसिद्ध्याधिकरणन्यायेनाधानस्य प्रत्यग्नि भिन्न एव प्रयोग-
इति प्राप्ते ।

आद्यतनेषु सभाराभिवपति इत्युच्यते न च उक्तस्य विवक्षितत्वा-
दाधानस्यैकेनैव प्रयोगेण सर्वान्वुत्पादकत्वावगतेर्विधेयस्य सामर्थ्या-
नुसारेण सर्वानुगम एवेदं प्राचक्षितम् । अतएव दक्षिणाग्नेर्भिक्षयो-
निलपद्माभिप्रायेणोभाविति अवणम् । समानयोगित्वे तु चितथा-
ग्निनाग्ने बोध्यम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥

पञ्चशरावस्तु ॥ ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यथ इविनाग्ने
आव्यादिना समापने प्रसक्ते प्रतिनिधित्वेन साधवात् साम्राज्यानु-
वादेन पञ्चशरावपरिमितौदनमात्रविधानम् । न च वाक्यभेदः ।
पञ्चशरावौदनयोः समानाधिकरणत्वेनाग्नये दाच इतिवद्विशिष्ट-
विधानोपपत्तेः । ओदनपदस्य तात्पर्यसाधकत्वेन पञ्चशरावमिति
बहुव्रीहिसौवौदनस्योक्तत्वाच्च । ऐन्द्रमिति साम्राज्यस्यैन्द्रदेवताकल्-
स्यापि सत्त्वान्तावद्भूतामितिवत्पाञ्चिकानुवादः । अथ वा तत्तदु-
त्पत्तिवाक्ये इन्द्रमहेन्द्रभेदेन साम्राज्यस्य भेदादैन्द्रयागानुवादेनैव
प्रतिनिधिविधानमिति प्राप्ते ।

सुबन्तपदद्वयस्य परस्परान्वयाव्युत्पत्तेर्वहुव्रीहिणा सामान्यतो-
द्भयोपादानेऽपि ओदनत्वादिरूपेणोपादाने प्रमाणाभावान्तात्पर्य-
साधकत्वमङ्गीकृत्यैकैव पदे विशिष्टस्य च षष्ठीकारे च कापि
प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधाने वाक्यभेदानापत्तेर्वाक्यभेदापादकगुणा-
देव कर्मान्तरमिदं प्राचक्षितत्वेन विधीयते । समाप्तिस्त्वाव्यादि-
नैव । अग्नये दाच इत्युच्यते तु न देवतामात्रविधिपक्षग्रहणम् ।
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अपि तु भावनान्तरविधिपक्ष एव ।

न चैवमत्रापि भावनान्तरत्वापत्तेर्यागान्तरत्वानापत्तिः । उत्पत्त्य-

अधिनोमुषस्य वाजिनवद्यागभेदकत्वावश्यभावात् । अभ्युदितेष्टौ तु पूर्वदेवताऽपनषविधानाद्यच्छब्दश्रवणाच्च विशिष्य पूर्वद्यागीचलप्रती-
तेर्भावनामाचभेद इति विशेषः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥

स प्रत्यामनेत् ॥ तदिदं कर्मान्तरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्यपरि-
हारार्थत्वेन साक्षाद्याङ्गतया विधीयते । न तु तत्फलस्य तत्क्षाने ।
तत्फलस्य पापक्षयादेः शिष्टविगर्हणनिमित्तकस्य वा साक्षाद्यद्यामे-
नैवशिष्टेः साधनान्तरानपेक्षत्वात् । न हि द्रव्यनाशे द्यागक्षोपः ।
द्रव्यान्तरोत्पत्त्या आश्लेन वा तत्समापनोपपत्तेः ।

न च स्वर्गादिरूपस्य फलस्य वैगुण्ये सत्यनुत्पत्तेस्तस्य साधना-
पेक्षाधामस्य विधानमिति वाच्यम् । तथात्वे तत्कामनाऽभावे तद-
ननुष्ठाने निमित्तश्रुतेः शङ्कोचापत्तेः । अतोऽपेक्षितवैगुण्यसमा-
धानार्थत्वेनैवास्त्य विधानम् । अपेक्षा च साक्षाद्यद्यगक्षैवेति तस्यैव
विशिष्योपस्थितत्वात्तदाचकपदकल्पनया वाक्यान्तदङ्गत्वमेव । न तु
प्रकरणात् सर्वाङ्गमनुष्ठानसादेश्याद्दर्शनाच्चाङ्गं वा । अतएव हविर्नाशि
निमित्ते प्रयोगान्तःपात्येवेदमङ्गं, न तु द्याणनिमित्तकपुनःप्रयोग-
वत्प्रयोगवधिर्भूतम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ १० ॥

विश्वजित् तु ॥ सच प्रकरणे, यः सचाथागुरते स विश्वजित्
अजेतेति श्रुतेः संकल्परूपमागूरणं कृत्वा यः सचं न करोति तस्येदं
सचस्यकार्यत्वेन विधानम् । न तु सचाङ्गतया । तथात्वे आगूरण-
निमित्तत्वश्रवणवैयर्थ्यात् । न चैवं सचाकरणस्यापि निमित्तान्तः-
प्रवेद्याङ्गौरवापत्तिः । अतः संकल्पमात्रे निमित्ते नैमित्तकमिदं
फलान्तरार्थं विधीयत इति वाच्यम् । फलान्तरकल्पनापेक्षया
सचफलस्यैव साधनसाकाङ्क्षस्य फलत्वकल्पने शाश्वत्वात् ।

तच्च फलं यद्यपि न मुख्यमेव स्वर्गादिफलत्वेन कल्पयितुं शक्यं, तथापि वीतायां फलेच्छायां संकल्परूपस्य निमित्तस्य सत्त्वेन नैमित्त-
काननुष्ठाने निमित्तसङ्कोचापत्तेः । तथापि प्रारम्भाकरणनिमित्त-
दोषपरिहाराय चेधातवीयास्थाने विधीयते । अतएव तादृशफल-
वाचकपदकल्पनद्यैवाकरणविषयत्वसिद्धेर्न तथापि निमित्तात्मःप्रवेशः ।
अतएवैकस्याप्यकरणे अन्यैः कर्तारं संपाद्यासंपाद्यैव वा सचप्रयोगे-
ऽपि अनेनैव विश्वजित्कार्यं इत्येकवचनस्याप्युपपत्तिः ॥६॥४॥११॥

वत्स ॥ सचे अप्रवृत्तस्य विश्वजित्युक्ते शास्त्राप्ये अप्रवृत्तस्यैव
व्रतमित्युक्तार्थमुत्तराधिकरणम् । तदुपोद्घातत्वेनेदं विचार्यते । दर्श-
पूर्वमासयोर्बर्हिषा पूर्वमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामिति श्रुतम् ।

तच्च द्वतीयया वत्सकरणकभक्षणापरपर्यायव्रतविधिः, रागप्राप्त-
भक्षणाशुवादेन अमासममांसं ससर्पिष्कं व्रतं व्रतवतीति वचनान्तर-
प्राप्तभक्षणाशुवादेन वा वत्समासविधिरिति प्राप्ते ।

न तावद्वत्सस्य व्रते हस्तादिवत्करणत्वं, नापि भक्ष्यत्वेनाशक्य-
त्वात्, नापि मांसप्रकृतित्वेन विना वचनं विषयगने प्रमाणाभावात् ।

अतः पुरा वत्सानकर्तोर्दंपती अश्रीयातामिति वचनान्तरैक-
वाक्यतास्वाभाय बर्हिषा पौर्णमास इत्येतत्प्राथम्यात् तच्च वत्सप्रातिपदि-
केन वत्सापाकरणं सचयित्वा द्वितीयां चेत्यभूतसचणे व्याख्याया-
मावाशोद्देशेन वत्सापाकरणपूर्वकाशोव्रताभित्वेन विधीयते, व्रतं
च प्रकरणप्राप्तमिति न कश्चिद्विरोधः ॥६॥४॥११॥

काशश्चेत् ॥ यद्यपि वत्सापाकरणं काशोपसृष्टं न तु स्वयमङ्गं
परार्थत्वात्, तथापि तदभावे काशस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वात्साकाश्या-

धाजिन एव वत्सापाकरणसत्त्वाद्गतम् । अतएव एकपुरोडाशीयाद्या-
मग्नीषोमीयाभावेऽपि आग्नेयसत्त्वात्कास्तोपसत्त्वसत्त्वेनोपांशुधात्रेऽपि
न क्षतिरिति प्राप्ते ।

शङ्खवेलाथामागन्त्यमित्यादौ उपसत्त्वभावेऽप्युपसत्त्वानपा-
यादत्सापाकरणाभावेऽपि अन्वाधानपश्चाद्भावरूपतत्त्वात्कानपायात्सां-
नाय्याभावेऽपि कर्त्तव्यमेव व्रतम् ॥६॥४॥१२॥

प्रस्तरे ॥ सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरण एव शाखा-
साहित्यं प्रस्तरस्य न तु होम इत्युक्तं चतुर्थे । तन्तु न समप्रधानत्वेन ।
प्रस्तरप्रहरणस्यैव शाखाप्रहरणस्यापि शाखाप्रतिपत्तितया । किन्तु
प्रस्तरप्रहरणे शाखासाहित्यकृष्णत्वेन । मैत्रावरुणस्य इव पयःसाहि-
त्यम् । सहयोगेऽप्रधान इत्यनुशासनेन गुणत्वावगमादिति प्राप्ते ।

शाब्दबोधे गुणत्वश्रवणेऽपि प्रयाजशेषाभिचारणन्यायेनार्थिक-
प्रतिपत्त्यन्तरविधिकल्पनेन प्रस्तरवच्छाखाया अपि कृतार्थत्वाविशेष
प्रतिपाद्यत्वम् । अतएव शाब्दबोधे गुणत्वश्रवणमपि प्रस्तरप्रहरणकास्त-
प्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं न तु स्वयं तन्मम् । अतस्त्वासन्नयतः शाखां
विनैव प्रस्तरप्रहरणं, पौर्षमास्तां च । यथाशक्ति प्रथमे प्रस्तराभावे-
ऽपि गुणस्योपे चेति न्यायेन शाखाप्रहरणम् ॥६॥४॥१३॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य चतुर्थः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्ययः ।

पञ्चमः पादः ।

अभ्युदये ॥ दर्शपूर्णमासयोः, यस्य हविर्निर्दिष्टं पुरस्ताच्चन्द्रमा-
अभ्युदियात् जेधा तच्छुलान्निभजेद्ये मध्यमास्तानग्रये दाचे पुरो-
डाग्रमष्टाकपाक्षं कुर्याद्ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाचे दध्रुस्रहं
येऽषिष्टास्तान् विष्णवे शिविषिष्टाय शृते चहं इति श्रुतम् ।
तच्च निमित्तं तावच्चन्द्रमाभ्युदयावच्छिन्नदिने* प्रारम्भ इति वक्ष्यते ।
स च निमित्तस्त्राभात्येन दर्शस्त्रेत्यपि सिद्धमेव । नैमित्तिकं पुनरत्र
कर्मान्तरं किं वा गुणान्तरयुक्तं तदेवेतिचिन्तायाम् ।

वाक्यभेदापादकगुणात्कर्मान्तराख्येवात्र चीणि तत्तद्वाक्यै-
र्विधीयन्ते । न चान्यादयो देवता दाहत्वादयस्तद्गुणा मध्यमादौनि-
द्रव्याणि अष्टाकपाक्षत्वादयस्तद्दर्मादधिश्रुतयोरधिकरणत्वं चहत्वं
चेत्यनेकार्थविधानं प्राप्ते कर्मणि सम्भवति ।

न चाष्टाकपाक्षस्याग्नेये प्राप्तत्वेनाविधानं, तच्च प्राप्तत्वेऽप्येन्द्राग्ने
अप्राप्ततया वियावश्यकत्वात्† । न च दाचादिपदानां धौगिकत्वा-
त्सामानाधिकरण्यादेवाऽदि‡ पदार्थेष्वन्वयोपपत्तेर्दाहत्वादिगुणवि-

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । चन्द्रमोऽभ्युदयावच्छिन्नदिने, इति तु
भवितुमुचितम् ।

† विधानावश्यकत्वात्, इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ देवाग्न्यादि,—इति भवितुमुचितम् ।

शिष्टाग्न्यादिविधानम् । आग्नेयोऽष्टाकपाकः, पञ्चदशान्याष्वानी-
त्यादिवदसमस्तपदानां क्रियाव्यतिरेकेण परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।
अतएव प्रकृतमध्यमादिद्रव्योद्देशेन देवतान्तरमात्रविधिरित्यथ-
पास्तम् । देवतातद्गुणरूपानेकविधौ वाक्यभेदतादवस्थ्यात् ।

किं चैवं स्याविष्ठादिवाक्ययोर्द्रव्योद्देशाद्वाक्यभेदः । न चासौ
स्त्रीक्रियत इति तन्मन्त्रलोकां युक्तम् । प्रमाणाभावात् । सर्वैव
तदापत्तेः । किञ्च मध्यमादिषु यच्छब्दप्रयोगेण प्रकृतग्रहणेऽपि
दधिभृतयोस्तदभावात् प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावेनोद्देशत्वानुपपत्तिः ।

न च तथापि प्रयोगान्तरमात्रस्यैव स्त्रीकारेण कर्मान्तरत्वे
प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । निमित्तस्य विनियोगान्वयित्वस्यैव
चावञ्जीवाधिकरणे स्थापितत्वेन प्रयोगान्वयिगुणाभावेन वाजिन-
वदेव तद्भेदानुपपत्तिः । अतएवोत्पत्त्यन्वयिनोगुणस्य कर्मभेदकत्वादेव
न वाजिनवदेव भावनामात्रभेदकत्वम् । अतः पञ्चग्राववदेव कर्मा-
न्तराख्येव तत्तद्द्रव्यदेवताविशिष्टानि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते । तत्प्रकृति-
भूततण्डुलानाञ्च चेधा तण्डुलान्विभजेदित्यनेन मध्यमादिभावेन
चेधा विभागः प्रयोगान्तःपातितया विधीयते । न तु देवताऽपन-
यादि । तथात्वे सञ्चणापत्तेः । देवतान्तरविधिवलेनैव तत्सिद्धौ
अपनयविधिवैयर्थ्याच्च ।

अतएव संस्कारविधिवत्त्वादेव प्रसिद्धत्वाद्ये मध्यमा इत्यादि-
यच्छब्दोऽप्यनुवादः । दधिभृतयोश्च न मन्मतेऽप्यधिकरणत्वेन
विधिः । तथात्वे प्रणीताकार्यापन्नत्वेन सहअपणस्यार्थसिद्धत्वाद्भ्युदि-
तेष्टिप्रकरणस्य-सह अपनयतीत्येतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अनेन हि न

सर्वेषामेव भिन्नदेवताकानामपि हविषामेककालावच्छेदेन सह अपणं विधीयते । एकप्रयोगविधिवशेनैव तन्प्राप्तेः । अतस्तेन संप्रतिपन्न-
देवताकानां सह अपणं विधीयते । अतएवैतद्वैयर्थ्यं भिद्येवोत्पत्तिवाक्ये
दधिभूतयोर्गाधिकरणत्वविधिः, किन्तु करणत्वेनैव । लक्षणापि च
सिद्धान्तवन्न दोषः । अतस्त्वलाधिकरणत्वयोरर्थप्राप्तत्वादेवाविधानम् ।
एतेषाञ्च नैमित्तिकानां कर्मणां स्वकालक्रियमाणदर्गाङ्गत्वं प्रकरणात् ।
तन्नाकासोपक्रमनिमित्तदोषनिघातार्थत्वाद् दादशाधिकरणन्यायेन
विकस्यते । यदि त्वकासेऽनुष्ठितस्याविहितत्वेन वृथाचेष्टारूपत्वा-
द्विहितानुष्ठाननिषिद्धानुष्ठानप्रयुक्तदोषाभावेन तन्निघातार्थत्वा-
नुपपत्तेरदृष्टार्थत्वमेवैषां नैमित्तिकानामिति विभाव्यते, तदाऽस्तु
समुच्चयः । यस्त्वग्रेरायतनाद्वर्णिचमप्रयुक्तः प्रणयनपक्षे दोषो नासी
दर्शवैगुण्यापादक इति न तमादायाप्यस्य निघातार्थत्वमिति प्राप्ते ।

भेदकप्रमाणाभावाच्च कर्मान्तरम् । न च वाक्यभेदापादकोणुणः ।
द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधानेन तस्य वाक्यभेदानापादकत्वात् ।
देवतायास्योपपादकीभूतयागापेक्षायामैश्वरायवादिवत्प्रकृतानामेवोप-
पादकत्वोपपत्तेः । भवदुक्तरौत्यैव च चरत्वाधिकरणत्वयोरर्थ-
प्रसत्त्वाद्नुवादः । यच्छब्दयोगादुद्देश्यत्वाच्च मध्यादेर्दध्यादेश्च प्रकृतस्यैव
ग्रहणम् । देवताकारकस्यैकत्वाच्च । परस्परविशेषणविशेष्यभावे-
नाग्निपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमङ्गीकृत्यैकपदोपादानेन वा विभिन्नस्य
स्युत्वञ्जत्वाच्च विधेयानेकता । यथा चाष्टाकपालत्वस्य प्राप्तिस्तथा
असन्नयतोऽधिकारप्रसावे वक्ष्यते । अन्वयोद्देश्यानेकत्वनिमित्तो-
वाक्यभेदः परमगत्या स्वीक्रियत इति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु स्त्रीकारे प्रमाणाभावात्पञ्चशराववाक्येऽपि चेद्देवतो-
द्देशेन तत्पक्षे नैमित्तिकपञ्चशरावौदनरूपैककारकविधानापत्तेः ।
प्रकृते उद्देश्यानेकत्वाङ्गीकारे च तत्र विधेयानेकत्वस्य वारयितुम-
शक्यत्वाद्बुद्ध्योद्देशेन देवतामात्रविधिपञ्चानुपपत्तेर्द्रव्यदेवताविशिष्टभा-
वान्तरविधिपक्षेणैव सिद्धान्तोपपत्तिः ।

न चास्मिन्नपि पक्षे उत्पत्त्यन्वयिनोगुणस्य वाजिनवद्यागभेदक-
त्वापत्तिः, भावनामात्रभेदकत्वेऽपि वा पञ्चशराववाक्येऽपि तदा-
पत्तिरिति वाच्यम् । यच्छब्देन पूर्वपरामर्शकेन पूर्वधागीयलोपस्थित्या
द्यागान्तरत्वप्रमाणकत्वानुपपत्तेः । अतएव वाक्यभेदपरिहारार्थं
परम्भावनाभेदमात्रमभ्युपगम्यते । वाजिनपञ्चशरावादौ तु तद्भा-
वाद्यागान्तरत्वमिति विशेषः ।

अतएव धर्मिणाहकप्रमाणेन यागैकत्वेऽवधारिते पूर्वद्रव्यावच्छे-
तस्मिन् द्रव्यान्तरयोर्दधिपयसोर्विकल्पेन समुच्चयेन वा निवेशा-
द्योगान्तयोरपि तत्तद्वागीययोरेव विधेयभावनाविशेषणत्वम् । अतश्च
द्रव्यदेवताविशिष्टभावान्तरविधानेऽपि पूर्वयागीयद्रव्याणां मध्यमा-
दीनामेतद्भावनां प्रत्युपादेयत्वाच्च सौक्तिकमध्यमादिग्रहणप्रसक्तिर्न
वा सौक्तिकदध्यादिग्रहणम् । भवदुक्तरीत्यैव चहत्वाधिकरणत्वचोर-
नुवादत्वेन ममाप्यविधेयत्वात् ।

वस्तुतस्तु सविष्ठादिप्रकृतिकपुरोडाशेन दध्यादेः सह अपणा-
पत्तेर्न चहत्वप्राप्तिरिति तद्विधिरावश्यक एव । दध्यादिना च सह
अपणविधानान्तदधिकरणत्वं परमनुवादः । सर्वथा न सौक्तिकग्रहणम् ।
किञ्च चेधा तण्डुलान् विभजेदित्यस्यापनयविधित्वाद्यथमयो-

निर्णीयते । तथा हि न तावदत्र तण्डुलानां मध्यमादिभावेन
केधा विभागोविधीयते तस्य मध्यमादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वात् ।

न च मन्मते चिन्नेष्टितण्डुलवत्पुरोडाशादिप्रकृतित्वेनापि लोक-
सिद्धानामेव मध्यमादीनां तण्डुलानां याज्ञत्यापत्तेः प्रयोगान्तः-
पातिविभागसिद्धयर्थं विधिरर्थवानितिवाच्यम् । लोकसिद्धमध्यमादि-
ग्रहणे तण्डुलप्रकृतिभूतश्रीहिसंस्कारकनिर्वापप्राप्त्यभावेन महारात्र-
एव हवींषि निर्वपेदित्यनुवादानुपपत्तेः । श्रीहिस्यामेवावशोपा-
देयतया विभागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात् । सह अपणसत्त्वेन चिन्नेष्टिन्याया-
भावाच्च । अतस्त्रेधा तण्डुलानिति पदद्वयमार्थक्यभिया प्रकृत-
हविःपरमङ्गीकृत्य तस्यापरित्यक्तयागान्बन्धस्यैव प्रकृतदेवताभ्योऽप-
नयोविधीयते । आनर्थक्यभिया च लक्षणापि न दोषः । तदपनये
च प्रकृतदेवतानां यागसम्बन्धोऽप्यपनीतो भवति ।

न चायमपनयोऽपि नैमित्तिकदेवतान्तरविधिवशादेव सिद्ध-
इति विधिवैयर्थ्यम् । एतद्विध्यभावे पूर्वयागस्य पूर्वदेवताऽवबद्धतया
देवतान्तरानपेक्षत्वेन तत्र नैमित्तिकदेवतान्तरस्य तद्विशिष्टभाव-
नान्तरस्य वा विधानानुपपत्तेः । नैमित्तिकस्य हि निरवकाशतया
नित्यबाधकत्वं वक्ष्यते । कर्मान्तरविधानेनैव च सावकाशत्वोपपत्तेर्न
निरवकाशता । अतएव यत्र कर्मान्तरविध्यसम्भवः प्रमाणान्तरप्रमि-
तस्याच फलचमसादौ निरवकाशेन नैमित्तिकेन नित्यापनया-
भावेऽपि नित्यस्य बाधः ।

अत एवापनयविध्यभावादेव पञ्चश्राववाक्ये कर्मान्तरम् । यः
पशुकामः स्यात्सोऽभावास्यामिद्वा वत्सानपाकुर्व्यात् ये मध्यमास्ता-

श्विष्णवे श्रिविपिष्टाय श्रुते चरं, ये स्वविष्ठास्तानग्रये समिते-
ऽष्टाकपासं, येऽणिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदाचे दधंस्वहमिति वचनेन
विहितार्थां पशुकामेष्टावपि चापनघविध्यभावादेव कर्मान्तरम् ।
यच्छब्दस्तु लोकप्रसिद्धानुवादकतत्त्वेव कथञ्चित्तत्र व्याख्येयः ।

अतश्चापनघविधिरेव पूर्वदेवतासम्बन्धं पूर्वद्यागानां अपनघंशेषां
देवतान्तराकाङ्क्षोत्थापनद्वारा तत्र देवतान्तरसम्बन्धमुपपादयन्कर्मा-
न्तरत्वं प्रतिबध्नाति । प्रकृतानामेव च मध्यमादीनां दधिपचघोस
भावनान्तरे उपादेयत्वमापादयति । यद्यग्न्येव हविरभ्युदियादेवैव
व्रतचर्या यदि ग्न्येव हविरभ्युदियादयो तर्हि एतानेव तदुक्तान्
सुफलीकृतान् दधि पचसेत्यादिशिष्टाद्यायमर्थो विज्ञायते । तेन
मध्यमादिभेदेनाग्नेवस्य वारचयमावृत्तिः । दधिपयोद्यागघोस्तु
स्वविष्ठाणिष्ठसाध्याग्नेयाभासेन । सह अपयतीति वाक्याच्च अपण-
मपि तेषां सम्प्रतिपन्नदेवताकानां सहैव ।

अतएव दधिश्रुतयोः अपणाप्राप्तावपि साहित्यविधिन्यद्यानु-
पपण्यैव अपणम् । शाखासाहित्यवशेन तत्प्रहरणवत् । साहित्यं हि
केनचिदावश्यकम् । तत्र सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वात्प्रदानवेलायां तेन
तदावश्यकत्वे अपणवेलायामपि तस्यैव साहित्यप्रतियोगिकत्व-
कल्पनात् । अतश्चाभ्युदितेष्टिर्न कर्मान्तरमपि तु मिमित्ते नैमित्तिकं
तद्यागानामेव भावनान्तरं स्वकाले क्रियमाणदर्शप्रयोगात् ।
तस्यैवाकाङ्क्षप्रारम्भनिमित्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तम् । अकाङ्क्ष-
प्रारम्भस्य दोषजनकत्वं सामान्यमुखेन । अथैव वा वि वा एनं प्रजघा
पशुभिरर्धघति वर्धयत्यस्य भाट्टयं यस्य हविर्निर्हन्मित्यादिवाक्य-

त्रेधाद्वगन्तव्यम् । एवञ्चातञ्जनाभ्यासदर्शनं ; यदि विभीषादभि
मोदेव्यतीति महाराष एव हवीषि निर्वपेत्फलीकृतैस्त्र्यण्डुसैरुपासीत
अर्धं दधिहविरातञ्जनार्थं निदध्यादर्धं न यद्यभ्युदियाप्तेनातस्य
प्रचरेत् यदि न प्रातरतेन ब्राह्मणान् भोजयेदित्यकर्मान्तरत्वे
उपपद्यते । विभीषात् शङ्केत । महाराषे चन्द्रोदधात् पूर्वम् ।
उपासीत प्रतीचेत । आतञ्जनार्थं स्वकासक्रियमाणदर्शार्थदध्या-
तञ्जनार्थम् । अर्धं न, किं तु तदभ्युदितेष्टावेव विनियुञ्जीत, न
चेत् सास्त्राख्ययाग एव । तेनातञ्जनार्थनिहितेन । एतेनातञ्जनार्थं
स्त्रापितेनैवेति तस्यार्थः ।

तद्यदि कर्मान्तरं शान्तदा तेनाकासप्रारम्भनिमित्तदोषपरि-
हाराद्दर्शार्थमुत्पादितेन दध्ना कर्मान्तरकरणापत्तेः, स्वकास-
क्रियमाणदर्शस्यैव तेन करणापत्तेस्तत्र हविरन्तरोत्पादाप्रसक्तौ
तत्रातञ्जनाप्रसक्तेरर्धविध्यनुपपत्तिः । कर्मान्तरे च दध्यन्तरस्यैव
संस्कारविशिष्टस्योत्पादनापत्तेर्दर्शार्थोत्पादितस्य दध्नः प्रसक्तभावा-
दर्धविधानानुपपत्तिः ।

यत्तु मूले कर्मान्तरत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपथसोर्विधाना-
सौकिकस्यैवासंस्कृतस्य दध्नोपचरणापत्तेर्दर्शोत्पादितस्य प्रसक्तभाव-
इत्युक्तम् । तस्यैव अपयतितीत्यस्य वैषर्ष्यापत्तेस्तुस्यत्वेन हविष्टेनैव
विधानस्यावश्यकत्वादुपेक्षितम् । सिद्धान्ते तु प्रायश्चित्तस्य दर्शत्वा-
नपायादप्येव सर्वस्य दध्नः प्रसक्तौ स्वकाले क्रियमाणदर्शेन च
दध्यन्तरोत्पादनाथमातञ्जनप्रसक्तौ अभ्युदयशक्त्वायां निमित्ते आतञ्ज-
नसाधनत्वेनार्धमात्रविधिमुपपद्यते । अर्धान्तरस्य चार्थादिवाभ्युदि-
तेष्टौ प्राप्तत्वादानुवादोविधिर्वैत्यन्यदेतत् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १ ॥

उपांशुयाजे ॥ तथैवोपांशुयाजद्रव्यस्याव्यस्तापनयोऽस्ति न वेत्ति-
चिन्तायां, तण्डुलपहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावाद्देवतान्तरसंयोगा-
भावाच्च नापनय इति प्राप्ते ।

तण्डुलपहणस्य विवक्षितत्वे दधिशृतयोर्द्विविद्वानुपपत्त्याऽधि-
करणत्वापत्तेः सह अप्रयतीति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरेव तण्डुलपहणस्य
हविःपरत्वावसायादाव्यस्तापनयः । देवतान्तरसंयोगाभावात्तू-
पांशुयाजोऽप्युच्यते । प्रजापतिविधिरपचारविषयत्वात् नेह प्रवर्त्तते ।

यत्तच्च भाव्यकारेण पञ्चान्तरमुक्तं, विभजेदित्यनेन नापनय-
विधिः, किं तु पूर्वयागीयं हविर्वैकृतौभ्योदध्यादिति सामान्यतो-
विभागरूपदानं उपांशुयाजाव्यसाधारणेन विधीयते । अपनयस्तु
पूर्वदेवतनामर्थात् । तच्च विशेषवचनाद्ब्रह्मान्तराणां व्यवस्थायामपि
आव्यस्य सामान्यवाक्यादेव चिभ्योऽपि दानमिति । तदपनयविध्यभावे
प्रकृतहविर्पहणे प्रमाणाभावात्सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयक-
सामान्यविधित्वापत्तेरुपेक्षितम् ।

अस्तु वा कर्मान्तरे सामान्यविधिवैयर्थ्यापत्तेरेव तथा । सर्वथा
आव्यस्यापि पूर्वदेवतापनयः । न सैवं प्रयाजादिद्रव्यस्यापि तदा-
पत्तिः । चन्द्राभ्युदयकास्तौनकर्मप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वान्तादृशकर्मसम्बन्धिहविष एव देवतापनयात्प्रयाजादीनान्दीक्षणी-
यादिवत् पृथगारम्भाभावान्तदौघद्रव्यस्यापनयानुपपत्तेः ।

इदं चोपांशुयाजद्रव्यस्यापनयाभिधानं ग्राह्यनयनानां, अथ यत्
संनयन् साम्नाव्यस्तान्तरेणोपांशुव्यस्य यजति तस्योक्तं ब्राह्मणमिति
वचनेनाभावात्सामान्यविधित्वापत्तेरेव तदापत्तिः । दाशमिकं

तु पौर्णमास्यामेवोपांशुवाज इत्यधिकरणं कृत्वा चिन्तया । चयो-
दग्रामावास्यायामिति चावयुत्यानुवादः । एतद्वशादेवामावास्यायां
विकल्प इत्यपि गुरवः ॥ ६ ॥ ५ ॥ २ ॥

निरुप्ते ॥ यस्य हविर्निरुप्तिमिति अवणाच्चिर्वापोत्तरकाशीन-
चन्द्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वादमावास्यायां च सूर्योदयात्प्रागेवेश्वा-
रभविधानाच्चिर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदयज्ञानेनेदं प्रायश्चित्त-
मिति प्राप्ते ।

हविरभ्युदियादित्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापग्रहण-
स्याविवक्षितत्वादभ्युदयावच्छिन्नदिनप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वं ज्ञातवात् ।
पौर्णमास्यां च तस्य नित्यत्वादेव निमित्तत्वानुपपत्तेः परिशेषादेव
दर्शविषयत्वम् । अतस्तु निर्वापात् प्रागपि प्रक्रममात्रेण प्राय-
श्चित्तम् । अतएव यद्यगृहीतं हविरभ्युदियादिति सिद्धमप्युप-
पद्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ २ ॥

अनिरुप्ते ॥ कर्मप्रवृत्तिमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि नैमित्तिकोदेव-
तापनयसाप्तुसप्तग्रहणात्तप्तुसावस्यायामेव कर्तव्यः, पूर्वं तु प्राकृतीभ्य-
एव निर्वापादि कार्यमिति प्राप्ते ।

तप्तुसप्तग्रहणस्य विवक्षितत्वे दधिपयसोरपनयाभावेन देवतान्तर-
सत्त्वन्धानापत्तौ सह अपयतीतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य हविर्मात्रोप-
सृष्टत्वात्पूर्वमप्यभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ४ ॥

विनिरुप्ते ॥ अर्धनिरुप्ते चन्द्राभ्युदये ज्ञाते अवशिष्टासुष्टयो न
तावत् प्राकृतीभ्योनिर्वप्य्याः । निमित्तसत्त्वेन नैमित्तिकस्यापनयस्य
प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । नापि वैकृतीभ्यः । पदार्थैकदेशस्या-

विहितत्वेन तच्च देवतान्तरसंयोगाप्रवृत्तेः । यथैव हि फलं न भक्षयेदित्यादिनिषेधा अवयवावयवविधाधारण्येन प्रवर्तन्ते, एवमप-
नयात्मकोनिषेधोऽपि । यथैव च फलं दद्यादित्यादिविधयोऽव-
यविन्येव प्रवर्तन्ते, एवं देवतान्तरसंयोगोऽपि । अतश्च त्वृषीमेवा-
वशिष्टोनिर्वापः । याज्ञिकास्तु पदार्थैकदेशस्थाप्यार्थिकविधिविहित-
त्कमङ्गीकृत्य वैकृतीभ्य एवानुतिष्ठन्ति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥

साम्नाय्य ॥ किमियमभ्युदितेष्टिः संनयत एवोतासन्नयतोऽपीति
चिन्तायां, द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधिपक्षे यद्यपि द्रव्यसाहित्यम-
विवक्षितं, तथाप्युद्देश्यानेकत्वादेशैतत्पक्षापरितोषाङ्गावनाम्नरविधिपक्षे
च तद्विशेषणयोर्द्विधिसंविष्टयोः श्रुताण्यिष्टयोश्च साहित्यस्य विव-
क्षितत्वाद्विधेयसामर्थ्याङ्गुरोधेन सन्नयन्मात्र* विषयत्वमिति प्राप्ते ।

न चेदन्त्येन शिष्टा इति न्यायेनाप्राप्ताविशेषणस्यैव कल्पविशे-
षणविधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्तस्यागसाहित्यवशमेव प्राप्ततया
विशेषणविध्यकल्पनादविवक्षितत्वेनासन्नयतोऽपि अभ्युदितेष्टावधि-
कारः । अतश्चेद्भाग्यस्थाप्यौषधद्रव्यकत्वान्मध्यमादिभेदेनाग्नेयवदावृत्तिः ।
तत्रापि सह अपयतीति वचनेनाग्नेयैर्भाग्यैर्विधोः सह अपक्षे
विहितेऽष्टाकपालत्वदाद्दशकपालत्वयोर्विरोधे मुख्यत्वाद्दष्टाकपाल-
स्यैवानुपगृहेण चयोऽप्यष्टाकपाला एव कार्याः । अथवा भास्य एवाष्टा-
कपाल उत्तरौ तु जस एव चरु ॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥

साम्बुत्याने ॥ यदि सत्राय दौक्षितानां साम्बुन्निष्ठेरन्सोममपभञ्च

* सर्वत्रेत्यमेव पाठः । सन्नयनमात्र,— इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वसोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन घञेर-
श्रिति श्रुतम् । तत्र विश्वजिदयं सोमक्रथोत्तरमुत ततः पूर्वमपि
उत्त्याने भवेदिति चिन्तायाम् ।

यद्यपि त्यागापरपर्यायं व्युत्पानमात्रं निमित्तं, न तु सामि-
पद्वाच्यार्धत्वमपि विशेषणं, नापि सोमक्रथः, तथापि सोम-
विभागस्यापि विश्वजिदङ्गत्वेन विधेयत्वात्पुनराधानवदेव नैमित्ति-
कत्वरूपपर्यायोचनया सोमक्रथोत्तरमेव विधीयते । न हि पूर्वं
सोमोऽस्ति, येन सोमविभागरूपमङ्गमनुष्ठीयेत । न च बौधायनादि-
कल्पपर्यायोचनया पूर्वमपि सोमस्य सत्त्वादिभागोपपत्तिः । विक्रेत-
सोमस्यैव क्रथात्पूर्वमुपकल्पनेन तस्मिन् यजमानस्यत्वाभावात् । अतः
सोमक्रथोत्तरमेव व्युत्त्याने विश्वजिदिति प्राप्ते ।

नात्र विभागविधिः, संसृष्टद्रव्याणां व्युत्त्याने द्रव्यविभागस्यार्थ-
प्राप्तत्वात् । अतएव सोमपदं संसृष्टवस्तुमात्रपरम् । अतश्च सोममप-
भक्ष्येत्यस्यानुवादत्वात् विश्वजिन्नात्रं नैमित्तिकं सोमक्रथात्पूर्वमपि
व्युत्पानस्य निमित्तस्य सत्त्वात्कर्त्तव्यमेव ।

किं च यद्यपि विभागोविधीयते, तथापि तस्यादृष्टविधया
विश्वजित्यारादुपकारकाङ्गत्वात्प्रावृत्तं क्रीतस्यैव स्यस्यैव वा सोमस्य
विभागः । किं तु सौक्तिकस्यैव सचासम्बन्धिनोयस्य कस्यचित्सोमस्य
प्रत्येकं विभागः । अतश्च तादृश्रनैमित्तिकस्य पूर्वमपि सम्भवादविशेषः ।
अयं विश्वजिदङ्गत्वात्कर्मान्तरं स्वर्गार्थं विश्वजिदपेक्षया आगूरणविश्व-
जिदपेक्षयाऽपि । तयोस्त्रेतदपेक्षया कर्मान्तरत्वे अभ्यासः प्रकरणा-
न्तरं च प्रमाणं बोध्यम् । एतत्कल्पस्य आगूरणविश्वजिददेव द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु निमित्तभेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चाखान्तरन्यायेनेक-
एव विश्वजिदाक्यद्वयेन विधीयत इति नागूरणविश्वजितोऽस्य भेदः ।
प्रवृत्तस्य विश्वजिदुताप्रवृत्तस्येति विचारस्तु एतदचनाभावं कृत्वा
चिन्तयेति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥

दीक्षा ॥ सोमे एका दीक्षा तिस्रोदीक्षेत्येवं बहवोदीक्षापचाः
श्रुताः । तत्र सोमे द्वादशदीक्षापच एव । द्वादशरात्रीर्दीक्षितोऽभूतिं
वशीतेति विहितस्य भूतिपदवाच्यदक्षिणाद्रथार्जनानुकूलयाच्ञा-
रूपस्य भूतिवननस्य पञ्चान्तरेष्वसम्भवात् । अतोऽन्वे पञ्चाविकृति-
विषयाः एकं वृणीत इत्यादिवदनुवादा इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वार्त्तिककाराग्रयस्तु भिक्षप्रदेशस्यत्वेनैकं वृणीत इतिवदर्थ-
वादत्वायोगात्सर्व एव विधेय इति तावदविवादम् । प्रकरणानु-
रोधाच्च नानेकेषामुत्कर्षकल्पना । तद्वरमेकस्यैव भूतिवननवाक्यस्य
पाक्षिकत्वकल्पना । द्वादशरात्रिशब्दोवा दीक्षापरिमाणमात्रपरः ।

वस्तुतस्तु क्षत्रणाऽपीयञ्च विधौ, दीक्षितकर्तृकभूतिवचनस्यैव
पचप्राप्तस्य प्रयोगमध्ये अत्यन्ताप्राप्तस्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रि
शब्दस्थानुवादलोपपत्तेः । अतोऽनैतस्य पाक्षिकत्वकल्पनाऽपि । दीक्षा-
पचाणामेव परं त्रीद्वियवद्विकल्पः । अस्तु वा तस्य विधेयत्वेऽपि
क्षत्रणा, तथापि न दोष इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

द्वादशाहस्तु ॥ द्वादशाहे द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्यादिति वाक्येन
अवमथस्यहरितिवद्द्वादशदीक्षाकत्वस्यैव नियमनाञ्च विकल्प इति
प्रत्युदाहरणमात्रम् ।

अतएव षट्त्रिंशद्दहो वा एष थद्वादशाह इति सिद्धं उपसत्सु-

त्वानां द्वादशत्वस्य प्रमाणात्तरसिद्धत्वाद्दोषा अपि द्वादशेति गमयति ।
तच्चाभीधत एव दोषाभिरिति दोषावज्जलं विधाय द्वाभ्यां सोमा-
वक्षन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृग्द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्त्रि द्वाभ्यां
मज्जानमिति तद्वाक्यशेषे षट्दिकानुक्रमणमपि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

पौर्षमास्यां ॥ गवामघने, एकाष्टकार्या दीक्षेरक्षेष्वा वै संवत्सरस्य
पत्नी षडेकाष्टका इत्युपक्रम्य आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते
षडेकाष्टकायान्दीक्षन्ते, व्यसं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते षडेका-
ष्टकार्यां दीक्षन्ते, अपो नाभिनन्दन्तोऽवक्ष्यमभवयन्तीत्यनेन तत्र
दोषानभिधाय, चिन्नापूर्णमासे दीक्षेरक्षुषं वा एतसंवत्सरस्य
यच्चिन्नापूर्णमासः तस्य न काचन निर्या भवतीत्यनेन चैर्षीं स्तुत्वा,
चतुरश्रे पुरसात् पौर्षमास्यै दीक्षेरक्षेषामेकाष्टकार्या क्रयः सम्पद्यते
तेनेकाष्टकां न ष्ववट् कुर्वन्तीति श्रुतम् ।

आर्त्तं दुःखयुक्तं शीतात्, व्यसं अपमपराट्ठ्या*, अपोनाभि-
नन्दन्ति शीतादेव, निर्यां दोषः, ष्ववट् रिक्तम् । अत्र अर्त्ति-
व्ययवागून्याद्येन सर्वमिदमेकं वाक्यमिति तावद्विवादम् । अतश्चतु-
रश इत्येव विधिः पयोहोमन्याद्येन । तत्र च पौर्षमासौवाक्यशेषे
चैर्ष्याः स्तुतत्वाच्चैश्चैव ।

न च वाक्यशेष एवोपमक्रमोपसंहारयोरेकाष्टकायामाद्युत्तरा-
ष्टमीरूपाद्याः परामर्शात्तस्याः क्रयसम्पत्त्याऽनुपास्यलोक्तेषु माद्येव
पाप्मेति वाच्यम् । अष्टकाशब्दस्य कर्मविशेषनामतया तत्काशब्देना-

* पाठीऽयं न समीचीनः । अयनपराट्ठ्या, -इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

दृश्यामष्टकाशब्दप्रयोगे हेमन्ताग्निशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-
 ष्वष्टका इति चतुर्ध्वपि तदष्टमीषु प्रयोगेण माध्युत्तराष्टमीग्रहण-
 एव प्रमाणाभावात् । द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशाष्टका इति श्रुत्यन्तरे
 सर्वत्रैव प्रयोगाच्च । अतस्त्रैशुत्तराष्टम्या अपि तत्त्वानपायाश्चैश्चा-
 एव पौर्णमासीपदेन ग्रहणात् तस्याः पुरस्ताच्चतुरहे एकादश्यां
 दीचेति प्राप्ते ।

दृष्टव्यवहारे एकाष्टकाशब्दस्य माध्युत्तराष्टम्यामेव प्रयोगात्त-
 स्यास्य संवत्सरपत्नीत्वेनोपक्रमे स्तुतत्वात् माध्युत्तराष्टमीस्वकर्माङ्ग-
 देवतायाश्च, यां जनाः प्रतिमन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् ।
 संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गलीति तन्मन्त्रे संवत्सर-
 पत्नीत्वेन सङ्कीर्तनात् । माध्युत्तराष्टम्या एव एकाष्टकात्वप्रतीतेस्तस्यां
 क्रयसम्पत्त्यनुरोधेनोपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन च माध्या एव पौर्ण-
 मासीपदेनाभिधानात्ततः पुरस्तादेकादश्यां दीचेति सिद्धम् ।

अतएव सर्वोऽप्ययमर्थवाद एव व्याख्येयः । यद्यपि दोषान्तरा-
 भावादेकाष्टकैव दीक्षायां प्रशस्ता, तथाप्यार्त्तलव्यस्तत्वानभिमन्दकत्व-
 रूपदोषत्रयात्तामतिक्रम्यापि चैत्रेण परं प्रशस्ता, माथेकादशी तु
 तदपेक्षयापि प्रशस्ततरा । एकाष्टकाया द्वादशदीक्षोत्तरत्रयोदश-
 दिनरूपायाः क्रयसम्पत्त्याऽनुगृहीतत्वादिति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १० ॥

दीक्षाकाक्षस्य ॥ सोमे दीक्षितो न जुहोतीत्यादिना पुरुषार्था-
 नामग्निहोत्रादीनां क्लृप्तत्वेन पर्युदासः प्रतिषोधो वा दीक्षितस्य
 श्रुतः । अवभृथे च ह्यते दीक्षामुक्तिः । तद्यदि देवादिना कारणेन
 सन्ध्यातः पूर्वक्रियमाणवभृथस्योत्कर्षस्तदा काश्चेऽग्निहोत्रं कर्त्तव्यमेव ।

यावन्तं कासं शास्त्रवशेन दौचानुवृत्तिः, तावत्कासं न जुहोतीति प्रतिषेधशास्त्रार्थावधारणादिति प्राप्ते ।

कालसूत्राणां प्रमाणाभावाद्दौचैव निषेधावधिः । तस्याश्चानिवृत्तलाञ्च कर्त्तव्यमेवाग्निहोत्रादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ११ ॥

तच्च प्रतिहोमः ॥ दौचायां सत्यां सोमाङ्गत्वेन अग्निहोत्रप्रतिषेधेऽपि अग्निहोत्रवाक्ये दौचित्यमित्यस्य कर्त्तृत्वान्मतेः काले तदकरणनिमित्तप्रत्यवायस्यावश्यकत्वान्तत्परिहारार्थं गौणकाले प्रायश्चित्तपूर्वकं कार्यं एवाग्निहोत्रहोमः । दैवापराधकृतदौचोत्कर्षं तु सुतरामिति प्राप्ते ।

यावञ्जीवादिवाक्ये कालाद्यवच्छिन्नस्य जीवनादेर्निमित्तत्वमित्यविवादम् । तेषां च न सायंकासलशुचिलादिना तत्त्वेन तत्त्वेनावच्छेदकत्वं गौरवात् । अपि तु शब्दतोऽर्थतोवा यो निषिद्धः कालस्याङ्गिककालत्वेन । सायमादिकालविधेर्हि नियमविधित्वात्तदितरकालनिवृत्तिरार्थिकी । एवं शुचिलादिना अशुचिकालनिवृत्तिरपि । निषेधोऽपि साच न विधेयक्रियाङ्गभूत एव विवक्षितोऽपि अविशेषात्,* तस्मिन् सति विधेयक्रियाया अकरणस्य तवाप्यावश्यकत्वाच्च ।

अतश्च यथैव पश्चर्थेनापि गोदोहनेनावबद्धस्य प्रणयनस्य न समसप्रयोजकत्वं, तस्मिन् सति तस्य कर्त्तृमग्नकत्वात् । अतएव न तदभावकृतं वैगुण्यमपि । एवं सोमाङ्गभूतेनापि निषेधेनावबद्धस्य दौचाकालावच्छिन्नजीवनस्य नैमित्तिकानुष्ठापकत्वानुपपत्तेः न

* विवक्षितोऽविशेषात्,-इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

तदकरणे प्रत्यवाधादि । अतो ऽपशुकामस्यैव समवेऽधिकारवद्-
दौचित्तस्यैवाग्निहोचादावधिकारो निषेधपक्षेऽपि कश्चितो भवति ।

यदा तु दौचितो न जुहोतीत्यस्याग्निहोचादिविष्येकवाक्यतया
पर्युदासत्वमङ्गीक्रियते, तदा स्पष्ट एव दौचित्तस्य तथाजधिकारः ।
अतस्य मुख्यकाखेऽनधिकारात् गौणकाखे करणमनाग्रहम् । एवं
देवादिनाऽवभृथोत्कर्षेऽपि दौचावत्तस्य कथमप्यविशेषान्मुख्य-
काखेऽनधिकारस्य तुल्यत्वेन न गौणकाखे प्रतिहोमकरणम् ॥

६ ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्रतिषेधश्च* ॥ कृते ऽवभृथे यद्युदवसानीयोत्कर्षो देवादिना
भवेत्तदा काखे प्राप्तेऽग्निहोचहोम एव कर्त्तव्यः । तदकरणे वा
प्रतिहोमः कार्यः । दौचाया अवभृथेनोन्मोक्षितत्वात् । यत्तु एतथा
पुनराधेयसंमितयेद्वाऽग्निहोचं जुहोतीति वचनं, तत्रकरणाकार-
न्यायात् सोमाङ्गतयोदवसानीयेष्वङ्गतथैव वा कर्मान्तरविधायाक-
मिति प्राप्ते ।

निषेधप्रतिथोगित्वेनाग्निहोचादेरुपस्थितत्वात्तदपेक्षितावधिसम-
र्षकत्वेनाप्युपपत्तौ कर्मान्तरविधाधित्वानुपपत्तेर्दीचोन्मोकेऽपि उदव-
सानीयेष्टिप्रतीचाया आवश्यकत्वात्पूर्ववदेवानधिकाराच्च प्रति-
होमादिकरणम् । यदा तु दौचा सञ्जाता यस्मेति दौचित इति
श्रुत्युत्पत्त्या वृत्तदीचोत्पत्तिकत्वमेव प्रतिषेधप्रयोजकं रूपमाश्रीयते,
तदा दौचाभावेऽपि सर्वदा निषेधप्रसक्तौ उदवसानीयाया अवधि-
ममन्याहृतमेवेति न तदुत्कर्षं प्रतिहोमादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ १२ ॥

* प्रतिषेधाच्च,—इति भाष्यद्वयः पाठः ।

प्रतिहोमश्चेत् ॥ यदा अवभृथोत्कर्षे प्रतिहोमस्तदा कृत्वा चिन्तया विचार्यते । अग्निहोमसंस्त्राके ज्योतिहोमेऽवभृथस्य साय-
ङ्कास्तात्पूर्वमेव कर्त्तव्यत्वेन तदुत्तरं रात्रौ करणे एकस्यैव सायंहोमस्य
दीक्षाविमोकोत्तरं गौणकारे करणम् । आप्रातराहुतेः सायंहोमस्य
गौणकाशोबाचनिकः । प्रातर्होमस्य सायंकाशावधिवद्गौणकालसा-
यतिक्रमे स्त्रकालक्रियमाणप्रातर्होमेन सह समस्य होमविधया
तन्मेष करणम् । अवभृथोत्कर्षणानेकहोमकालातिपत्तौ तु सर्वान्
सायंहोमान् प्रातर्होमांस्य पञ्चहोमविधिना समस्य होमविधिना च
स्त्रकालक्रियमाणहोमेन सह तन्मेष कुर्यात् । न चातिपत्तिक्रमेष
होमानां क्रमेणैव करणं शक्यम् । एकदेशकालकलेन समस्य
होमपक्षे होमविधिवैवर्थ्यप्रसङ्गेन चानेकदर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमि-
त्तकपयिस्तदेव पृथक् करणासुपपत्तेः ।

अतएव सर्वान् सायं होमान् सायङ्काले प्रातर्होमांस्य प्रातःकाल-
एव कुर्यादित्यपास्तम् । स्त्रकालक्रियमाणहोमात् पूर्वमेवातिपञ्च-
होमावां कर्त्तव्यत्वात् । एवं षोडशिशोषवति क्रतौ तस्य समसा-
ध्यक्षितकालौनत्वेनावभृथस्य रात्रावेव क्रियमाणत्वान्तस्य द्वितीयदिने
उत्कर्षे प्रातर्होमस्यैव पूर्वोक्तविधयाऽनुष्ठानम् । अनेकहोमकालाति-
पत्तावपि तथैव ।

न च दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमासोपक्रमयोरेव मिलितयोः फल-
साधनत्ववत्सायसुपक्रमयोरेव सायंप्रातर्होमाभ्यासयोरेकफलसाधनत्वस्य
कल्पसूत्रेष्वभिधानात् षोडशिन्य सायंहोमे अनधिकारे कथं
प्रातर्होमेऽप्यधिकार इति वाच्यम् । प्रातस्तु षोडशिन्यैति जैमिनि-

सूत्रद्वयनादेव सायमुपक्रमकलस्य नैयत्याभावप्रतीतेः । अतएव
 कृत्वाचिन्तोद्घाटनेऽपि यद्युदवसानीयायाराधौ करणं तदा प्रात-
 र्हेमानुष्ठानं जैमिनिमते नानुपक्रमम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तं ॥ भिक्षे जुहोतौत्यादिप्रायश्चित्तं नैमित्तिकमपि
 फलापेक्षायां प्रकरणात् क्रत्वङ्गम् । निमित्तमपि भेदनादि न
 लौकिककपाखादेः । प्रायश्चित्तसमाख्यावखेन क्रत्वङ्गभूतकपाखादि-
 भेदननिमित्तवैगुण्यपरिहार्थत्वस्यैव कल्पनेन खतन्त्राद्दृष्टकल्पने
 गौरवात् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १५ ॥

व्यापकस्य ॥ व्यापकमप्यु प्रहरतीति वाक्ये श्रुतस्य व्यापक-
 शब्दस्य यदार्थाणामभोध्यं केग्रकौटावपन्नादि तदर्थः, तत्रैव तेषां
 प्रयोगादिति ग्रिथ्यहितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १६ ॥

विभागश्रुतेः ॥ ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानात् प्राक् वहिष्यव-
 मानार्थं तद्देशं कच्छं धत्वा प्रसर्पतां उद्गाढप्रतिहर्तृप्रस्रोदृषां मध्ये
 यद्युद्गाताऽपिच्छिन्द्याददक्षिणं तं यज्ञमिद्धा तेन पुनर्यजेत तत्र
 तद्दद्याद्यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्याद्यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदसन्द्द्याद्यदि
 प्रस्रोता ब्रह्मणे वरं दद्यादित्यादिना तत्तत्कर्त्तृकापच्छेदे निमित्ते
 प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तत्रापच्छेदोनाम विभागरूपं फलमेव, यदि वा
 तज्जनकक्रिया, सर्वथा तज्जनकक्रियाकर्त्तृत्वादेवात्र तत्कर्त्तृत्वव्यवहारः ।
 तस्यां चान्यतरक्रियाजन्ये उभयक्रियाजन्ये च विभागे एकैकस्यापि
 प्रत्येकमस्यैव कर्त्तृत्वमिति उद्गाढमाचनिष्ठक्रियाजन्यविभाग इव
 उभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागेऽपि उद्गाढकर्त्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्भवत्येव
 तत्रापि प्रायश्चित्तमित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ १७ ॥

तच्च विप्रतिषेधात् ॥ यौगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयमविरोधोत्समुच्चये-
नैव । प्रतिहर्षपञ्चेदनिमित्तं हि सर्वस्वदानं उद्गात्रपञ्चेदनिमित्ते
पुनः प्रयोगेऽपि शक्यत एव कर्तुम् । अथ वा दक्षिणोत्कर्षविशिष्ट-
पुनःप्रयोगमात्रं तथैमित्तिकं न पुनरदाच्छिष्यमपि । तस्यार्थप्राप्त्ये-
वानुवाच्यत्वात् । अतः पूर्वप्रयोगेऽपि सर्वस्वदाने न कश्चिद्विरोध-
इति प्राप्ते ।

न तावत् पूर्वप्रयोगे एव सर्वस्वदानं असत्यप्यदाच्छिष्यस्य
नैमित्तिकत्वे दक्षिणोत्कर्षस्यैव पूर्वप्रयोगे सर्वस्वदानेऽनुपपत्तेः । नापि
पुनः प्रयोगे सर्वस्वदानम् । प्रतिहर्षपञ्चेदवति प्रयोग एव तद्वि-
धानात् । अन्यथा एकस्मिन् प्रयोगे प्रतिहर्षपञ्चेदे क्रतोस्तद्वत्त्वा-
विशेषादुत्तरसर्वप्रयोगेषु सर्वस्वापत्तिः । निमित्तवति प्रयोगे नैमि-
त्तिकस्य दैवादकरणे प्रयोगान्तरेऽपि तदापत्तिः । अतो विरोधाद-
दाच्छिष्यसर्वस्वदाच्छिष्ययोर्विकल्प एव । पुनः प्रयोगमात्रं परमविरो-
धाद्भवत्येव । तेनापि विकल्पं केषिदिच्छन्ति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १८ ॥

पौर्वापर्ये ॥ यदा क्रमेण निमित्तद्वयसन्निपातस्तत्रासञ्जातविरो-
धित्वादाद्यनिमित्तकमेव नैमित्तिकम् । अथ वा नात्र शास्त्रद्वयस्य
सामान्यविशेषादिरूपतया वस्त्रावस्त्रं, नापि प्रमाणतदभावरूपतया ।
उभयोरपि समतयैव प्रमाणत्वात् । अनुष्ठानवेलायां पौर्वापर्यन्तु न
शास्त्रार्थावधानायासम् । अतो विकल्प एवेति प्राप्ते ।

यथैव नित्यं द्वादशशतं नैमित्तिकेन सर्वस्वेन बाध्यते, परत्वात् ।
तद्वत्त्वेन च द्वादशशतविधेर्निमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पनम् । तथैव
परस्त्रापि नैमित्तिकत्वेन पूर्वस्य नैमित्तिकस्यापि परत्वाविशेषादेव

बाधः । पूर्वनैमित्तिकविधेः परनिमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पना, तददेव चानुष्ठानकालीनमेव पौर्वापर्यं शास्त्रार्थावधारणवेलायां पूर्वमालोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पनेति न कश्चिद्विरोधः ।

न च सञ्जातविरोधित्वेनेह परविज्ञानस्यानुत्पत्तिः । ज्ञापक-प्रमाणस्य क्लृप्तत्वेन तदयोगात् । न ह्यनोत्तरं प्रमाणं पूर्वप्रमाणेनैक-वाक्यतया स्वार्थबोधजनकम् । येन तदुपजीवित्वेन तदानुगुण्येन वर्त्तते । अत उत्तरमेव निरपेक्षतद्योत्यमानं पूर्वप्रमाणस्य पर-निमित्तवत्प्रयोगविषयत्वाग्रे मिथ्यात्वं कल्पयति ।

न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वनिमित्तवत्प्रयोगविषय-त्वाग्रे मिथ्यात्वं किमिति न कल्पयेत् । न ह्यत्र नित्यापेक्षया नैमित्तिक इव निरवकाशत्वमस्ति । उभयोरप्येकैकनिमित्तकप्रयोगे सावकाशत्वादिति वाच्यम् । पूर्वनिमित्तोपनिपातवेलायां परप्रमाण-जन्यज्ञानस्य नियमेनोपस्थित्यभावेन धर्मिज्ञानाभावात्तद्गतस्य पूर्व-निमित्तवत्प्रयोगविषयत्वाग्रे मिथ्यात्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । परनिमित्तोपनिपातवेलायां पूर्वविज्ञानस्य चिकीर्षितविषयत्वेन पुरःसूचिकत्वाद्बहिर्ज्ञानसत्त्वेन तद्गतमिथ्यात्वकल्पने न किञ्चिदाध-कम् । यदि तु परनिमित्तोपनिपातोत्तरमेव पूर्वेषु मिथ्यात्व-कल्पनमित्याशङ्कते, तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्व-प्रमाणविस्मरणं तदाऽनेनोत्तरस्य मिथ्यात्वकल्पनानुपपत्तेरवश्यवशात् पूर्वप्रमाणस्मरणं कल्प्यम् । मन्वते तु यदा दैववशात् पूर्वप्रमाण-स्मरणं, तदा तस्य मिथ्यात्वकल्पनेऽपि विस्मरणे परनैमित्तिकसौ-वानुष्ठानाच्च किञ्चित्कल्प्यम् ।

OCT 28 1909

CAMBRIDGE, MASS.

40
Indh 2.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1199.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.
VOL. I, FASCICULUS VI.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @/10/ each	...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @/10/ each	...	...	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @/10/ each	...	...	7 8
Aitar̥ya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @/10/ each	...	...	14 6
Aitareyalocana	...	...	2 0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @/10/ each	...	...	2 8
Aphorisms of Sāṅḍilya (English), Fasc. 1 @/1/-	...	...	1 0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-8 @/10/ each	...	...	3 12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @/10/ each	...	...	1 14
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	...	0 10
Aḡvavaidyaka, Fasc. 1-5 @/10/ each	...	...	3 2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-5 @/1/ each	...	...	11 0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @/1/- each	...	...	3 0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @/10/ each	...	...	1 14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1 @/10/ each	...	...	2 8
*Bhāmati, Fasc. 4-8 @/10/ each	...	...	3 2
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-5 @/10/ each	...	...	3 2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @/10/ each	...	...	0 10
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @/10/ each	...	...	2 8
Brhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @/10/ each	...	...	3 12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-5 @/10/ each	...	...	3 2
Ġatadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @/10/ each	...	...	1 4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @/2/ each	...	...	8 0
Ġatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @/10/ each	...	...	14 6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-2 @/1/4/ each	...	...	2 8
Ġatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @/10/ each	...	...	7 8
*Ġaturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @/10/ each	...	...	36 14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @/1/4/ each	...	...	1 4
Ġlokavartika, (English), Fasc. 1-7 @/1/4/ each	...	...	8 12
*Ġranta Sūtra of Ġpastamba, Fasc. 9-17 @/10/ each	...	...	5 10
Ditto Ġāṅkhāyana, Vol I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @/10/ each	...	...	10 0
Ġri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @/10/ each	...	...	1 14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @/10/ each	...	...	1 4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. 1, Fasc. 1-7 @/10/ each	...	...	4 6
Ditto Ġcārasāra, Vol. II, Fasc. 1-3 @/10/ each	...	...	1 14
*Gobhiliya Grhya Sūtra, Fasc. 4-12 @/10/ each	...	...	5 10
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @/1/4/ each	...	...	2 8
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @/10/ each	...	...	4 6
Kātantra, Fasc. 1-6 @/12/ each	...	...	4 8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @/1/4/ each	...	...	17 8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @/10/ each	...	...	4 6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @/1/- each	...	...	3 0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @/10/ each	...	...	2 8
Madana Pārijāta, Fasc 1-11 @/10/ each	...	...	6 14
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-8 @/10/ each	...	...	18 2
Manuṭikā Sangraha, Fasc. 1-3 @/10/ each	...	...	1 14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @/1/- each	...	...	9 0

तथा चायमत्र क्रमः । परनिमित्तोपनिपाते नैमित्तिकवाक्यार्थ-
ज्ञानं, ततः पूर्वविज्ञानस्मरणं, ततः परविज्ञानस्य तेन सह विरोध-
ज्ञानं, ततस्तेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकेन विनश्यदवस्थेन चतुर्थक्षणे पूर्वज्ञानस्य
भ्रान्तित्वकल्पना, विरोधज्ञानद्वारां तदुत्तरं वा परनैमित्तिक-
वाक्यार्थस्मरणकल्पनेति न विरोधः । अतः सिद्धं परेषु पूर्वस्य
बाध इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १८ ॥

यद्युद्गाता ॥ क्रमेऽपि यद्युद्गातुरपच्छेदो जघन्यस्तदा तस्मिन्निमित्त-
पुनःप्रयोगे सर्वस्वमेव देयं, न तु द्वादशग्रतम् । परनिमित्तपा-
तात्पूर्वं तस्यैव देयत्वेन प्रसक्तत्वात् । तत्र यद्दद्यादित्यनेन यत्पूर्वप्रयोगे
परनिमित्तपातात्पूर्वं देयत्वेन प्रसक्तं, तस्यैव दक्षिणत्वेन विधानात् ।
द्वादशग्रतस्य पूर्वनिमित्तेनैव बाधितत्वेन देयतयाऽप्रसक्तेः ।

अतस्य यद्यपि सर्वस्वमप्यदाक्षिण्येन दक्षिणोत्कर्षेणैव वा पूर्वप्रयोगे
वस्तुतो बाधितमेव, तथापि परनिमित्तपातात्पूर्वं बाधज्ञानाभावा-
द्देयत्वेन प्रसक्तेर्न काचित् शक्तिः । यदा तु प्रतिहर्षपच्छेदो जघन्य-
स्तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं देयं, न तु पूर्वापच्छेदनिमित्तकः पुनः
प्रयोगः कार्यः । न च सर्वस्वदानेनादाक्षिण्यस्यैव विरोधान्तद्वाधेऽपि
पुनःप्रयोगबाधे प्रमाणाभावः । अदाक्षिण्यपुनःप्रयोगयोः समुच्चितयो-
रेव नैमित्तिकत्वेन एकाभावे इतरस्थानुपपत्तेः । अतस्य यद्येव
पत्न्याः श्रमणामभावात्केग्रानामपि न वपनं बाधित्यस्य विवक्षित-
त्वान्तर्गद्वादाक्षिण्यभावे पुनःप्रयोगशक्यभावः ।

यद्यपि च दक्षिणोत्कर्षस्य पुनःप्रयोगाङ्गतया विधानस्यावश्यक-
त्वादेव पूर्वप्रयोगे अदाक्षिण्यस्यार्थप्राप्तत्वाद्दक्षिण्यन्तमित्यस्थानुवाद्-

त्वमुच्यते । तथापि पाञ्चिकानुवादभिधेवादाच्छिष्यलोपे पुनःप्रयोग-
लोप इति वृष्टम् ।

वस्तुतस्तु योममपभञ्जेतिवत् पाञ्चिकानुवादत्वेऽपि पुनःप्रयोग-
लोपे प्रमाणभावः । न च तस्य संसृष्टद्रव्यमात्रोपलक्षणत्वात् पाञ्चि-
कानुवादत्वमिति वाच्यम् । संसृष्टद्रव्यमात्रेऽपि विन्मजित्त्वावश्यक-
त्वेन पाञ्चिकानुवादत्वानिवारणात् ।

वस्तुतस्तु नाद्यमनुवादः । तत्र तद्दद्यादित्यनेन पूर्वप्रयोगे
दातव्यदक्षिणाद्याः पुनःप्रयोगाङ्गतया विधानेऽपि पूर्वप्रयोगाङ्गभूत-
कर्षानत्यर्थं तस्मिन्नपि तस्या आवश्यकत्वेनादाच्छिष्यप्राप्त्यभावात् ।
न चैवं पुनःप्रयोगस्य ज्योतिष्टोमत्वादेव दादश्रगतादिरूपदक्षिणा-
प्राप्त्युपपत्तेः तत्र तद्दद्यादित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य पूर्वप्रयोगे
एकविंशत्येत्यादिपक्षकरणेन पुनःप्रयोगे दादश्रगतादेरपि प्राप्त्यापत्तौ
तस्मिन्नुत्तर्यत्वेन सार्थक्यात् । उद्गातुर्जघन्यत्वे सर्ववेदसप्राप्त्यर्थत्वाच्च ।

न चैवं केशश्रमश्रमन्यायेन पुनःप्रयोगबाधः । तत्र दन्धेन साहित्य-
लोपादेय-केशश्रमश्रमगतत्वेनोक्तत्वात् साहित्यावच्छिन्नस्यैव क्रियाङ्गत्वेन
प्रत्येकं तदङ्गत्वाभावात् । प्रकृते त्वदणैकहायन्योरिवापनद्यदेव-
तान्तरसंयोगयोरिव च प्रत्येकमेव क्रियाम्बयादेकवाक्योपादानादिना
पश्चात् साहित्यावगमेऽपि नैकलोपे परस्य लोपः । न ह्यारण्यासम्भवे
एकहायनीलोपः, उपांशुयात्वे देवतान्तरसंयोगाभावे चापनद्य इष्टः ।
प्रतिवर्त्तुः परत्वे पूर्वप्रयोगे सर्वस्य दत्त्वा पुनःप्रयोगेऽपि तद्देषमिति
विद्धम् ।

यदा त्वाद्यप्रयोगे उद्गाहमात्रापञ्चेदस्तन्निमित्तकद्वितीयप्रयोगे

च प्रतिहर्षपञ्चेदस्तदा तत्रैव सर्वस्वमेव देयम् । नैमित्तिकत्वेन
नित्यदक्षिणाबाधकत्वात् । न च पुनःप्रयोगस्तु प्रायश्चित्ततया
पूर्वप्रयोगाङ्गत्वान्तत्र तदद्यादित्यनेन च पूर्वप्रयोगाङ्गभूतदक्षिणाया-
एतन्नरप्रयोगवृत्तित्वमात्रविधानादङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गभूतपुनः -
प्रयोगाङ्गसर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानभूतपूर्वप्रयोगाङ्गदक्षिणाया एव
देयत्वमुचितमिति वाच्यम् । अपूर्वविधित्वाददृष्टार्थत्वादिदोषप्रसङ्गे-
नोत्तरप्रयोगवृत्तिदक्षिणायाः पूर्वप्रयोगाङ्गत्वानुपपत्तेः । अतस्तस्यापि
पुनःप्रयोगाङ्गत्वात्परेण नैमित्तिकेन पूर्वस्व बाधात् सर्वस्वमेव
देयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ २० ॥

अहर्गणे ॥ द्वादशाहाद्यहर्गणे यद्येकस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि
उद्गातुरपञ्चेदो भवति, तदा कृत्स्नस्याहर्गणस्यावृत्तिः । सुत्यागणस्यैव
द्वादशाहपदवाच्यत्वेन फलसाधनत्वान्तस्यैव प्रायश्चित्तादिरूपाङ्ग-
गाहित्वात् । अस्तु वोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकं करणत्वावगमाद् द्वाद-
शाहपदेनापि च समुदायिनामेवोक्तेः प्रत्येकमेव फलं प्रति
करणत्वम् । एकपदोपादानाच्च करणानां समुच्चयः । अतश्चाङ्ग-
गाहित्वमपि प्रत्येकमेव । तथापि यत् क्रतुसम्बन्धुद्गाताऽपिच्छिन्द्यात्तेन
क्रतुना यजेतेत्यर्थावगमाद्द्गातुस्तु एकस्यैव सर्वसाधारणत्वेन सर्वा-
वृत्तिरिति प्राप्ते ।

नोद्गातुः क्रतुसम्बन्धो विवक्ष्यते, अपि त्वावश्यकत्वाद्यत्क्रतु-
सम्बन्धिबहिष्यवमानार्थं प्रसर्पणमुद्गाताऽपिच्छिन्द्यात्तेन* क्रतुना यजे-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रसर्पण उद्गाताऽपिच्छिन्द्यात्तेन,—इति भवितु-
मुचितम् ।

तेत्यर्थावगतेस्तस्य च प्रतिसुख्यं भेदेन तत्सुत्याया एवावृत्तिः ।
 तत्सुत्याया अपि च तत्सुत्याव्यवहितोत्तरमेवावृत्तिः । साङ्गपूर्वसुत्या-
 करणव्यतिरेकेणोत्तरसुत्यायामनधिकारात् । अतएव पूर्वाङ्गानामप्यत्र
 नावृत्तिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ २१ ॥ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य पञ्चमः पादः ॥

—

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

षष्ठः पादः ।

सञ्ज्ञिपाते ॥ दर्शपूर्णमासादौ कल्पभेदः श्रुतः, वासिष्ठादीनां नाराग्रंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यादिना । अथ हि तनूनपातं यजतीत्यनेन एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तनामधेयमङ्गीकृत्य विहितस्य द्वितीयप्रयाजस्य क्रमेण शाखाभेदेन समाह्वातयोर्नाराग्रंस-तनूपान्मन्त्रयोरव्यवस्थया विकल्पेन द्वितीयप्रयाजसंबन्धित्वेन प्राप्तयोर्वासिष्ठसंबन्धमात्रं नाराग्रंसस्य क्रियते । अतएव नाराग्रंस इति तद्धितो द्वितीयप्रयाजपदश्चानुवादः । ततश्च परिशेषादेव तनूनपान्-मन्त्रे अन्यसम्बन्धसिद्धेस्तनूनपादन्येषामित्यपि षोडशुत्तर इति वदनुवाद एव ।

न च नाराग्रंसमन्त्रस्य पशुप्रकरणे पाठेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठाभाव इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् । पशुप्रकरणे आप्रीसूक्ते वैकृतनाराग्रंसमन्त्रपाठेऽपि नाराग्रंसोऽग्न आच्यस्य वेत्वित्यस्य दर्शपूर्ण-मासप्रकरणे पाठात् । अतएवाश्वत्थानादिभिरपि तत्रैव स पठितः । यत्तु नाराग्रंसवाक्ये द्वितीयत्वादिविशिष्टप्रयाजाग्नरविधिसूक्तस्य च वासिष्ठसम्बन्धित्वेन विधानादन्येषामभाव इति । तन्न । तथा सति समिधागोत्तरत्वरूपद्वितीयत्वस्य नाराग्रंसयोगे विधानेऽपि वासि-ष्ठानां तनूनपाद्यागवाधे प्रमाणाभावाच्चाराग्रंसोत्तरं तत्करणपत्तेः ।

न हि द्वितीयपदेन तत्कार्यकारित्वेन नाराग्रंसविधिः, येन तेषान्तनूनपादाधः शङ्कते । तथात्वे सिद्धान्ते वासिष्ठानामप्युद्देश्यत्वेन वाक्यभेदापत्तेः ।

न च तनूनपादन्येषामित्यनेनान्येषामेव तनूनपादिधानादासिष्ठानां तद्वाधोपपत्तिः । तस्यैकवाक्यत्वेनोपपत्तौ वाक्यभेदाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । विग्रहितविधिकर्मान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । अतः पूर्वोक्तप्रकारेण मन्त्रस्यैव वासिष्ठसंबन्धविधानेन कल्पभेदस्यपादनीयः । स च दौचणीयादिद्वाराऽनेकर्तृकेषु सचादिषु प्राप्तः । अतः सचादौ भिन्नकल्पानामप्यधिकारः उत समानकल्पानामेवेति चिन्तायाम् ।

अविशेषाङ्गिकल्पानामपि । न चैककल्पकरणेऽन्येषां वैगुण्यप्रसङ्गः । वासिष्ठानामित्यत्र मन्त्रस्य शुद्धवासिष्ठार्थत्वविधाने, प्रकरणबाधाद्यापत्तेः, क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे च परिसङ्ख्यापत्तेर्वासिष्ठत्वञ्च नराग्रंसमन्त्रे हीचे वैश्वामित्रविधानात् सचात्कर्तरि परिच्छेदकत्वेन विधानाद्योगेऽपि प्रयोजककर्तृभूतयजमानपरिच्छेदकत्वेन वासिष्ठत्वविधुपपत्तेः । सचादावौदुम्बरौसम्मानवदेकवासिष्ठकर्तृकत्वेऽप्यन्येषां वैगुण्यानापत्तेः । अतोभिन्नकल्पानामप्यधिकार इति प्राप्ते ।

विकल्पेन प्राप्तयोर्नियमार्थत्वेन वाक्यसार्थक्योपपत्तौ नियतप्राप्तासिष्ठव्यावृत्तिरूपपरिसङ्ख्याफलकत्वायोगादासिष्ठोद्देशेनैव प्रमाणात्तरवशादासिष्ठाभिलषितफलसाधनीभूतदर्शपूर्णमासाङ्गभूतद्वितीयप्रयाजद्वारा नराग्रंसमन्त्रविनियोगविधिः । अतश्च नराग्रंसमन्त्रस्यात्राभिष्टेषु विनियोगाभावादेव निवृत्तिरिति न तत्परिसङ्ख्यायावाक्य-

प्रवृत्तिफलत्वम् । अतश्च भिन्नकल्पानामधिकारे एकाङ्गभूतमन्त्रपाठे
इतरेषां कल्पानापत्तेः समानकल्पानामेवाधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ १ ॥

वचनान्तु ॥ एतेन राजपुरोहितौ सायुष्यकामौ यथेयाता-
मित्यत्रापि न भिन्नकल्पयोरधिकारः । इन्द्रस्य युगपदधिकरण-
वचनत्वेन पदद्वयेऽपि लक्षणावृत्तत्वात् । तदमङ्गीकारेऽपि वा
साहित्यबोधार्थं पदद्वये लक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । अन्यथा देवता-
त्वादेर्यास्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । अतस्मात्पुरुष एवायन्मादुत्तरस्यैकशेषः ।
अतश्च समासादुत्पन्नं द्विवचनमन्तर्दर्थस्यैव द्वित्वमाह । तस्माद्वाजद्वय-
सम्बन्धिनौ द्वौ पुरोहितौ समानकल्पावेव यथेयातामित्याद्यः पक्षः ।

द्विवचनस्य विशेष्यान्वयित्वद्युपपत्तेः सङ्ख्याधिकरणे व्युत्पादित-
त्वात् एकस्थानेकस्य वा राज्ञो द्वौ पुरोहितावित्यपरः ।

अथ वैकशेषद्वैतैव तत्पुरुषः कार्यः । इतरथा पदद्वयावृत्ति-
प्रसङ्गात् । राजपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अत एकस्यैव राज्ञो द्वौ
पुरोहितावित्यन्वः ।

पूर्वपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् पुरोहितं वृषीत इत्युपादेश-
दशायामेकस्यैव विवक्षितत्वेनैकराज्ञः पुरोहितदयाभावाच्च कर्मधारय-
एवावमिति प्राप्ते ।

ब्राह्मणानामेव पौरोहित्यश्रवणात् कर्मधारयानुपपत्तेर्द्वन्द्व-
एवावमम् । न च तत्र पदद्वये लक्षणा, युगपदधिकरणवचनत्वस्य
निराकृतत्वात् । साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वेनाप्युपपत्तौ लक्षणायां
प्रमाणाभावात् । समाहारे परं एकत्वान्वयार्थं पदद्वयेऽपि समुदाय-
लक्षणेति विशेषः ।

वस्तुतस्तु इतरेतरदन्देऽपि व्याप्यभावेन साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वायोगादवश्यं प्रतीयमानस्य तस्य यद्यपि साक्ष्यकत्वमावश्यकमेव, तथापि तल्लक्षणाया एकशेषेऽपि समानत्वेन सर्वपक्षेष्ववश्यकत्वात् पूर्वोक्तयुक्त्वा दन्दलोपपत्तिः । अतश्च राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नकक्षयोरप्यधिकारः । पुरोहितोऽपि च तस्यैव राज्ञः । पुरोहितत्वस्य ससम्बन्धिकत्वेन राजप्रतियोगिकत्वावश्यभावे ऐहिकस्यैकराज्यप्रतियोगिकत्वरूपसायुष्यफलकत्वस्थान्यचानुपपत्तेः । अस्तु वाऽन्यथापि ।

भिन्नकक्षत्वं च यद्यपि न नराग्रसमन्वे, राज्ञोऽनुरोधेन पुरोहितस्यापि नराग्रससमानकक्षस्यैव सम्भवेन तादृशयोरेव तयोरधिकारोपपत्तेः । तथापि सोमफलचमसरूपभिन्नकक्षयोरप्यधिकारः । तथापि न विकल्पः । राज्ञः प्राथमिकत्वाभिहितत्वाच्च तस्यैमित्तिकेन सोमस्य बाधात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ १ ॥

सचाणि ॥ सचे ये यजमानास्त ऋत्विज इति श्रुतम् । तत्र न तावद्यजमानानां ऋतुयजनकर्तृत्वरूपऋत्विक्त्वादाय द्वयोः प्रथमान्तयोः समानाधिकरण्येनावयः । स्वामिसप्तदशा इति न्यायेन प्राप्ततया वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतोऽत्र ऋत्विक्पदं परिक्रयक्रीतर्त्विक्पदम् । तेनापि च न यजमानपदस्य यागकर्तृभिन्नाः* इत्येवं समानाधिकरण्येनावयः । स्वात्मनि परिक्रयासम्भवेन बाधात् । न च ऋत्विक्पदेन प्रकृतौ वस्तुतोये परिक्रयक्रीतास्तत्कार्यकर्तृमभिधाय तेन सह यजमानपदस्याभेदान्वयः । सुबन्तयोः परस्परान्वयस्या-

* यागकर्त्रभिन्नाः,—इति भवितुमुचितम् ।

श्रुत्यन्तत्वात् । विभिन्नकर्तृत्वस्योपेक्षया तत्कार्यस्योपेक्षया एव
 अतिक्रमपदे न्याय्यत्वाच्च ।

अतो यो होता योऽध्वर्युरितिवज्जघन्ये अतिक्रमपद एव तत्कार्यं
 अत्रयित्वा यजमानसंस्कारार्थत्वेन तद्विधीयते । यच्छब्दप्राचन्याभां
 यजमानस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः । अतएव फलमुखत्वाद्प्राकृतकार्यकल्प-
 नाऽपि न दोषः । एवं च अद्विकामत्वाविशेषात्प्रथाषामपि
 वर्षाणामार्लिष्यसंस्कार्यत्वावगतेस्त्रयाणामपि सचेऽधिकारः । अतएव
 दादग्राहे वार्हङ्गिरं ब्राह्मणस्येत्यादि फिज्जमपि सङ्गच्छते । एवं च
 यजमानसंस्कारकैरेव अतिक्रमपदार्थैः प्राकृतकर्तृपकारस्यापि सिद्धेः
 न तदर्थं परिक्रयादिभिः अतिगन्तरसम्पादनमित्यपि द्रष्टव्यमिति
 प्राप्ते ।

ज्ञापकसत्त्वे व्यवहितान्वयकल्पनया शाब्दबोधस्य लोके दृष्ट-
 त्वादिहापूर्वविधित्वादिष्टरूपाप्राकृतकल्पनादिदोषभित्वा यच्छब्दस्य
 व्यवहितान्वयेन स्वरूपप्राप्तिमात्रसूचनेन वा अतिक्रमार्थस्यैवोद्देश्यत्व-
 मङ्गीकृत्य यजमानाः कर्तारोविधीयन्ते । न चैतावताऽनार्लिष्यकर्तृकत्वं
 ग्रन्थं, यजमानानामपि अतिक्रमस्य साधितत्वात् । वरणादिविधुञ्जीतं
 यजमानभिरत्वं परमतिदेशप्राप्तमुपदेशेन बाध्यते । न चैतावता-
 ऽब्राह्मणकर्तृकत्वमपीति तदनुपहाय ब्राह्मणानामेवाधिकारः ।
 वार्हङ्गिरादिदर्शनम्बहीनाभिप्रायेण ॥ ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

वासिष्ठानां ॥ प्रकृतौ वासिष्ठो ब्रह्मा वैश्वामिचोहोतेति ब्रह्म-
 त्वाद्युद्देशेन वासिष्ठादिविधानात्तयोश्च विद्वत्कल्पत्वात्सचे विकल्प-
 इति प्राप्ते ।

य एव कश्चित् सोमभागानधीयते* स एव वासिष्ठ इत्यर्थवादेन
 श्लेनपदस्येव विधिस्थवासिष्ठपदस्य सञ्चयया सोमभागाद्येदमाचपर-
 स्वावसायाच्छक्यार्थविध्यभावेन वैश्वामित्रसमानकल्पानामेवाधिकारः ।

भाष्ये तु य एव कश्चित् सोमभागानधीयीत स एव ब्रह्मा
 भवेदिति वाक्यमुदाहृत्य तस्य विधित्वाङ्गीकारेण वासिष्ठो ब्रह्मेत्यस्य
 तदर्थवादत्वाच्छक्यार्थविध्यभाव इत्युक्तम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ४ ॥

विद्वारस्य ॥ सारस्वतसत्त्वे, पररथैर्वा एते स्वर्गं लोकं यन्ति ये
 अनाहिताग्नेयः सचमासत इति विधौ सचयदृष्टस्य प्रकरणेन सङ्कोचे
 प्रमाणाभावात् सर्वसत्त्वेऽपि अनाहिताग्नीनामपि आहिताग्नि-
 संहितानामधिकार इति मन्यते ।

अत एव सारस्वतसचवदेवेतरसर्वसचव्यतिरिक्तविषयमेवाधान-
 मतात्मनेपदम् । इष्टिसोमोत्तरकास्यता तु क्रत्वङ्गत्वादेकं कश्चित्तादृशं
 इष्टिसोमकर्त्तारमपेक्ष्योपपन्नैव । न हि तत्रेष्टिसोमसमानकर्त्तृकत्वमपि
 विधीयते वाक्यभेदप्रसङ्गादिति प्राप्ते ।

एकपदोपादानेन वाक्यभेदाभावादिष्टिसोमसमानकर्त्तृकत्वाव-
 गतेस्तत्र साधानगतात्मनेपदानुरोधादाहिताग्निमाचकर्त्तृकत्वावगतेः
 सारस्वतसत्त्वे प्रकरणस्यविधिवाक्येन च ग्रीष्मादिवत्तत्रैवानाहि-
 ताग्नेरभ्यनुज्ञानादात्मनेपदानुरोधेनैवेतरसत्त्वेषु आहिताग्नीनामेवा-
 धिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ५ ॥

जुह्वादीनां ॥ जुह्वादिस्वात्मनेपदाश्रवणादौदुम्बरौसंमानवहुण-
 त्वाच्च यस्य कस्य चिद्यजमानस्य पात्रैरपि सत्त्वेऽधिकार इति प्राप्ते ।

* अधीयीत इति समीचीनं प्रतिभाति ।

यस्यैव पाचैरुपक्रान्तः प्रयोगस्तस्यैव यजमानस्य सचप्रयोगमध्ये कदाचिन्मरणे यदि तत्पाचैस्तस्य दाहः तदा सचवैगुण्यम् । यदि न दाहस्तदा आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपाचैश्च दक्षिणे हस्ते जुह्व-
मासादयतीत्यादिना विहितस्य पात्रप्रतिपत्तिपूर्वकस्य पात्रगुणक-
दाहस्य लोपप्रसङ्गः । अतः साधारणान्यन्यानि पात्राण्युत्पाद्य
सचेऽधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

पुरुषकल्पे ॥ यासु विह्वतिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रुतं, तासु वैश्वस्यैवाधिकारः । प्रहृतौ सप्तदश वैश्वस्येत्यनेन तत्तद्विह्वतिस्यसाप्तदशानुवादेन वैश्वस्य कर्त्तृत्वेन विधानात् । वैश्वोद्देशेनापूर्वसाप्तदशविधौ पांचदशवाधापत्तेः । वासिष्ठानामित्यत्र तु व्यवस्यार्थत्वात्तथाऽङ्गीकरणमिति विशेषः । अतश्च वैश्वकर्त्तृक-
साप्तदशानुरोधेन तस्यैव तास्यधिकार इति प्राप्ते ।

सामिधेनीसाधनीभूतसाप्तदशोद्देशे विशिष्टोद्देशापत्तेः, साप्तदश-
मात्रोद्देशे च विह्वत्यपूर्वसाधनीभूतसामिधेनीनामेव विशिष्योप-
स्थापकाभावेनानुवादायोगात् यूपसाप्तदशादावपि विधानापत्तेः,
प्रकरणानुग्रहाच्च वैश्वोद्देशेनैव तदधिकारकदर्शपूर्णमाससम्बन्धि-
सामिधेनीवृत्तिलसम्बन्धेन साप्तदशं विधीयते । अर्थाच्च वैश्वस्य
निमित्तत्वं विह्वतौ चानैमित्तिकार्थं पुनः अवणमिति सर्वाधि-
कारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य षष्ठः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

षष्ठमः पादः ।

स्त्रदाने ॥ विश्वजिति सर्व्वस्त्रन्ददातीति श्रुतम् । तत्र पिचा-
दौनामपि ज्ञातित्वेन स्त्रशब्दवाच्यत्वाद्भगवदेव दानम् । न च
पिचादिषु यथेष्टविनियोज्यत्वरूपस्त्रलक्ष्ये, स्त्रामी रिव्यक्त्यसंविभान-
परिग्रहाधिगमेष्वित्यादिस्त्रलक्ष्यहेत्वभावेनासम्भवात्पिचत्वाद्यतिरेकेषा-
त्स्त्रीयत्वाभावात्स्त्रलक्ष्यागघटितददातिकर्मत्वानुपपत्तिः । कन्यापुत्र-
दानादेरपि स्मृतिपूक्तत्वेन तथापि स्त्रलाङ्गीकारात् । अस्तु वा
तदनुरोधेन परस्त्रत्वापादानमेव दानपदार्थ इति प्राप्ते ।

परविधेयौकरणमात्रेण लोके दानशब्दप्रयोगाभावात्स्त्रलक्ष्याग-
पूर्वकपरस्त्रत्वापादानमेव दानपदार्थः । न च पिचादौ स्त्रत्वे प्रमाद-
मक्षि । स्त्रलक्ष्येणामभावात् । कन्यादानादौ ददातेर्गौणत्वात् । न
चेह तदाश्रयणं युक्तं, स्त्रशब्दस्य स्त्रलाङ्गीभूतधनपरत्वेनाप्युपपत्तेः ।
किञ्चायं स्त्रशब्दः प्रत्येकशस्त्रैवात्स्त्रीयज्ञातिधनेषु वर्तते । सर्वानु-
गतैकशस्त्रतावच्छेदकाभावात् । अतस्यैकस्त्रिश्रयोने एकस्त्रैवार्थस्य
यास्त्रत्वाद्ददात्यनुरोधेन धनस्त्रैव ग्रहणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ १ ॥

न भूमिः ॥ येषं महापृथिवी तस्याः सार्वभौमधनत्वात्तेन
दानमिति प्राप्ते ।

शार्वभौमस्यापि न तस्यां स्तत्त्वम् । जघस्यापि शत्रुस्त्रामिकधन-
 क्षेपादिविषय एव स्तत्त्वोत्पादकत्वात् । महापृथिव्यां तु राज्यमाचा-
 धिकारस्यैव जयेन सम्पादनात् । राज्यं हि स्त्रविषयपरिपासनं
 कष्टकोट्टररूपम् । तन्निमित्तकं च तस्य कर्षकेभ्यः करादानं
 दण्डोभ्यश्च दण्डादानमित्येतावन्मात्रम् । न त्वेतावता तस्यां स्तत्त्वम् ।
 तथात्वे वनगतदण्डकाष्ठादावपि स्त्रत्वापत्तौ तत्र स्त्रोत्पादकपरि-
 क्रयविधिविरोधापत्तेः । तद्विषयस्त्रप्रजादिदृष्ट्यादिस्त्रपि स्त्रत्वापत्तेः ।
 तस्यान्नाद्यौ देया मास्यस्त्रिकेनापि मण्डलम् । परिक्रयादिस्त्रं
 दृष्ट्वेचादिकं तु देयमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ९ ॥

अकार्यत्वात् ॥ अन्नादयः केशरिणोऽपि न सर्वस्त्रे देयाः । न
 केशरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिदृष्ट्वातीति तेषां पर्युदासात् ।
 यद्यपि चानारभ्याधीतेनानेन रागतः प्राप्तस्यैव मित्रादिभ्योऽन्नदानस्य,
 यथा* आद्रे दक्षिणां ददातीत्यादावनियमेन विहितस्यापि
 चास्यविषये ऐच्छिकस्य दानस्य प्रतिषेध एव क्रियते, तथापि
 विश्वजित्प्रकरणस्थेनानेन पर्युदास एव । सर्वस्त्रपदेन निघमत् एव
 सर्वदानस्य विहितत्वेनास्माग्नेऽपि तत्प्रवृत्तेर्वैधतया निषेधपक्षे विकल्प-
 स्यापरिहार्यत्वात् । आवश्यकी चेत्यं वाक्यद्वयकल्पना । इतरथा-
 ऽन्नप्रतिघट्टेच्छधिकरणादौ स्त्रौकिकाश्चदाननिषेधकथनानुपपत्तेः ।
 नोभयतोदतः प्रतिदृष्ट्वातीति पुद्बार्थः प्रतिषेधो दानस्यत्रयथा वा
 पर्युदास इत्यप्यवधेयम् ।

वस्तुतस्तु प्राकृतस्यैव नैमित्तिकस्य सर्वस्त्रदानस्यानैमित्तिकत्वाद्यं

* तथा,— इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

विधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतौ च दक्षिणार्थभागे इच्छयैवाश्यानां
प्रसङ्गेनारम्भाधीतेनेव तद्विधेधोपपत्तौ न विश्वजित्प्रकरणे
वाक्यान्तरकल्पनमपि । अत एव ज्योतिष्टोमतद्विकारानङ्गे सर्वस्व-
दानेऽश्यानां दानमिष्टमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ३ ॥

नित्यत्वाच्च ॥ यत्किञ्चित्पुरुषस्य भोग्यं स्वकुर्यात्कुर्याद्यथासन-
गवादि, तत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थावधारणाद्यस्यापि यच्चास्ति
सोऽपि तदर्जयित्वा दद्याद्भ्रातृव्यविधिसामादिति प्राप्ते ।

षष्ठविधिप्रकारापत्तेश्चोदकप्राप्तदानानुवादेन सर्वतामात्रविधा-
नात्प्रसिद्धस्वत्वेष्वेव सर्वशब्दस्योपपत्तौ अप्रसिद्धस्वत्वार्जनाच्चेपकत्वा-
नुपपत्तेश्च मार्जयित्वा देयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ४ ॥

शूद्रस्य ॥ धर्मार्थं मृत्युर्थं वा परिचारकत्वेनावस्थितः शूद्रोऽपि
न देयः । तत्रास्य स्वत्वाभावात् । परवश्यात्मानभ्युपगमसम्भवाच्च ।
गर्भदासादयस्तु देया एव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ५ ॥

दक्षिणाकाले ॥ दक्षिणाकाले यत्रास्य स्वत्वं तस्यैव दानं न तु
ततः प्रागपि यत्राप्राप्तोपभोगं धनं तदनुपभुञ्ज्य प्रयत्नेन धारयित्वा
देयम् । धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । भाविनस्तु तदानीं
स्वत्वाभावादेवाशक्यं दानम् । न च भाविन्यपि प्रतिश्रवणमात्रेण
स्वत्वोत्पत्तिः । तथात्वे दत्तस्य पुनर्दानासम्भवेन, देयं प्रतिश्रुतं चैवेति
विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ददातेः समर्पणमात्रार्थत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च ।
प्रतिश्रवणेन च स्तोत्रभोगान्यदानाद्योग्यता परं जन्यते । उक्तदान-
नियमात् । यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यन्यस्मै दाननिषेधाच्च । न तु
स्वत्वं, निर्वापवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

अग्नेषत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे तद्विकारे तदन्यस्मिन्यत्र सर्वस्वदान-
माप्नातं तत्र वृत्ता कथा । तत्र तु कर्मारम्भे एव त्रिधा यजमाने-
नात्मीयं धनं वचनाद्भवस्थापितं, भक्षार्थं क्रत्वर्थं दक्षिणार्थं चेति ।
तत्र सर्वस्य स्वत्वाविशेषात् त्रिविधस्यापि दानं न तु दक्षिणार्थ-
भागस्यैव सर्वता । तस्य प्रकृतौ दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधिवैयर्थ्यम् ।
तदभावे भागत्रयस्याप्यविशेषाद्दक्षिणार्थीऽयं भाग इति व्यवहारा-
नुपपत्तिः । अतश्च प्रत्यक्षवचनोपदिष्टसर्वस्वदानवशेन अतिदेशप्राप्त-
कर्मशेषलोपः । पदार्थानां प्रधानत्वाद्भूतदक्षिणानुरोधेन बाधस्य
प्रमेयबलावसन्न्यायेनानुपपत्तेर्वा किञ्चिन्नतवे शिद्धा सर्वमन्यत्प्रदौ-
यतामिति प्राप्ते ।

दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य तत्सम्बन्धप्राप्तौ सर्वतामात्रविधानेन
लाघवमिति तस्यैव सर्वस्य दानम् । न चैवं प्रकृतावपि तस्य दाना-
पत्तेरत्र विधिवैयर्थ्यं, इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । यद्येतावता षड्विजोनामनेयुरपि तु सर्वस्वेनेत्यनेन वचनेन
द्वादशग्रन्तेनानत्यसम्भवे तस्यापि दक्षिणार्थत्वात् । अत्र दक्षिणार्थ-
भागस्यैव देयत्वेऽवस्थिते पूर्वतमानि षडधिकरणानि कृत्वा चिन्तयेति
केचित् ।

वस्तुतस्तु पित्रादीनामपि दक्षिणाभागान्तःपातेन विचारोपपत्तेः
न कृत्वाचिन्तात्वम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अहर्गणे ॥ अस्यष्टरात्रोऽहीनः । तस्य, विश्वजित्प्रथममहः,
ततोऽभिज्ञवः षडहः, ततोऽभिजित्, पशुकामो ज्येतेन यजेतेति
श्रुतः । तत्र विश्वजिति प्रकरणान्तरोक्तन्यायेन कर्मान्तरे नामाति-

देशेनैकाहकाष्ठपठितविश्रजितो धर्मः सर्वस्वं, अन्येषु तु गणमाद्-
 दादग्राहतो ज्योतिष्टोमिकी । दादग्राहे च प्रतिपद्यं भेदेनाति-
 देशोऽपि प्रयोगैकत्वेन कर्षकत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । तदान-
 त्वर्थाया अपि दक्षिणायास्तन्नेषादावन्ते वा देयत्वप्रसक्तौ अन्वहं
 दादग्राहतं ददातीत्यनेनावृत्तिफलकोऽन्वहकाष्ठो विधीयते ।
 दादग्राहतास्यापि तु विधाने वाक्यभेदापत्तेः । प्राकृतघष्टिपचादि-
 दक्षिणामाषोपस्रचणं तत् । तेन या दक्षिणा तन्नेष देयत्वेन प्रसक्ता,
 तां प्रत्यहं ददातीति तदाकार्यः । तदिहाष्टराचे नामातिदेश-
 प्राथम्याभां विश्रजिद्धर्मानुपहप्राप्तावपि भूयोऽनुपहस्य न्याय्यत्वा-
 द्दादग्राहतस्यैव तन्नेषोपकारकत्वप्रसक्तेः तस्यैवान्वहमित्यनेनावृत्ति-
 करणाद्दादग्राहतमेव प्रत्यहं देयमिति बार्तिककाराग्रयः । भाष्य-
 कारीयस्वष्टराचप्रकरणस्थेनैव हीयते वा एष पशुभिर्यो विश्रजिति
 सर्वस्वं न ददातीत्यन्यथासिद्धलिङ्गोपपृथ्वप्राथम्यादिना तत्कस्य-
 विधिनेव वा सर्वस्वविधानादाद्य एव सर्वेषु वा अहःसु सर्वस्वं
 देयमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विकारः ॥ प्रकृतिभूते विश्रजिति दादग्राहतादिन्यूनधनस्यापि
 सर्वस्वपदवाच्यत्वोपपत्तेस्तदतोऽप्यधिकार इति प्राप्ते ।

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यद्येतावता अल्पिजो नाननेयुरपि तु सर्वस्वे-
 नेत्यनेन दादग्राहतासाध्यायामानतौ सर्वस्वविधानान्तश्च च तदधिक-
 स्यैव योग्यतया प्राप्तेस्तादृशस्यैव चात्र पञ्चप्राप्तस्य नियममाचकरणा-
 द्दादग्राहताधिकधनवत् एव विश्रजित्यधिकारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अपरिमिते ॥ आधाने एका देया षट् देया दादग्रा देयाः

ग्रतं देयं सखसं देयमपरिमितं देयमिति श्रुतम् । तथापरिमित-
शब्दः परिमाणान्यमवयवव्युत्पत्त्याऽभिधीयते । न च परिमाणशून्यस्य
दानं सम्भवतीत्यतः प्रकृतपरिमाणशून्यत्वमर्थः । अतः प्रकृतपरि-
माणप्रतिषेध एवायं इति प्राप्ते ।

ज्ञातपरिमाणेऽपि बाहुल्यमात्रेण लोके अपरिमितशब्दप्रयोगा-
द्बाहुल्ये शक्तिः । ततश्चाश्वकर्णादिवद्रूपा योगबाधाज्ञायं पूर्वपरि-
माणप्रतिषेधः । अपरिमितशब्दस्य मन्त्रमात्रे तदन्तर्गतस्य
मन्त्रः क्रियामवयवव्युत्पत्त्यभावेन निषेधायोगाच्च । प्रकृतपरिमाणाति-
रिक्तानियतपरिमाणकदानान्तरविध्यङ्गीकारे च लक्षणाद्यापत्तेर्वरं
बहुत्वावच्छिन्नद्रव्यकदानान्तरविधिरेवायम् । बहुत्वस्य चापेक्षितत्वेन
पूर्वप्रकृतसहस्रावधिकत्वनिश्चयान्तदपेक्षयाऽधिकमेवापरिमितम् ॥ ६ ॥

७ ॥ १० ॥

परकृति ॥ दर्शपूर्णमासयोरिति हस्माह वट्कु*र्वाण्डिर्माषाक्मे
पचतेति श्रुतम् । इदं चैककर्तृकोपाख्यानरूपत्वात्परकृतिः । अयं
चारण्याग्रनविधेः शेषः । बहुकर्तृकोपाख्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पः ।
सचे उल्लुक्कैः सह पूर्वं समाजग्मुः तानसुरारचांसि निर्जङ्गुरिति ।
अयं च गृहपतेरेवाग्निषु निर्मग्न्यं निर्वपेरन्निति निर्मग्न्याग्निंसंसर्ग-
स्तुत्यर्थं उल्लुकसंसर्गनिन्दकः संस्तद्धिधेः शेषः, न तु स्वतन्त्रो विधि-
रिति औदुम्बराधिकरणे निर्णीतमेव । परकृत्युदाहरणं तु यदि
विधिस्तदा कृत्वा चिन्तया विचार्यते ।

* वक्त्र, इति भाष्यघृतः पाठः ।

दृष्टिगोचोत्पन्नाधिकारकदर्शपूर्णमासोद्देशेन तत्कर्तृसंस्कारार्थ-
तथा वा भाषपाकविधिरिति तद्वत् एव भाषपाकेऽधिकारो-
वैश्वनिमित्तकसाप्तदशवत् । न ह्यत्र प्राच्यत्ववद्दृष्टिगोचत्वं दुर्वचं,
येन तत्कल्पविधेः सामान्यविषयत्वं स्यादिति प्राप्ते ।

सुत्युपादेयत्वोपात्तस्य दृष्टिगोचत्वस्य विधेयभाषपाकविशेषण-
त्वकल्पने प्रमाणाभावात्भाषपाकमात्रविधानेन सर्वाधिकारः ॥ ६ ॥

७ ॥ ११ ॥

सहस्रसंबत्सरं ॥ पञ्चपञ्चाशत्स्त्रितृतः संबत्सरः पञ्चपञ्चाशतः
पञ्चदशः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशः पञ्चपञ्चाशत एकविंशति विश्व-
सृजामयनं सहस्रसंबत्सरमिति श्रुतम् । अत्र पञ्चाशच्छब्दः संख्या-
पर एव, चित्रसंबत्सरशब्दौ तु लक्षणया चित्रस्तोमकसंबत्सर-
साध्यक्रतुवृत्तिपरौ, पञ्चाशच्छब्दविशेषणं पञ्चशब्दोऽपि । तेन
तादृशक्रतुवर्तिनी इयं पञ्चसंख्यावच्छिन्ना पञ्चाशत्संख्येति पाष्टि-
काम्बवेत्सायां फलितार्थः । तदिह चित्रदादिसोमकत्वं यद्यपि
साक्षात्सम्बन्धेनाहन्येव, तथापि तादृशाहर्षटितत्वात्सम्बत्सरेऽपि
तत्सम्भवतीति न कोऽपि दोषः । तत्र सम्बत्सरशब्दोऽपि मुख्यया
वृत्त्या संबत्सरमेवाभिधत्ते । तेन मनुष्याणां सहस्रायुष्याभावान्ति-
र्थगधिकरणे निराकृतोऽपि श्रुतिबलाद्गन्धर्वादीनामेवाधिकारः ।
तेषां तन्म्याद्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामेव वा रसायनसम्बन्धसह-
स्रायुषां सः । रसायनादेरेतावदायुःसम्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्छता-
युर्वै पुरुष इति श्रुतेऽप्येकेनारब्धस्य पुत्रादिपारम्पर्येण समापनमिति
कुलकन्यो वा । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायस्य विना वचनमपवादे

प्रमाणाभावात्समस्तकर्मानुष्ठानाभावे विकल्पानुष्ठायिनां फलानुत्पत्ति-
प्रसङ्गात्सुचारुभादेव सहस्रायुहं जायत इति वा कल्प्यम् ।
एतादृशकल्पनेऽपि प्रमाणाभावात् पञ्चपञ्चाशत इति यजमानाभि-
प्राया संख्या । तेनैकोऽपि चितृत्सोमकथाग उक्तः संवत्सरः पञ्च-
पञ्चाशत्संख्याकैर्यजमानैः सम्बन्धमानस्तावत्संख्य इत्युपपद्यते । अतश्च
चतुःसन्वत्सरमिदं सचं सार्धशतद्वयैर्यजमानैः कार्यमिति वा पञ्च-
न्तरम् । अस्यापि बुद्ध्यावत्यन्तमनारोहात्सप्तदशावरास्यतुर्विंशतिपरमा-
इत्यातिदेशिकपरिमाणबाधापक्षेऽनुपपत्तिः ।

तस्मात्संख्याशब्दं संवत्सरशब्दं वा गौणमात्रित्वैवाच मनुष्या-
धिकारः समर्थनीयः । तथापि संख्याशब्दयोर्मुख्यत्वादेकार्थनिस्य-
सामर्थ्याच्च न स्वार्थत्यागः । संवत्सरशब्दं तु जघन्यत्वात्सौर्यचान्द्रादि-
भेदेनैकार्थनिस्ययासमर्थं भवति गौणम् । तत्र यो मासः स संवत्सर-
इति दर्शनात्साधेयत्वेत्येकः पक्षः । तथापि त्वग्रक्तिसादवष्टैव । न
ह्याधानोत्तरं सहस्रमासपर्यन्तं जीवनं सम्भवति । अतः संवत्सरप्रतिमा
वै द्वादशरात्र्य इति प्रयोगाद्द्वादशरात्रिखित्यपरः ।

प्रतिमाशब्दविशेषणं त्वच संवत्सरशब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु
प्रयोगः । तेन चितृदादिशब्दसामञ्जस्याद्विवेषु संवत्सरशब्दः ।
चितृदादिपदैर्हि स्तोममात्रवाचकैरपि तदिशिष्टमहरेव लक्षणया
प्रकाश्र्यते । लक्ष्यतावच्छेदकगौरवाङ्गीकारेण वा । अतस्तद्विधा
संवत्सरशब्दं दिवसपरमेवेति सिद्धान्तः ।

इदं च कृतादियुगान्तरेष्वपि मनुष्याणां शतमेव परमायु-
रिति क्त्वा चिन्तया । यदा तु स्मृतिपुराणैतिहासादौ श्रुतस्य

प्रकृततरङ्गापकवस्त्रेण सहस्रवत्सरपरिमितस्यायुषोऽपि प्रकृतश्रुत्युपहृ-
 ध्वस्य प्रमाणिकत्वं ; एतज्ज्ञापकवस्त्रेणैव च शतायुर्वै पुरुष इति
 श्रुतौ शतान्यायुर्थेतिविग्रहः, कश्चिद्युगाभिप्रायकत्वं वाऽऽश्रयणीयं,
 तदा चिदृदादिग्रन्थेनाहःसप्तमेव चिदृतस्त्रोमकार्घटितत्वसम्बन्धेन
 क्वचयित्वा संवत्सरग्रन्थो यथाश्रुत एव । सचञ्च गोवधादिवद्युगान्तर-
 स्त्रतावदायुष्कमनुस्यपरमिति ध्येयम् । न हि मीमांसकमते
 युगादिव्यवस्थाऽस्त्रीका । तत्तद्युगधर्मवस्त्रापकस्त्रार्त्तविधौनां निर्वि-
 षयत्वापत्तेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ १३ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्यः सप्तमः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अष्टमः पादः ।

इष्टिपूर्वकत्वात् ॥ सन्ति चतुर्होदसंज्ञकामन्त्राः पृथिवी होता
 द्यौरध्वर्युरित्यादयः । तैर्जपाहोमाश्च विहिताः । तत्र ये तावत्काल्यार्थाः
 पुत्रधार्था अपि वा वचनात्कृतप्रयोगमध्यवर्तिनस्तेषु विवाद एव
 नास्ति । ये तु पृथग्भूताः काम्याजपास्तेष्वप्यविवाद एव ।
 अहिताम्यनाहिताग्निसाधारण्यात् । ये तु तादृग्नाहोमास्तेषां
 यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाहवनीयाधिकरणकत्वस्य विहितत्वादि-
 तरहोमवदेवाहिताग्निमात्राधिकारकत्वम् । यत्तत्र वै अनाहिताग्ने-
 रिष्टिरिति चतुर्होत्तृसन्निधौ वचनं, तद्येथमनाहिताग्नेः क्रिया
 जपादिरूपा, सा इष्टितुल्या । एवमिष्टिसादृशमात्रानुवादेन जपा-
 दग्निप्राथक्यतया नानुपपन्नम् ।

यदि तु विध्यन्तरग्रेष्वभावेनार्थवादत्वानुपपत्तेर्जपे इष्टिसादृ-
 शस्य कथमप्यनुपपत्तेश्च येयं त्यागघटितत्वसादृश्याच्चतुर्होदहोम-
 रूपेष्टिः साऽनाहिताग्नेरित्यर्थाङ्गीकारेण विधिरित्याश्रीयते, तथापि
 तस्यानाहिताग्निपरिबन्धार्थत्वे, प्रमाणाभावात्पिच्छपिद्वयश्चवदुभया-
 धिकारकत्वमिति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनानाहिताग्नेः कर्तृत्वविधौ तत्र एव स्मार्त्तान्यधि-

करणत्वप्राप्तेराहवनीयाधिकरणत्वस्यासम्भवादेव बाधात् परि-
संख्यात्वानापत्तेरनाहिताग्नेरेवाधिकारः । पिण्डपिद्वयञ्चे तु एव-
मनाहिताग्निरिति वचनेनानाहिताग्नेरप्यभ्यनुष्ठानादुभयाधिकार-
इति विशेषः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १ ॥

उपनयन् ॥ उपनयनाङ्गभृता होमा आचार्यकर्तृकामाणवक-
कर्तृकाश्च उभये अयुपनयनद्वारा माणवकसंस्कारार्था इत्यविवादम् ।
तत्र चे तावदाचार्यकर्तृकास्तेषां सत्यप्याचार्यस्याहिताग्नित्वे आधान-
गतात्मनेपदविरोधान्नाचार्याग्निषु कार्वाः, अपि तु शौकिके
एवाग्नौ ।

चे तु माणवककर्तृकास्ते सुतरां । क्रतुविधीनामिवोपनय-
नाङ्गभृतहोमानामपि आधानप्रयोजकत्वात्* । प्रयोजकत्वेऽपि वा
ऽऽधानस्येतरकर्मवत् ज्ञानाच्चेपकत्वाभावेनोपनयनात्पूर्वं कर्तुमशक्य-
त्वाच्च । आच्चेपकत्वेऽपि सोमयाधिकारकस्याधानस्य भार्वाऽभावेऽनुप-
पत्तेश्च । भार्वायाश्च खाला भार्यामधिगच्छेदिति समावर्त्तनोत्तरकालं
विवाहविधानेन पूर्वमसम्भवात् ।

न च प्रयोजनानुरोधेन कात्यादिबाधः । एतदाप्यस्य निर्विष-
यत्वापत्तेः । न चापत्त्यर्थं दारान्तरकरणे कालविधिः । धर्मं चार्थं
चेत्यादिपर्यालोचनया धर्मार्थनपत्यार्थं च दारान्तरानुपपत्तेः ।
दारक्रियायामपि स्तनम्नकात्यायानेन क्रतुविधीनामसाधनाध्यव-
वदेव दारक्रियाप्रयोजकत्वाभावाच्च । अतएव विरक्तस्य न कर्मार्थं

* आधानाप्रयोजकत्वादिति भवितुमुक्तिम् ।

दारक्रिया किन्वाग्रमात्तरमेव । किं चोपवचनात्पूर्वमाधानकरणे
जातपुत्रत्वाद्याधानकालसोपोऽष्टवर्षत्वाद्युपनयनकालसोपोवा प्रसज्येत ।
अतसोऽपि लौकिकाम्नावेव ॥ ६ ॥ ८ ॥ २ ॥

अपतीष्टिः ॥ निषादेष्टेर्दंष्ट्रपूर्णमासविक्रितित्वादतिदेशेनाहवनी-
यादिप्राप्तौ तेषामाधानाधीनत्वादसत्यपि तस्य स्वतन्त्राधानविधौ
निषादेष्टिरेव तस्याधानं प्रथोजयेदिति प्राप्ते ।

सत्यपि तस्या अग्निजनकाकाङ्क्षत्वे जनकीभूतस्याधानस्य ब्राह्म-
णादिकर्तृकत्वेनैवोत्पन्नत्वात्निषादकृतेन तेनाग्निनिष्यन्तौ प्रमाणा-
भावात्, प्रकृतौ परप्रयुक्तान्युपजीवनेनेहाहवनीयादिप्राप्तेरेवाभावाच्च,
न तेषु सा । विद्यायास्तु तद्भूतिरेकेण निषादेष्टेरेवासम्भवात्तदुपा-
यस्य लौकिकत्वेनाचेपोपत्तिरिति वैषम्यम् । तेनाहवनीयाद्यनाचेप-
कत्वेऽपि, यत्र कचन होयन् स्यात् पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकि-
काग्निं प्रतिष्ठापयेदिति स्मृतिवचनेनाम्यन्तराभावे होममाचोद्देशेन
लौकिकाग्निविधानान्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तेष्विष्टिः कार्या ।

यत्तु तस्मिन् गृह्याणीति गौतमवचनं लौकिकाग्निप्रापकत्वेन
तन्मन्त्रे उदाहृतं, तद्गौतमस्मृतौ तच्छब्देन स्मार्त्ताग्निरेव परामर्शा-
न्निषादेष्टेस्य गृह्यत्वाभावाच्चोपेक्षितम् । न हि गृह्यशब्दवाच्य-
दम्यत्योर्हितमिति व्युत्पत्ता अस्या अपि गृह्यपदवाच्यत्वम् । अभि-
षुक्तप्रसिद्ध्या गृह्यपदस्य गृह्यसूत्रोक्तकर्मत्वेन रूढत्वेन योगस्या-
प्रथोजकत्वात् । इतरथा दर्शादिरपि गृह्यत्वापत्तेः ॥ ६ ॥ ८ ॥ ३ ॥

अवकीर्षि ॥ यो ब्रह्मचर्यावकिरेत्स नैर्द्धतं गर्दभं पशुमाहमे-
वेति अतोयागोऽपि लौकिके एवाग्नौ । सत्यपि चैवर्षिकत्वे विदत्से

वा भार्याऽभावेनाधानासम्भवात् । न चावकीर्णिनोऽपि स्त्राल्ना
विवाहे बाधकाभावः ।

अविभ्रुतब्रह्मचर्योऽलक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।

इति वचनेन विभ्रुतब्रह्मचर्यस्यावकीर्णिनोऽकृतप्रायश्चित्तस्य
विवाहनिषेधात् । न ह्यत्राविभ्रुतब्रह्मचर्यपदेन कृतब्रह्मचर्याश्रमोक्ते-
राश्रमयोः पौर्वापर्यमाचस्थानेन विधानादवकीर्णिनोऽपि विवाहे
बाधकाभावः । स्त्राल्ना भार्यामुपेयादित्यनेनैव स्नानपूर्वभाविनो-
ब्रह्मचर्यस्य स्नानोत्तरभाविना विवाहेनार्थात्पौर्वापर्यभिद्वेरेण वचनस्य
साङ्गब्रह्मचर्यवत् एव विवाहाधिकार इत्येवमर्थतयाऽवकीर्णिनो-
विवाहानुपपत्तेः । अतः सोऽपि स्त्रीकाम्यावेव । आपस्तम्बादि-
वचनादप्यु वा ।

अथस्त्रावकीर्णियागो न दैवप्रकृतिकः गर्ह्यं पशुमिति पशु-
शब्दोपादानवैयर्थ्यात् । किं तु अथ पशुकल्प इत्याश्रयायनोक्तायाः
स्मार्त्तपञ्चितिकर्तव्यताया एतदङ्गत्वमिति केचित् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ४ ॥

उदगयन ॥ अतौ स्ततौ वा यस्मिन् कर्मणि दैवे पित्र्ये
वोदगयनशुक्लकृष्णपक्षादिर्यः कालः प्रत्यक्षवचनेनान्यार्थदर्शनकल्प-
विधिना वा विहितः, सोऽविरोधे समुच्चयेन विरोधे विकल्पेन यास्त-
इत्येवं सुहृद्भूत्वा सूत्रकारः शिष्येभ्य उपदिष्टवान् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यात्राक्रयणं ॥ दौचितोद्यतिं वन्वीतेति यात्रा यस्यापि
दक्षिणादानार्थं द्रव्यमस्ति तेनापि कार्या, न त्वविद्यमानद्रव्येणैव ।
नित्यवच्छ्रवणेन सर्वदैव क्रतुना अपूर्वेण च प्रयुक्त्वात् । न चास्या-
द्रव्यप्राप्तिद्वारा द्रव्यसंस्कारकत्वाद् द्रव्यसत्त्वे च तत्रापणोपायवैय-

स्यात्, असत्यपि निमित्तत्वश्रवणे प्रयोजनवशादेवाकाङ्क्षितविधि-
न्यायेन नियमविधिलोपपत्तिरिति वाच्यम् । अन्तर्वाङ्क्षितविधानस्य
फलकल्पकत्वेन दोषत्वात् । प्रकृते चाविद्यमानद्रव्यस्यैव द्रव्य-
प्राप्तिरूपफलवद्विद्यमानद्रव्यस्यैवऽपि तत्फलत्वाविशेषात्कल्पनाऽभावेन
दोषत्वाभावाद्याज्याप्राप्तद्रव्यस्यैव क्रत्वपूर्वेषु ग्रहणात् नित्यत्वोपपत्तेः ।
एवं विद्यमानेऽपि सोमे क्रवस्याप्यावश्यकत्वम् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ७ ॥

तथा भव ॥ एवं पशोव्रताद्यपि विद्यमानेऽविद्यमानेऽपि भवा-
न्तरे स्यात् । अग्नीदग्नीन्विहरेति च प्रैषोऽन्वतोऽनवबुद्धेऽवबुद्धेऽपि च
स्यात् । बुद्धेऽप्यर्थे एतद्बोधजन्यनियमाद्बुद्धसिद्ध्यर्थं प्रैषावश्यकत्वात् ।
अत एव प्रैषजन्यबोधानुष्ठितेनैव फलसिद्धिरिति कल्पनमपि
प्रामाणिकम् । प्रैषग्रहणं च मन्त्रमाशोपघणम् । तथा दर्भमद्यं
वायो वाजपेथे वायोऽन्तरसत्त्वेऽपि परिधेयमेव ।

तथा अत् पशुभिर्मायुमकृतोरोवा पङ्क्तिराद्यते अग्निर्मा तस्या-
देनसो विश्वात्म्युच्चन्वः इति मन्त्रेण विहितस्य संज्ञप्तहोमस्यापि
पशुयागे नित्यं करणम् । न च संज्ञप्तहोमस्य मान्त्रवर्षिकशब्द-
करणादिजन्यदोषनिर्घातार्थत्वप्रतीतेस्तदनुरोधेन मायुपदवाच्यशब्द-
करणादावेव होम इति वाच्यम् । शब्दादिकरणस्य दोषजनकत्वे
प्रमाणाभावेन मान्त्रवर्षिकफलकल्पनानुपपत्तेः । एतद्दृष्टेनैव दोष-
कल्पने गौरवाच्च । किं च नात्र शब्दादिकरणाहोषोऽपि तु तदनु-
कूलयत्नरूपादाख्यातार्थात् । तस्य च प्रतिबन्धकवशाच्छब्दाद्य-
नुत्पन्नावप्युत्पत्त्यावश्यकत्वेन संज्ञप्तहोमस्य नित्यत्वम् ।

तथा षोऽस्मान् द्वेष्टि यं च वद्यं द्विभ इति मन्त्रोऽपि द्वेष-

निस्यसत्त्वेऽसत्त्वे वा सर्वदैव प्रयोक्तव्यः । न च मन्त्रलिङ्गवशेन
प्रकरणसङ्कोचः । परकर्तृकदेशस्याधोग्यत्वेन तदभावनिस्यथायोगात् ।
स्निग्धदेशविषयस्थान्ततः पापादेरपि सम्भवेन मन्त्रलिङ्गा-
विरोधात् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ८ ॥

अनर्थकं ॥ पयोत्रतं यदि रोगोत्पत्त्यादिना मरणादिहेतुः
सम्भाव्यते, तदा क्रतुविरोधप्रसङ्गात् कार्यमपि । जातेष्टिन्यायेन
गतार्थमपीदं शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पशुचोदनायां ॥ अग्नीषोमौघं पशुमासभेतेत्यादौ पशुशब्दो-
न सामान्यवचनः । न हि पशुत्वं जातिः, प्रमाणाभावात् । कार्य-
तायाः कारणताया वाऽनवच्छेदकत्वात् । नापि पुष्पादिमन्त्रं,
तस्यानुगतत्वाभावेन सामान्यत्वाभावात् । अतः पशुशब्दोऽर्थान्निवाची ।
ततश्च सर्वासां अन्नादिव्यक्तीनामप्युक्तत्वाच्चाद्यं सन्दिग्धः । तथा च
नार्थवादवदत्र आगस्य वपाया इति मन्त्रस्य निर्णायकत्वम् ।

यद्यपि अर्थं सामान्यवाची भवेत्तथापि मन्त्रस्य भिन्नवाक्यत्वा-
त्तद्व्यतिरेकेणैव विधेः सर्वविषयतया पर्यवसानात् तत्सङ्कोचकत्वम् ।
एवं सत्यपि यदि मन्त्रस्य विधायकता भवेत्तदाऽऽर्षेणं वृषीते चीन्
वृषीत इतिवद्भवेदपि विशेष्यविशेष्यभावः । न खेतदस्ति ।
अतोमन्त्रस्यं ह्यगपदं हिंजपुंस्त्वाच्चगमनवत्त्वयोगेन वयोविशेषवच-
नत्वेन वा सर्वपशुपरम् । ह्यगपचे वाऽयं मन्त्र इति प्राप्ते ।

ह्यगशब्दस्याप्ये ऋत्वेन यौगिकत्वानुपपत्तेः पुंस्त्वतो विहितत्वेन
यौगिकार्थग्रहणानुपपत्तेः न तावद्यौगिकम् । वयोऽवस्त्वाविशेष-
वचनत्वेऽपि च शोषादिशब्दवदजगतस्येव वयसो वाच्यत्वाद्भादि-

ग्रहणानुपपत्तेः, ह्यगग्रहणेनापि पशुत्वस्याविरोधोपपत्तौ मन्त्रस्य
पाक्षिकत्वकल्पनानुपपत्तेः, ह्यगस्यैव ग्रहणम् ।

यद्यपि पशुग्रहद्वयव्यक्तिवचनः स्यात्तथापि युगपत्सर्वव्यक्तिग्रहणा-
भावेनैकव्यक्तिग्रहणे मन्त्रस्य निरवकाशत्वाच्छागव्यक्तिमात्रग्रहणेऽपि
न किञ्चिद्वाचकम् । वस्तुतस्तु सामान्यवाच्येवायम् । तदपि यद्यपि
न पुच्छवत्त्वादि, तथापि पुच्छत्वावच्छिन्नवत्त्वस्यैवानुगतस्य वक्तुं
शक्यत्वाच्च विरोधः ।

वस्तुतस्तु पुच्छाद्यप्रतीतावपि पशुत्वप्रतीतेः पशुत्वं जातिरेवेति
सामान्यवचनत्वमप्यव्याहृतम् । तेन युक्त एव मन्त्रेण निर्णयः ।
भिन्नवाक्येऽपि च पशुच्छागग्रहद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावोवाक्यैकवाक्य-
तया न विरुध्यते । इदं च सर्वमन्त्रोऽग्नीषोमीय इति शास्त्रान्तरवाक्यं
नास्तीति कृत्वा चिन्तया बोध्यम् । तस्मिद्धं ह्यगवत् एवाधिकार-
इति निरूपितोऽधिकारः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १० ॥

इति श्रीभाट्टदीपिकायां खण्डदेवहृतौ षष्ठ्याष्टमः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

समाप्तश्च पूर्वषट्कम् ॥

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

